

Studia Historica Slovenica

*Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review*

2022

3

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Humanities and Social Studies Review

letnik 22 (2022), št. 3

ZGODOVINSKO DRUŠTVO
DR. FRANCA KOVAČIČA
V MARIBORU

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU

MARIBOR 2022

Izdajatelj / Published by

ZGODOVINSKO DRUŠTVO DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /

HISTORICAL SOCIETY OF DR. FRANCO KOVACIC IN MARIBOR

<http://www.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

ZRI DR. FRANCA KOVAČIČA V MARIBORU /

ZRI DR. FRANCO KOVACIC IN MARIBOR

Uredniški odbor / Editorial Board

dr. Karin Bakračević, dr. Rajko Bratož,

dr. Neven Budak (Hrvaška / *Croatia*), dr. Jožica Čeh Steger, dr. Darko Darovec,

dr. Darko Friš, dr. Stane Granda, dr. Andrej Hozjan, dr. Gregor Jenuš, dr. Tomaž Kladnik,

dr. Mateja Matjašič Friš, dr. Aleš Maver, dr. Rosario Milano (Italija / *Italy*),

dr. Jurij Perovšek, dr. Jože Pirjevec (Italija / *Italy*), dr. Marijan Premović (Črna Gora / *Montenegro*),

dr. Andrej Rahten, dr. Tone Ravnikar, dr. Imre Szilágyi (Madžarska / *Hungary*),

dr. Peter Štih, dr. Polonca Vidmar, dr. Marija Wakounig (Avstrija / *Austria*)

Odgovorni urednik / Responsible Editor

dr. Darko Friš

Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča

Koroška cesta 53c, SI-2000 Maribor, Slovenija

e-pošta / e-mail: darko.fris@um.si

Glavni urednik / Chief Editor

dr. Mateja Matjašič Friš

Tehnični urednik / Technical Editor

David Hazemali

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji.

Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles.

No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Žiro račun / *Bank Account:*

Nova KBM d.d.

SI 56041730001421147

Tisk / *Printed by:*

Itagraf d.o.o.

<http://shs.zgodovinsko-drustvo-kovacic.si>

Izvirne prispevke v tem časopisu objavljata 'Historical – Abstracts' in

'America: History and Life'.

Časopis je vpisan v 'Ulrich's Periodicals Directory', evropsko humanistično bazo ERIH in mednarodno bibliografsko bazo Scopus (h, d).

Abstracts of this review are included in 'Historical – Abstracts' and

'America: History and Life'.

This review is included in 'Ulrich's Periodicals Directory', european humanistic database ERIH and international database Scopus (h, d).

Studia historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije, je vpisan v razvid medijev, ki ga vodi Ministrstvo za kulturo RS, pod zaporedno številko 487.

Izdajo časopisa je omogočila Agencija za raziskovalno dejavnost RS.

Co-financed by the Slovenian Research Agency.

*Studia
historica
slovenica*

Kazalo / Contents

Članki in razprave / Papers and Essays

- RENATO PODBERSIČ: **Sij** Davidove zvezde na sončni strani Alp.
Judje pri nas med Jugoslavijo in Slovenijo.....637
The Shine of the Star of David on the Sunny Side of the Alps.
Slovenian Jews between Yugoslavia and Slovenia
- GREGOR JENUŠ in DEJAN VALENTINČIČ: **Nemškogovoreča**
narodna skupnost na Slovenskem in vprašanje ustavnega
priznanja663
The German-speaking Community in Slovenia and
the Question of Constitutional Recognition
- ANA ŠELA in MATEJA MATJAŠIČ FRIŠ: **Volitve** v Ustavodajno
skupščino leta 1920 na Slovenskem: predvolilni boj.....717
Elections to the Constituent Assembly in 1920 in Slovenian
Lands: The Pre-Election Struggle
- TOMAŽ IVEŠIČ: **Jugoslovani** v povojnih popisih prebivalstva.....767
Yugoslavs in the Post-War Population Censuses
- ALEŠ MAVER: **Zapleteni** zemljepis demokratizacije.
Prehodi v demokracijo v srednji in vzhodni Evropi
ob koncu 20. stoletja791
A Complicated Geography of Democratization:
Transitions to Democracy in Central and Eastern Europe
at the End of the Twentieth Century
- LÁSZLÓ GÖNCZ: **Madžarska** narodna skupnost v času
osamosvojitve Slovenije in ustavnih sprememb ter sprejetja
nove ustave (1989–1991)823
The Hungarian National Community at the Time of Slovenia's
Independence, the Related Constitutional Amendments,
and the Adoption of the New Constitution (1989–1991)

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

PRIMOŽ MLAČNIK: Dekonstruktivnost manjšinskih
detektivskih romanov Sergeja Verča.....859
*The Deconstructiveness of Sergej Verč's Minor
Detective Novels*

Avtorski izvlečki / Authors' Abstracts..... 887

Uredniška navodila avtorjem /
Editor's Instructions to Authors 893

***Studia Historica Slovenica* /**
letnik / year 22 (2022) 903

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

*Studia
historica
slovenica*

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Članki in razprave /
Papers and Essays

DOI 10.32874/SHS.2022-17

Sij Davidove zvezde na sončni strani Alp

Judje pri nas med Jugoslavijo in Slovenijo

Renato Podbersič

Dr., znanstveni sodelavec
Študijski center za narodno spravo
Tivolska 42, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: renato.podbersic@guest.arnes.si

Izvleček:

Prispevek poskuša na podlagi dostopnih arhivskih virov in literature prikazati delovanje maloštevilnih Judov v Sloveniji po drugi svetovni vojni. Po holokavstu in izselitvi, predvsem v Izrael, so se preostali tukajšnji Judje organizirali v okviru Judovske občine v Ljubljani, ki pa je bila del širše jugoslovanske zveze s središčem v Beogradu. Razen posameznikov, ki pa svojega judovstva niso poudarjali, v glavnem niso vstopali v slovenski vsakdanjik. Njihovo delovanje je na novo zaživel po osamosvojitvi Slovenije, vendar še danes ostaja naša država edina v EU brez rabina, ki bi stalno živel na njenem ozemlju.

Ključne besede:

Judje v Sloveniji, judovstvo, Judovska skupnost Slovenije, sinagoge v Sloveniji, Mladen A. Švarc

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, letnik 22 (2022), št. 3, str. 637–662, 50 cit., 2 preglednici, 5 slik

Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Leta 2022 živi v Sloveniji dobra stotnija Judov, razpršenih po državi, po uradnih podatkih pa jih večino vendarle najdemo v Ljubljani z okolico. Ob popisu prebivalstva leta 2001 se je 99 državljanov Republike Slovenije izreklo, da pripadajo judovski veroizpovedi, kar pomeni sto manj kot leta 1991. Kljub majhnemu številu Judov pri nas, pa trenutno v Sloveniji delujejo kar tri judovske skupnosti: Judovska skupnost Slovenije (uradno vpisana v register leta 1976), Liberalna judovska skupnost Slovenije (registrirana leta 2022) in Judovsko združenje Slovenije – skupnost tradicionalnih Judov (registrirano leta 2022).¹ Namen tega prispevka ni raziskovati aktualne razprtije in nesoglasja znotraj sicer maloštevilne slovenske judovske skupnosti, ampak prikaz njenega organiziranja in delovanja po drugi svetovni vojni, ko je holokavst s svojimi grozljivimi posledicami posegel tudi med Jude na Slovenskem. Po drugi strani je potrebno poudariti, da je takšno raziskovanje zahtevno, predvsem pa nepopolno, ker ostajajo dokumenti o organiziranem delovanju Judov na Slovenskem po drugi svetovni vojni v zasebni lasti in povsem nedostopni.

Ocenjuje se, da je pred drugo svetovno vojno na ozemlju Dravske banovine živelo okoli 1.500 Judov, vendar jih je preganjanje preživelo le dobrih dvesto. Na slovenske žrtve holokavsta danes spominjajo kamni spotikavci (nem. *Stolpersteine*), ki so jih v zadnjih letih postavili pred nekdanjimi ljubljanskimi bivališči umorjenih Judov.

O judovskih začetkih na Slovenskem

Republika Slovenija je danes edina država EU, ki nima rabina, ki bi stalno živel na njenem ozemlju. Tako za sicer maloštevilne slovenske Jude skrbijo rabini od drugod, predvsem rabin Ariel Haddad iz Trsta, ki pogosto, predvsem ob večjih judovskih praznikih, prihaja v Ljubljano. Prav rabin Haddad je oktobra 1999 uradno postal glavni rabin za Slovenijo.

Na današnjem slovenskem ozemlju so Judje, kot pričajo arheološke najdbe, živeli v vseh večjih mestih že v antiki, toda s propadom zahodnorimskega cesarstva v petem stoletju je zamrla tudi judovska prisotnost pri nas. V srednjem veku je dokazana prisotnost Judov v Mariboru, za Ljubljano imamo na razpolago prve listine, ki pričajo o tem, šele iz prve polovice 14. stoletja. Sklepamo lahko, da so Judje že od 13. stoletja prisotni v mestih Maribor, Trst, Gorica, Ptuj,

¹ *Verske skupnosti v Sloveniji*, dostopno na: <https://www.gov.si teme/verske-skupnosti/>, pridobljeno: 14. 6. 2022.

Celje in Ljubljana. Največje središče judovske skupnosti na Slovenskem je bilo v poznem srednjem veku mesto Maribor. Judje so imeli pomembno vlogo pri razvoju takratnih mest, predvsem na gospodarskem področju. Judovska skupnost je bila najbolj prisotna v trgovini in predvsem v različnih oblikah bančništva. Zdi se, da je marsikje povsem obvladovala finančne tokove, s svojo mobilnostjo pa je pomembno vplivala na gospodarsko integracijo tega ozemlja v širši evropski prostor. Jude torej najdemo predvsem v skoraj vseh srednjeveških mestih, njihova navezanost na življenje v mestih pa je še danes značilnost judovske populacije doma in po svetu. Pravni status Judov v habsburških deželah je enotno urejal poseben pravni red oz. "*Judenordnung*", ki ga je leta 1244 izdal Friderik II. Babenberški. Štajerski, koroški in kranjski Judje so bili tudi enotno obdavčeni. V ta čas segajo tudi prva poročila o pogromih nad Judi.²

Judje so znotraj krščanske fevdalne družbe uživali močno notranjo avtonomijo. Judovske skupnosti so živele v ločenih predelih mesta. Prostor naselitve je običajno obsegal trg, ulico ali dve, včasih tudi posebno četrt, tako kot je bilo v Mariboru. Na prisotnost Judov v Ljubljani danes spominjata imeni dveh ulic v središču mesta, ki naj bi ležali na območju nekdanje judovske naselitve: Židovska steza in Židovska ulica, ki je prvič omenjena leta 1517. Po ustnem izročilu naj bi ljubljanska sinagoga stala na Židovski stezi št. 4.³

Judovska skupnost je po navadi sezidala sinagogo in versko šolo ter poskrbela za obredno kopališče in pokopališče. V skupnosti so delovali mesar, pisar in krojač, vodil pa jo je njen najpremožnejši član in tudi rabin. Judovska skupnost je delovala pravno neodvisno od preostale družbe. Vse svoje notranje zadeve so Judje izvajali v skladu z judovskim pravom, ki je osnovano na Svetem pismu in Talmudu. V primeru sporov z večinskim krščanskim prebivalstvom je bil v večjih mestih poseben sodnik za Jude, kristjan, ki ga je imenoval vladar in ki je predsedoval judovskemu sodišču. Taka sodišča so pri nas poznana le v Mariboru, Radgoni in na Ptuju.⁴

Izgon judovskih skupnosti z območja Notranje Avstrije (Koroške, Štajerske, Kranjske) ob koncu 15. oz. na začetku 16. stoletja je hkrati pomenil tudi številčni porast Judov v Trstu, Gorici in Gradišču ob Soči ter na ozemlju Beneške repu-

² Vlado Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane* (Ljubljana, 1992), str. 24–25 (dalje: Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*); Jože Mlinarič, *Mariborski Židje v zadnjih desetletjih* (Maribor, 1996), str. 7–11; Klemen Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem v srednjem veku* (Ljubljana, 2009), str. 170–173 (dalje: Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem v srednjem veku*); Janez Marolt, "History of Slovene Jewry", *Studia Historica Slovenica* 2, št. 2 (2002), str. 316–317 (dalje: Marolt, "History of Slovene Jewry"); Renato Podbersič, *Jeruzalem ob Soči: judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes* (Gorica–Ljubljana–Maribor, 2017), str. 50–58 (dalje: Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*).

³ Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 12; Marjan Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude* (Ljubljana, 2012), str. 11, 245 (dalje: Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*); Slavko Goldstein, *Židovi na tlu Jugoslavije* (Zagreb, 1988), str. 31 (dalje: Goldstein, *Židovi na tlu Jugoslavije*); Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem v srednjem veku*, str. 328.

⁴ Goldstein, *Židovi na tlu Jugoslavije*, str. 27, 31; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem v srednjem veku*, str. 77–79.

Judovsko pokopališče v Rožni Dolini pri Novi Gorici je največje tovrstno pokopališče v Sloveniji. Na njem je pokopanih več kot 900 pripadnikov nekdanje judovske skupnosti v Gorici. Zadnji pokop na tem pokopališču je iz leta 1947, tik pred uveljavitvijo pariške mirovne pogodbe, ki je pokopališče v Rožni Dolini odrezala od Gorice in tamkajšnje judovske skupnosti (foto: Renato Podbersič)

blike. Judovski begunci so namreč okrepili omenjene skupnosti na zahodnem robu slovenskega etničnega prostora.⁵

Od izгона je bilo Judom prepovedano bivati v notranjeavstrijskih deželah vse do začetka 19. stoletja, zakonsko celo do leta 1867. Sicer je cesar Jožef II. 13. oktobra 1781 izdal tolerančni patent (nem. *Judentoleranzpatent*), s katerim je vsem svojim podložnikom zagotavljal svobodno izpovedovanje katerekoli vere, tudi judovske. Judje so se v slovenskih deželah (z izjemo Prekmurja in Goriške ter Trsta in habsburške Istre, od koder Judje niso bili nikoli izgnani) znova naseljevali šele na začetku 19. stoletja, v obdobju Ilirskih provinc. Pravzaprav je na območju Avstrijskega cesarstva le malo judovskih skupnosti, katerih korenine so v srednjem veku. Izboljšanje položaja za Jude so prinesle spremembe v revolucionarnem letu 1848. Ustava z dne 15. aprila 1848 je vsem državljanom zagotavljala svobodo vere in bogoslužja. Tudi Judom, živečim v habsburških dednih deželah, je prinesla enakost pred zakonom, pravico do pridobivanja zemljiške posesti, opravljanja obrti, dostop do vseh služb in časti ter enake vojaške in davčne dolžnosti. Cesarski patent, sprejet 4. marca 1848, je Jude glede političnih pravic izenačeval z drugimi prebivalci Avstrije, vključno s pravico do svobode izbire stalnega bivališča. Po uvedbi neoabsolutizma so bile nekatere pravice ukinjene. Tako Judje niso več imeli pravice do stalne naselitve, lahko pa so trgovali. Omejitev naseljevanja Judov je bila odpravljena šele 21. decembra 1867 z ustavnim zakonom (nem. *Staatsgrundgesetz*) št. 142 o splošnih pravicah državljanov, ko je začela veljati ustava Avstro-Ogrske. Ta je s 4. in 6. členom Judom odpravil omejitve glede naseljevanja, priseljevanja in preseljevanja, posesti nepremičnin in opravljanja pridobitnih dejavnosti. Hkrati je 14. člen tega zakona določal svobodo vere in bogoslužja, politične in državljanske pravice pa so postale neodvisne od veroizpovedi.⁶

Z novo državno zakonodajo iz leta 1867 so postali tudi Judje popolnoma izenačeni glede vseh pravic in dolžnosti z drugimi prebivalci habsburške monarhije. Po dveh letih razprav v državnem zboru je bil 21. marca 1890 v cisalajtanski polovici habsburške monarhije naposled sprejet t. i. Judovski zakon (nem. *Israelitengesetz*). Urejal je odnose med državo in judovskimi skupnostmi ter poenotil tovrstno zakonodajo. Omenjeni zakon je bil ključnega pomena za judovske skupnosti v monarhiji, saj jim je priznaval vlogo posrednika med judovskimi verniki in državo. Hkrati je urejal podrobnosti o delovanju judovskih verskih občin na

⁵ Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, 1992, str. 24–25; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem v srednjem veku*, str. 463–467; Boris Hajdinjak, "Judje srednjeveškega Ptujja", v: *Slovenski Judje: zgodovina in bolokavst*, ur. Irena Šumi in Hanah Starman (Maribor, 2012), str. str. 77–78.

⁶ Wolfdieter Bihl, "Die Juden", v: *Geschichte der Habsburgermonarchie 1848–1918*, III. knjiga, II. zvezek, ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch (Dunaj, 1980), str. 895–897 (dalje: Bihl, "Die Juden"); Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 43–45; Andrej Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji* (Celje, 2011), str. 43 (dalje: Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji*); Podbersič, *Jeruzalem ob Soči*, str. 50–58.

različnih področjih, od nadzora statuta do organizacije judovskega obredja in verskega izobraževanja. Vsaka judovska verska občina je tako postala krajevno zamejena, na njenem območju ni smela obstajati nobena druga judovska verska občina. Vsak Jud je bil član tiste judovske verske občine, na območju katere je imel stalno prebivališče. Judovsko versko občino so lahko ustanovili le na območju, kjer je bilo na razpolago dovolj denarnih sredstev in ustreznih bogoslužnih ustanov. Poleg tega so morali poskrbeti za versko osebje in zagotavljali reden verski pouk. Za vodenje evidenc so bile v primeru Judov pristojne judovske verske občine. Zato ni nič nenavadnega, če so prav podatki o nekdanjih kranjskih in štajerskih Judih zelo pomanjkljivi, saj so ves čas živeli pod pristojnostjo judovskih občin, ki so imele sedež izven njihovega ožjega ozemlja (Gradec 1893–1921, Zagreb 1921–1929, Varaždin 1921–1929 in Murska Sobota 1929–1941).⁷

Od Avstrije do Jugoslavije

Pred prvo svetovno vojno je na Kranjskem in Štajerskem živelo skupaj okrog 350 pripadnikov judovske vere. Judje v Ljubljani in drugod na Kranjskem so od leta 1876 spadali pod tržaško judovsko versko občino, kjer so vodili tudi matične knjige za kranjske Jude. Državne oblasti so pač Trst obravnavale kot najbližje mesto z judovsko skupnostjo glavnemu mestu Kranjske. Takšna ureditev se je ohranila do marca 1893, ko so državne oblasti Jude na Kranjskem postavile pod upravo judovske verske občine v Gradcu na Štajerskem. Razmere se posled niso več spreminjale do konca prve svetovne vojne. Število Judov na ozemlju današnje Republike Slovenije se je sicer povečalo z nastankom Kraljevine SHS in nato Kraljevine Jugoslavije, ko je prišlo do priključitve Prekmurja ter dotoka Judov iz vzhodnih pokrajin nove države. V Dravski banovini je leta 1939 živelo 820 oseb judovske vere, od tega približno 2/3 v Prekmurju. Tam sta delovala dva rabinata – Murska Sobota in Lendava. Zaradi premajhnega števila deklariranih Judov so tudi ljubljanski Judje od začetka leta 1929 po ukazu ministra za vere spadali v okvir murskosoboškega nadrabinata oz. judovske verske občine.⁸ Od

⁷ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 68, Kraljeva banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek, fasc. 29–2/1924–31, št. 730/4, Izraeliti mariborske in ljubljanske oblasti, 21. 12. 1927; Bihl, "Die Juden", str. 881–885; Pančur, *Judovska skupnost v Sloveniji*, str. 44.

⁸ Dr. Lazar Roth (1877–1944) je bil zadnji soboški in s tem tudi ljubljanski rabin. V mesto je prišel leta 1926, ko je bila Murska Sobota nekaj let brez svojega rabina. Dr. Roth je stanoval v rabinatu za soboško sinagogo, kjer je imel obsežno knjižnico in učilnico za verouk. Po izobrazbi je bil filozof, veljal je za izjemno izobraženega in razgledanega človeka, govoril je številne jezike. Poleg redne službe v soboški sinagogi je enkrat na teden potoval v Ljubljano, Maribor in druge kraje, kjer je poučeval tudi judovski verouk. Med drugo svetovno vojno je bila soboška sinagoga zaprta, rabin Rotha so ob koncu aprila 1944 nacisti in madžarski fašisti skupaj s številnimi prekmurskimi Judi deportirali v Auschwitz, kjer je umrl 17. 10. 1944. Več o tem: Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 60, 74, 163.

leta 1893 so namreč ljubljanski Judje delovali v okviru graške judovske občine, z nastankom nove države po prvi svetovni vojni pa so se razmere spremenile. Primat nad ljubljanskimi Judi sta želeli pridobiti judovski občini v Varaždinu in Zagrebu. Na koncu je obveljal ministrov ukaz glede Murske Sobote. V Ljubljani je leta 1940 živelo samo 158 deklariranih Judov, vključno z otroki. Uradne statistike tistega časa so zanje uporabljale oznako "izraeliti". Ob štetjih prebivalstva se je registrirala judovska veroizpoved in ne narodnost. Marsikateri Jud na Slovenskem se je tedaj izrekel za ateista ali agnostika, precej je bilo tudi prestopov v krščanstvo. Vsekakor lahko rečemo, da je bilo dejansko število Judov v tedanji Dravski banovini (precej) višje od dejansko ugotovljenega, po nekaterih ocenah naj bi tedaj pri nas živelo okrog 1.500 Judov. Poleg Murske Sobote, Lendave in Ljubljane so Judje samo še v Mariboru, Celju z okolico in na Ptuju dosegali omembe vredno število.⁹

V podobi tedanje družbe, ki je bila prežeta s krščansko miselnostjo, na političnem področju v Dravski banovini pa z dominacijo Slovenske ljudske stranke, so bili Judje precej negativno sprejeti. V predkoncilskem mišljenju pretežno krščanskega okolja so bili pogosto označeni za "morilce boga". Evropski antisemitizem je svoj vrh dosegel v nemškem poskusu "dokončne rešitve judovskega vprašanja" (nem. Endlösung der Judenfrage), ki je zahteval kar šest milijonov žrtev med evropskimi Judi. Po podatkih, ki jih je v okviru raziskave žrtev II. svetovne vojne na Slovenskem zbral ljubljanski Inštitut za novejšo zgodovino, je bilo pri nas pobitih 586 Judov, od tega skoraj štiristo v koncentracijskem taborišču Auschwitz.¹⁰

V Prekmurju so Judje relativno mirno preživeli madžarsko okupacijo, položaj pa se je zaostрил po nemški okupaciji Madžarske spomladi 1944. Pri preganjanju prekmurskih Judov so nacisti uporabljali nürnberške zakone, takrat so bili tudi prekmurski Judje poslani v nemška koncentracijska taborišča, od koder se jih je le malo vrnilo. Aretacije prekmurskih Judov so se odvijale predvsem aprila 1944, večino murskosoboških Judov so odpeljali v taborišče Auschwitz in jih tam pomorili. Od 394 odpeljanih jih je preživel le 25. Po nastanku države Izrael se je slaba polovica le-teh, to je enajst oseb tja tudi izselila. Šlo je za preživele pripadnike družin Heimer, Fürst, Polak in Gutman. V lendavski judovski skupnosti je holokavst terjal 132 žrtev, vojno je preživel 23 Judov iz Lendave. Tudi oni so se izselili na vse strani sveta.¹¹

⁹ Valenčič, *Židje v preteklosti Ljubljane*, str. 62, 84; Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 39; Marolt, *History of Slovene Jewry*, str. 321–323.

¹⁰ Inštitut za novejšo zgodovino: *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej, 1940–1946*, Ljubljana 1997–2010, zbirka podatkov, stanje na dan 4. april 2021.

¹¹ Beata Lazar in Mirjana Gašpar, *Židje v Lendavi* (Lendava, 1997), str. 36–68; Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 67–93.

Judje pri nas po vojni

Predvojna *Zveza judovskih verskih občin Jugoslavije* (Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije) je bila sicer ustanovljena že julija 1919 v Osijeku. Judje so delovali v 121 občinah, na predvečer druge svetovne vojne jih je v Jugoslaviji živel okrog 80.000. Kralj Aleksander I. Karađorđević je decembra 1929 podpisal zakon o judovski verski skupnosti v Kraljevini Jugoslaviji in s tem zakonom je tudi država priznala versko ter kulturno razdeljenost jugoslovanskega judovstva (Sefardi, ortodoksni Aškenazi in neološki Aškenazi). Judje so svojo organizirano dejavnost po trpki izkušnji preganjanja med holokavstom – preživelo jih je zgolj okrog 15.000 – obnovili po drugi svetovni vojni prav na podlagi prej omenjenega zakona, sprejetega v času Kraljevine Jugoslavije. Po tem zakonu se je Zvezo judovskih verskih občin Jugoslavije obravnavalo kot versko skupnost. Ustanovljena oz. obnovljena je bila *Zveza judovskih verskih občin Jugoslavije* pod enakim imenom kot v predvojnem obdobju. Položaj vseh povojnih verskih skupnosti je temeljil na določilih Ustave Federativne ljudske republike (FLR) Jugoslavije iz leta 1946, te določbe so bile splošne in so veljale za vse verske skupnosti, ki so obstajale in delovale na ozemlju zvezne države. Posebnega zakona, ki bi urejal zgolj status judovskih skupnosti, sploh ni bilo.¹²

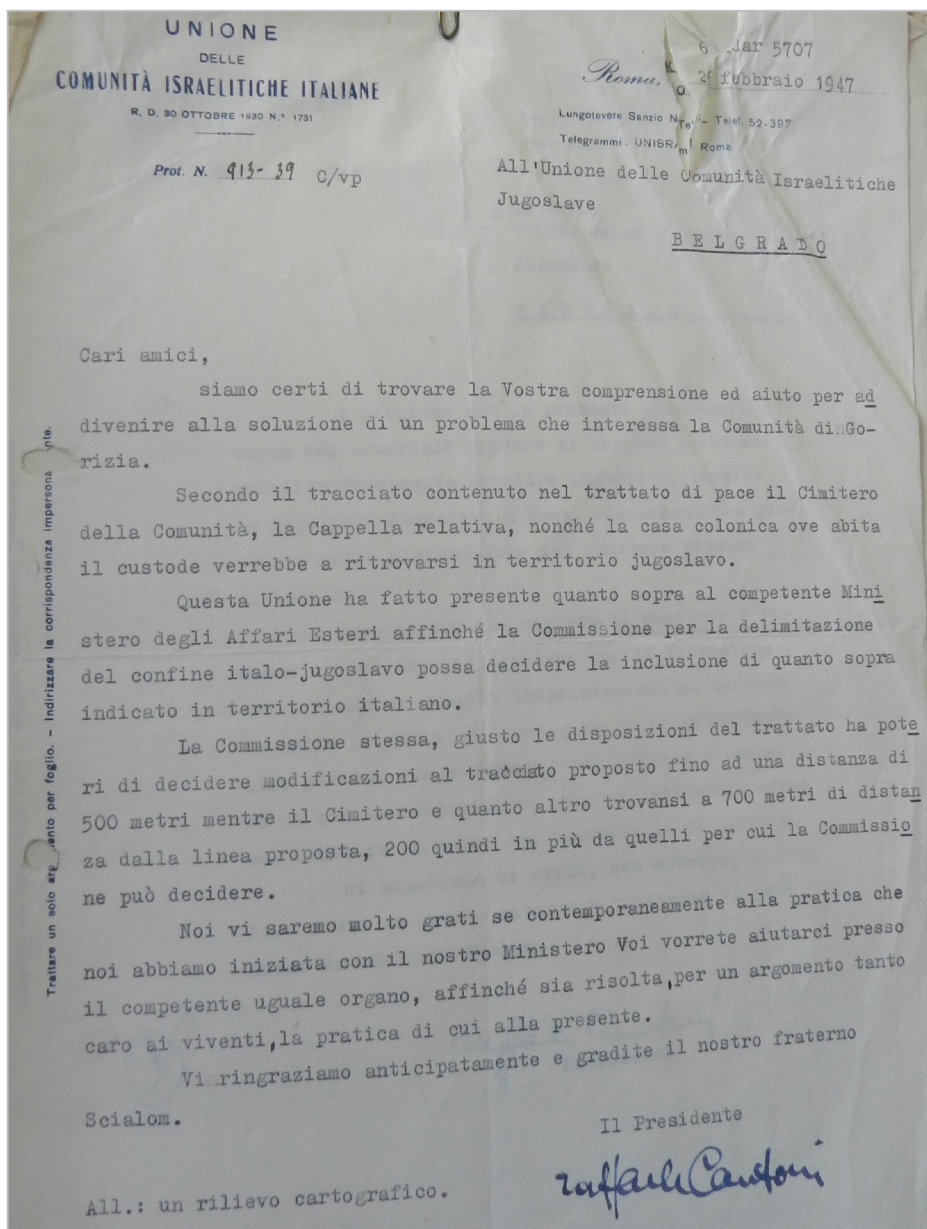
Številni Judje so sicer med drugo svetovno vojno sodelovali v enotah jugoslovanske partizanske vojske in Titova vojska je veljala za najmanj antisemitsko med odporničskimi gibanji v Evropi. Verjetno nikjer drugod niso imeli Judje toliko možnosti, da se izognejo strahotam holokavsta ali se vsaj svobodno odločijo za junaško smrt. Enajst jugoslovanskih Judov je bilo proglašanih za narodne heroje.¹³

Marsikateri Jud, ki je preživel preganjanje med holokavstom, se je moral soočiti z obtožbami o "razrednem sovražniku", številnim so jugoslovanske komunistične oblasti tudi zaplenile premoženje. Skoraj 8.000 jugoslovanskih Judov se je po letu 1948 odločilo za izselitev, predvsem v novonastali Izrael, iz Slovenije se je v tem času odselilo okrog petdeset Judov. Sredi petdesetih let je v Jugoslaviji živel zgolj še 6.700 Judov.¹⁴

¹² Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952)* (Beograd, 2009), str. 13–21 (dalje: Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*); Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918–1941* (Beograd, 1997), str. 195–197; Emil Kerenji, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944–1974* (Michigan, 2008), str. 46–48 (dalje: Kerenji, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia*); Emil Kerenji, "Rebuilding the community: the Federation of Jewish Communities and American Jewish humanitarian aid in Yugoslavia, 1944–1952", *Southeast European and Black Sea Studies* 17, št. 2 (2017), str. 245–246.

¹³ Romano, *Jevreji Jugoslavije*, str. 278.

¹⁴ Damjan Hančič in Renato Podbersič, "Nacional-socialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem", v: *Hitlerjeva dolga senca*, ur. Jože Dežman in Hanzi Filipič (Celovec, 2007), str. 179–187; Klemen Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem* (Celovec, 2009), str. 105–106 (dalje: Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*).

Takoj po podpisu pariške mirovne pogodbe in še pred začrtanjem nove meje med Jugoslavijo in Italijo leta 1947 so iz Zveze judovskih skupnosti Italije (ital. *Unione delle comunità Ebraiche Italiane*) naslovili na rojake v Beogradu pismo. Prosil so jih, naj posredujejo pri jugoslovanskih državnih oblasteh in dosežejo, da bi se nova mejna črta pomaknila približno 700 metrov proti vzhodu, tako da bi judovsko pokopališče v Rožni Dolini ostalo v Italiji (Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije, Beograd, AŠ Groblja Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, fascikel Gorica (Slovenija) 1947/48, dopis 26. februar 1947)

Čeprav so bile po drugi svetovni vojni judovske skupnosti v Jugoslaviji obnovljene kot verske organizacije, je judovsko vodstvo sčasoma začelo poudarjati nacionalni značaj *Zveze judovskih verskih občin Jugoslavije*, namesto verskega značaja. Razlog moramo iskati v procesu prilagajanja novi družbeno-politični stvarnosti v državi. Najpomembnejša naloga, ki je bila postavljena pred pripadnike jugoslovanskega judovskega prebivalstva, je bila, da skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi zgradijo "novo življenje v novi Jugoslaviji", kot se je glasil priljubljeni slogan tistega časa. Nove družbeno-politične razmere so namreč zahtevale spremembe v načinu organizacije in v uresničevanju novih vsebin, ob hkratnem negovanju starih tradicij. Zaradi tega se je bilo treba nenehno prilagajati novim okoliščinam in politični realnosti v vsakdanjem življenju. Proces prilagajanja, spreminjanja položaja in značaja poveljne judovske skupnosti v Jugoslaviji je bil uradno razglašen na VI. povojni konferenci judovskih občin FLR Jugoslavije septembra 1952, ko je bil pojem "verski" odstranjen iz uradnega imena društva. S tem imenom je bilo izrecno nakazano, da je bila v okviru jugoslovanske judovske skupnosti vera umaknjena iz javne sfere v zasebno duhovno domeno, s čimer se je popolnoma prilagodila razglašeni komunističnemu načelu ločitve verskih skupnosti od države. Potrebno pa je poudariti pomembno vlogo, ki jo je imela tedanja Jugoslavija pri obrambi novonastale države Izrael, predvsem pri oskrbi z orožjem in opremo, ki je potovalo iz Češkoslovaške preko Jugoslavije. Omeniti velja tudi izseljevanje številnih preživelih judovskih beguncev iz Evrope, ki so se prav preko jugoslovanskih pristanišč ob Jadranu z ladjami odpravljali proti Bližnjemu vzhodu.¹⁵

Pojavil se je velik problem obnavljanja oz. vzpostavljanja judovskih skupnosti v Jugoslaviji, ne samo zaradi majhnega števila preživelih Judov, ampak predvsem zaradi zanemarljive politične volje in tudi zaradi prikritega antisemitizma. Ob tem je potrebno poudariti, da so judovstvo takrat stigmatizirali predvsem kot pripadnost narodu (jezik, ozemlje, tradicija in kultura). Judovske občine, ki so se po drugi svetovni vojni znova organizirale, so bile laično usmerjene, med voditelji pa najdemo tudi zaslužne revolucionarje in komunistične odličnike, čeprav takšna ocena za Slovenijo ne drži povsem, kajti pri nas med vidnimi politikami oziroma komunističnimi revolucionarji ni bilo Judov. Nena zadnje, številni Judje, člani Komunistične partije Jugoslavije, med katerimi so nekateri zasedali visoke položaje v državni partijski hierarhiji, morda je najbolj poznan primer Moša Pijade, preprosto niso želeli aktivno delovati pri organiziranju in vodenju judovskih skupnosti. Poleg tega so številni Judje, ki so preživeli holokavst, ostali brez družinskih vezi, brez socialne mreže, brez premoženja in tudi brez osebne svobode. Preprosto niso imeli moči, potrebne za obnovev oz.

¹⁵ Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 107–139.

izražanje svoje judovske identitete. Številni so zato preprosto molčali, judovstvo ohranjali skoraj v tajnosti, morda znotraj družine ali se izselili, po letu 1948 in nastanku nove države predvsem v Izrael.¹⁶

Razdvojenost glede narodne pripadnosti judovstvu na Slovenskem nazor-
no pokažejo tudi nizke številke ob rednih državnih popisih prebivalstva:¹⁷

Preglednica 1: Judje po narodni pripadnosti v Sloveniji

Leto popisa	1953	1961	1971	1981	1991	2002
Judje po narodni pripadnosti v Sloveniji	15	21	72	9	37	28

Položaj judovske skupnosti po travmatični izkušnji holokavsta je za vedno spremenil podobo judovskega posvetnega, verskega in kulturnega življenja tudi v Sloveniji. Od nekoč organizirane in versko žive skupnosti je po drugi svetovni vojni ostala le peščica Judov, verjetno okrog dvesto, vendar se jih večina ni vključila v organizirane dejavnosti. Judovski občini v Murski Soboti in Lendavi zaradi premajhnega števila tamkajšnjih Judov sploh nista bili obnovljeni. Višek cinizma do ostankov judovske kulture v Murski Soboti pa je pomenilo rušenje tamkajšnje sinagoge leta 1954, kar so oblastniki (mestni ljudski odbor) sicer storili s pristankom Alberta Vajsa, takratnega predsednika Judovske skupnosti Jugoslavije. Ob tem velja opozoriti, da murskosoboška sinagoga med drugo svetovno vojno ni bila poškodovana, je pa podobna usoda doletela kar nekaj sinagog po Jugoslaviji, predvsem v Vojvodini. Na mestu porušene sinagoge so oblasti zgradile prvi blok v Murski Soboti, ki mu domačini še danes pravijo *Židovski blok*.¹⁸ Judovski pokopališči v Murski Soboti in Beltincih sta bili razdejani, ohranili so se zgolj še posamezni nagrobniki. Sinagoga v Lendavi je bila pred nekaj leti spremenjena v muzej, na nekdanje cvetočo lendavsko skupnost pa spominja lepo ohranjeno pokopališče v Dolgi vasi. Center slovenskega judovstva, ki je bil do vojne v Prekmurju, se je v povojnih letih preselil v Ljubljano, kjer je od jeseni 1948 delovala samostojna judovska občina. So se pa sredi petdesetih let vzpostavile podružnice v Mariboru, Murski Soboti in Lendavi. Judovska skupnost v Sloveniji se je kot samostojna verska skupnost resda organizirala kmalu po vojni, vendar do leta 1997 ni

¹⁶ Alenka Puhar, "Iskanje izgubljenih Židov", *Delo*, 22. 4. 1994, št. 93, str. 4; Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 111–112.

¹⁷ *Statistični urad*, popisi prebivalstva Slovenije, dostopno na: https://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_html/slo-t-07slo.htm, pridobljeno: 10. 6. 2022.

¹⁸ Darja Kerec, "Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71=Nv36, št. 4 (2000), str. 611; Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 120–122.

imela lastnih prostorov.¹⁹ Slovenski Judje so se povezali z ostalimi skupnostmi nekdanje Jugoslavije in delovali v okviru centralne organizacije, Zveze judovskih skupnosti/občin Jugoslavije (Savez jevrejskih opština Jugoslavije).²⁰ Omenjeno združenje s sedežem v Beogradu je redno polletne *Jevrejske almanabe*, v katerih se precej redko omenja tudi dejavnost slovenskih Judov. Pojav *Jevrejskega almanaba*, ki ga je omenjena zveza začela izdajati leta 1954, je predvsem odraz nove dobe judovskega življenja v povojni Jugoslaviji. To je potrjeval že uvodnik prve številke almanaha iz leta 1954, kjer so uredniki napovedali, da zveza "nadaljuje slavno kulturno tradicijo jugoslovanskega judovstva" in se obenem sklicuje na nekdanje jugoslovanske judovske časopise in revije (*Židov*, *Jevrejski glas*, *Židovska svijest*, *Gideon*, *Omanut*), ki so izhajali pred drugo svetovno vojno. Obenem so nameravali s pomočjo *Jevrejskega almanaba* spregovoriti o judovskih vprašanjih, pri tem pa "biti ponosni na našo socialistično domovino, ki dovoljuje vsakemu svojemu narodu, da to stori."²¹ Šlo je za lično urejeno, novo publikacijo, ki je vsebovala prispevke o jugoslovanskih in mednarodnih judovskih temah. Revija je prenehala izhajati v zgodnjih sedemdesetih letih 20. stoletja in jo je nadomestil bolj akademski *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*.²² Iz almanaha izvemo, da je imel Drago Košmerlj 12. januarja 1963 na ljubljanski televiziji predavanje z naslovom "En dan v Jeruzalemu".²³

Ohranjena poročila iz leta 1948 nam povedo, da je ljubljanska skupnost tedaj štela zgolj 36 članov, ortodoksnih Judov med njimi sploh ni bilo. Tega leta se je namreč skupnost v Ljubljani osamosvojila, v obdobju med letoma 1945 do 1948 je bila, očitno zaradi nesoglasij z Mursko Soboto, zgolj podružnica zagrebške judovske občine. Vzroke smemo iskati predvsem v kulturno-ver-skih vplivih, ker so osrednjeslovenskim Judom ostajale dokaj tuje prekmurske navade. Večino poročil je pripravil Artur Kohn,²⁴ prvi predsednik samostoj-

¹⁹ Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 104–105.

²⁰ Zveza judovskih skupnosti Jugoslavije je delovala vse do razpada Jugoslavije leta 1991, ko so nastale nove neodvisne države, v katerih so tamkajšnji Judje ustanovili samostojne judovske skupnosti: Koordinacija židovskih općina Hrvatske, Jevrejska zajednica Bosne i Hercegovine, Evrejska zajednica Makedonije, Judovska skupnost Slovenije in Savez jevrejskih opština Srbije. Več o tem glej: *Savez jevrejskih opština Srbije*, dostopno na: <https://www.savezjos.org/sr/strana/o-nama/savez-nekad>, pridobljeno 21. 9. 2022.

²¹ "Uvodna reč", v: *Jevrejski almanah 1* (Beograd, 1954), str. 3.

²² Kerenji, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia*, str. 181.

²³ "Hronološki pregled važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji 1963. i 1964. godine", v: *Jevrejski almanah 1963–1964* (Beograd, 1965), str. 310.

²⁴ Artur Kohn, rojen 23. novembra 1894 v Budimpešti, po poklicu tipograf, poročen z Rozo Kohn, rojeno leta 1896. Njegov priimek se v literaturi pogosto napačno zapisuje kot – Kon (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, nerazporejeno gradivo, Popis članova Jevrejske Vjeroispovjedne Opštine u Ljubljani, 9. 9. 1949; Jerneja Kavčič, *Judovstvo na Slovenskem*, diplomska naloga (Ljubljana, 2005), str. 44 (dalje: Kavčič, *Judovstvo na Slovenskem*); Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 111).

ne judovske skupnosti v Ljubljani, ki pa očitno ni želel podrobno poročati o sporih z murskosoboškimi Judi. Izpostavil je zgolj željo, da se ljubljanska skupnost osamosvoji, ker pač deluje v glavnem mestu jugoslovanske republike Slovenije. Tako Kohn v poročilu, napisanem v začetku maja 1948, izraža optimizem glede judovske prihodnosti v Ljubljani, in to utemeljuje z dejstvom, da je gre za glavno mesto Slovenije in pomemben zaposlitveni center, kamor se seli precej ljudi, med njimi tudi Judje. Precej Judov v prvih povojnih letih je prišlo v Slovenijo, predvsem v Ljubljano, iz drugih delov tedanje Jugoslavije, prednjačila sta Bačka (Vojvodina) ter Bosna in Hercegovina. Kmalu so ti Judje zavzeli odgovorna mesta v Sloveniji, zato ne preseneča, da so svojo občino uradno poimenovali – Jevrejska (sic!) občina Ljubljana. Tudi dopisovanje s centralo v Beogradu je potekalo večinoma v srbskem oz. srbohrvaškem jeziku.²⁵

Med ljubljanskimi Judi je bilo okrog dvajset družin, vendar vsega skupaj zgolj osem otrok. Večinoma so pripadali srednjemu sloju, večina zaposlenih moških je delovala kot trgovci (štirje), po tri pa najdemo med državnimi uslužbenci in v vojaški službi. Med ženskami so prevladoval gospodinje. Na vprašanje v formularju, poslanem iz Beograda, o zdravju članov občine, je predsednik Kohn kratko odgovoril: "Slabo, zbog posledica internacije i logora".²⁶

Judovska skupnost in posamezniki

Jugoslovanski socializem je sicer v prvem povojnem obdobju kazal prijaznejši obraz do tukajšnjih Judov, zlasti v primerjavi z ostalimi vzhodnoevropskimi enopartijskimi sistemi. V slovenskem oz. jugoslovanskem časopisju skorajda ni bilo moč zaslediti antisemitskih tematik, vendar se je ta naklonjenost ohladila po letu 1967 in izraelsko-arabski šestdnevni vojni.²⁷ Jugoslavija se je pričela povezovati s Palestinsko osvobodilno organizacijo in arabskimi državami nasploh, prekinila je diplomatske odnose z Izraelom in poleg sprememb v medijih glede Izraela je bil opazen tudi večji politični nadzor nad judovskimi občinami ter tudi posamezniki, kar se je nadaljevalo do razpada Jugoslavije. Nekdanji predvsem versko pogojeni antisemitizem se je pri nas vedno bolj manifestiral v obliki antisionizma.²⁸ Poleg tega se je povečal nadzor tedanje Službe državne var-

²⁵ Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, nerazporejeno gradivo, dokument (6. maj 1948). Tovrstno gradivo so pridobili iz Judovskega zgodovinskega muzeja (Jevrejski istorijski muzej) v Beogradu, izvira pa iz fonda zagrebškega Juda Hinka Gelba (1902–1975).

²⁶ Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, nerazporejeno gradivo, Podaci o socijalnoj strukturi članstva opštine, 1948.

²⁷ Kerenji, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia*, str. 180–185.

²⁸ Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 107.

P O P I S

članova Jevrejske Vjeroispovjedne Opštine u Ljubljani po stanju dne.9.9.49.

R.br.	Prezime i ime	god.rodj.	zanimanje
1/.	Barbić Eržika	1903	domačica
2/.	Benko Jelena	1918	tekstilni tehničar
3/.	Binenfeld Olga	1908	domačica
4/.	Binenfeld Rut	1935	učenica
5/.	Binenfeld Simona	1938	učenica
6/.	Bolafio Eugen	1888	činovnik
7/.	Dugan Ernest	1920	muzičar
8/.	Dugan Jelisaveta	1918	medic.sestra
9/.	Dugan Mirko	1946	dete
10/.	Engler Anton	1880	trg.zastupnik bez posla
11/.	Frankl Josip	1886	trgovac
12/.	Frankl Alice	1895	domačica
13/.	Frankl Fric	1923	student
14/.	Finci Izidor	1899	zemljorednik
15/.	Goldman Aleksander	1946	dete
16/.	Goldman Eva	1949	dete
17/.	Goldman Ruža	1913	domačica/bolničarka/
18/.	Goldman dr.Stevan	1914	lekar, maruž JA
19/.	Kamhi Bojma	1944	dete
20/.	Klaić Andro	1919	oficir JA
21/.	Klaić Ani	1920	magistra
22/.	Klein Roza	1893	domačica
23/.	Kon Artur	1894	tipograf
24/.	Kon Roza	1896	domačica
25/.	Kon Stevan st.	1913	novinar
26/.	Kon Stevan ml.	1944	dete
27/.	Levi Iso	1921	mehanič
28/.	Lövi Marcel	1926	student
29/.	Pinto Isak	1898	slovošlager
30/.	Sartori Rozela	1925	domačica
31/.	Sartori Saša	1947	dete
32/.	Šefer dr.Eugen	1909	zubni lekar JA
33/.	Špicer dr.Ladislav	1912	lekar JA
34/.	Špicer Blanka	1948	dete
35/.	Štajner mr.Bela	1904	magister JA
36/.	Štajner Josip	1946	dete
37/.	Štajner Mirjam	1935	učenica
38/.	Štajner Zora	1907	domačica
39/.	Štern Otoker	1886	činovnik u miru
40/.	Vešaj Adela	1907	činovnica

Popis članova Jevrejske opštine u Ljubljani iz septembra 1949 (Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, nerazporejeno gradivo)

nosti, tajne politične policije, nad posameznimi Judi, za katere so menili, da so sionističnega prepričanja ali pa povezani z državo Izrael.²⁹

Kot smo videli, je bil prvi predsednik Judovske/Jevrejske občine v Ljubljani Artur Kohn, to funkcijo je opravljal do leta 1957. Sledil mu je dr. Aleksander Švarc³⁰ do smrti leta 1987, predsednikovanje je potem prevzel Mirko Bondi, ki se je ob koncu osemdesetih let z družino odselil v Izrael, nasledila ga je dr. Roza Švarc Fertig.³¹ V času demokratizacije in osamosvajanje Slovenije je bil Mladen A. Švarc³² devet let tajnik in nekaj časa, skupaj z mamo Rozo, tudi sopredsednik Judovske skupnosti Slovenije in je odkrito opozarjal, da je bila skupnost pod močnim pritiskom predstavnikov komunističnih oblasti, ki so jo skušali nadzorovati. Pred slovensko osamosvojitvijo se je po njegovih ocenah skupnost borila le za golo preživetje.³³

Zato ne preseneča, da se je za Mladena Švarca zanimala tudi Služba državne varnosti (SDV), tajna politična policija, ki ga je očitno redno nadzorovala. Znašel se je celo v letnem elaboratu, kjer so o njem med drugi zapisali, da je judovskega rodu, da piše tendenciozne in nesprejemljive prispevke o jugoslovanski stvarnosti in da vzdržuje stike z izraelskimi obveščevalci.³⁴ Jugoslovanska zvezna država je preko SDV namreč spremljala tudi delovanje judovskih organizacij po svetu, za katere je menila, da "so skoraj v celoti sionistične", da

²⁹ Hrvatski državni arhiv (HDA), 1561–1–2–6, Jevrejska općina u Zagrebu, 26. 1. 1971.

³⁰ Aleksander Švarc, s pravim imenom Salomon Schwarz, rojen leta 1910 v Osijeku, sin Ignaca in Regine Schwarz. Diplomiral je leta 1936 na Medicinski fakulteti na Dunaju, v Zagrebu je opravil specializacijo iz oftalmologije. Do vzpostavitve NDH leta 1941 je deloval v Zagrebu, kasneje so ga ustaške oblasti poslale v Bosno, jeseni 1943 se je priključil partizanom. Po končani vojni je deloval kot vodja očesnega oddelka v Vojaški bolnišnici v Sarajevu, kasneje se je z družino preselil v Ljubljano. Poročen z Rozo Fertig iz Sarajeva. Upokojil se je leta 1957 s činom sanitetnega majorja. Umrli je leta 1987 v Ljubljani, pokopan je na judovskem pokopališču na ljubljanskih Žalah (Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* (Beograd, 1980), str. 497 (dalje: Romano, *Jevreji Jugoslavije*); več o tem glej: Kavčič, *Judovstvo na Slovenskem*, str. 44).

³¹ Roza Samuela Fertig, por. Švarc, rojena leta 1914 v Sarajevu, očetu Samuelu Fertigu in materi Fanny Brettler Fertig, Medicinsko fakulteta je zaključila leta 1940 v Beogradu, medvojna partizanka in vojaška zdravnica s činom polkovnika JLA. Bila je tretja predsednica Judovske skupnosti Slovenije. Umrli je leta 2001 v Ljubljani, pokopana je na judovskem pokopališču na ljubljanskih Žalah. Več o tem glej: Romano, *Jevreji Jugoslavije*, str. 362; Kavčič, *Judovstvo na Slovenskem*, str. 44; Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 167.

³² Mladen Aleksander Švarc, rojen leta 1952 v Ljubljani, sin Aleksandra Švarca in Roze Švarc Fertig. Deloval je kot sociolog, novinar, publicist in politični aktivist, blizu slovenskemu Demosu v času demokratizacije. Pogosto je opozarjal na komunistični pritisk na delovanje judovske skupnosti v Sloveniji. Postal je tudi predsednik društva izraelsko-slovenskega prijateljstva. Umrli je leta 2001 v Ljubljani, pokopan je na judovskem pokopališču na ljubljanskih Žalah. Več o tem: Ivan Puc, Dejan Steinbuch in Silvester Šurla, "Judje pod Slovenci", *Mag*, 20. 8. 1997, št. 34, str. 15 (dalje: Puc, Steinbuch in Šurla, "Judje pod Slovenci"); Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 159, 166, 167.

³³ Mladen Aleksander Švarc, "Judje kot objekt teoretičnega izživljanja", *Razgledi*, 14. 10. 1998, št. 19, str. 11–12.

³⁴ ARS, AS 1931, AŠ 3099, Neprijateljsko delovanje sa anarhističko-liberalističkih pozicija, Beograd 1981, str. 138.

Člani ljubljanske judovske družine Švarc, pokopani na judovskem delu pokopališča Žale (foto: Renato Podbersič)

"predstavljajo specifično nadnacionalno strukturo" in da "so zelo starega porekla". Judom v svetu so pripisovali delovanje proti SFRJ predvsem v dveh smereh: zmanjševanje ugleda jugoslovanske države preko judovskih zvez v tujini, kar so v Jugoslaviji pripisovali svoji podpori palestinskim stališčem. Po drugi strani pa so z nezaupanjem gledali na številne jugoslovanske državljane judovskega rodu, ker naj bi se nanje vršila sovražna propaganda, češ da niso enakopravni prebivalci ter da naj bi se zato odločali za izselitev v Izrael.³⁵

Do leta 1996 je bila predsednica slovenskih Judov dr. Roza Švarc Fertig, za njo je postal predsednik Andrej Kožar Bek, tudi Beck, ki je skoraj dvajset let predsedoval izvršilnemu odboru petih koordinatorjev, od katerih je bil vsak pooblaščen za vodenje svoje sekcije (za mladino, za izobraževanje, za kulturo,

³⁵ ARS, AS 1931, AŠ 3099, Propagandno-subverzivna aktivnost protiv SFRJ, Beograd 1980, str. 42–43.

ženska sekcija in koordinacija za verske zadeve).³⁶ Med slovenskimi Judi iz časa osamosvajanja velja izpostaviti dr. Katjo Boh, sicer tudi članico ljubljanske judovske skupnosti, ki pa ni aktivno delovala.³⁷ Omeniti pa velja tudi dr. Leva Krefta, sina prekmurske Judinje Judite Hahn, sicer filozofa, profesorja in politika iz Ljubljane, ki je leta 2002 (neuspešno) kandidiral za predsednika Republike Slovenije. Bil je dejaven tudi v vodstvu Judovske skupnosti Slovenije.³⁸

Pomembno prizorišče, kjer so se v neformalnem okolju odpirala vprašanja judovske identitete v Jugoslaviji, je predstavljala vrsta letnih srečanj mladih članov jugoslovanskih judovskih skupnosti. Ta srečanja so bila sprva naključna, od poznih petdesetih in v šestdeseta leta pa so prevzela redno obliko, ki se je vrtela okoli državnega koledarja. Zveza judovskih občin Jugoslavije je vsako leto med poletnimi šolskimi počitnicami organizirala poletne kolonije za judovske otroke in mladino. Takih kolonij, ki so bili organizirani v različnih obalnih krajih na Hrvaškem ali v Črni gori, dokler se sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja niso ustalili v severnodalmatinskem letovišču Pirovac pri Zadru, se je običajno udeležilo veliko število mladih članov judovskih skupnosti po vsej državi, prišli pa so tudi gostje iz tujine, večinoma iz Zahodne Evrope, ZDA in Izraela.³⁹ Starostna struktura Judov v Sloveniji je bila v tistem času izjemno neugodna, z malo mladimi. Toda kljub vsemu so se tudi posamezniki iz Slovenije udeleževali letovanj v Pirovcu. Kolikor se spominja Maja Kutin iz Ljubljane, so takrat prvič poglobili stike z judovsko tradicijo.⁴⁰

Leta 1988, na predvečer razpada Jugoslavije, je imela judovska občina v Ljubljani 84 članov, kar je predstavljalo neznatno število med Judi v tedanji Jugoslaviji (5.400). Več kot petdeset jih je živelo v Ljubljani, nekaj posameznikov pa je takrat živelo še v Mariboru (10), Murski Soboti (10) in Lendavi (9).⁴¹

³⁶ Kavčič, *Judovstvo na Slovenskem*, str. 44.

³⁷ Katja Boh roj. Székely, rojena leta 1929 v Gradcu na Štajerskem, doktorirala je iz sociologije družine, priznana sociologinja, pedagoginja in političarka. V času demokratizacije Slovenije jo najdemo med ustanovitelji Socialdemokratske zveze/stranke Slovenije. Med 1991–1997 je bila slovenska veleposlanica v Avstriji. Umrla je leta 2008 v Ljubljani. Več o tem glej: Mojca Novak, "Boh, Katja (1929–2008)", *Slovenska biografija*, 2013, dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1018780/>, pridobljeno: 15. 9. 2022.

³⁸ Pogovor z ljubljansko Judinjo Majo Kutin, roj. 1972, ki se je leta 1988 preselila v Izrael, kjer je dokončala šolanje in odslužila izraelsko vojsko. Po vrnitvi v Slovenijo je delovala v vodstvu Judovske skupnosti Slovenije.

³⁹ Kerenji, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia*, str. 270–271.

⁴⁰ Pogovor z ljubljansko Judinjo Majo Kutin.

⁴¹ Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 100–101.

Verska dejavnost slovenskih Judov

Dejansko rednih judovskih verskih dejavnosti po drugi svetovni vojni v Sloveniji sploh ni bilo, niti za šabat,⁴² kar dokazuje tudi vprašalnik, ki so ga ob koncu avgusta 1947 razposlali po Jugoslaviji in spraševali po opravljanju verskih obredov. Iz Slovenije sploh niso prejeli odgovora! Podobno je veljalo glede verouka za mladino.⁴³

Sredi petdesetih let prejšnjega stoletja je imela slovenska judovska občina zgolj še sto osemnajst članov, k njim je potrebno prišteti tudi nejudovske zakonske partnerje. Približno dvajset Judov ni bilo članov občine, po navedbah Mladena A. Švarca se tudi niso poistovetili z judovstvom. Skupnost je zamirala tudi zaradi staranja, asimilacije in porok z Nejudi. Večina jih je živela v Ljubljani, druge pa predvsem posamezniki, zlasti v Prekmurju. Edino versko delujočo ustanovo na ozemlju nekdanje Jugoslavije je predstavljal rabinat v Beogradu. Slovenskim Judom je bil sicer najbližji rabinat v Trstu, vendar so stiki z italijanskimi sosedi ostajali bolj na osebni oz. sorodstveni ravni. Status *Zveze judovskih občin Jugoslavije* je bil v verskem smislu nedoločen, saj se je zgolj slovenska judovska občina registrirala kot verska skupnost, drugod pa so znotraj judovskih skupnosti delovale le verske sekcije. Ob razpadu Jugoslavije v začetku devetdesetih let je v Sloveniji živelo zgolj še dvainpetdeset opredeljenih Judov, njihovo število pa se je do sredine devetdesetih povečalo za tretjino. Slovenski Judje niso bili bogati, njihovo judovstvo pa je bilo izpostavljeno procesom modernizacije, asimilacije in sekularizacije. Verske obrede so opravljali zasebno, v glavnem po stanovanjih, kjer so slavili tudi praznike, predvsem judovsko novo leto (hebr. *Rosh-Ha-Shanab*) in pasho (hebr. *pesah*).⁴⁴

Preglednica 2: Judje po verski pripadnosti v Sloveniji

Leto popisa	1991	2002
Judje po verski pripadnosti	199	99

⁴² *Shabbat* (šabat) – sobota, v judovstvu dan počitka. Obeleževanje se začne v petek ob sončnem zahodu in traja do sončnega zahoda v soboto. Tedenski judovski praznik simbolizira dan Gospodovega počitka, potem ko je šest dni ustvarjal svet. Več o tem: Alan Unterman, *Judovstvo : Mali almanah* (Ljubljana, 2001), str. 260–265 (dalje: Unterman, *Judovstvo*).

⁴³ Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji*, str. 171–172.

⁴⁴ Puc, Steinbuch in Šurla, "Judje pod Slovenci", str. 14–15; Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 166–167; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 108–109.

Namesto zaključka

Z demokratizacijo in osamosvojitvijo Slovenije je, podobno kot v drugih nekdanjih socialističnih državah, prišlo do prebujenega zanimanja za judovstvo, še posebej med mlajšo in že zelo asimilirano generacijo. Skupnost se je v desetletjih pred tem spoprijemala s številnimi težavami, vsekakor je potrebno izpostaviti odsotnost lastnega rabina, ker ga niso mogli plačati. Od leta 1990 je za slovenske Jude skrbel rabin iz Trsta, ki je urejal zadeve v zvezi s pogrebi, verskimi obredi in s praznovanji. Ob tem so se slovenski Judje spoprijemali s precejšnjimi težavami, predvsem zaradi jezika in rabinove ortodoksnosti. Hkrati se je leta 1991 reorganizirala Judovska občina v Ljubljani in nastala je Judovska skupnost Slovenije, z judovsko občino s sedežem v Ljubljani in z okoli 150 člani. Leta 1997 so s pomočjo ameriške judovske organizacije American Jewish Joint Distribution Committee kupili majhno pisarno na Tržaški cesti 2 v Ljubljani, ki je bila kasneje s pomočjo ameriških judovskih organizacij povečana, s pomočjo britanskih Judov in Britansko-slovenskega društva prijateljstva je bil kupljen tudi zvitek Sefer Tore in s tem omogočena možnost opravljanja verskih obredov. Po slovenski osamosvojitvi in ob organizacijski postavitvi Judovske skupnosti Slovenije kot krovne organizacije slovenskih Judov so posamezniki veliko truda vložili tudi v približevanje religije in religioznih konceptov mlajši generaciji slovenskih Judov, ki dotlej pravzaprav niti ni imela možnosti za dejavnejše versko življenje. Judovska skupnost Slovenije je tako skušala zapolniti petdesetletno vrzel pretrgane judovske verske tradicije na Slovenskem. Sredi januarja 2003 so v Ljubljani na Tržaški cesti po skoraj petsto letih znova odprli manjšo (začasno) sinagogo, prav tako so takrat začeli izdajati svoje glasilo *Menora*, ki pa je po nekaj letih ugasnilo. Septembra 2006 so prav v Judovski skupnosti Slovenije poskrbeli, da so tudi pri nas prvič praznovali *Evropski dan judovske kulture*. Kljub slabim demografskim kazalcem, pri čemer ni Slovenija nobena izjema, se je zdelo, da se judovstvo pri nas prebujata. Zanj so se zanimali tudi mladi, ki so bili večinoma delno judovskega rodu, več kot deset jih je tudi uradno prestopilo v judovstvo. Vrstile so se verske in kulturne slovesnosti. Še danes pa ostaja nerešeno vprašanje po vojni zaplenjenega judovskega premoženja. Ob prelomu tisočletja je bil imenovan glavni rabin za Slovenijo, ki prihaja iz tržaške judovske občine in pripada hasidskemu gibanju Habad Lubavič s sedežem v Brooklynu v ZDA.⁴⁵ Čeprav se je večina slovenskih Judov zavzemala za to, da bi bila občina reformistična, se pravi manj tradicionalna in bolj

⁴⁵ Lubavič, tudi Lubavich, je hasidsko ultraortodoksno gibanje, ki je pred več kot dvesto leti nastalo v Belorusiji v tedanji carski Rusiji. V svetu je poznano kot gibanje, ki skrbi predvsem za judovske skupnosti, ki so ali visoko asimilirane in so se s tem oddaljile od klasične judovske tradicije ali pa so pre-majhne, da bi vzdrževale rabina iz svojih vrst. Več o tem: Unterman, *Judovstvo*, str. 160.

podobna nekaterim judovskim skupnostim v ZDA, kjer so verska pravila bolj priporočila kot obveza, je prav zaradi premajhnega poznavanja judovske tradicije med slovenskimi Judi, maloštevilnosti ter visoke stopnje asimiliranosti prišlo do odločitve, da je to tradicijo treba ponovno približati članom. Narejen je bil kompromis med ultraortodoksnim gibanjem Habad Lubavič, ki zagovarja izpolnjevanje vseh vidikov judovske tradicije in nasprotuje vsakršnim poskusom asimilacije, ter reformnimi Judi, ki vidijo judovstvo bolj kot kulturo in etnično identifikacijo in manj kot zavezo po strogem izpolnjevanju verskih pravil. Tako je Judovska skupnost Slovenija uradno postala ortodoksna skupnost, ki pa ima ultraortodoksne rabina in večinoma reformno članstvo. V Sloveniji je danes praktično nemogoče pripadati ortodoksnemu judovstvu, ne da bi prekršili vsaj enega od strogih judovskih pravil, kot je npr. priprava hrane ali pravilo desetih mož (minjan) pri bogoslužju. Iz tega razloga veliko pripadnikov judovske skupnosti v Sloveniji težko sprejema ortodoksne rabine iz Trsta, ki ima tudi izjemno stroga pravila glede prestopov v judovsko vero.⁴⁶

Vodstvo Judovske skupnosti Slovenije je pred nekaj leti zaradi finančnih težav prostore s sinagogo na Tržaški cesti prodalo. Danes omenjeno skupnost vodi Boris Čerin Levi. Jeseni 2021 so v Ljubljani končno odprli "pravo" sinagogo, nahaja se v meščanski hiši na Trubarjevi ulici v središču mesta, sestavlja pa jo molilnica z zvitki Tore, judovske svete knjige in posebnega prostora za pripravo košer hrane,⁴⁷ v skladu z judovskimi verskimi predpisi. Omenjena sinagoga je edina na slovenskih tleh, ki jo Evropski judovski kongres in Konferenca evropskih rabinov priznavata za verski objekt, vzpostavljena pa je bila na pobudo judovskih skupnosti iz Gradca in Ljubljane ob pomoči glavnega slovenskega rabina Ariela Haddada iz Trsta. Upravitelj sinagoge je sicer Elie Rosen, kantor in predsednik Judovskega združenja Slovenije – skupnosti tradicionalnih Judov.

Poleg tega v Ljubljani danes deluje tudi že omenjena Liberalna judovska skupnost, ki ima svojo sinagogo na Križevniški ulici sredi mesta, kjer tudi sedež Judovski kulturni center, upravlja ga konvertirani Jud Robert Waltl. Imajo se za naslednike reformnega oz. progresivnega judovstva, ki izvira iz Nemčije. Zanje skrbi predvsem rabin Alexander Grodensky, ki prihaja iz Luksemburga.⁴⁸

Član Judovske skupnosti Slovenije je lahko vsak, ki dokaže svoje judovsko poreklo. Pri tem obstaja dvojni kriterij, ki je povzet po izraelskem Zakonu o

⁴⁶ Matija Ravitz, "Položaj judovske skupnosti danes", *Razgledi*, 14. 10. 1998, št. 19, str. 13; Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 166–167; Kavčič, *Judovstvo na Slovenskem*, str. 43–44; Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, str. 108–109.

⁴⁷ *Kosher* (košer) – obredno čist. Judovska vera namreč določa poseben protokol, po katerem mora biti hrana pripravljena.

⁴⁸ Neža Mrevlje, "Ljubljana z dvema različnima sinagogama", *Dnevnik*, 2. 9. 2022, št. 203, str. 3.

vrnitvi (ang. *Law of Return*) iz leta 1950, ki pravi, da lahko izraelsko državljanstvo pridobi vsak, ki ima vsaj enega judovskega prednika v tretji generaciji, torej enega judovskega starega starša. To je pomembno, ker verski kriterij (hebr. *Halacha*) za pripadnike judovske veroizpovedi šteje samo tiste, ki so Judje po mami oz. so v judovstvo prestopili. Dvojni kriterij se odraža v tem, da tisti člani, ki niso Judi po verskem kriteriju, ne morejo sodelovati v vseh verskih obredih, sodelujejo pa lahko na vseh ostalih področjih.⁴⁹ Obstaja pa tudi posebna kategorija prijateljev Judovske skupnosti Slovenije, med katerimi so Judje, ki nočejo biti registrirani kot člani skupnosti, tisti Judje, ki nimajo ohranjenih dokumentov o svojem judovskem poreklu, ter osebe, ki jih zanima judovska kultura ali vera. Judovstvo sicer obsega izjemno širok življenjski spekter, konec koncev so Judje vodilni tudi na številnih področjih vsakdanjega življenja, zato se z judovstvom ni težko identificirati, pa čeprav le na individualni ravni.⁵⁰

Vsekakor na celovito obravnavo judovstva na Slovenskem v historični perspektivi po drugi svetovni vojni še čakamo. Nedvomno bi k temu precej pripomogel dostop do izvirnega arhivskega gradiva organiziranih slovenskih Judov, ki se danes nahaja v zasebni lasti na širši javnosti neznani lokaciji, oz. predaja tega gradiva v ustrezen arhiv.

Renato Podbersič

THE SHINE OF THE STAR OF DAVID ON THE SUNNY SIDE OF THE ALPS

Slovenian Jews between Yugoslavia and Slovenia

SUMMARY

There are only about a hundred Jews living in Slovenia, scattered throughout the country. However, despite the small number of Jews in Slovenia, there are currently three Jewish communities operating here: the Jewish Community of

⁴⁹ Nastja Strnad, *Judovska skupnost Slovenije*, seminarska naloga: neevropska etnologija (Ljubljana, 2004), str. 14.

⁵⁰ Prav tam, str. 23.

Slovenia, the Liberal Jewish Community of Slovenia and the Jewish Association of Slovenia – a community of traditional Jews.

In the first part of the paper, the author presents a concise overview of the development and activities of Judaism in the present-day Slovenian territory, and specifically discusses Jewish organization in the 20th century, with an emphasis on Ljubljana and Prekmurje region. In what is now Slovenia, Jews lived in all major towns already in antiquity, and the Jewish presence in Slovenia died out in the fifth century. In the Middle Ages, the presence of Jews in Maribor is attested, but for Ljubljana we have the first documents attesting to this only in the first half of the 14th century. We can conclude that Jews have been present in the cities of Maribor, Trieste, Gorizia, Ptuj, Celje and Ljubljana as early as the 13th century. The largest centre of the Jewish community in Slovenia in the late Middle Ages was the city of Maribor. Jews played an important role in the development of the cities of that time, especially in the economic field.

Jews in Slovenia also suffered during the Holocaust, more than five hundred of them were murdered, the vast majority by the German occupiers.

In the following, the author points out the period after the Second World War, when the Jews in Ljubljana re-established the Jewish community as part of the wider Association of Jewish Communities of Yugoslavia with its centre in Belgrade. The first post-war president of the Jewish community in Ljubljana was Artur Kohn, who held his post until 1957. He was followed by Dr. Aleksander Švarc until his death in 1987, then Mirko Bondi took over the presidency, but at the end of the 1980's he and his family moved to Israel, and was succeeded by Dr. Roza Švarc Fertig, assisted by her son Mladen A. Švarc. The community has also been eroded by aging, assimilation and marriages with non-Jews. Most of them lived in Ljubljana, but elsewhere they were mainly individuals. Slovenian Jews were not rich, and their Judaism was exposed to the processes of modernization, assimilation and secularization. Religious services were performed privately, mainly in homes.

Slovenia's democratization and independence, like in other former socialist countries, has led to a revival of interest in Judaism, especially among the younger and already highly assimilated generation. In 1991, the Jewish community in Ljubljana was reorganized and the Jewish community of Slovenia was formed, with a Jewish community based in Ljubljana and about 150 members.

It should be emphasized that research of Jewish organization is demanding, and above all, incomplete, because documents on the organized activities of Jews in Slovenia after the Second World War are privately owned and completely inaccessible.

VIRI IN LITERATURA

ARS – Arhiv Republike Slovenije, fond Kraljeva banska uprava Dravske banovine, AS 68.

ARS – Arhiv Republike Slovenije, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve, AS 1931.

HDA – Hrvatski državni arhiv, Služba državne sigurnosti (SDS), 1561.

Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, nerazporejeno gradivo.

Delo – Ljubljana, leto 1994.

Dnevnik – Ljubljana, leto 2022.

Mag – Ljubljana, leto 1997.

Razgledi – Ljubljana, leto 1998.

Novak, Mojca, "Boh, Katja (1929–2008)". *Slovenska biografija*, 2013, dostopno na: <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1018780/>, pridobljeno: 15. 9. 2022.

Verske skupnosti v Sloveniji, dostopno na: <https://www.gov.si teme/verske-skupnosti/>, pridobljeno: 14. 6. 2022.

Savez jevrejskih opština Srbije, dostopno na: <https://www.savezjos.org/sr/strana/otnava/savez-nekad>, pridobljeno 21. 9. 2022.

Statistični urad, Popisi prebivalstva Slovenije, dostopno na: https://www.stat.si/popis2002/si/rezultati_html/slo-t-07slo.htm, pridobljeno: 10. 6. 2022.

Maja Kutin, roj. 1972. Zapis pogovora dne 23. maja 2022 hrani avtor prispevka.

Inštitut za novejšo zgodovino : Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej, 1940–1946, Ljubljana 1997–2010, zbirka podatkov, pridobljeno: 4. april 2021.

.....

Bihl, Wolfdieter, "Die Juden", v: *Geschichte der Habsburgermonarchie 1848–1918*, ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch, III. knjiga, II. zvezek (Dunaj, 1980), str. 880–948.

Goldstein, Slavko, *Židovi na tlu Jugoslavije* (Zagreb, 1988).

Hajdinjak, Boris, "Judje srednjeveškega Ptuja", v: *Slovenski Judje: zgodovina in holokavst*, ur. Irena Šumi in Hanah Starman (Maribor, 2012), str. 60–86.

Hančič, Damjan in Podbersič, Renato, "Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem", v: *Hitlerjeva dolga senca*, ur. Jože Dežman in Hanzi Filipič (Celovec, 2007), str. 175–190.

- "Hronološki pregled važnijih događaja iz života jevrejske zajednice u Jugoslaviji 1963. i 1964. godine", v: *Jevrejski almanah 1963–1964* (Beograd, 1965).
- Ivanković, Mladenka**, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952)* (Beograd, 2009).
- Jelinčič Boeta, Klemen**, *Judje na Slovenskem v srednjem veku* (Ljubljana, 2009).
- Jelinčič Boeta, Klemen**, *Judje na Slovenskem* (Celovec, 2009).
- Kavčič, Jerneja**, *Judovstvo na Slovenskem*, diplomska naloga (Ljubljana, 2005).
- Kerec, Darja**, "Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 71=Nv36, št. 4 (2000), str. 591–613.
- Kerenji, Emil**, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Jewish Identity in a Socialist State, 1944–1974*, doktorska disertacija (Michigan, 2008).
- Kerenji, Emil**, "Rebuilding the community: the Federation of Jewish Communities and American Jewish humanitarian aid in Yugoslavia, 1944–1952", *Southeast European and Black Sea Studies* 17, št. 2 (2017), str. 245–262.
- Lazar, Beata in Gašpar, Mirjana**, *Židje v Lendavi* (Lendava, 1997).
- Marolt, Janez**, "History of Slovene Jewry", *Studia Historica Slovenica* 2, št. 2 (2002), str. 315–325.
- Mlinarič, Jože**, *Mariborski Židje v zadnjih desetletjih* (Maribor, 1996).
- Pančur, Andrej**, *Judovska skupnost v Sloveniji* (Celje, 2011).
- Podbersič, Renato**, *Jeruzalem ob Soči : judovska skupnost na Goriškem od 1867 do danes* (Gorica–Ljubljana–Maribor, 2017).
- Popović, Nebojša**, *Jevreji u Srbiji 1918–1941* (Beograd, 1997).
- Romano, Jaša**, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata* (Beograd, 1980).
- Strnad, Nastja**, *Judovska skupnost Slovenije*, seminarska naloga: neevropska etnologija (Ljubljana, 2004).
- Toš, Marjan**, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude* (Ljubljana, 2012).
- Unterman, Alan**, *Judovstvo : Mali leksikon* (Ljubljana, 2001).
- "Uvodna reč", v: *Jevrejski almanah 1* (Beograd, 1954).
- Valenčič, Vlado**, *Židje v preteklosti Ljubljane* (Ljubljana, 1992).

DOI 10.32874/SHS.2022-18

Nemškogovoreča narodna skupnost na Slovenskem in vprašanje ustavnega priznanja

Gregor Jenuš

Dr., docent, znanstveni sodelavec
Ministrstvo za kulturo RS, Arhiv Republike Slovenije
Zvezdarska 1, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: gregor.jenus@gov.si

Dejan Valentinčič

Dr., docent, prodekan
Nova univerza, Fakulteta za slovenske in mednarodne študije
Mestni trg 23, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: dejan.valentincic@asef.net

Izvleček:

Avtorja v prispevku predstavljata problematiko razvoja nemškogovoreče narodne skupnosti na Slovenskem od razpada Avstro-Ogrske monarhije do danes. S pomočjo podatkov iz popisov prebivalstev v različnih časovnih obdobjih (Avstro-Ogrska, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, Kraljevina Jugoslavija, povojna Jugoslavija in Republika Slovenija) analizirata postopen številčni upad nemške skupnosti na Slovenskem. Predstavita razloge, ki so pripeljali do izgube manjšinskega statusa po drugi svetovni vojni in prizadevanja nemškogovoreče narodne skupnosti po nastanku Republike Slovenije za doseg ustavnega priznanja. Prav tako prikažeta, kako je vprašanje manjšinskega varstva na primeru nemškogovoreče narodne skupnosti postalo del dnevne politike in slovenskih bilateralnih in mednarodnih odnosov.

Ključne besede:

nemška manjšina, nemškogovoreča narodna skupnost, manjšinske pravice, ustavno priznanje, popisi prebivalstva, 20. stoletje

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 22 (2022), št. 3, str. 663–716, 137 cit., 5 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

Na območju Republike Slovenije je do konca druge svetovne vojne živela nemško govoreča narodna manjšina, katere pravni položaj so zagotavljale mednarodne pogodbe, ki jih je jugoslovanska država podpisala ob koncu prve svetovne vojne. Mednarodnopravne obveznosti Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevine SHS), kraljevine čigar del so po decembru 1918 bile tudi slovenske dežele, do varstva narodnih manjšin so bile določene v *Saintgermainski*² in *Trianonski pogodbi*.³ Na podlagi določb v obeh mirovnih pogodbah je morala Kraljevina SHS z velesilami in pridruženimi članicami podpisati tudi posebno pogodbo o varstvu narodnih manjšin.⁴

Pravni položaj nemško govoreče narodne manjšine na Slovenskem naj bi tako bil zagotovljen s pogodbo podpisano v Saint-Germain-en-Laye 10. septembra 1919. Vendar, povojna pravna praksa ni bila naklonjena manjšinam, še posebno ne nemški, saj se je v večini držav z manjšinami pojavljal asimilacijski pritisk in v primeru nemške manjšine očitek recipročnosti in revanšizma. Tudi sistem manjšinske zaščite v okviru *Društva narodov*, ki so si ga velesile zamislile kot organ kolektivne varnosti, ni bil učinkovit in to tudi ni mogel postati.⁵ Kot poudarja Ernest Pertič določila varstva narodnih manjšin niso zavezovala vseh

¹ Raziskava je nastala v sklopu raziskovalnega projekta V5-2107: *Analiza stanja hrvaške, nemške in srbske skupnosti v Republiki Sloveniji* (ang. Analysis of the situation of the Croatian, German and Serbian communities in the Republic of Slovenia), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

² Člen 51, 1. odstavek: "Država Srbov–Hrvatov–Slovencev sprejema in soglašja, da bo v pogodbo z glavnimi in pridruženimi članicami vnesla takšne določbe, ki se bodo tem silam zdele potrebne za zaščito prebivalcev te države, ki se od večine razlikujejo po rasi, jeziku ali religiji." (Miran Komac, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji", v: Miran Komac in Balázs Vizi (ur.), *Bilateralni sporazumi kot oblik a urejanja varstva narodnih manjšin. Primer Sporazuma o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji* (Budimpešta: L'Harmattan, 2019), str. 69 (dalje: Komac, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji").

³ Člen 44: "Srbsko-hrvaška-slovenska država v zvezi z Madžarsko priznava in potrjuje svojo zavezo k privolitvi, da se v pogodbo z glavnimi zavezniškimi in pridruženimi silami vključijo določila, ki se tem silam zdijo potrebna za zaščito interesov prebivalcev srbsko-hrvaško slovenske države, ki se od večine prebivalstva razlikujejo po rasi, jeziku ali veri, ter za zaščito svobodnega tranzita in pravične trgovine z drugimi narodi." (Komac, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji", str. 69).

⁴ Martin Lawrence, *The Treaties of Peace, 1919–1923. Vol. I* (New Jersey, 2007); Mitja Žagar, "Manjšine v odnosih med državami in bilateralni sporazumi: manjšinske pravice kot individualne in kolektivne pravice", v: Miran Komac in Balázs Vizi (ur.), *Bilateralni sporazumi kot oblik a urejanja varstva narodnih manjšin. Primer Sporazuma o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji* (Budimpešta: L'Harmattan, 2019), str. 40; Komac, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji", str. 69.

⁵ Peter Hilpold, "The League Of Nations And The Protection Of Minorities – Rediscovering A Great Experiment", *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 17, št. 1 (2013), str. 87–124 (glej str. 91).

Fotografija Rudolfa Maistra s člani ameriške misije v Mariboru januarja 1919 (ARS, SI AS 1193, Ude Lojze, t. e. 58.)

držav članic *Društva narodov* – še posebno ne velesil, ki so ga vpeljale. "Varstvo manjšin v okviru Društva narodov ne more skriti imperialističnega bistva, kar se kaže v neenakopravnem položaju posameznih držav".⁶ Dolžnosti varstva manjšin so imele le "majhne" države, ki so te obveznosti razumele kot omejevalne njihove suverenosti. Janja Hojnik denimo trdi, da dejstvo

/.../ da ZDA, katerih predsednik Wilson je zasnoval to organizacijo, niso pristopile k Društvu narodov, je seveda pomenilo, da je bilo Društvo manj vplivno, kot bi lahko bilo sicer. Glede na to, da so ZDA veljale za najmočnejšo svetovno velesilo, je njihov ne-pristop pomenil resen udarec za ugled in vpliv Društva narodov.⁷

⁶ Ernest Petrič, *Mednarodno pravno varstvo narodnih manjšin* (Maribor: Založba obzorja, 1977), str. 32 (dalje: Petrič, *Mednarodno pravno varstvo narodnih manjšin*).

⁷ Ana Svenšek, "Neuspeh prve medvladne organizacije Društva narodov je lekcija za sodobni čas", *rtvslo.si*, 10. 1. 2020, dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/1920/neuspeh-prve-medvladne-organizacije-drustva-narodov-je-lekcija-za-sodobni-cas/511105>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Manjšinsko varstvo tako ni postalo osnovno načelo mednarodnega prava, ki bi veljalo tako za velesile kot šibke države. Kljub temu pa je potrebno ponoviti, meni Petrič, da je bilo varstvo manjšin v okviru *Društva narodov* "/.../ korak naprej v smeri mednarodnega varstva posameznika in narodnih skupin pred popolno samovoljo državne oblasti."⁸

Režim mednarodnega varstva manjšin po prvi svetovni vojni je bil nedvomno boljši od predhodnega položaja zaradi vsebine sprejetih določil – in – kar je še posebno pomembno, zaradi jamstva, ki ga je vprašanju dala mednarodna institucija *Društva narodov*.⁹ A za rešitev ali reševanje problema, mora obstajati politični interes.

Problematika usode nemškogovoreče skupnosti na Slovenskem v luči popisov prebivalstva

Problematika usode nemškogovoreče skupnosti na Slovenskem, še posebno tiste po drugi svetovni vojni, je tudi trideset let po nastanku samostojne in neodvisne države Republike Slovenije plod zanimanja znanstvenih raziskav in predmet javnih razprav.¹⁰ Slednje se dotikajo zlasti vprašanj (ne)priznanja nemškogovoreče manjšine v Sloveniji in problematike njenega statusa (ne)avtohtone narodne skupnosti. V kolikšni meri bomo ugotavljali v nadaljevanju na podlagi znanstveni raziskav in statističnih podatkov popisov prebivalstva v Avstro-Ogrski, Kraljevini SHS, povojni Jugoslaviji in Republiki Sloveniji.

Uvodoma je potrebno opozoriti na dva nezanemarljiva dejavnika, ki pri vprašanju analize statistike popisov prebivalstva silita v ospredje. Prvi izhaja iz terminologije in razumevanja pomena "nemškogovoreče" skupnosti na Slovenskem. Zgodovinar Dušan Nečak, sicer vodja odmevnega projekta *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955*, ki je iz vidika zgodovinopisja celostno obravnaval usodo nemškogovorečih na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja, opozarja, da se v znanstvenem in strokovnem diskurzu za nemškogovorečo narodnostno manjšino med obema vojnama praviloma uporablja izraz "Nemec". Večinski narod je to poimenovanje ohranil tudi po drugi svetovni vojni, čeprav se za pripadnike nemškogovoreče narodnostne skupnosti pojavljajo tudi drugi izra-

⁸ Petrič, *Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin*, str. 46.

⁹ Petra Roter, "Razvoj mednarodnopravnega varstva manjšin od 17. stoletja do obdobja Društva narodov", *Razprave in gradivo* 31 (1996), str. 204–209.

¹⁰ Prim: Dušan Nečak, "Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945", *Zgodovinski časopis* 47, št. 3 (1993), str. 439–451; Ciril Ribičič, "Ustavnoopravno varstvo manjšinskih narodnih skupnosti v Sloveniji", *Revus* 2, št. 2 (2004), str. 29–43; "Dunaj vnovič za narodno skupnost", *Dnevnik*, 9. 7. 2020, <https://www.dnevnik.si/1042933748>.

zi¹¹. Pri percepciji "Avstrijcev" in "Nemcev" pa se največkrat uvaja enotno razumevanje skupne "nemške identitete".¹² To skupno "nemško identiteto" oziroma problematiko (ne)razčlenjenosti narodnostnih podatkov pa je žal mogoče zaslediti tudi v popisih prebivalstva, ki so se na slovenskih tleh izvajali od druge polovice 19. stoletja. Popisi prebivalstva se namreč med seboj razlikujejo po vrsti pridobljenih podatkov. Poznavanje in ločevanje različnih kategorij "nemštva" v popisih prebivalstva na Slovenskem pa je pomembno, da lahko ugotovljamo, kakšno je bilo njihovo dejansko številčno stanje, morebiten poselitveni prostor in torej, kakšna je bila njihova usoda do nastanka Republike Slovenije in po njem.¹³

Nemškogovoreča skupnost na Slovenskem v luči popisov prebivalstva – od zadnjega popisa v avstrijski dobi (1910) do začetka druge svetovne vojne

Staroavstrijski popisi prebivalstva so narodno pripadnost ugotavljali po ključu tako imenovanega "občevalnega jezika"; torej jezika, ki so ga izprašanci uporabljali v vsakdanjem življenju, gospodarskih ali upravnih stikih. Prvi popis prebivalstva, ki se je vršil na podlagi občevalnega jezika, je bil izveden 31. decembra 1880. Popisi prebivalstva po tem ključu so si nato v avstrijski polovici Avstro–Ogrske sledili v razmiku desetih let (1880, 1890, 1900). Zadnji je bil izveden leta 1910. Očitek slovenskega zgodovinopisja je, da je bil princip poizvedovanja po občevalnem jeziku zavajajoč in je omogočal t. i. "statistično asimilacijo", saj je deloval v prid gospodarsko-politično močnemu večinske-

¹¹ Dušan Nečak navaja, da so tudi sami nemškogovoreči prebivalci na Slovenskem zase v obdobju med obema vojnama uporabljali izraz "Nemec", kot primer pa navaja Švabsko-nemški Kulturbund. Po vojni pa se za "nemškogovoreče" uveljavijo različni izrazi kot so "folksdojčerji", "Staroavstrijci", lokalizmi kot so "Spodnještajerci", oziroma v memorandumu avstrijske vlade iz leta 1992 tudi "avstrijska oz. nemškogovoreča narodna skupnost". Ker je natančna narodnostna diferenciacija med Nemci in Avstrijci, torej pripadniki posameznih narodov, v obravnavanem obdobju bila otežena, so se snovalci projekta odločili oznako "Nemec" pisati v navednicah. Prim.: Dušan Nečak, "Nemci na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov", v: Dušan Nečak, *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955 : izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998), str. 187–192 (dalje: Nečak, "Nemci na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov").

¹² Nečak, "Nemci na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov", str. 187–192; Jure Ramšak, "Poskus rekonstrukcije položaja preostanka nemške narodnostne skupnosti na Slovenskem po koncu množičnih izseljevanj (1947–1991)", v: Bojan Balkovec in Peter Štih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010, str. 600 (dalje: Ramšak, "Poskus rekonstrukcije položaja preostanka nemške narodnostne skupnosti na Slovenskem po koncu množičnih izseljevanj (1947–1991)").

¹³ Mitja Ferenc, "Nemci na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni", v: Dušan Nečak, *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955 : izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998), str. 271.

mu narodu. V primeru slovenskih dežel torej nemškemu. Ekonomsko odvisni Slovenci so tako na to vprašanje odgovorili, da je njihov občevalni jezik nemški, saj so ga bili primorani govoriti zavoljo gospodarskih in upravnih stikov v vsakdanjem življenju.¹⁴

Prav zato naj bi podatki iz predvojnih avstrijskih popisov prebivalstva vzbujali dvom o dejanski narodni sestavi prebivalstva avstrijske polovice dvojne monarhije. Hkrati pa so vsaj delni indic, zakaj je po prevratu 1918 in ustanovitvi Kraljevine SHS v jugoslovanskih popisih prebivalstva prišlo do velikega upada števila nemškogovorečega prebivalstva. Slednji so bodisi po razpadu monarhije zapustili ozemlje, ki je bilo s pariško mirovno konferenco dodeljeno Kraljevini SHS, ali so prevzeli slovensko (jugoslovansko) identiteto.¹⁵

Po rezultatih avstrijskega ljudskega štetja iz leta **1910** naj bi na ozemljih, ki so bila po letu 1918 priključena h Kraljevini SHS, živelo okoli 106.377 prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom, kar je predstavljalo 9,4 odstotke celotnega prebivalstva. Večina, 69 odstotkov, je bila prisotna na Spodnjem Štajerskem, kjer je živelo 72.911 prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom. Če primerjamo razmerje med prebivalstvom urbanih in ruralnih središč, ugotovimo, da je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom tvorilo večino predvsem v mestih in trgih – zlasti v t. i. treh avtonomnih mestih Maribor, Celje in Ptuj ter tudi na območju Apaškega polja. Janez Cvirn je ta tri t. i. pra-nemška mesta poimenoval "trdnjavski trikotnik", saj so kot branik nemštva stala v sicer slovenskem govornem območju.¹⁶ Daleč največ prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom je sodeč po popisu iz leta 1910 živelo v Mariboru, kjer je med 27.994 prebivalci bilo 22.786 takšnih z nemškim občevalnim jezikom, kar je predstavljalo dobrih 81 odstotkov mestnega prebivalstva. Podobna slika se je izrisovala v mestih Ptuj in Celje. Na Ptuj je prebivalstvo z nemškim občevalnim jezikom predstavljalo 79 odstotkov prebivalstva (od

¹⁴ Dragan Matič, "Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo", v: Bojan Balkovec in Peter Štih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010), str. 553 (dalje: Matič, "Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo"); Janez Cvirn, "Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnoma (1918–1941)", v: Bojan Balkovec in Peter Štih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010), str. 569 (dalje: Cvirn, "Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnoma (1918–1941)"); Mitja Ferenc, "Das Schicksal der Deutschen Sprachminderheit in Slowenien", *Linguistica* 60, št. 2 (2020), str. 229, Gregor Jenuš, "Die vergessene Minderheit : zur Geschichte der Deutschen in Maribor", *Linguistica* 60, št. 2 (2020), str. 265 (dalje: Jenuš, "Die vergessene Minderheit: zur Geschichte der Deutschen in Maribor").

¹⁵ Matjaž Klemenčič, "Die Slowenen und Deutschen im Lichte der sprachlichen Statistik in der Südsteiermark und in der Untersteiermark 1830–1991", v: Christian Stenner (ur.), *Steirische Slowenen. Zweisprachigkeit zwischen Graz und Maribor* (Graz: Alpen Adria Alternativ, 1994), str. 39–56 (dalje: Klemenčič, "Die Slowenen und Deutschen im Lichte der sprachlichen Statistik in der Südsteiermark und in der Untersteiermark 1830–1991").

¹⁶ Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*, (Maribor: Obzorja, 1997) (dalje: Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*).

4.630 prebivalcev jih je nemški občevalni jezik navajalo 3.672), v Celju je bil odstotek nižji in je znašal 66,8 odstotkov prebivalstva (od 6.919 prebivalcev jih je nemški občevalni jezik navajalo 4.625).¹⁷

Če se ozremo na Kranjsko je slika nekoliko drugačna. Na Kranjskem je po podatkih avstrijskega ljudskega štetja iz leta 1910 živela nekaj več kot četrtnina (26 odstotkov oziroma 27.915) evidentiranega prebivalstva slovenskih dežel z nemškim občevalnim jezikom. V Ljubljani so nemškogovoreči tvorili okrog 14 odstotkov prebivalstva (od okoli štirideset tisoč prebivalcev jih je nemški občevalni jezik navajalo 5.950). Večino so na Kranjskem prebivalci z nemškim občevalnim jezikom tvorili na Kočevskem, kjer so živeli na strnjenem poselitvenem območju. Okoli 17.016 prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom je tukaj predstavljalo večinski narod, saj so predstavljali 88,8 odstotkov prebivalstva.¹⁸

Pri prvem popisu prebivalstva v Kraljevini SHS leta **1921** se je način izvajanja popisov prebivalstva napram staroavstrijskim spremenil. Jugoslovanska država je kategorijo občevalnega jezika, po katerem so povpraševali še leta 1910, zamenjala s kategorijo materinega jezika. Ta nov kriterij se je v praksi izvrševal tako, da so za "Nemca" šteli le tistega, ki je imel nemške starše, niso pa tega narodnostnega statusa priznali prebivalcem slovenskega izvora. Pri tem naj bi se ozirali na poreklo, priimek, ali denimo narodno pripadnost staršev. Posledice nove oblike pridobivanja podatkov so se zrcalile v rezultatih. Tako se je število nemškogovorečih na Slovenskem več kot prepolovilo in je v primerjavi z zadnjim staroavstrijskim ljudskim štetjem znašalo 41.513 oseb oziroma 3,93 odstotka vsega prebivalstva. Največji absolutni padec nemškogovorečega prebivalstva lahko zasledimo na Spodnjem Štajerskem, zlasti v tamkajšnjih mestih Maribor, Celje in Ptuj. Maribor je statistično gledano doživel največji padec. Število nemškogovorečih se je iz 80,9 odstotka (22.635 prebivalcev) zmanjšalo na 21,5 odstotka (6.595 prebivalcev). Podobne številke zasledimo tudi v Celju in na Ptuj. V Celju se je število oseb z nemškim maternim jezikom zmanjšalo iz 66,8 odstotka (4.625 prebivalcev) na le še 11,1 odstotek (859 prebivalcev). Nekdaj večinski narod je tako vsaj v statističnem smislu resnično postal manjšina. Na Ptuj je bil padec primerljiv z Mariborom. Število prebivalcev, ki so kot materinščino navajali nemščino je padel iz 79,3 odstotka (3.672 prebivalcev)

¹⁷ Cvirn, "Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941)", str. 568–569.

¹⁸ Matič, "Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo", str. 553; Cvirn, "Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941)", str. 569; Ferenc, "Das Schicksal der Deutschen Sprachminderheit in Slowenien", str. 229; Mitja Ferenc, "Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej", v: Bojan Balkovec in Peter Stih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010), str. 529.

na 21,8 odstotka (968 prebivalcev).¹⁹ Na Kranjskem situacija v primerjavi s Štajersko ni bila tako izrazita, čeprav ni bila zanemarljiva. Nemškogovoreči so na Kranjskem iz 5,3 odstotka prebivalcev (27.885 prebivalcev) padli na 3,5 odstotke (16.457 prebivalcev). Največ je izgubila Ljubljana, kjer je padec nemškogovorečih občuten iz 14,5 odstotka prebivalstva (6.742 prebivalcev) na le 3,4 odstotke (1.826 prebivalcev). Celostni sliki na Kranjskem je v prid bilo strnjeno poselitveno območje Kočevarjev. Ti so statistično izgubili 18 odstotkov prebivalstva. Od predvojnih 88,8 odstotka prebivalstva (17.016 prebivalcev) z nemškim občevalnim jezikom, je jugoslovanska oblast naštel 70,5 odstotka prebivalstva (12.610 prebivalcev), ki je kot materinščino navajalo nemški jezik.²⁰

Če smo v primeru popisov avstrijske dobe navajali, da slovensko zgodovinopisje zaradi načina pridobivanja podatkov dvomi v njihovo točnost, je potrebno navesti, da so kritik deležni tudi popisi prebivalstva obdobja med obema vojnoma. Cvirn navaja, da jugoslovanske oblasti pri izvedbi popisov niso pritegnile nobenega predstavnika jugoslovanskih manjšin. Komisije, ki so popise izvajale pa naj ne bi ugotavljale le materinščine, ampak naj bi se spuščale tudi v narodnost prebivalstva. Za zmanjšanje števila pripadnikov nemškogovorečih je tako možno razumeti več razlogov: sprememba načina popisovanja, izseljevanje po prevratu 1918, slovenska "reasimilacijska" politika.²¹

Kako uspešna je bila slovenska (v najširšem smislu torej jugoslovanska) "reasimilacijska" politika je mogoče videti v popisu prebivalstva leta **1931**, ki je bil hkrati zadnji uradni popis prebivalstva pred drugo svetovno vojno. V Dravski banovini so evidentirali le še 28.998 prebivalcev z nemškim maternim jezikom. Padec je bil znova občuten, saj se je število nemškogovorečih statistično zmanjšalo iz 3,93 odstotkov (41.514 prebivalcev) na 2,53 odstotka (28.998 prebivalcev). Največji upad prebivalstva je znova opazen na Štajerskem – iz 4,4 odstotka prebivalstva (21.786 prebivalcev) na 2,3 odstotke (12.653 prebivalcev). Tako se je število oseb z nemškim maternim jezikom v Mariboru in Celju skoraj prepolovilo. Maribor je tako naštel le še 8,3 odstotke nemškega prebivalstva (2.741 prebivalcev), Celje 5,9 odstotka (449 prebivalcev). Na Ptuj upad nemškogovorečega prebivalstva v primerjavi z Mariborom in Celjem ni bil tako velik in je še vedno znašal 13,1 odstotka prebivalstva (559 prebivalcev). Tudi na Kranjskem ni mogoče zaznati tako velikega upada napram letu 1921. Kranjska je doživela 0,8 odstoten padec v številu oseb z nemškim maternim jezikom. To

¹⁹ Kot navaja Janez Cvirn se je samo v teh treh spodnještajerskih mestih število nemškogovorečih zmanjšalo za več kot dvajset tisoč oseb. Prim.: Janez Cvirn, "Nemci na Slovenskem (1848–1941)", v: Dušan Nečak, *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998), str. 63–65 (dalje: Cvirn, "Nemci na Slovenskem (1848–1941)").

²⁰ Ferenc, "Das Schicksal der Deutschen Sprachminderheit in Slowenien", str. 229; Jenuš, "Die vergessene Minderheit: zur Geschichte der Deutschen in Maribor", str. 265–266.

²¹ Cvirn, "Nemci na Slovenskem (1848–1941)", str. 65.

je predstavljalo 2,7 odstotka prebivalstva (14.834 prebivalcev) – Ljubljana je izgubila 0,5 odstotka prebivalstva, ki je tedaj znašalo 2,9 odstotka (1.729 prebivalcev). Na Kočevskem je padec večji in znaša skoraj 5 odstotkov prebivalstva. V jezikovnem otoku je tako 65,4 odstotka prebivalstva kot materinščino navajalo nemški jezik (11.775 prebivalcev).²²

Razloge za vnovičen upad števila oseb z nemškim maternim jezikom raziskovalci iščejo v "reasimilacijski" politiki in razmeroma ostremu nastopu proti nemško-nacionalnim društvom na Slovenskem, ki ga je slovenska oblast uvedla v letih po veliki vojni kot odgovor na ponemčevalno delovanje le-teh v zadnjih desetletjih monarhije ali recipročne ukrepe zaradi ravnanja avstrijskih oblasti na Štajerskem in Koroškem. Na Slovenskem so tako po vojni ukinili večino nemških društev, privatnih nemških šol, omejili rabo nemščine v javnem življenju in omejili tudi nemško gospodarsko udejstvovanje. Prav tako pa naj bi razlogi upada nemškokogovorečih ležali v izvajanju samih popisov. Tako naj bi imele popisne komisije navodila, koga šteti med pripadnike nemškokogovoreče manjšine in koga ne. Izhodišče naj bi dajali nekateri "objektivni znaki": nemško ime, nemško poreklo staršev, naturalizacija osebe priseljene iz nemškega področja, prvi jezik naj bi bil nemški, pripadnost nemškemu kulturnemu krogu (nemška vzgoja).²³

Rezultatov popisov prebivalstva iz let 1921 in 1931 nemška in avstrijska znanstvena publicistika ni priznavala, saj je trdila, da se mnogi zaradi pritiskov jugoslovanskih oblasti na prebivalstvo niso upali deklarirati za nemškokogovoreče, zaradi česar se tudi na jugoslovanskem primeru poraja dvom "statistične asimilacije".²⁴ Že leta 1928 je tako Helmut Carstanjen pripravil tako imenovano "privatno" štetje, ki se je trudilo dokazovati, da naj bi samo na Spodnjem Štajerskem živelo vsaj 31.578 Nemcev, kar naj bi predstavljalo 6,8 odstotka prebivalstva. V študiji nemškega zunanjega ministrstva iz leta 1955 navajajo, da naj bi leta 1941 na Slovenskem živelo okoli devetinspetdeset tisoč nemškokogovorečih – 34.000 na Štajerskem, 22.000 tisoč na Kočevskem, ostali razdeljeni po celotnem državnem teritoriju. Nemški Zvezni statistični urad pa naj bi 1958 s pomočjo uradnih ljudskih štetij in zasebnih nemških štetij dopolnjeval rezulta-

²² Cvirn, "Nemci na Slovenskem (1848–1941)", str. 66–67; Ferenc, "Das Schicksal der Deutschen Sprachminderheit in Slowenien", str. 229; Jenuš, "Die vergessene Minderheit: zur Geschichte der Deutschen in Maribor", str. 265–266.

²³ Cvirn, "Nemci na Slovenskem (1848–1941)", str. 67; Cvirn, "Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941)", str. 572–573; Matič, "Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo", str. 554.

²⁴ Cvirn, "Nemci na Slovenskem (1848–1941)", str. 67; Cvirn, "Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941)", str. 572–573; Dušan Nečak, "Nemci na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje in pregon?", v: Bojan Balkovec in Peter Štih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010), str. 577 (dalje: Nečak, "Nemci na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje in pregon?").

te in prišel do zaključkov o številu oseb z nemškim maternim jezikom, ki naj bi Slovenskem živeli ob koncu leta 1944: 11.700 na Štajerskem, 1.500 v Prekmurju, 5.900 na Kranjskem in 15.400 v Kočevju.²⁵ Podobno kot je nemškogovoreča znanstvena publicistika dvomila v rezultate jugoslovanskih popisov prebivalstva, je potrebno izpostaviti, da v navedene statistične podatke dvomi tudi slovenska znanstvena publicistika. Nesporno dejstvo, ki pa ostaja je, da je druga svetovna vojna korenito posegla v usodo nemškogovorečih na Slovenskem.²⁶

Nemškogovoreča skupnost na Slovenskem v luči popisov prebivalstva – od druge svetovne vojne do razpada Jugoslavije

Če smo pred drugo svetovno vojno na Slovenskem govorili o nekaj deset tisoč nemškogovorečih, se je njihovo številčno stanje po vojni bistveno zmanjšalo. Dušan Nečak je tako v predgovoru z drugi izdaji zbornika *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* zapisal, da gre "/.../" pri 'Nemcih' na Slovenskem za 'ostanke ostankov' nekdanj močne narodne manjšine "/.../"²⁷

Njeno usodo sta oblikovala dva dejavnika – medvojna nacistična preselitev nemškogovorečih iz Kočevske v Rajh (oziroma prehodno na Štajersko v nemško okupacijsko cono) in jugoslovanski povojni izgon. Po napadu na Kraljevino Jugoslavijo aprila 1941 so si Jugoslavijo (in posledično tudi slovenski državni teritoriji) razdelile tri okupacijske sile²⁸. Kočevsko, kjer je v obdobju med vojnama prebivala največja strnjena skupina nemškogovorečih na Kranjskem, je zasedla italijanska vojska, zaradi česar so Kočevarji padli pod italijansko okupacijsko oblast. Nacistična oblast je za Kočevanje predvidela preselitev v rajh. Med novembrom 1941 in januarjem 1942 (v zgolj 9 tednih) je z vlaki preselila skoraj 95 odstotkov Kočevarjev – od okoli 12.500 prebivalcev so 11.509 prebivalcev preselili na Štajersko, 571 so jih preselili v Rajh. Kočevska je tako po preselitvi, kot piše Mitja Ferenc, ostala "pusta in prazna".²⁹ Podobno, kot je

²⁵ Nečak, "Nemci na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje in pregon?", str. 577.

²⁶ Dušan Nečak, "Predgovor k drugi izdaji", v: Dušan Nečak (ur.), *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), str. 11 (dalje: Nečak, "Predgovor k drugi izdaji").

²⁷ Nečak, "Predgovor k drugi izdaji", str. 11.

²⁸ Slovensko ozemlje je bilo razdeljeno med tri okupatorje. Nemčija je zavzela Gorenjsko, Štajersko in severozahodno Prekmurje, Italija Notranjsko, Ljubljano in večino Dolenjske (t. i. Ljubljansko pokrajino), Madžarska večino Prekmurja. Prav tako je posamezna naselja okupirala Neodvisna država Hrvaška (*SIStory*, Mejni kamni, bodeča žica, stražni stolpi in minska polja. Življenje ob okupacijskih mejah v Sloveniji, 1941–1945, dostopno na: <https://okupacijskemeje.si/exh01-ch02.html>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

²⁹ Ferenc, "Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej", 529.

Vse svoje šlane smo obvestili, da be 23.t.m. na tridesetih sedeših krajevnih strokovnih zvez konferenca, katere se bode udeležili delegati iz vseh podruin, šlani GO in zvezni tajnik. Nekateri tovariši, ki prihajajo na teren razpravljajo na dolge pe cele ure o vprašanju lošitve cerkve od države. ljudem je treba na kratko stvari nazkazati in jih zainteresirati za važna gospodarska vprašanja.

Tovariš K. vaš: V zvezi s kampanjo o predlogu za omutek ustave se po naših institucijah, centralnih vladnih in drugih sunaj postavljajo nekatera napačna vprašanja, vlada neka zaskrbljenost, šej da ni dovolj postavljena slovenska stvar, da gre tu še vedno za nek centralizem. To vprašanje razlagajo z nekim napačnim, nam ki smo bili v osvobodilni borbi in partizanih, tujim nacionalizmem. Opaža se slabe postakljanje nacionalnega vprašanja, ki smo ga rešili še v času osvobodilnega boja s tem, da dejanske ne vidi je tega, da je po ustavi zmm zagarantirana vsem narodom popolna enakopravnost, da je popolnoma rešeno narodnostno vprašanje in da je na drugi strani v tem času potrebno ustvariti mečne državne celote, sprišo tega, da se razmere v zunanjem svetu in okrog nas še neurejene, da tržaško vprašanje še ni rešeno, da danes ni važne ali se glasi Zvezna republika Jugoslavija ali Federativna demokratična republika Jugoslavija in da s osirom na take rešitev narodnostnega vprašanja, kakršne je formulirane in zapisane v ustavi, ni važne, še imaj še danes šlen o pravici do odcepitve. Pred vsem se mi zdi važne, da pri razlaganju ustave poudarimo, da je bistvo ustave ravno v tem, da je oblast v ljudskih frontah in na drugi strani, kar je posredno vprašanje, da se se v zvezi s tem spremenile družbene oblike, da imamo danes velika socialna, gospodarska vprašanja postavljena in rešena take, kakor te zahteva interes našega ljudstva in da rešitev narodnostnega vprašanja izhaja iz teh pravih družbenih smeri. Vsake drugačne razlaganje tega vprašanja v smislu kakoga meščanskega nacionalizma pomeni ne videti bistva temveč oddaljevati se od njega.

Tovariš iz Maribora: E mestu Mariboru smo začeli s kampanjo o ustavi. Vrtila se je Konferenca OF aktiva, na kateri se je razpravljalo in razlagalo o ustavi. Aktivu bo treba posvetiti še več pažnje, da be ustavo dobro razumel in je znal razlagati. Gdeje ustave se pojavljajo predvsem dve vprašanji: Na šlenu 13. o narodnostnih manjšinah se speditivno delavci predvsem železničarji šej, da je nepravilno, da imajo Nemci narodnostno manjšino. Gre za Nemce, ki bivajo v teh krajih. Ne razumemo, da se mi proti Nemcem mazhamizma kot Nemcem ne borimo, ampak proti fašizmu.

Tovariš Kidrič: Nemška manjšina pri nas ne be imela nobene pravice, kar je ne be!

Drugi: Duhovščina je začela pridno agitirati zlasti med šolske mladine da bi sečili zvesti katoliški cerkvi in da bi hodili v cerkev k pouku verouku. Na ta način be še manj kontrole na d njimi.

Tov. Stunkež: V zvezi s sedanjimi dogodki in razburjenostjo v javnosti, je nastalo v naših krajih vprašanje, osiroma dvem o tem, dali je dovolj izraženo v smislu odstavku o sedstvu princip, da ima ljudstvo preko svojih predstavništev pravice do odcepilca vojenega sednika. Ta dvem povzroča dilemo v ustavi. Mislim, daš je ta forum peklisan, da bi se eventualno sprejel predlog, da se izrecnejše izrazi, da je tudi sednik pooblaščen pravici odcepilca ljudstva, kar sicer izhaja iz duha ustave same. Iz pravnih osirom mialin, da bi bila mestna tozadevna dopolnitiv.

Tov. Borštnar: Na pobudo Ministrstva za lokalni promet se je dne 13. t.m. vrtil ošji sestanek, smisla informativnega značaja med Pošto, železnice in Min. za lokalni promet, na katerem se je razpravljalo vprašanje ustanov, ki spadajo pod zvezno kmdar ministristvo. Pri naspridu vpoštev železnica in pošta. Delegat iz lokalnega ministristva je predlagal sledede, da se v št. 88. kjerpravi, da lokalno zvezno ministristvo postavlja svoje delegate, svoje pooblaščenice, po predlogu dostavi dosta vek..... pooblaščenec naj bi imenoval federalno ministristvo za promet in pošto. Druga resolucija je bila, naj bi se pošta in promet prenesla iz zveznega ministristva v zvezno republikansko ministristvo. V tem smislu smo sklicali železničarske konference na kateri smo videli, da ti predlogi ne bi prišli v poštov, ker bi na ta način prišlo do teritorialnih meja, šedar pa pri železnici ne more biti (da bi imeli mejo v Dobovi in žurmancih) Pri študiranju ustave za železničarje, je prišlo do naslednjega predloga, da bi zvezno ministristvo-železniško- imele te

Boris Kidrič na seji Glavnega odbora OF v Ljubljani 12. decembra 1945 o usodi nemške manjšine na Slovenskem po drugi svetovni vojni (ARS, SI AS 537, t.e. 18, Zapisnik seje Glavnega odbora OF v Ljubljani z dne 15. 12. 1945)

bila odločitev o preselitvi Kočvarjev politična, je tudi jugoslovanska povojna izselitev nemšogovorečih bila politična odločitev. Po mnenju Boža Repeta naj bi bila v obrisih sprejeta že v času drugega zasedanja AVNOJ 29. novembra 1943 oziroma v začetku leta 1944. V začetku leta 1944 naj bi namreč tajnik *Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije* Rodoljub Čolaković ob obisku *Znanstvenega inštituta pri IOOF* napovedal izselitev Nemcev iz vse Jugoslavije. Slednje naj bi bil povračilni ukrep proti nemški manjšini, ki je v sodelovanju z nacističnim okupatorjem izvajala raznarodovalno politiko in vojne zločine nad Slovenskim narodom. Pravno osnovo izselitvam nemšogovorečih iz

Jugoslavije je ob raznih odlokih – kot je *Odlok o preobodu sovražnega imetja v državno svojino* iz novembra 1944 –, dal predvsem *Zakon o kaznivih dejanjih zoper narod in državo*, ki ga je sprejela *Začasna narodna skupščina DFJ* 25. avgusta 1945.³⁰ Nobenega dvoma o usodi nemške manjšine na Slovenskem pa ni puščal Boris Kidrič. Na vprašanje, kakšne pravice bo imela na Slovenskem po vojni, je na seji Glavnega odbora Osvobodilne fronte (OF) v Ljubljani 12. decembra 1945 odgovoril: "Nemška manjšina pri nas ne bo imela nobene pravice, ker je ne bo."³¹ Vse pristojnosti glede obravnave nemškogovorečih je v letu 1945 prevzel Oddelek za zaščito naroda (OZNA), ki je bil zadolžen za zbiranje obremenilnega dokaznega materiala, ki bi bil osnova za obravnavo nemškogovorečih pred sodišči.³² Skupno je v poročilu OZNE oz. po marcu 1946 Uprave za državno varnost (UDBA) registriranih 9.474 oseb.³³

Kakšna je bila celotna razsežnost medvojnih in povojnih izselitev nemškogovorečih nam pokaže jugoslovanski povojni popis prebivalstva leta 1948. Prvi povojni popis prebivalstva in vsi nadaljnji do leta 1991 se glede narodnosti razlikujejo od popisov obdobja med vojno po tem, da so predvidevali vpogled v

³⁰ Božo Repe, "Nemci na slovenskem po drugi svetovni vojni", v: Dušan Nečak (ur.), *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), str. 191–218. Glej tudi: Stefan Karner, *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien* (Celovec: Kärnten-Dokumentation, 1997), str. 125 (dalje: Karner, *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien*).

³¹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 537, t. e. 18, Zapisnik seje Glavnega odbora OF v Ljubljani z dne 15. 12. 1945.

³² ARS, SI AS 1931, t. e. 1062, Statistika iz Ljudske republike Slovenije izseljenih Volksdeutscherjev v letih 1945–1946 z dne 26. 11. 1951.

³³ Iz poročila je možno rekonstruirati število izseljenih po posameznih okrajih. Iz Ljubljane mesta so izselili 447, Ljubljane okolica 89 pripadnikov nemške manjšine. V podatkih seveda izstopajo kraji na Štajerskem in Koroškem. Iz Maribora mesto so izselili 1.662, Maribora okolice 791 oseb. Izstopata denimo še Krško s 1.129 ali Radgona s 1.344 osebami. Za 2004 izseljencev iz obstoječih seznamov ni bilo mogoče ugotoviti kraja njihovega izгона (Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni", str. 317; Jenuš, "Die vergessene Minderheit: zur Geschichte der Deutschen in Maribor", str. 270). Roman Leljak v delu *Verjagt! Ethnische Säuberungen in Slowenien: Die Vertreibung der Deutschen in den Jahren 1945/46* navaja, da je bilo iz slovenskega ozemlja nasilno izseljenih ali pregnanih celo 16.000 pripadnikov nemške narodnosti. Pri tem se sklicuje na protokole, ki so jih lokalne izpostave UDBE pripravljale v začetku petdesetih let prejšnjega stoletja. Čeprav navaja sezname izseljenih družin za posamezna mesta ali okraje, pa žal pri navajanju virov ni dosleden zaradi česar je rekonstrukcija navedenih podatkov mukotrpna in težavna. Vsekakor pa se je potrebno strinjati s trditvijo, da je številka 9.474 oseb, ki jih navaja UDBA v letu 1946, prenizka in ni zajela vseh pripadnikov nemške narodnosti, ki so bili izseljeni ob koncu vojne. Glej: Roman Leljak, *Verjagt! Ethnische Säuberungen in Slowenien: Die Vertreibung der Deutschen in den Jahren 1945/46* (Radenci: Letis, 2013). Podrobneje o delovanju in organiziranosti Službe državne varnosti (SDV) glej tudi: Ana Šela, David Hazemali in Tadeja Melanšek, "Ustroj in delovanje slovenske tajne politične policije v drugi polovici šestdesetih let dvajsetega stoletja", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 811–838; Gorazd Bajc, Tadeja Melanšek in Darko Friš, "Uvod v zgodovino spremljanja britanske obveščevalne dejavnosti na Slovenskem – 'samoevalvacije' slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 839–878; Ana Šela in David Hazemali, "Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 879–920.

nacionalno sestavo prebivalstva povojne Jugoslavije. Prebivalce so tako spraševali tudi po njihovi narodnosti. Mitja Ferenc zato ugotavlja, da je bilo moč prvič v zgodovini jugoslovanskih popisov prebivalstva dobiti stvarnejšo podobo o narodnostni oz. nacionalni sestavi njenega prebivalstva.³⁴

Prvi povojni popis prebivalstva leta **1948** je na državnem teritoriju Ljudske republike Slovenije naštel 1.824 Nemcev, 582 Avstrijcev – skupno torej 2.406 nemškogovorečih oseb. V popisu so zajeli tudi tiste delavce, ki so bivali v Sloveniji na začasnem delu. Ferenc opozarja, da je popis iz leta 1948 naštel največje število oseb avstrijske ali nemške narodnosti v vseh povojnih popisih prebivalstva na Slovenskem. Popis je vsakemu posamezniku omogočil, da odgovori na vprašanje narodnosti po osebnem prepričanju.^{35,36} Statistični podatki za leto 1948 nam pokažejo, da so Nemci in Avstrijci predstavljali zgolj 0,17 odstotka prebivalstva Slovenije. Nečak zapiše, da je povojni statistični elaborat nemškogovorečim na slovenskem etničnem ozemlju posvečal razmeroma veliko pozornosti. Ugotavljali naj bi razloge za upad nemškogovorečih na prehodu iz avstrijske v medvojno jugoslovansko dobo. Tega so pripisovali avstrijski raznarodovalni politiki, zaradi katere naj bi se del slovenskega prebivalstva germaniziral in govoril nemško, v povojni jugoslovanski državi pa opredelil za slovensko narodno zavest. Pomemben vpliv na število evidentiranih nemškogovorečih v obdobju med obema vojnama pa naj bi imelo tudi povojno izseljevanje. Za leta 1948 evidentiranih 2.406 nemškogovorečih naj bi bilo gotovo, da ni šlo izključno za ostanke nemške narodne manjšine iz časa pred drugo svetovno vojno, ampak za sestav priseljencev, zdomcev in ostankov manjšine.³⁷ Ferenc navaja: "Ne leta 1948, ne kasneje ne moremo vseh 'Nemcev' uvrstiti med ostanke predvojne nemške narodne manjšine na Slovenskem."³⁸ Dejstvo ostaja, da so vsi nadaljnji popisi prebivalstva v povojni Jugoslaviji (tj. leta 1953, 1961, 1971, 1981 in 1991) ugotavljali vedno manjše število oseb bodisi nemške ali avstrijske narodnosti oziroma oseb z nemškim maternim jezikom.³⁹

³⁴ Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni., str. 317.

³⁵ Prav tam, 319.

³⁶ Načrtovalci popisa naj bi bili prepričani, da so vsi predhodni popisi prebivalstva, bodisi avstrijski ali jugoslovanski v obdobju med vojnama, imeli deloma politični predznak, saj so avstrijski spraševali po občevalnem jeziku, jugoslovanski po maternem jeziku. Šele popis iz leta 1948 naj bi izvedel načelo enakopravnosti narodnosti in naj ne bi vplival na uvrščanje prebivalcev v narodnostne skupine. Prim.: Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni., str. 319; Nečak, "Nemci na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje in pregon?", str. 580.

³⁷ Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni., str. 319–321; Nečak, "Nemci na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje in pregon?", str. 580–581; Ramšak, "Poskus rekonstrukcije položaja preostanka nemške narodnostne skupnosti na Slovenskem po koncu množičnih izseljevanj (1947–1991)", str. 603.

³⁸ Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni., str. 319–321.

³⁹ Prav tam.

Leta 1953 se je za avstrijsko narodnost izrekla kar polovica manj prebivalcev kot leta 1948 – le še 289 oseb. Za Nemce se je izreklo 1.617 prebivalcev. Skupno je 1.906 Nemcev in Avstrijcev predstavljalo le 0,13 odstotka prebivalstva na Slovenskem. Zanimiv pa je podatek o maternem jeziku, po katerem so prav tako poizvedovali popisovalci. Tukaj se podatki nekoliko razlikujejo. nemščino kot materni jezik je namreč leta 1953 navedlo 2.590 prebivalcev, kar predstavlja 0,18 odstotkov prebivalstva. Po jeziku naj bi spraševali zato, da bi bolje osvetlili narodnostno sestavo prebivalstva, zlasti tudi v primerih mešanih zakonov.⁴⁰

V naslednjem popisu prebivalstva **leta 1961** lahko zaznamo upad oseb, ki so se opredelile za Nemce. Teh so tako evidentirali le 732, kar znaša upad za več kot petdeset odstotkov napram popisu iz leta 1953. Za Avstrijce se je izreklo 254 oseb. Obe narodnosti skupaj sta presegli komaj pol desetinke odstotka slovenskega prebivalstva. Trend upadanja ih se je nadaljeval tudi v naslednjih dveh desetletjih. V popisu **leta 1971** se je število Nemcev ponovno skoraj prepopolnilo in je padlo na 400, medtem ko se je za Avstrijce izreklo 266 prebivalcev. Obe narodnostni skupini pa skupaj nista dosegli pol desetinke prebivalstva. V primerjavi z zadnjim popisom je število Avstrijcev celo malenkost naraslo. Popis **leta 1981** predstavlja največji upad obeh narodnosti v povojnih popisih prebivalstva. 309 Nemcev in 146 Avstrijcev, ki skupaj komaj dosežeta prag treh desetink slovenskega prebivalstva, se uvršča v trend vse-jugoslovanskega upadanja nemškogovorečih v Jugoslaviji.⁴¹

Nemškogovoreča skupnost na Slovenskem v luči popisov prebivalstva – nastanek Republike Slovenije leta 1991 in popis prebivalstva leta 2002

Leta 1991 je bil popis formalno izveden še v okviru nekdanje Socialistične federativne republike Jugoslavije, a je takratni Zavod Republike Slovenije za statistiko popis izpeljal povsem samostojno. Vsebinsko je bil zelo podoben jugoslovanskemu popisu iz leta 1981. Tudi tokrat so v popisu prebivalstva evidentirali narodnost prebivalcev. Navodila za popisovalce so glede narodnosti zagotavljale popolno svobodo glede opredelitve narodne pripadnosti. Popisu

⁴⁰ Ferenc navaja, da je zanimivo, da je nemščino kot materinščino navedlo 208 Avstrijcev, 1438 Nemcev, nato pa še pripadniki drugih narodnosti: Slovenci, Hrvati, Madžari in drugi. Pod materinščino pa so v popisu vodili jezik, ki ga osebe pretežno govorijo v svojem domačem okolju. Prim.: Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni.", str. 320.

⁴¹ Prav tam, str. 319–321. Glej tudi: *SiStat* – Prebivalstvo po narodni pripadnosti, Slovenija, popisi 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/9692>, pridobljeno: 29. 8. 2022.

prebivalstva pa so dodali tudi rubriko materni jezik, ki je pridobivala informacije o jeziku, ki se ga je

/.../ oseba naučila v zgodnjem otroštvu v krogu družine oziroma drugem primarnem okolju, kadar je otrok živel pri sorodnikih, v domovih. Če se je oseba v zgodnjem otroštvu naučila več jezikov, je to jezik, za katerega oseba meni, da je njen materni jezik. Opozarjamo, da to ni nujno jezik matere tiste osebe, ki jo opisujete.⁴²

Ob popisu prebivalstva se je leta 1991 v Republiki Sloveniji za avstrijsko narodnost izreklo 126 prebivalcev, za nemško 298. Skupno so torej evidentirali 424 prebivalcev, ki so se izrekli za avstrijsko ali nemško narodnost; ti so predstavljali zgolj tri desetinke celotnega prebivalstva Slovenije.⁴³ V primerjavi z letom 1981 je njihovo število vnovič padlo. Zanimivi pa so podatki o osebah, ki so se izrekle, da je njihova materinščina nemški jezik. Teh je bilo po popisu prebivalstva iz leta 1991 1.093 kar je več kot dvakratnik oseb, ki so se izrekle na avstrijsko ali nemško narodnost. Ferenc navaja, da so osebe, ki so se izrekle za nemški materni jezik, po narodnosti bile bodisi Slovenci, Hrvatje, Srbi, Čehi, torej osebe neavstrijske ali nenemške narodnosti. Tudi vse osebe, ki so navajale nemško ali avstrijsko narodnost, naj kot materinščino ne bi govorile nemškega jezika. Le dve tretjini Avstrijcev (64 odstotkov) in Nemcev (66 odstotkov) je nemščino navedlo kot materinščino. Na drugi strani pa naj bi več kot polovica (853) oseb, ki je kot materni jezik navedla nemščino, bila slovenske narodnosti. Na podlagi takšnega stanja torej preprost seštevek evidentiranih oseb avstrijske (126) in nemške (298) narodnosti s tistimi z nemškim maternim jezikom (1093) žal ni mogoč, saj podatki ne bi bili verodostojni in reprezentativni.⁴⁴

Ob maloštevilnosti predstavnikov avstrijske in nemške narodnosti v popisu prebivalstva 1991 pa izstopa tudi dejstvo, da so bile te osebe geografsko zelo razpršene in je njihova poselitvena struktura zelo različna od tiste pred drugo svetovno vojno, ko so imeli jugoslovanski "Nemci" priznan status manjšine. Izrazito razpršeni predstavniki nemškokgovoreče skupine nikjer

⁴² Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni", str. 320.

⁴³ Zanimiv je razkorak podatkov popisa iz leta 1991 pri izpisu glede na narodno pripadnost in regionalno razpršenost po občinah. Za osebe z avstrijsko narodnostjo izhaja, da jih je 199, za osebe nemške narodnosti, da jih je 546. V obeh premerih gre za občutno razliko napram izpisu po narodni pripadnosti, ki ni regionalno ločena (*SiStat*, Prebivalstvo po narodni pripadnosti, občine, Slovenija, popis 1991, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/9691>, pridobljeno: 29. 8. 2022).

⁴⁴ Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni", str. 321–322; Mitja Ferenc, "Etno- in socialnodemografska struktura 'Nemcev' na Slovenskem v obdobju jugoslovanske države po 2. svetovni vojni", v: Janez Malačič in Matjaž Gams (ur), *Soočanje z demografskimi izzi- vi v Evropi : zbornik 14. mednarodne multikonference Informacijska družba* (Ljubljana: Institut Jožef Stefan, 2011), str. 33–37 (dalje: Ferenc, "Etno- in socialnodemografska struktura 'Nemcev' na Slovenskem v obdobju jugoslovanske države po 2. svetovni vojni").

ne predstavljajo večje koncentracije. Izmed dostopnih podatkov na SiStatu za leto 1991 predstavnike avstrijske narodnostne skupine izmed 193 občin zasledimo v 74 občinah in okrajih, oziroma 117 v primeru nemške narodnosti. Le osem krajev je bilo takšnih, ki imajo več kot 10 oseb avstrijske ali nemške narodnosti.⁴⁵ Predstavniki avstrijske narodnosti presegajo to številko le v dveh mestih: Maribor – 34 in Ljubljana – 28. V primeru predstavnikov nemške narodnosti je stanje nekoliko boljše. V osmih krajih (Ljubljana – 73, Maribor – 62, Lendava – 20, Slovenska Bistrica – 18, Krško – 12, Vojnik – 12, Žalec – 11, Murska Sobota – 11) namreč število njihovih predstavnikov presega številko 10.^{46, 47}

Podobne ugotovitve kot smo jih navajali za leto 1991, veljajo tudi za **popis leta 2002**. Glede narodne pripadnosti je potrebno izpostaviti, da je število predstavnikov avstrijske in nemške narodnosti naraslo. Za avstrijsko narodnost se je izreklo 181 prebivalcev, medtem ko se je za nemško narodnost izreklo 499 oseb. Skupno je 680 prebivalcev, ki so se izrekli za avstrijsko ali nemško narodnost sicer predstavljalo zgolj štiri desetinke celotnega prebivalstva Slovenije, a je njihovo število napram letu 1991 občutno naraslo.⁴⁸

Po podatkih SiStat za leto 2002 izmed 210 občin predstavnike avstrijske narodnostne skupine zasledimo v 70 občinah, oziroma 123 v primeru nemške narodnostne skupine. Le devet krajev je bilo takšnih, ki ima več kot 10 oseb avstrijske ali nemške narodnosti.⁴⁹ Predstavniki avstrijske narodnosti presegajo to številko le v dveh mestih: Maribor – 26 in Ljubljana – 34. V primeru predstavnikov nemške narodnosti je stanje nekoliko boljše. V devetih krajih (Ljubljana – 71, Maribor – 59, Koper/Capodistria – 15, Bled – 13, Celje – 11, Piran/Pirano

⁴⁵ SiStat, Prebivalstvo po narodni pripadnosti, občine, Slovenija, popis 1991, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/9691>, pridobljeno: 29. 8. 2022. Glej tudi: Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni.", str. 324; Ferenc, "Etno- in socialnodemografska struktura 'Nemcev' na Slovenskem v obdobju jugoslovanske države po 2. svetovni vojni.", str. 33–37.

⁴⁶ SiStat, Prebivalstvo po narodni pripadnosti, občine, Slovenija, popis 1991, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/11798>, pridobljeno: 29. 8. 2022.

⁴⁷ Pri primerjavi statističnih podatkov prihaja do odstopanj. Ferenc na primer za leto 1991 navaja, da predstavnike avstrijske narodnostne skupine leta 1991 zasledimo v 46 občinah in okrajih, oziroma 56 v primeru nemške narodnosti. Ne glede na številke, pa podatki kažejo, da so predstavniki obeh narodnostnih skupin navzoči zlasti v urbanih središčih. V primeru obeh narodnosti zlasti Maribor in Ljubljana. Glej npr.: Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni.", str. 324; Ferenc, "Etno- in socialnodemografska struktura 'Nemcev' na Slovenskem v obdobju jugoslovanske države po 2. svetovni vojni.", str. 33–37.

⁴⁸ Danijel Grafenauer, "Nemško govoreča etnična skupina na prebivalcev v Sloveniji po letu 1991", v: Janez Malačič, Matjaž Gams (ur.), *Soočanje z demografskimi izzivi v Evropi : zbornik 14. mednarodne multikonference Informacijska družba* (Ljubljana: Institut Jožef Stefan, 2011), str. 146–150 (dalje: Grafenauer, "Nemško govoreča etnična skupina na prebivalcev v Sloveniji po letu 1991").

⁴⁹ SiStat, Prebivalstvo po narodni pripadnosti, občine, Slovenija, popis 1991, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/9691>, pridobljeno: 29. 8. 2022. Glej tudi: Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni.", str. 324; Ferenc, "Etno- in socialnodemografska struktura 'Nemcev' na Slovenskem v obdobju jugoslovanske države po 2. svetovni vojni.", str. 33–37.

– 11, Ptuj – 11, Hoče-Slivnica – 10, Škofja Loka – 10) namreč število njihovih predstavnikov presega številko 10.⁵⁰

Od posameznikov, ki so se opredelili na nemško narodnost, jih po podatkih Danijela Grafenauerja, tudi po popisu iz leta 2002 okoli četrtnina živel v Mariboru ali Ljubljani; slednja je bila kot bivališče zanimiva tudi za dobro četrtino predstavnikov avstrijske narodnosti na Slovenskem. Nekoliko višje številke dobimo, če pogledamo na podatke materinščine. Oseb, ki so kot materni jezik navedli nemščino je 1628. Po popisu iz leta 2002 jih zasedimo v 116 občinah (163, če upoštevamo tudi kraje, kjer je podatek o materinščini zaupen). V 35 občinah živi več kot 10 oseb, ki nemščino navaja kot materinščino. Največ oseb, ki so navedle nemščino kot materni jezik, je živelo v Ljubljani (284), Mariboru (234), Kopru (42), Gornji Radgoni in Celju (36), Krško (29), Bled in Ptuj (26), Brežice (25), Murska Sobota in Radovljica (22), Žalec 20.⁵¹ Vendar, kot opozarja Daniel Grafenauer, za osebe z nemškim maternim jezikom rezultati popisa kažejo, da je med njimi kar 1126 ali 69,2 odstotka priseljencev. Le 30,8 odstotka oseb (502) je namreč takšnih, ki so nemščino navajale kot materinščino in niso bile priseljene iz tujine. Ti so živeli v občinah Maribor (102), Ljubljana (80), Gornja Radgona (17), Celje (14), Rogašovci in Šentilj (11), Koper (10). Prebivalci z nemškim maternim jezikom, ki niso bili priseljeni iz tujine, so živeli še v 103 občinah (skupaj 250 oseb). Od skupnega števila evidentiranih Nemcev (499) je bilo 388 ali 77,7 odstotka oseb priseljencev, od skupnega števila evidentiranih Avstrijcev (181) je bilo 132 ali 72,9 oseb priseljencev.⁵²

Sodeč po podatkih popisa iz leta 2002 nemškogovoreče zasledimo v 12 statističnih regijah.⁵³ Največ nemškogovorečih zasledimo v podravski, osrednjeslovenski, savinjski ali gorenjski regiji z večjimi mestnimi središči – Ljubljana, Maribor, Ptuj, Celje. Ta so tudi sicer pred drugo svetovno vojno veljala za historična središča, v katerih so prebivali nemškogovoreči. Zaznati je izrazito gravitiranje v urbana središča. Slednje pa vsekakor ni novost. Ferenc je opozoril, da se je že v prvem popisu prebivalstva po drugi svetovni vojni (tj. 1948) kazal izrazit trend gravitiranja v stran od ruralnih ali podeželskih območij v mesta.⁵⁴

⁵⁰ *SiStat*, Prebivalstvo po narodni pripadnosti, občine, Slovenija, popis 2002, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/11813>, pridobljeno: 29. 8. 2022. Ker podatki *SiStat* za leto 2002 ne ponudijo izpisa narodne pripadnosti na nivoju občin za Avstrijce in Nemce, smo podatke dopolnili na podlagi objav v študiji *Priseljenci. Študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo* (ur. Miran Komac), Ljubljana 2007, str. 513–519.

⁵¹ Grafenauer, "Nemško govoreča etnična skupina na prebivalcev v Sloveniji po letu 1991.", str. 146–150; *SiStat*, Prebivalstvo po maternem jeziku, občine, Slovenija, popis 2002, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/11817>, pridobljeno: 29. 8. 2022.

⁵² Grafenauer, "Nemško govoreča etnična skupina na prebivalcev v Sloveniji po letu 1991.", str. 146–147.

⁵³ *SiStat*, Prebivalstvo po narodni pripadnosti, statistične regije, Slovenija, popis 2002, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/11806>, pridobljeno: 29. 8. 2022.

⁵⁴ Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni, str. 328.

Zanimivo je število nemškogovorečih v jugovzhodni regiji s historičnimi poselitvenimi prostori npr. Kočevske ali Črmošnjiške doline, ki je v podatkih SiStat statistično gledano zelo slabo zastopano. Po eni strani je to seveda posledica množičnih medvojnih in povojnih izselitev, kot tudi dejstva, da gre za izrazito ruralna območja, ki ne privlačijo novih migracijskih tokov. Ferenc opozarja, da je že v prvem popisu prebivalstva po drugi svetovni vonji (tj. 1948) v nekdanjem nemškem jezikovnem otoku na Kočevskem bilo mogoče evidentirati več kot 90 oseb nemške narodnosti, danes pa jih v statistiki praktično ne zasledimo. V okviru projekta *Izgubljene kočevarske vasi* je Ferenc zapisal: "Več kot polovica od 176 vasi na Kočevskem je bilo porušenih in jo danes prerašča gozd, od 123 cerkva se jih je ohranilo le 28, od okoli 400 kapelic in znamenj jih najdemo le še desetino. Številna pokopališča so zravnan ali pa so bili nemški nagrobniki na njih odstranjeni. Poleg spremenjene narodnostne podobe so se korenito spremenile tudi gospodarske in lastninske razmere in zemljiška sestava območja. Kraški in gozdni teren Kočevskega Roga je s svojimi globokimi brezni po vojni služil tudi za množične poboje nekaj tisoč vrnjenih domobrancev in drugih nasprotnikov partizanskega gibanja. Kmalu so na tem območju nastala kazenska in delovna taborišča in obsežno zaprto območje s posebnim režimom. Danes le še redki materialni ostanki spominjajo na 600 letno navzočnost nemške narodne skupine sredi slovenskega ozemlja.⁵⁵ Sledov nekdanjih hiš skoraj ni več, najdemo lahko le ostanke zidov, preraščene z grmovjem, ponekod že z gozdom. Od grajenih struktur so se najbolj ohranili vodnjaki, preraščeni travniki, na katerih lahko zasledimo terase ali staro sadno drevje, ki kažejo na nekdanjo kultivirano krajino.⁵⁶ Kljub vsemu pa Kočevarji kot skupnost obstajajo, na kar kaže tudi dejstvo, da so aktivni na področju kulture in ohranjanja kočevarske kulturne dediščine.⁵⁷ Za slednjo pa ni potrebno le prizadevanje lokalne skupnosti, ampak mora obstajati interes tudi na nivoju države.

⁵⁵ *Kočevarske vasi.si*, Izgubljene kočevarske vasi, dostopno na: <http://www.kocevarkskevasi.si/sl/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

⁵⁶ "Izgubljanje kulturne dediščine ne poteka samo v porušeni in opusteli kočevski vasi, ampak tudi v še naseljenih, kjer sta novogradnja in poselitev brez naslonitve na izročilo preglasili zapuščino Kočevarjev. Problematična je tudi pretrgana vez med zgodovinskimi ostanki Kočevarjev in današnjimi prebivalci, ki so večinoma priselili od drugod v po vojni izpraznjeno Kočevsko." S temi besedami sta Tanja Štajdohar in Mojca Golobič opozorili na problem izginjanja nemške ali kočevarske dediščine in iskale rešitve, kako oživeti opuščene kočevarske vasi (Tanja Štajdohar in Mojca Golobič, "Prostorski predlogi za oživljanje opuščeni kočevskih vasi", *Urbani izziv. Posebna izdaja*, št. 5 (2015) str. 131–142).

⁵⁷ Ferenc, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni., str. 328.

Nemškogovoreča skupnost na Slovenskem v luči popisov prebivalstva – spremembe v dojetanju narodnostnega vprašanja

V **letu 2011** je bil v skladu z Uredbo (ES) št. 763/2008 Evropskega parlamenta in Sveta EU o popisih prebivalstva in stanovanj na podlagi Letnega programa statističnih raziskovanj za 2011 (*Uradni list RS*, št. 93/2010) izveden prvi registrski popis prebivalstva, kar je pomenilo, da je bil popis izveden zgolj na podlagi registrskih podatkov iz administrativnih virov in ne več s pomočjo vprašalnikov na terenu. Ta popis velja v razvoju slovenske državne statistike za pomemben razvojni dosežek, saj je s tem Slovenija postala ena tedaj redkih evropskih držav, ki je popis izvedla na tak način. Uredba EU je določila samo obvezne vsebine, ki se evidentirajo v popisu prebivalstva, med njimi pa ne najdemo narodne ali etnične pripadnosti posameznika. V skladu z navedenim se podatki o narodni oziroma etnični pripadnosti v popisu prebivalstva niso zbirali, ker za celotno prebivalstvo niso na voljo v nobenem od uporabljenih administrativnih virov v Sloveniji.⁵⁸

SURS se pri obravnavi podatkov po narodnosti sklicuje na Zakon o varstvu osebnih podatkov (*Uradni list RS*, št. 94/2007 – uradno prečiščeno besedilo). Podatki o narodnem ali narodnostnem poreklu sodijo glede na ta zakon med občutljive osebne podatke, za katere veljajo posebni pogoji zbiranja. V letu 2002, v zadnjem tako imenovanem terenskem popisu prebivalstva, so se ti podatki zbirali za vse prebivalce. Svojo narodno oz. etnično pripadnost je opredelilo okrog 200 tisoč prebivalcev (oz. so na vprašalniku označili, da na to vprašanje ne želijo odgovoriti). V Popisu 2002 se je izkazalo, da je bilo vprašanje za skoraj 50 tisoč prebivalcev (2,47 odstotkov) iz različnih razlogov neprimerno, saj nanj niso želeli odgovoriti. "Poleg tega podatka o narodni/etnični pripadnosti nismo zbrali še za dodatnih 126 tisoč prebivalcev (6,43 odstotkov). Pretežno so bili odsotni in niso vrnili vprašalnika, ki smo jim ga pustili na naslovu prebivališča. Tako je skupna stopnja "neodgovora" v Popisu 2002 znašala 8,9 odstotke oz. za vsakega enajstega prebivalca podatek o narodni/etnični pripadnosti ni bil zbran."⁵⁹

Enako se je zgodilo tudi **leta 2021**, ko je bil izveden že 19. popis prebivalstva (že četrti registrski). Tudi tokrat SURS ni evidentiral narodne pripadnosti prebivalcev. "Podatki o narodni/etnični pripadnosti in veroizpovedi niso na voljo v nobenem od uporabljenih administrativnih virov v Sloveniji in se zato od leta 2011 v popisih ne zbirajo več."⁶⁰

⁵⁸ *Predlagam vladi.si*, Popis prebivalstva po narodnosti, dostopno na: <https://predlagam.vladi.si/predlog/8361>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

⁵⁹ *Predlagam vladi.si*, Predlog o zbiranju podatkov o narodnosti. Št. 9610-214/2017/2 z dne 26. 7. 2017, dostopno na: https://predlagam.vladi.si/fileadmin/dokumenti/predlogi/156/156_2246.pdf, pridobljeno: 22. 10. 2022.

⁶⁰ Gregor Cerar, "19. popis prebivalstva v Sloveniji: registrsko in tudi tokrat brez izpričevanja narodnosti in vere", *rtvslo.si*, 18. 1. 2021, dostopno na: <https://www.rtvsl.si/slovenija/19-popis-prebivalstva-v-sloveniji-registrsko-in-tudi-tokrat-brez-izpricevanja-narodnosti-in-vere/549295>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Odločitev SURS oziroma pristojnih organov, da se odrečejo zbiranju podatkov o narodni pripadnosti na Slovenskem je za obžalovati, saj s tem dajejo priložnost razpravam in "neuradnim statistikam", ki služijo interesu posameznikov, interesnih skupin ali tudi politike. Vprašanje priznanja nemškogovorečih kot narodne manjšine je tema, ki svoje aktualnosti ne izgublja. Čeprav je leta 2001 prišlo do podpisa *Sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti*, ta predstavnikov "nemško govoreče etnične skupnosti" ne zadovolji, saj stremijo k priznanju manjšinskih pravic.⁶¹

Pravni položaj nemškogovoreče narodnostne skupnosti

Kot smo že opozorili se je s pričetkom druge svetovne vojne položaj nemške manjšine korenito spremenil. V primeru jugoslovanske oz. slovenske politike, kot tudi v zavedanju Slovencev, je nemškogovorečo narodno skupnost namreč bremenil madež kolektivne krivde zločinov nacizma, ki se je ohranjal skozi desetletja povojne jugoslovanske države in njihov obstoj v bistvu "tabuiziral". Po mnenju Dušana Nečaka se je tako povojna jugoslovanska oblast pri "obračunu" z nemškogovorečo manjšino naslanjala na v javnosti zelo globoko zakoreninjeno stigmo, po kateri je "Nemec = nacist".⁶²

Vprašanja urejanja narodno-manjšinske problematike in položaja nemškogovoreče narodne skupnosti se tako v obdobju povojne Jugoslavije vse do njenega propada načeloma ni porajalo. Predstavljalo je tabu temo. Enako se je tudi nista dotikali Avstrija ali Nemčija.⁶³ V primeru Nemčije se ta načelni zunanjepolitični "kurz" ni spremenil niti po slovenski osamosvojitvi. So pa politične spremembe na Slovenskem, razpad Jugoslavije in nastanek samostojne države leta 1991 pomenile prelomnico pri vprašanju varstva nemškogovoreče narodnostne skupine na Slovenskem v primeru Avstrije.⁶⁴

Že prej, sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja se je Socialistična Republika Slovenija (SR Slovenija) odločila za ustavno priznanje manjšinskega statusa (statusa narodnosti) madžarski in italijanski narodnosti; ne pa tudi nemški. Za posebne manjšinske določbe za italijansko in madžarsko narodnost v republiški ustavi iz leta 1974 gre razloge iskati tudi v takratni širši mednarodni situaciji,

⁶¹ Grafenauer, "Nemško govoreča etnična skupina na prebivalcev v Sloveniji po letu 1991." str. 149.

⁶² Dušan Nečak, "Uvod", v: Dušan Nečak (ur.), *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), str. 53–54 (dalje: Nečak, "Uvod").

⁶³ Komac, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji", str. 68–106.

⁶⁴ Anita Balas, *Kočevski Nemci* (Ljubljana: FDV, 2002), str. 50.

predvsem sosedstvu. Narodno-manjšinska problematika je bila bolj aktualna in v središču pozornosti kot danes, Evropo so pretresali tudi številni aktivni konflikti, ki so pogosto komulirali vse do fizičnega nasilja (npr. Južna Tirolska, Severna Irsko, Baskija, Katalonija). Države s prisotnostjo slovenskih manjšin pa so takrat bile sredi političnih in mednarodnih procesov, ki so zajemali tudi urejanje položaja slovenskih manjšin. Italija in Jugoslavija sta bili v zaključni fazi določanja meje ter urejanja bilateralnih odnosov, del katerega je bilo tudi manjšinsko varstvo – leta 1975 so nato bili podpisani Osimski sporazumi, ki so v 8. členu urejali tudi varstvo manjšin v obeh državah. Avstrija je bila ravno v fazi sprejemanja Zakona o narodnih skupnostih, ki je bil nato sprejet leta 1976. Mažarska pa je leta 1972 spremenila ustavo, v katero je prvič uvrstila tudi manjšine (61. člen), pričakovalo se je, ali bo temu sledilo tudi zakonsko urejanje tematike in specificiranje pravic. SR Slovenija se je tako verjetno poskušala pokazati kot dobra manjšinska skrbnica, s čimer bi imela boljši moralni status in več legitimnosti za prizadevanje za visoko stopnjo manjšinskih pravic v sosednjih državah. Poleg narodnostnega elementa, je to v takratnih okoliščinah zagotovo imelo tudi pomembno politično in ideološko težo. Nenazadnje Jugoslavija kot komunistična država ni veljala za zgled spoštovanja človekovih pravic, drugačno dojemanje države vsaj glede manjšinskih pravic pa bi gotovo blagodejno vplivalo na njen položaj v mednarodni skupnosti. Kot možen razlog lahko predvidevamo tudi, da ker je bila Jugoslavija ekonomsko odvisna od denarne pomoči zahodnih držav, so te nanjo glede tega vprašanja mogoče pritiskale.⁶⁵

Razloge za spregled nemške narodnosti bi tako vsekakor lahko bili ideološke narave. Socialistična družbena ureditev je svojo legitimnost utemeljevala na boju proti nacifašizmu v drugi svetovni vojni. A če bi bila takšna razlaga "razumljiva" v drugi polovici štiridesetih ter v petdesetih letih, se zdi za sredino sedemdesetih let veliko bolj vprašljiva. Jugoslavija je imela diplomatske odnose z vsemi državami z nemšokogovorečimi večinami, ki so bili pomemben gospodarski dejavnik. Ta argumentacija je še bolj vprašljiva ob dejstvu, da je bila v ustavo uvrščena italijanska narodnost, do katere je bil glede druge svetovne vojne in ideološkega poveljnega zavračanja skorajda enak odnos.⁶⁶

Del razlage bi lahko bil v tem, da je veljalo, da so bili pripadniki italijanske narodnosti ideološko kompatibilni s takratnim režimom. Ob možnosti optiranja po drugi svetovni vojni, naj bi se namreč odločili v Jugoslaviji ostati tisti (nekateri pa so se vanjo celo priselili iz Italije), ki so bili podporniki komunistične ideje. Za pripadnike nemške skupnosti tega ne moremo reči. A v tem pri-

⁶⁵ Glej: Dejan Valentinčič, *Stopnja družbene integriranosti neslovenskega etničnega prebivalstva v Mestni občini Nova Gorica v kontekstu obče slovenske družbe* (Nova Gorica, 2017), str. 42–43 (dalje: Valentinčič, *Stopnja družbene integriranosti neslovenskega etničnega prebivalstva*).

⁶⁶ Valentinčič, *Stopnja družbene integriranosti neslovenskega etničnega prebivalstva*, str. 44.

P o r o č i l o

o selitvah Volksdeutscherjev iz IRS v letih 1945 - 1946.

Izseljevanje iz Slovenije se je pričelo sept. 1945. V obzir so me jemali vsi nemški in avstrijski državljani, skoraj brez razlike ter vsi Volksdeutscherji in Slovenci, ki so se pred ali med okupacijo kompromitirali kot sodelavci Nemcev, oz. okupatorja in ki po osebnosti ali niso bili sojeni ali pa niso smeli pobegniti. Gotovo je, da je bil kriterij za izselitev z ozirom na povojno stanje bel. oster in da so se selile napake. So slučajni, da se je zaradi enega člana družine, ki se je kompromitiral kot sodelavec Nemcev, izselilo tudi ostale neokupirane se na njihovo osebno zadržanje, starost in podobno. So pusti posidni primeri, da se je selilo ljudi, proti kateri so se dobile prijave s strani oseb, ki so bile osebno nerazpoložene do njih. V veliki večini primerov, pa so izselitve upravičene. To je razvidno tudi iz tega, da je zaprosilo za povratek v FNRJ približno eno desetino vseh izseljenih.

Za izvedbo izseljevanj so bile za posamezne sektorje določene skupne organov UNV, ki so skupno z lokalnimi organi oblasti akcijo izvedle.

Rok, ki je bil postavljen osebam, ki so bile določene za izselitev, je bil v glavnem zelo kratek (tudi po par minut). S seboj so v glavnem vzeli le najnujnejše stvari, dočim je drugo preostalo ostalo na mestu. Več so vzeli s seboj oni, ki so bili transportirani na avtomobile ali direktno na vlak.

Izseljene osebe so se pošiljale v Avstrijo in Madžarsko. Večina jih je bila transportiranih v Avstrijo, manjši del v Madžarsko in nato v Avstrijo oz. delno v Nemčijo, kar so izveli Sovjeti.

Prva selitev je bila izvršena na štajerskem v sept. 1945 leta in se je izseljenec s vlaki prepeljalo v Madžarsko in od tam v Avstrijo. Zmalo volitev je bilo izseljevanje ustavljeno in se je nadaljevalo konec decembra 1945. Največji obseg je doseglo v januarju, februarju, marcu, aprilu ter maju 1946. Zanimljivi transport je bil v novembru 1946. Izseljenec, transportirane s vlaki, se je pošiljalo iz posameznih občin brez preko Področja in št. lje v Avstrijo ter Rododa in Rotoribe na Madžarsko. Največ transportov je šlo preko Področja. Izseljevanje v Avstrijo se je vrtilo delno v sponzumu z Angliji, ki so sprejeli vankogar, ki je bil rojen v Avstriji

- 2 -

ali Nemčiji. Za izselitev v Avstrijo so se uporabljale UNRRA karte. Osebe, ki so bile s strani Angležev ali Rusov uvrščene, so se nato enostavno vrgle preko meje na drugih sektorjih. Tolega seznana po posameznih transportih oz. števila izseljenec po posidnih občinah nismo. Skupno pa imamo registriranih 9474 izseljenih oseb, od tega po posidnih krajih naslednje število:

Ljubljana okolica	89
Ljubljana mesto	447
Kranj	489
Kamnik	124
Jesenice	350
Trbovlje	83
Celje mesto - okolica	509
Možirje	125
Erško	1129
Novo mesto	20
Crnomelj	3
Kočevje	35
Gorica	3
Maribor mesto	1652
Maribor okolica	791
Poljsane	154
Ptuj	151
Ljutomer	59
Dravograd	531
Razloga	1344
Murska Sobota	481

Skupaj: 7.470

Da je preje navedeno število popolno, je treba prišteti še število 2004 izseljenec, ki so navedeni v kartoteki izseljenec - Volksdeutscherjev, za katere pa ni naveden kraj oz. kraj, od koder so bili izseljeni. To so osebe, rojene bodisi v Avstriji, bodisi v drugih krajih FNRJ izven Slovenije. Ker na kartotekah kartah ni točnih podatkov (pri večini se poleg imena nahaja še samo oznaka "Volksdeutscher"), je točna statistika po krajih nemogoča.

Ljubljana, dne 26.11.1951

Referent - major:
(Debevec Zvonc)

Poročilo o selitvah Volksdeutscherjev iz Ljudske republike Slovenije v letih 1945-1946 z dne 26. 11. 1951 (ARS, SI AS 1931, t.e. 1062, 1235-6, Volksdeutscherji: prisilno izseljeni, izselili sami (poročilo po okrajih))

meru se postavi vprašanje, zakaj je bila v ustavo uvrščena madžarska narodnost – njenim pripadnikom takšne ideološke homogenosti ne moremo pripisati; ter nenazadnje zakaj ni bila uvrščena judovska skupnost, katere preostanek naj bi tudi bil naklonjen komunističnemu režimu in naj bi se ti pripadniki zato odločili za nadaljevanje življenja v takratni Sloveniji.

Upoštevač vse te faktorje se zdi, da je najbolj prepričljiva razlaga, da je takratna odločitev temeljila na kriteriju strnjene in homogene naselitve, nedvoumne identitete ter kulturne razpoznavnosti in vidnosti v okolju. Tako italijanska kot madžarska narodnost sta živeli na zelo omejenem državnem teritoriju, število njunih pripadnikov tam pa je bilo "zadostno", da so v tem okolju delovali tudi kot narodna skupnost in se je lahko v praksi apliciralo pravice, ki so bile predvidene v novem ustavnem besedilu. Tega za nemškogovorečo narodnostno skupnost ne bi mogli trditi. Kočevjarji so bili med drugo svetovno vojno izseljeni z območja zgodovinske poselitve, "Staroavstrijska skupnost" (nanašajoče se na štajerske, kranjske Nemce, op. a.) pa ob koncu vojne in po vojni. Njihova naselitev je po tem nedvomno izrazito razpršena, zaradi tega tudi v okolju niso več razpoznavni, identitete pa bolj zapletene, saj je veliko narodnostno mešanih družin, jezik se je

po vojni hitro izgubljal. Posledično prebivalstvo, ki se je deklariralo za nemško ali avstrijsko narodnost v nobeni občini ni več predstavljalo niti 1 % prebivalstva.⁶⁷

Vprašanje nemškogovoreče skupnosti po osamosvojitvi Republike Slovenije

V novi Ustavi Republike Slovenije leta 1991 je novonastala država ohranila poseben manjšinski status italijanski in madžarski narodni skupnosti (5., 64. in 80. člen ustave), ki se jima je obseg manjšinskih pravic še razširil. Dodatno je ustava v 65. členu uvedla posebej status romske skupnosti, za katero ustava določa, da njene pravice ureja poseben zakon. Drugačen položaj romske skupnosti v primerjavi z italijansko in madžarsko narodno skupnostjo lahko razumemo predvsem zaradi drugačne družbene situacije Romov, pri kateri so posebne politike namenjene predvsem njihovi večji integriranosti v večinsko družbo. S slednjo se še vedno pojavljajo težave, ni pa mogoče zanikati, da država temu namenja številne ukrepe.⁶⁸

Nobenega dvoma pa ni, da so poleg Slovencev in omenjenih treh skupnosti v Sloveniji prebivale tudi osebe, ki so se drugače narodnostno opredeljevale. A ker naj ne bi izpolnjevale kriterijev avtohtonosti⁶⁹ v smislu dolgotrajne, enotne in strnjene naselitve, ki naj bi pustila izrazito kulturno sled na določenem območju⁷⁰, niso (bile) deležne posebnih kolektivnih pravic. Ribičič to

⁶⁷ Danijel Grafenauer, "Prizadevanje za narodnostni obstoj oziroma oživljanje nemško govoreče etnične skupine prebivalcev v Sloveniji po letu 1991", v: Vera Kržišnik Bukič in Damir Josipovič (ur.), *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2014), str. 100–101 (dalje: Grafenauer, "Prizadevanje za narodnostni obstoj oziroma oživljanje nemško govoreče etnične skupine prebivalcev v Sloveniji po letu 1991").

⁶⁸ *Pravno informacijski sistem RS (PisRS)*, Ustava RS, dostopno na: <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=USTA1>, pridobljeno: 29. 8. 2022.

⁶⁹ Čeprav termin avtohtonost vsebujeta dva člena ustave (5. in 64.) ter več zakonov in podzakonskih aktov točne definicije avtohtonosti točne definicije avtohtonosti ti predpisi ne vsebujejo. Zato je Ustavno sodišče v dveh odločbah iz let 1998 in 2002 odločilo, da je kriterij avtohtonosti legitimen za manjšinsko varstvo in da kriterije avtohtonosti lahko navede zakonodajalec, lahko pa zakonodajalec le definira območja avtohtone naselitve narodnih skupnosti, kjer manjšinske pravice veljajo (Vera Kržišnik Bukič in Damir Josipovič (ur.), *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2014), str. 22).

⁷⁰ Izhodišča za varstvo narodnostnih manjšin iz vidika kolektivnih pravic se na Slovenskem dotikajo vprašanja njihove avtohtonosti, (bolj ali manj strnjene) poselitvenega prostora v okviru narodnostno mešanih ozemlji. Po navedbah Mirana Komaca naj bi tako narodnostno mešano ozemlje bilo sestavljeno iz območij naselij posamezne občine, na katerem, bolj ali manj strnjeno, prebivajo pripadniki določene (avtohtone) narodne skupnosti. Nikjer ni določeno, kateri kriteriji so bili uporabljeni pri določanju tega ozemlja. Sklepamo pa je možno, da je na to odločitev vplivalo objektivno dejstvo dolgotrajne, permanentne in prepoznavne prisotnosti pripadnikov določene narodne skupnosti na določenem ozemlju. Njihov poselitveni prostor naj bi se tako ohranil kljub vojnim vihram, spreminjanju meja in migracijam (Miran Komac, "Varstvo 'novih' narodnih skupnosti v Sloveniji", *Razprave in gradivo* 43 (2003), str. 6–33).

imenuje "asimetrična obravnava", jim pa ustava v 61. členu zagotavlja svobodno izražanje pripadnosti k svojemu narodu ali narodni skupnosti, gojenje in izražanje svoje kulture in uporabo svojega jezika in pisave; v 62. členu še posebej zagotavlja, da ima vsakdo pravico, da pri uresničevanju svojih pravic in dolžnosti ter v postopkih pred državnimi in drugimi organi, ki opravljajo javno službo, uporablja svoj jezik in pisavo na način, ki ga določi zakon; ter v 63. členu, ki protiustavno prepoveduje vsakršno spodbujanje k narodni, rasni, verski ali drugi neenakopravnosti ter razpihovanje narodnega, rasnega, verskega ali drugega sovraštva in nestrpnosti ter spodbujanje k nasilju in vojni. Vsi v zvezi s prvim stavkom prvega odstavka 5. člena ustave, ki zagotavlja, da država varuje človekove pravice in temeljne svoboščine na svojem ozemlju ter 14. členom, ki prepoveduje vsakršno diskriminacijo. Relevantne so seveda tudi vse ostale ustavne določbe, ki zagotavljajo človekove pravice. Vse je potrebno razumeti tudi v kontekstu narodnostnega vidika. Ti členi, za razliko od 64. in 65. člena, ne zagotavljajo "pozitivne diskriminacije", torej privilegiranega statusa, ampak zgolj enako obravnavo. Ribičič navaja, da je bila takšna ureditev pogojena s posebnim položajem, ki sta ga italijanska in madžarska narodna skupnosti imeli že v prejšnji ustavni ureditvi. Čeprav se pravic iz členov 61–63 ustave ni razumelo le v kontekstu "pravic negativnega statusa", torej prepovedi poseganja oblasti v njihovo uresničevanje, ampak tudi kot pozitivne obveznosti države, ki je tudi dejavnosti nemškogovoreče narodnostne skupnosti, ki se je po osamosvojitvi Slovenije znova organizirala, začela materialno podpirati, to določenih pripadnikov nemškogovoreče skupnosti v Sloveniji in Republike Avstrije ni zadovoljilo, ampak se vse od osamosvojitve Slovenije pojavljajo zahteve za priznanje manjšinskega statusa nemškogovoreči narodnostni skupnosti v Sloveniji.

Avstrijska veleposlanica v Ljubljani, dr. Jutta Stefan Bastl, je namreč že 12. junija 1992 v imenu avstrijske vlade slovenskemu zunanjemu ministrstvu izročila memorandum, v katerem se je Republika Avstrija uradno izrekla za zaščito narodnostnih skupin, še posebno tistih, ki se

/.../ čutijo tesno povezane z Republiko Avstrijo skozi zgodovino, jezik in kulturo /.../ V zvezi z osamosvojitvijo Republike Slovenije in sprejetjem nove slovenske ustave, ki predvideva posebne pravice avtohtoni italijanski in madžarski narodni skupini, je ponovno postalo aktualno tudi vprašanje avstrijske oz. nemškogovoreče narodnostne skupine. Tudi avstrijska javnost je zelo zainteresirana za to narodno skupino.⁷¹

⁷¹ Nečak, "Uvod", str. 54–55.

Nečak izpostavlja, da se Avstrija predhodno ni nikoli postavljala v takšen položaj in tudi ni nikoli zahtevala varstva "avstrijske oz. nemškogovoreče narodnostne skupine", kot so jo poimenovali v besedilu. V memorandumu so med drugim izpostavljali dobre med sosedske in prijateljske odnose, a so se hkrati sklicevali na Helsinško sklepno listino o varnosti in sodelovanju v Evropi⁷² in mednarodno pravno prakso, po kateri varstvo narodnih manjšin ne more biti izključna stvar posamezne države, ampak ima mednarodni značaj.⁷³

V tem duhu se je Avstrija tako izrekla za zaščitnico "avstrijske oz. nemškogovoreče narodnostne skupine" in izpostavljala:

V kolikor se nemškogovoreča narodnostna skupina v Republiki Sloveniji konstituira, se ima Avstrija za upravičeno zastopati oz. podpirati njene želje pred slovensko vlado. V tej zvezi je treba opozoriti, da rezultatov uradnega ljudskega štetja ni mogoče brezpogojno jemati kot osnovo za ugotavljanje dejanskega števila pripadnikov neke narodnostne skupine.⁷⁴

Navedla je, da za uspešen razvoj te narodnostne skupine v Republiki Sloveniji smatra Avstrija za bistveno najprej naslednje:

1. Priznanje obstoja narodnostne skupine in zagotovitev njenih pravic;
2. Pospeševanje pouka nemškega jezika oz. v nemškem jeziku, zlasti na področju osnovnega šolstva povsod tam, kjer se za to pokaže potreba;
3. Finančna in morebitna druga podpora kulturnim dejavnosti nedonosne skupine.⁷⁵

Avstrijska predpostavka, izražena v memorandumu, da bo k reševanju vprašanja položaja nemške narodnostne skupine aktivno pristopila, če bo na slovenskem nastala iniciativa (tj. nemškogovoreča organizacija), je bila izpolnjena že junija 1991, saj je bilo v društveni register vpisano prvo društvo nemškogovoreče narodne skupnosti v Sloveniji po 2. svetovni vojni *Most svobode* (*Freibetsbrücke* oz. *Freedomsbridge*), katerega predsednik je postal mariborski odvetnik Dušan Ludvik Kolnik.⁷⁶ Društvo je v javnosti pričelo problematizirati vprašanje tako imenovane "nemške manjšine" na Štajerskem, s čimer je prišlo

⁷² *Commission on Security and Cooperation in Europe (CSCE)*, Helsinška sklepna listina o varnosti in sodelovanju v Evropi, dostopno na: <https://www.csce.gov/sites/helsinkicommission.house.gov/files/Helsinki%20Final%20Act%20-%20Long%20Version.pdf>, pridobljeno: 29. 8. 2022.

⁷³ Nečak, "Uvod", str. 55.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Dušan Nečak, "Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945", *Zgodovinski časopis* 47 (1993), str. 439–451.

do preloma desetletja tabuizirane teme slovenske družbe. Odvetnik Kolnik je že pred sprejemom ustave 23. decembra 1991 problematiziral upoštevanje nemškogovoreče narodnostne skupnosti v slovenskem pravnem redu in po lastnih izjavah za časnik nemškogovoreče skupnosti na Slovenskem, *Laibacher Zeitung*, ".../ s predlogom k novi slovenski ustavi izrazil željo nemškogovoreče manjšine, da se jo prizna in vpiše v ustavo Republike Slovenije." Kolnik je zagovarjal stališče, da ".../ spravi v slovenskem narodu naj sledi sprava med narodi – tudi z Nemci."⁷⁷

V društvu *Most svoboda* so problematizirali predvsem domnevno nedorečene kriterije določanja narodnostnih manjšin ali skupnosti. Ker po mnenju *Mosta svobode* pričakovanja nemškogovorečih na Slovenskem po sprejemu slovenske ustave decembra 1991 niso bila izpolnjena, so oblikovali več zahtev po priznanju "nemške manjšine" in zagotovitvi njenega enakovrednega mesta v ustavi, primerljivo s pravicami italijanske in madžarske narodne skupnosti ter tudi romske skupnosti. Upravičenost zahtev Kolnikovega društva, ki se jim je kasneje pridružila tudi avstrijska država, so zagovarjali v največji meri s trditvijo, da je jugoslovanska (slovenska) oblast zanikala obstoj strnjenege nemškega poselitvenega prostora in po drugi svetovni vojni z izgonom, pobijanjem v taboriščih in zaplembo premoženja namenoma izvedla "genocid" nad nemškogovorečim prebivalstvom v Sloveniji.^{78, 79}

Očitali so, da so imele medvojne in povojne izselitve za posledico, da je bil nekdanj "avtohtoni" poselitveni prostor nemškogovorečih na Slovenskem uni-

⁷⁷ "V Titovi Jugoslaviji je uradno obstajala samo ena Nemka", *Laibacher Zeitung*, 21. 1. 2021, dostopno na: <https://laibacher-zeitung.si/v-titovi-jugoslaviji-je-uradno-obstajala-samo-ena-nemka/>, pridobljeno: 14. 9. 2022. Petra Kleindienst in Matevž Tomšič glede narodne sprave in odnosa do preteklosti navajata, da odnos do preteklosti predstavlja enega ključnih delov posameznikove in družbene identitete. Doseganje narodne sprave in vzpostavitev skupnega zgodovinskega spomina sta tako zelo pomembna za utrditev demokracije v družbah, ki ".../ jih travmatizirajo dogodki iz polpretekle zgodovine /.../". "To se nanaša predvsem na zlorabe in krivice, storjene s strani bivšega nedemokratskega režima in njihovih nosilcev. Predpogoj za spravo pa je splošno priznanje nedemokratske in zatiralske narave tega režima." Vendar hkrati, opozarjata avtorja, je narodna sprava evolutiven proces, ki ga pa nikakor ni mogoče uveljaviti ali doseči "z dekretom". V tem kontekstu tudi zgodovinskega spomina oz. pogleda na preteklosti torej ni mogoče doseči z vsiljevanjem določene "resnice". Več o pravilnem procesu v Sloveniji glej npr.: Petra Kleindienst in Matevž Tomšič, "Proces narodne sprave in vloge politične elite v njem: Slovenija kot izjema med državami srednje in vzhodne Evrope", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 1 (2021), str. 197–232.

⁷⁸ Nečak, "Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945", str. 439. Glej tudi: Reinhard Reiman, "Minderheit Brücke oder Bedrohung", *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 95 (2004), str. 69–83.

⁷⁹ V časniku *Celovski zvon* se je Kolnik v prispevku junija 1992 dotaknil tudi problematike "obračuna" z nemško manjšino po prvi svetovni vojni v obdobju Države in Kraljevine SHS. Tedaj naj bi bilo revanšizma deležno predvsem nemško uradništvo, učitelji in delavci, ki so bili zaradi nemške narodnosti odpuščeni in s tem prisiljeni v izselitev. Šele kasneje so se zaradi spremenjene gospodarske zakonodaje lotili obračuna tudi z lastniki kapitala. Janko Štruc: "Pobude za priznanje nemške manjšine na slovenskem Štajerskem ("Pogovor z odvetnikom Dušanom L. Kolnikom", *Celovski zvon* 19, junij 1992, št. 35, str. 73).

čen, število njihovih pripadnikov, pa se je tudi zaradi družbene gonje in očitka kolektivne krivde izrazito zmanjšalo, je razpršeno po številnih občinah, kjer pa ne predstavljajo znatnega dela prebivalstva.⁸⁰ To dokazujejo tudi v prvem delu prispevka predstavljeni statistični podatki, na podlagi katerih lahko nemškogovoreče prištevamo med t. i. "razpršene manjšine".⁸¹ Izrazito razpršeni predstavniki nemškogovoreče skupine tako nikjer ne predstavljajo večje koncentracije, to pa je po mnenju Dušana Nečaka lahko velika težava. Čeprav številčna moč neke narodnostne skupine ne more biti edini kriterij za zagotavljanje njenega varstva, je pa vsaj posredno pomembna. Nečak navaja, da je število pripadnikov narodnostne manjšine, skupaj z njihovo koncentracijo na določeno ozemlje, kljub vsemu pomemben dejavnik, ki pomeni "kritično maso" manjšine, ki omogoča "/.../ artikulacijo manjšinske skupnosti."⁸² Če narodna manjšina, po Nečaku, ni artikulirana, pomeni, da na določenem območju nima zadosti članov, da bi lahko ustanovili društvo, pevski zbor, osnovali osnovnošolski razred, oblikovali vrtec, ali celo ustanovili lastno politično stranko, potem je mogoče govoriti le o zbiru posameznikov ali raztresenih ostankih.⁸³

Številčna moč neke narodnostne manjšine, ki jo odražajo popisi prebivalstva, pa pogosto pomeni kamen spotike med manjšinskim in večinskim narodom, saj se popisom očita, da (namenoma) prikazujejo podatke v prid večinskemu narodu, nad manjšinami pa se izvaja "statistična asimilacija". Ta se bodisi doseže z načinom izpraševanja – npr. po narodnosti, maternem jeziku, pogovornem jeziku, regionalni pripadnosti itd. in je bil eden od mnogih razlogov zakaj so slovenski raziskovalci zavračali ali dvomili v popise prebivalstva, ki so se vršili v Avstro-Ogrski monarhiji.⁸⁴

Številčna moč neke narodnostne manjšine, ki jo odražajo popisi prebivalstva, pogosto pomeni kamen spotike med manjšinskim in večinskim narodom, saj se popisom očita, da (namenoma) prikazujejo podatke v prid večinskemu narodu, nad manjšinami pa se izvaja "statistična asimilacija". Ta se bodisi doseže z načinom izpraševanja – npr. po narodnosti, maternem jeziku, pogovornem

⁸⁰ Nečak, "Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945", str. 439.

⁸¹ Glej tudi: Ferenc, "'Nemci' na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni", str. 324; Ferenc, "Etno- in socialnodemografska struktura 'Nemcev' na Slovenskem v obdobju jugoslovanske države po 2. svetovni vojni", str. 33–37.

⁸² Dušan Nečak, "'Nemci' na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov", v: Dušan Nečak (ur.), *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955 : izsledki projekta* (Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), str. 219; Nečak, "Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945", str. 439.

⁸³ Nečak, "'Nemci' na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov", str. 219.

⁸⁴ Matjaž Klemenčič, "Im Lichte der sprachlichen Statistik: Slowenisch- und Deutschsprachige in der Süd- und Untersteiermark 1830–1991", v: Christian Stenner (ur.), *Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten* (Dunaj 1997), str. 69–105; Vladimir Klemenčič, "Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama", *Zgodovinski časopis* 40, št. 4 (1986), str. 465–470.

jeziku, regionalni pripadnosti itd. in je bil eden od mnogih razlogov zakaj so slovenski raziskovalci zavračali ali dvomili v popise prebivalstva, ki so se vršili v Avstro-Ogrski monarhiji.⁸⁵

V memorandumu iz leta 1992 je tudi uradno stališče avstrijske politike bilo, da je v tej "/.../ zvezi treba opozoriti, da rezultatov uradnega ljudskega ni mogoče brezpogojno jemati kot osnovo za ugotavljanje dejanskega števila pripadnikov neke narodnostne skupine."⁸⁶ To stališče so prevzeli tudi predstavniki nemškogovoreče skupine. Očitek "statistična asimilacija" se pojavlja v prispevku *Statistični podatki tudi lažejo, dokazi za to*, ki je objavljen na spletni strani Steiermark/Štajerska, ki predstavlja neodvisni avtorski projekt *Kulturnega društva nemško govorečih žena "Mostovi"*, Maribor, čigar urednik je Jan Schaller (tj. tajnik društva). V objavi so podvomili v rezultate popisa prebivalstva iz leta 1991 in 2002. Pravijo: "Pri popisih so tako anketirance vnaprej poučili, kaj ni dovoljeno vpisati, tudi če občan to reče, in zato rezultati popisov niso bili realni. Kasneje so bili celo že javni podatki iz popisa iz leta 1991 popravljeni, prepoloavljeni za leto 1991, ko so bili ponovno uporabljeni leta 2002".⁸⁷

Kot primer navajajo problem narodnostne pripadnosti in maternega jezika. Pri poizvedovanju po maternem jeziku se je za nemščino namreč izreklo 1628 prebivalcev.⁸⁸ Tudi ta številka, čeprav je višja kot narodnostna opredelitev, se urednikom objave *Statistični podatki tudi lažejo, dokazi za to* zdi prenizka. "Po moji oceni je zato treba uradno številko za leto 2002 "1.628 materni jezik nemščina" ponovno pomnožiti s faktorjem 3, to je potem 4.884 nemško govorečih – večinoma novih lastnikov starih, odvzetih nepremičnin. Tiha večina se bo aktivirala šele, ko bo nemška manjšina v Sloveniji priznana, saj se bodo šele takrat financirale šole, mediji in nemška kultura in nemška manjšina v Sloveniji ne bo več tabu tema in osovražena."⁸⁹ Zapis, ki nosi letnico 2022 kaže na to, da tudi tri desetletja po osamosvojitvi, vprašanje nemškogovoreče narodnostne skupine na Slovenskem buri duhove in to navkljub številnim znanstvenim in strokovnim razpravam. Čeprav spletno mesto izpostavlja, da so zapisane izjave, stališča avtorja oz. uredništva, je težko spregledati dejstvo, da je ta avtorski projekt nastal pod okriljem ene od stanovskih organizacij – Kulturnega društva

⁸⁵ Prav tam.

⁸⁶ Glej: Memorandum (Nečak, "Uvod", str. 55).

⁸⁷ *Steiermark-Štajerska*, Statistični podatki tudi lažejo, dokazi za to, dostopno na: https://steiermark-stajerska.com/ova_doc/statisticni-podatki-tudi-lazejo/, pridobljeno: 14. 9. 2022.

⁸⁸ *SiStat*, Prebivalstvo po maternem jeziku, občine, Slovenija, popis 2002, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/11817>, pridobljeno: 29. 8. 2022. Podatke smo primerjali s podatki v študiji *Priseljenci. Študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*, ur. Miran Komac (Ljubljana, 2007), str. 513–519.

⁸⁹ *Steiermark-Štajerska*, Statistični podatki tudi lažejo, dokazi za to, dostopno na: https://steiermark-stajerska.com/ova_doc/statisticni-podatki-tudi-lazejo/, pridobljeno: 14. 9. 2022.

»Ne pustimo se preštevati«

nach Umgangssprache		NACH MUTTERSPRACHE/ PO MATERNEM JEZIKU							
narodnost	1910	1921	1931	1953	1971	1981	1991	2002	% od
volksgruppe		Statistični urad RS, Bilten št. 2, 2003, Popisi 1921-2002, Seite 97							2002
skupaj/gesamt	1,128.960	1,054.919	1,144.298	1,466.425	1,727.137	1,838.381	1,913.354	1.964.036	100%
Slovensko/slovenisch	971.751	980.222	1,077.679	1,419.294	1,627.462	1,682.381	1,689.229	1,723.434	87,75%
italijanski /italienisch		701	414	805	3.471	2.854	3.882	3.762	0,19%
madžarsko/ungarisch		14.429	7.961	11.444	10.562	9.354	8.720	7.713	0,39%
roma		0	515	996	969	1.382	2.752	3.834	0,19%
nemški /deutsch	106.255	*41.514	**28.998	2.590	1.322	1.023	(1543)1093	1.628	0,08%
Stefan Karner: Slowenen und		*gezählt wurden nur die mit Mutter oder beide Eltern deutschsprachig waren , Seite 31							
seine "Deutschen", Seite 11		**59.000 im Jahr 1941, nach NS-Zählung/Stefan Karner, Seite 42							
Primerjava manjšina v Avstriji									
Leto/Jahr	1910	1923	1934	1951	1971	1981	1991	2001	%
Bevölkerung/Prebivalci	6,648.310		6,760.044	6,933.905	7.491.526	7,555.338	7,795.786	8,032.926	100%
Koroški Slovenci v Avstriji									
Kärntner Slowenen in Ö	66.463	34.650	24.875	42.095	20.972	16.552	14.850	13.109	0,16%

"Ne pustimo se preštevati" (Steiermark-Štajerska, dostopno na: https://steiermark-stajerska.com/napovedi__novice/1-del-ne-pustimo-se-prestevati/, pridobljeno: 22. 10. 2022)

nemško govorečih žena "Mostovi", Maribor – in ga sponzorirata avstrijsko Zvezno ministrstvo za evropske in mednarodne zadeve, kot tudi slovensko Ministrstvo za kulturo.

Manjšinska tematika z vidika avstrijske in slovenske politike

Uveljavljanje hotenj nemškogovoreče narodnostne skupnosti po "oživljanju" njihove identitete je bilo v prvem desetletju po osamosvojitvi Slovenije pogosto obravnavano z vidika akumuliranega vedenja o slovensko-nemških narodnostnih bojih v preteklosti.⁹⁰

Tematika je postala del avstrijske politike, posebno koroške deželne. Problematiko

/.../ nemške manjšine [največkrat se je uporabljal termin 'Staroavstrijci', op. a.] v Sloveniji je med prvimi v uradnih stikih postavil koroški deželni glavar [Jörg, op.

⁹⁰ Komac, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji", str. 72–73.

a.] Haider ob srečanju s predsednikom slovenskega parlamenta dr. Francetom Bučarjem 21. marca 1991 na srečanju v Celovcu.⁹¹

Koroški deželni zbor se je junija 1993 izrekel za to, da bi morala avstrijska državna politika temi nemško govoreče narodnostne skupine posvetiti večjo pozornost. Posebno kar zadeva skupnosti, ki sta živeli v Kanalski dolini in na Kočevskem. Avstrijska zvezna vlada si je prizadevala etnično skupino zasidrati v okviru novega bilateralnega kulturnega sporazuma, do čigar uresničitve pa je bilo potrebno počakati skoraj desetletje.⁹² Obe strani sta sprva tako stavili na znanstveno in strokovno obravnavo problematike, ki pa se je izkazala za veliko bolj zapleteno kot pričakovano.

Že v memorandumu iz leta 1992 se je avstrijska stran izrekla za oblikovanje skupne avstrijsko-slovenske bilateralne interdisciplinarne komisije, ki bi na znanstveni (tj. akademski) snovi raziskala problematiko položaja Nemcev na Slovenskem. Dušan Nečak, je zapisal, da je idejna zasnova za izvedbo raziskave na slovenski strani stekla že septembra 1992, ko so v okviru Inštituta za narodnostna vprašanja dobili dodeljena sredstva za enoletni projekt, ki bi "sondiral" problematiko *Nemcev na Slovenskem v obdobju 1941–1951*. Projekt, ki je opredelil dostopnost domače in tuje literature je bil zaključen leta 1993 in je bil osnova za kasnejši projekt *Nemci na Slovenskem 1941–1955* (1994–1997), ki sta ga sofinancirala Ministrstvo za znanost in tehnologijo in Ministrstvo za zunanje zadeve. Slovenska stran si je po Nečaku kot vodilo postavila tesno sodelovanje z avstrijskimi kolegi, a za to na avstrijski strani ni bilo pravega političnega interesa. Nečak navaja, da so v letu 1992 in 1993 z avstrijskimi kolegi večkrat dogovorili srečanje in je avstrijska raziskovalna skupina pod vodstvom Arnolda Suppana bila pripravljena pričeti, a za to ni bilo politične volje in projekt ni dobil sofinanciranja.⁹³ Čeprav je leta 1994 avstrijsko ministrstvo za zunanje zadeve napovedalo, da bo Avstrija intenzivno skrbela za interese "Staroavstrijcev", po njegovem odločilnega koraka v tej smeri niso storili. Šele leta 1996 je graški zgodovinar Stefan Karner prejel naročilo za izdelavo študije, ki bi dokumentirala obstoj nemškogovoreče narodnostne skupine na Slovenskem.⁹⁴ Slovenska in avstrijska študija sta tako v javnosti povzročali polemike, saj se, čeprav znanstveni študiji, ki sta ju naročili dve vladi, prinašali diametralno

⁹¹ Prav tam.

⁹² Karl Anderwald, "Licht am Ende des Tunnels?: zur Situation der Deutschsprachigen in Slowenien", v: Karl Anderwald, Peter Karpf in Valentin Hellwig (ur.), *Kärntner Jahrbuch für Politik 2002* (Celovec: Koroška tiskarna, 2002), str. 89–99.

⁹³ Nečak, "Uvod", str. 57.

⁹⁴ Karner, *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien*, str. 201.

nasprotno poglede na problematiko nemškogovorečih.⁹⁵ Če je slovenska skupina ugotavljala, da gre "/.../ pri 'Nemcih' na Slovenskem za 'ostanke ostankov' nekdanj močne narodne manjšine /.../'"⁹⁶, Karner v svoji študiji sploh ni dvomil o obstoju nemške narodnostne skupine. Nemški časnik *Frankfurter Allgemeine* je v prispevku *Nezavest zgodovinarja* (Die Ohnmacht des Historikers) januarja 1999 slovensko delo ostro kritizirala in avtorjem, posebno Dušanu Nečaku, očitala pristranskost, nestrokovnost in politično oportunist.⁹⁷

Strokovno-znanstveni polemiki se je ob izteku devetdesetih priključila tudi politična. Avstrijska in slovenska politika sta si namreč, tudi v duhu slovenskega postopka pristopa Evropski uniji, prizadevali sprejeti sporazum o medsebojnem sodelovanju in krepitvi pravic narodnostnih skupin. Vprašanje zaščite nemškogovoreče narodnostne skupine na Slovenskem je tako bila aktualna politična tema. K polemiki je prispeval slovenski zunanji minister Boris Frlec, ki je ob obisku avstrijskega vicekanclerja in zunanjega ministra Wolfganga Schäusla januarja 1998 na Dunaju, dejal, da je Slovenija *de facto* pripravljena priznati nemškogovorečo manjšino, vendar ne v enakih okvirjih kot jih imata italijanska in madžarska manjšina. Problematiko so izkoristili mediji. V celovškem časniku *Slovenski vestnik* so Frlečeve izjave povzeli in jih povezali s kulturnim sporazumom, s čimer naj bi njegove besede odražale svetlo prihodnost manjšine.

Ta manjšina pa da (zaenkrat) ni priznana kot avtohtona, kakršni sta italijanska in madžarska manjšina v Sloveniji. V kulturnem sporazumu med državama pa da se bodo dogovorili za šolo z nemškim učnim jezikom. Prav tako je Frlec govoril o povračilih za odvzeto premoženje nekdanjim nemškogovorečim prebivalcem na ozemlju Slovenije.⁹⁸

Tema ni naletela na veliko zanimanje le v Avstriji, ampak tudi v Sloveniji.⁹⁹

Vprašanje se redno pojavlja ob bilateralnih srečanjih predstavnikov avstrijske in slovenske države. Omenimo nekaj najvidnejših. Takratni avstrijski predsednik Heinz Fisher je ob uradnem obisku Slovenije septembra 2013 skupaj s slovenskim predsednikom Borutom Pahorjem obiskal Kočevje in tamkajšnja

⁹⁵ Dušan Nečak, "Predgovor k drugi izdaji", v: Dušan Nečak (ur.), *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955 : izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), str. 9–10 (dalje: Nečak, "Predgovor k drugi izdaji").

⁹⁶ Nečak, "Predgovor k drugi izdaji", str. 11.

⁹⁷ Günter Schödl, "Die Ohnmacht des Historikers", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25. 1. 1999, št. 20, str. 13, dostopno na: <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/politik/rezension-sachbuch-die-ohnmacht-des-historikers-11310568-p3.html>, pridobljeno: 23. 10. 2022.

⁹⁸ "Vloga manjšin v odnosih med Avstrijo in Slovenijo", *Slovenski vestnik*, 22. 1. 1998, str. 1.

⁹⁹ Gov.si, Nadaljevanje 19. izredne seje (30. januar 1998), dostopno na: http://www2.gov.si/zak/arhiv/sej_zap2.nsf/a818d1d1c0184a1bc1256b45005626b6/cea7556981c3b540c12565a20038b0de?OpenDocument, pridobljeno: 22. 10. 2022.

kočevarska društva. Ob tej priložnosti je predsednik društva Kočevarjev staroselcev August Gril zopet izrazil pričakovanje, da bi bila nemškogovoreča skupnost v Sloveniji priznana kot narodna manjšina in dodal, da pri tem uživajo tudi podporo Avstrije. Pahor je glede tega dejal, da sporazum o kulturnem sodelovanju med državama daje pripadnikom, ki čutijo nemške korenine, dovolj možnosti, da se znotraj 61. člena ustave Slovenije obveže – in to tudi počne – da lahko izrazijo svojo identiteto, zato da ni zagovornik pričakovanj o ustavnem priznanju. August Gril je to komentiral, da je bil obisk razočaranje, saj da slovenska vlada in politika še vedno vztrajata pri navedenem kulturnem sporazumu, ki pa zanje ni rešitev.¹⁰⁰ Že pred tem, leta 2011 je ob podpisu t. i. "kompromisa o dvojezičnih cestnih tablah"¹⁰¹ na avstrijskem Koroškem takratni koroški deželni glavar Gerhard Dörfler dejal, da je sedaj čas "/.../" da se naredi korak v smeri priznanja določenih pravic nemškogovorečim manjšinam v Sloveniji", kasneje pa je to ponovil še kasneje istega leta ob obisku Ljubljane in Kočevske.¹⁰²

Enako zahtevo je leta 2014 ob obisku v Sloveniji ponovil takratni avstrijski zunanji minister Sebastian Kurz. Dejal je, da si Avstrija želi, da bi Slovenija priznala nemškogovorečo skupnost kot manjšino in njene pravice zapisala v ustavo, "podobno kot to velja za italijansko in madžarsko manjšine", ob tem pa sicer dodal, da se zaveda, da ne gre za strnjeno skupino, kot sta omenjeni manjšini, a hkrati da "/.../" vendarle pa gre za manjšino, ki predstavlja, vsaj upam, kulturno obogatitev Slovenije". Ob tem je spravno *dodal tudi*, da Dunaj ceni, da Slovenija zagotavlja ustrezna finančna sredstva, predvsem za projekte na kulturnem področju.¹⁰³

Leta 2018 se je takratna avstrijska zunanja ministrica Karin Kneissl ob uradnem obisku Slovenije zavzela za priznanje nemško govoreče skupnosti v Sloveniji "po vzoru italijanske in madžarske manjšine v Sloveniji". Pred tem se je v prostorih avstrijskega veleposlaništva tudi srečala s predstavniki te skupnosti.¹⁰⁴ Po obisku je avstrijska ministrica slovenskemu kolegu poslala zahvalno pismo,

¹⁰⁰ S.S./STA, "Nemškogovoreča skupina v Kočevju želi priznanje kot manjšina", *24ur.com*, 1. 9. 2013, dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/foto-pahor-avstrijskega-kolega-fischerja-pricakal-na-kongresnem-trgu.html>, pridobljeno: 23. 10. 2022.

¹⁰¹ Tako imenovani "kompromis" je bil sprejet kot ustavni zakon v avstrijskem zveznem parlamentu in v nasprotju z Avstrijsko državno pogodbo in predhodnimi odločbami avstrijskega ustavnega sodišča zelo omejil pravice slovenske manjšine na Koroškem. A ker je bil sprejet kot ustavni zakon, njegova ustavna presoja ni več mogoča.

¹⁰² STA, "Dörfler pričakuje dobro sodelovanje s koroškimi Slovenci", *24ur.com*, 14. 10. 2011, dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/dorfler-pricakuje-dobro-sodelovanje-s-koroskimi-slovenci.html>, pridobljeno: 23. 10. 2022.

¹⁰³ M.R./STA, "Kurz želi, da bi Slovenija priznala nemško manjšino", *24ur.com*, 13. 3. 2014, dostopno na: <https://www.24ur.com/kurz-zeli-da-bi-slovenija-priznala-nemsko-manjsino.html>, pridobljeno: 23. 10. 2022.

¹⁰⁴ "Različna stališča glede nadzora meje", *orf.at*, 20. 3. 2018, dostopno na: <http://volksgruppen.orf.at/slovenci/stories/2902241/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

kjer je ponovila pričakovanje po ustavnem priznanju, ob tem pa še izenačila vprašanje s statusom slovenske narodne skupnosti v Avstriji ter kot osnovo za bilateralne pogovore označila Memorandum iz leta 1992¹⁰⁵, kar je oboje zmotilo slovensko stran. Slovensko stališče je namreč, da pogovori lahko potrkaajo le glede izvajanja 15. člena sporazuma o sodelovanju v kulturi, izobraževanje in znanosti iz leta 2001, poleg tega slovenska stran vedno opozarja, da ima Avstrija do slovenske narodne skupnosti mednarodne obveze (Avstrijska državna pogodba), kar pa obratno ne velja. Te izjave avstrijske zunanje ministric lahko razumemo kot korak zaostrovanja v primerjavi z izjavami avstrijskega zveznega predsednika Heinza Fischerja ob njegovem obisku Slovenije leta 2013, saj je slednji takrat potrdil, da pripadniki nemškogovoreče skupnosti uživajo pravice po 61. Ustave RS.

Takšne zahteve občasno odjeknejo tudi v avstrijskim medijih. Časnik *Kleine Zeitung* je tako 3. julija 2021 objavil članek z naslovom *Meriti z enakimi merili* in podnaslovom *Zastoj v zadevi priznanja nemško govoreče etnične skupine v Sloveniji*. Članek vsebuje kar nekaj zanimivih, tudi vprašljivih navedb. Avtorica Antonie Gössinger tako trdi, da je v Sloveniji prišlo do določenih korakov naprej z ustanovitvijo dialoške skupine in povišanjem sredstev za nemško skupnost, a naj bi stvari nato zastale zaradi menjave vlade, zato je pot do priznanja še dolga. Za slovensko stran so vprašljive predvsem trditve, da "/.../ v Sloveniji včasih primanjkuje občutka za globoke spremembe na Koroškem, ki so se zgodile od rešitve vprašanja dvojezičnih napisov". Poleg tega da tekst nakazuje, kot da naj bi bilo topografsko vprašanje popolnoma rešeno (čeprav je rešitev v nasprotju z Avstrijsko državno pogodbo in predhodnimi razsodbami avstrijskega ustavnega sodišča), je precej žaljiv tudi navedek, da naj bi bil vzrok nerazumevanja da "/.../ del politike in medijev kot sogovornika in informanta bolj spoštuje prepirljiva predstavnika koroških Slovencev Rudija Vouka in Valentina Inzka, kot za zagovornike konsenza". Konsenzna skupina je tudi sicer predstavljena kot vzor narodnih odnosov. Posledično naj bi se tudi v Sloveniji našli ljudje, ki so bili pripravljeni nemško govoreči etnični skupini podeliti ustavno priznanje. Avstrijska veleposlanica v Sloveniji pa je v članku kot prioriteto izpostavila tudi vzpostavitev dvojezičnih vrtcev in šol.¹⁰⁶

V novejšem času se zdi, da se to vprašanje z avstrijske strani poudarjeno izpostavlja in za to izkoristijo najrazličnejše priložnosti. Oktobra 2020 je tako avstrijski zunanji minister Alexander Schallenberg med neuradnim obiskom v

¹⁰⁵ Memorandum o nemško govoreči narodnostni skupini v Republiki Sloveniji je bil enostranski akt Avstrije (ki torej Sloveniji ne nalaga pravnik obveznosti), ki ga je leta 1992 izročila Sloveniji, v njem se je ta opredelila kot pravno upravičena, da zastopa oziroma podpira zahteve, ki jih ima nemško govoreča skupnost do slovenske vlade.

¹⁰⁶ Antonie Gössinger, "Gleiche Maßstäbe Anlegen", *Kleine Zeitung*, 3. 7. 2021.

Ljubljani, ko je kot gost sodeloval v pogovoru na pravni fakulteti v Ljubljani dejal, "da si nemško govoreče skupnosti v Sloveniji zaslužijo priznanje". Odnose med državama je sicer opisal kot "odlične, verjetno najboljše doslej".¹⁰⁷

Kulturni sporazum med Slovenijo in Avstrijo ter manjšinska tematika v njem

Čeprav so priprave na kulturni sporazum med republikama Slovenijo in Avstrijo potekale že od konca devetdesetih let, je do sprejema in ratifikacije prišlo šele v novem tisočletju. Sporazum med Vlado Republike Avstrije in Republiko Slovenijo o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti je bil podpisan v Ljubljani 30. aprila 2001. Slovenski parlament ga je ratificiral 15. februarja 2002 s 36 glasovi za in sedmimi proti (51 navzočih). V *Uradnem listu* pa je bil objavljen 8. marca 2002. Manjšinsko tematiko zadevajo členi 14¹⁰⁸, 15¹⁰⁹, in 16¹¹⁰.

Petnajsti člen sporazuma se nanaša na nemškogovorečo narodno skupnost v Sloveniji, ki jo označuje kot "nemško govorečo etnično skupino v Sloveniji". Na predlog odbora za zunanjo politiko in na podlagi mnenja parlamentarne pravne službe so poslanke in poslanci sporazumu dodali nov člen, ki vsebuje interpretativno izjavo k sporazumu. Slednja pojasnjuje, da so pripadniki nemško govoreče skupine v Sloveniji – ne glede na različno poimenovanje v slovenskem in nemškem jeziku – zaščiteni v skladu z 61. členom slovenske usta-

¹⁰⁷ "Odnosi 'verjetno najboljši doslej'", *orf.at*, 12. 10. 2022, dostopno na: <https://volksgruppen.orf.at/slo- venci/stories/3177588/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

¹⁰⁸ 14. člen: "Ne posegajoč v že obstoječe pravice slovenske manjšine v Avstriji bosta pogodbenici v programe Mešane komisije, ustanovljene na podlagi prvega odstavka 20. člena, in v danem primeru v skupne delovne programe ministrstev obeh strani na podlagi tretjega odstavka 20. člena vsakokrat vključevali tudi projekte v korist kulturnih kakor tudi izobraževalno in znanstveno pomembnih želja in potreb slovenske manjšine v Avstriji (kot na primer projekte na področju učenja jezika in spomeniškega varstva, štipendij in podobno)." (Zakon o ratifikaciji sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti)

¹⁰⁹ 15. člen: "Pogodbenici bosta v programe Mešane komisije, ustanovljene na podlagi prvega odstavka 20. člena, in v danem primeru v skupne delovne programe ministrstev obeh strani na podlagi tretjega odstavka 20. člena vsakokrat vključevali tudi projekte v korist kulturnih kakor tudi izobraževalno in znanstveno pomembnih želja in potreb pripadnikov nemško govoreče etnične skupine v Sloveniji (kot na primer projekte na področju učenja jezika in spomeniškega varstva, štipendij in podobno)." (Zakon o ratifikaciji sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti).

¹¹⁰ 16. člen: "Pogodbenici bosta v programe Mešane komisije, ustanovljene na podlagi prvega odstavka 20. člena, in v danem primeru v skupne delovne programe ministrstev obeh strani na podlagi tretjega odstavka 20. člena vsakokrat vključevali tudi projekte v korist kulturnih kakor tudi izobraževalno in znanstveno pomembnih želja in potreb slovensko govorečih v Avstriji zunaj poselitvenega območja slovenske manjšine (kot na primer projekte na področju učenja jezika in spomeniškega varstva, štipendij in podobno)." (Zakon o ratifikaciji sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti)

ve¹¹¹, ki jim zagotavlja individualno, ne pa kolektivne zaščite, kakršno ustava predvideva za italijansko in madžarsko manjšino.¹¹²

Prav ta slovenski dodatek in sklicevanje na 61. člen ustave, ne pa tudi denimo na 62. člen, ki govori o pravici do uporabe lastnega jezika, so kamni spotike kulturnega sporazuma. Kulturni sporazum, ki je bil v Avstriji sprva zelo hvaljen, se je po mnenju nemškogovoreče narodnostne skupine na Slovenskem hitro izkazal za prazno črko na papirju. Kot argument za to navajajo, da je bila prošnja za financiranje, ki jo je takoj po začetku veljavnosti sporazuma vložilo *Kulturno društvo nemško govorečih žena "Mostovi"* zavrnjena z utemeljitvijo, da je morala organizacija obstajati pet let, preden je lahko prejela državno financiranje. Nadalje menijo, da se kmalu izkazalo, da je sporazum sicer dajal pravno podlago za ustanavljanje nemško govorečih kulturnih društev, vendar po njihovo ni ustvarjal možnosti za njihovo delovanje. "V praksi so bili člani mešane komisije neangažirani ljudje, ki niso bili seznanjeni z delom nemško govorečih kulturnih društev, ampak so samo točkovali prijavljene projekte." Prav tako problematizirajo, da se lahko na javne razpise za izbor kulturnih projektov "programa, namenjenega pripadnikom nemško govoreče etnične skupine v republiki", prijavi vsako društvo, ne glede na statut in naravo dejavnosti."¹¹³

S sklenitvijo kulturnega sporazuma je avstrijsko zunanje ministrstvo zadevo priznanja nemško govoreče manjšine v Sloveniji, štel za zaključeno. Ko je Slovenija vstopila v EU, vprašanje priznanja ni igralo vloge. A to se je kasneje spremenilo.

Parlamentarne pobude od leta 2010 dalje

Vicekancler Michael Spindelegger je leta 2010 na poslansko vprašanje "/.../ v zvezi s prizadevanji Republike Avstrije za priznanje staroavstrijsko-nemške manjšine v Sloveniji kot avtohtone etnične skupine" dejal, da so ti pomisleki zanj zelo pomembni.

Skladno s tem se te nenehno obravnavajo na bilateralnih srečanjih s Slovenijo. Avstrija je položaj nemško govoreče etnične skupine v Sloveniji obravnavala tudi v okviru univerzalne državne ocene Slovenije 7. februarja 2010 v Svetovalnem

¹¹¹ 65. člen. (izražanje narodne pripadnosti). Vsakdo ima pravico, da svobodno izraža pripadnost k svojemu narodu ali narodni skupnosti, da goji in izraža svojo kulturo in uporablja svoj jezik in pisavo.

¹¹² Komac, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji", str. 72–73.

¹¹³ Claudia Fitzek, *Die Problematik der Anerkennung der deutschsprachigen Minderheit in Slowenien* (Gradec, 2015), str. 43–44.

odboru Združenih narodov za človekove pravice v Ženevi in dala priporočilo slovenski vladi, naj sprejme ukrepe za izboljšanje položaja nemško govorečega prebivalstva v Sloveniji.¹¹⁴

Poslanec avstrijskega državnega sveta Josef A. Riemer je 18. maja 2011 vložil predlog resolucije o priznanju nemško govoreče manjšine v Sloveniji. V prošnji je pozival državni zbor, naj sprejme potrebne ukrepe za priznanje na nacionalni in evropski ravni ter zvezno vlado pozove k ukrepanju. V vlogi je ponovno poudaril, da je bila nemško govoreča etnična skupina tudi po uveljavitvi kulturnega sporazuma še vedno izpostavljena diskriminaciji v vsakdanjem življenju. S tem predlogom se je poslanec zavzel za spoštovanje človekovih pravic in odpravo domnevno diskriminatornega položaja v Sloveniji. Republiko Avstrijo je pozval, da ima določeno moralno "varovalno funkcijo" za v Sloveniji živeče "stare Avstrijce".¹¹⁵ 14. decembra 2011 je Odbor za človekove pravice avstrijskega državnega sveta na svoji seji obravnaval zahtevo za odločitev. Iz poročila odbora izhaja, da je bil predlog soglasno sprejet. V poročilu navaja, da je položaj nemškogovoreče etnične skupine za Avstrijo pomemben in naj bi ga avstrijska stran v bilateralnih stikih izpostavljala. Ugotovljeno je bilo tudi, da je slovenska stran "v zadnjih letih" večkrat podala spravne geste do narodnostne skupine, vendar je bilo ustavno priznanje nemško govoreče manjšine vselej zavrnjeno. Zaradi tega je odbor Državni zbor pozval, da kot končno rešitev razume priznanje narodnostne manjšine.¹¹⁶

Temo zaščite oz. vzpostavitve nemške narodne manjšine v Sloveniji je nato avstrijski Državni zbor obravnaval na seji 19. januarja 2012. Iz razprave je moč razbrati, da so tudi na tej seji poslanci izrazili zahtevo, da mora biti cilj avstrijske zunanje politike uveljavitev enakopravnosti nemške manjšine z madžarsko in italijansko. Tako je Državni svet soglasno sprejel sklep, priložen poročilu odbora o priznanju nemško govoreče manjšine v Sloveniji.¹¹⁷ Poslanec Josef Riemer je opozoril, da lahko Italijani, Madžari in Romi uživajo posebno manjšinsko zaščito v Sloveniji, ne pa tudi nemška manjšina, "/.../ čeprav samo v Mariboru živi 2500 pripadnikov nemško govoreče manjšine". Obstaja kulturni sporazum, vendar ne naredi veliko. Rezultat njegove neučinkovitosti pa naj bi bil močan

¹¹⁴ Adolf Winkler und Andrea Bergmann, "Politischer Zug für die Ortstafeln rollt", *Kleine Zeitung*, 29. 4. 2011, dostopno na: https://www.kleinezeitung.at/kaernten/klagenfurt/4252245/INTERVIEW_Politischer-Zug-fuer-die-Ortstafeln-rollt?from=rss, pridobljeno: 23. 10. 2022.

¹¹⁵ *Republik Österreich Parlament*, Zahteva Josefa Riemerja, 18. 5. 2011, dostopno na: https://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXIV/A/A_01565/imfname_219324.pdf, pridobljeno: 23. 10. 2022.

¹¹⁶ *Republik Österreich Parlament*, Poročilo Odbora za človekove pravice, 14. 12. 2011, dostopno na: https://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXIV/I/I_01620/fname_238757.pdf, pridobljeno: 23. 10. 2022.

¹¹⁷ *Republik Österreich Parlament*, Nationalrat zeigt Flagge bei den Menschenrechten, dostopno na: https://www.parlament.gv.at/PAKT/PR/JAHR_2012/PK0037/, pridobljeno: 23. 10. 2022.

asimilacijski pritisk. Riemer se je med drugim zavzel za dvojezične vrtce in nemščino kot učni jezik v Mariboru.¹¹⁸

Takšne resolucije o položaju nemškogovoreče narodne skupnosti v Sloveniji so postale stalnica ob vsakem novem sklicu avstrijskega zveznega državnega zbora. Do sprejetja druge takšne resolucije je prišlo leta 2014, tretjič 2018, zadnjič pa je do tega prišlo januarja 2020, ko je bilo v odboru za zunanjo politiko avstrijskega zveznega parlamenta obravnavano vprašanje "/.../ uradnega priznanja nemškogovoreče narodne skupnosti v Sloveniji", v okviru skupnega pet strankarskega poziva vladi, a je bilo besedilo poziva v primerjavi s predhodnim pozivom iz leta 2018 precej bolj umirjeno. Vse parlamentarne skupine so pozvale ministra za zunanje zadeve Schallenbergga, da "/.../ si tako na dvostranski kot evropski ravno prizadeva za premik Republike Slovenije k uradnemu priznanju nemškogovoreče narodne skupnosti". V besedilu so izpostavili primerjavo z madžarsko in italijansko narodno skupnostjo ter slovensko narodno skupnostjo v Avstriji, za razliko od katerih nemškogovoreča skupnosti ne razpolaga s kolektivnimi pravicami, po mnenju piscev zato, ker ni priznana za avtohtono. Besedilo pravi, da bi takšno priznanje "pripadnikom narodne skupnosti dalo kolektivno dostojanstvo". Deklaracija je bila nato sprejeta na plenarni seji državnega zbora.¹¹⁹

Pobude nemškogovoreče skupnosti v Sloveniji

Zahteve nemškogovoreče narodnostne skupnosti na Slovenskem imajo številna skupna izhodišča, a se pojavljajo tudi razlike. Dotikajo se bodisi kulturnega sporazuma ali obsega zahtev pravic, ki naj bi bile dodeljene nemškogovoreči narodnosti skupnosti. Omenili smo kritiko Avgusta Grila med srečanjem z avstrijskim predsednikom Heinzom Fischerjem in slovenskim predsednikom Borutom Pahorjem septembra 2013 na Kočevskem¹²⁰, ki je poskrbel za spor med različnimi kočevarskimi in nemškimi organizacijami. Predstavniki organizacij za kočevarsko kulturo so v skupni izjavi za javnost opozorili, da je Društvo Kočevarjev staroselcev, ki ga vodi Gril, le ena od organizacij, ki delujejo na področju ohranjanja kočevskega izročila.

¹¹⁸ Prav tam.

¹¹⁹ *Republik Österreich Parlament*, Entschliessungsantrag, 543/A(E) XXVII GP, dostopno na: www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXVII/A/A_00543/index.shtml, pridobljeno: 23. 10. 2022.

¹²⁰ "Bundespräsident Fischer auf Besuch in Slowenien", *Kleine Zeitung*, 1. 9. 2013, dostopno na: https://www.kleinezeitung.at/k/politik/4080933/DeutschstaemmigeDeutschstaemmige--getroffen_Bundespraesidentgetroffen_Bundespraesident--FischerFischer--aufauf--BesuchBesuch--in, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Gril nikakor ni zastopnik vseh avtohtonih prebivalcev Kočevske, kot se skuša prikazovati v javnosti, temveč zastopa izključno in samo članstvo enega od društev. Naše organizacije tudi niso članice Zveze kulturnih društev nemško govoreče etnične skupnosti v Sloveniji, ker se ne strinjajo s cilji in načinom delovanja te organizacije.¹²¹

Predstavniki organizacij Zavod za ohranitev kulturne dediščine Nesseltal Koprivnik, Turistično društvo pod Srebotnikom, Zavod za ohranitev kulturne dediščine Moschnitze Mošnice in Društvo Peter Kosler so ob tem še izrazili podporo stališčem, ki sta jih na nedeljskem srečanju izrekla Fisher in Pahor.¹²² Pomemben vidik pri obravnavi vprašanja nemškogovoreče skupnosti je gotovo tudi dejstvo, da v Sloveniji trenutno deluje deset društev nemškogovorečih prebivalcev, ki pa imajo med seboj izrazito nasprotujoča si stališča glede potrebe po priznanju statusa avtohtone narodne skupnosti, posledica česa so tudi spori in slabo sodelovanje med njimi.

Razočaranje nad rezultati kulturnega sporazuma je oktobra 2017 na socialnih omrežjih izrazilo tudi *Kulturno društvo nemško govorečih žena "Mostovi"*. V zapisu *Die Lage der deutschen Volksgruppe in Slowenien* (Položaj nemške narodnostne skupine v Sloveniji) je predsednica društva Veronika Haring med drugim dejala:

Rezultat kulturnega sporazuma po 15 letih: nemško govorečo narodno skupnost podpirata obe državi v okviru avstrijsko-slovenskega kulturnega sporazuma s skupno 35.000 € sredstev, ki pa se smejo porabiti le za jezikovne programe. Vzdrževanje infrastrukture društvenih hiš šestih organizacij v Mariboru, Celju, Apaški dolini, v Kočevju in Ljubljani, ki so združene v krovno organizacijo, je torej povsem v zraku in je odvisno od dobre volje vsakokratnih deželnih glavarjev Štajerske in Koroške ter od prostovoljnih prispevkov.¹²³

"Društva, ki se izrazito posvečajo kulturni dejavnosti in ohranjanju nemškega jezika, so povezana v Krovno zvezo kulturnih društev nemško govoreče narodnosti v Sloveniji", kjer ohranjajo nemško in avstrijsko tradicionalno in sodobno kulturo. Pomembna je tudi tesna povezanost s sorodnimi društvi

¹²¹ Avgust Gril, "Organizacije za ohranitev kočevarske kulture se distancirajo od Grilovih izjav", *Mladina*, 3. 9. 2013, dostopno na: <https://www.mladina.si/147944/organizacije-za-ohranitev-kocevarske-kulture-se-distancirajo-od-grilovih-izjav/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

¹²² Prav tam.

¹²³ Die Lage der deutschen Volksgruppe in Slowenien, *Facebook* objava Kulturnega društva nemško govorečih žena "Mostovi", dostopno na: <https://www.facebook.com/KulturvereinMarburg/posts/die-lage-der-deutschen-volksgruppe-in-sloweniendie-slowenische-verfassung-ist-hi/523189331348837/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

v matični državi in predvsem z drugimi društvi nemške manjšine v tujini.¹²⁴ V svojem zapisu nadalje navaja, kako bi po njenem mnenju prišli do cilja in želenega statusa v Sloveniji. Za to bi Slovenija morala spremeniti svojo zastarelo in restriktivno manjšinsko zakonodajo prilagoditi liberalnejši zakonodaji, ki velja v drugih državah. Prilagoditi bi bilo treba tudi javno sprejemanje in politiko Slovenije do nemške narodnostne skupine. Narodnostna skupina bi morala dobiti pravice, ki temeljijo na kolektivni zaščiti in biti legitimno priznana. Izpodbi-jala je nerazumevanje vprašanja avtohtonosti, zavajajoče popise prebivalstva in iskala vzporednice s priznanjem madžarske in italijanske manjšine. Izpostavila pa tudi, po njenem mnenju, eklatantno slovensko kršitev mednarodnih določb, kakršna je Evropska listina o regionalnih ali manjšinskih jezikih, sporazuma Sveta Evrope, ki ji je pristopila tudi Slovenija.¹²⁵

V nadaljevanju zapisa se predsednica izreče, da kljub dejstvu, da se je v zadnjih letih tudi avstrijska politika prebudila in reševanju vprašanja nemške manjšine posvetila politično prostor, tema po njenem mnenju v medijih ne uživa potrebne resonance.¹²⁶ Posebno slovenska politika in mediji zagovarjajo smer, da je položaj narodnostne skupine zagotovljen v kulturnem sporazumu.

¹²⁷

Opazimo lahko, da je uporabljen zelo oster diskurz, ki kaže nezadovoljstvo s sedanjih statusom skupnosti. A kot že omenjeno, pri tem ne gre za enotno stališče znotraj skupnosti, ampak so pogledi in pričakovanja precej različni.

Resolucija iz leta 2018

Zveza kulturnih društev nemško govoreče narodne skupnosti v Sloveniji je leta 2018 na vlado naslovila resolucijo, v kateri jo je vnovič pozvala k ustavnopravnemu priznanju nemško govoreče skupnosti v Sloveniji kot avtohtone narodne skupnosti in spoštovanja njihovega jezika. V resoluciji so od slovenske države in njenih institucij zahtevali zagotavljanje materialnih predpostavk za tekoče delovanje in trajnostni razvoj kulturnih društev nemško govoreče skupnosti v Sloveniji, spoštovanje pripadnikov nemško govoreče skupnosti kot zavednih slovenskih državljanov ter omogočanje ustreznega šolskega pouče-

¹²⁴ Prav tam.

¹²⁵ Prav tam.

¹²⁶ "Poziv k priznanju nemške skupnosti", *orf.at*, 22. 3. 2018, dostopno na: <https://volksgruppen.orf.at/v2/slovenici/stories/2902600/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

¹²⁷ Die Lage der deutschen Volksgruppe in Slowenien, *Facebook* objava Kulturnega društva nemško govorečih žena "Mostovi", dostopno na: <https://www.facebook.com/KulturvereinMarburg/posts/die-lage-der-deutschen-volksgruppe-in-sloweniendie-slowenische-verfassung-ist-hi/523189331348837/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

vanja nemškega jezika v skladu z Evropsko listino Sveta Evrope o manjšinskih in regionalnih jezikih.¹²⁸

Iz odgovora takratnega predsednika vlade Mira Cerarja, je po mnenju Haringove, mogoče razbrati, da Slovenija položaj nemškogovoreče skupnosti ustrezno rešuje s sporazumom o sodelovanju na področju kulture, izobraževanja in znanosti med Slovenijo in Avstrijo, ki sta ga državi podpisali leta 2001. Del sporazuma je namreč interpretativna izjava, v kateri je zapisano, da pripadnikom nemško govoreče skupnosti v Sloveniji pripadajo pravice po 61. členu slovenske ustave.

A Haringova s tem ni zadovoljna. Pravi:

Spet smo torej na začetku našega boja, našega prizadevanja za pravno priznanje avtohtone nemške manjšine v Sloveniji! In se vprašamo: koliko časa še? Ali pa so naše želje po združenji Evropi, kjer človekove pravice ne bi smele biti le prazna beseda, preveč nerealne? Skupina ljudi ni le naključna sociološka entiteta s skupno jezikovno značilnostjo. Etnična skupina je enota z več skupnimi značilnostmi, predvsem pa s skupno preteklostjo in skupno kulturo spomina, ki verjetno ima ali bi morala imeti za seboj matično državo! Ali pa je v našem primeru drugače? Nam lahko in ali nam kdo sploh želi pomagati?¹²⁹

To so bile besede zapisane ob zaključku predstavitve položaja nemške narodnostne skupine v Sloveniji objavljene na *Facebook* profilu Kulturnega društva nemškogovorečih žena "Mostovi" Maribor.

Plan v 20. točkah iz leta 2020

Svet Evrope redno preverja izvajanje zavez, ki jih je Slovenija dala v Evropski listini o regionalnih in manjšinskih jezikih in je Slovenijo v letih 2004, 2007, 2014 in 2020 pozvala k priznanju jezika nemškogovoreče narodne skupine na Slovenskem skladno s predpisanimi določitvami Evropske listine.¹³⁰ Zveza društev nemške narodne skupnosti v Sloveniji je priporočila Sveta Evrope oktobra

¹²⁸ G.C. "Cerar: Za priznanje nemške manjšine ni pravne podlage", *rtvslo.si*, 1. 12. 2018, dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/slovenija/cerar-za-priznanje-nemske-manjsine-ni-pravne-podlage/473491>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

¹²⁹ Die Lage der deutschen Volksgruppe in Slowenien, *Facebook* objava Kulturnega društva nemško govorečih žena "Mostovi", dostopno na: <https://www.facebook.com/KulturvereinMarburg/posts/die-lage-der-deutschen-volksgruppe-in-sloweniendie-slowenische-verfassung-ist-hi/523189331348837/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

¹³⁰ Uroš Škerl Kramberger, "Svet Evrope od Slovenije pričakuje podporo nemški manjšini", *Dnevnik*, 9. 8. 2021, dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042970725>, pridobljeno: 23. 10. 2022..

2020 strnila v Plan v 20. točkah in ga že večkrat posredovala organom oblasti ter ponudila pogovor o izvedbi Plana. Pravijo da se Slovenija vsak način brani priznati nemško narodno skupnost kot avtohtono narodno skupnost po 64. členu Slovenske ustave in nemški jezik zaščititi po Evropski listini o regionalnih in manjšinskih jezikih. Takšna neenaka obravnava nemške narodne skupnosti je po njihovem mnenju protiustavna in diskriminatorna. Slovenski organi tako naj doslej ne bi naredili nobenega koraka k uresničitvi in izvajanju priporočil Sveta Evrope za izvajanje Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih za nemški jezik. Prav tako ne obstaja nobeno sodelovanje med slovenskimi organi oblasti z društvi nemške, ali denimo tudi srbske in hrvaške narodne skupnosti na tem področju. K sodelovanju so v Zvezi društev nemške narodne skupnosti v Sloveniji pridobili tudi Srbsko pravoslavno občino Marindol in Hrvaško kulturno združenje Novo mesto.¹³¹

Če povzamemo najpomembnejše točke plana, ta posega na tri temeljne vsebinske sklope – I. Priznanje manjšin, II. Izobraževanje in III. Mediji.

V okviru sklopa Priznanje so se društva izrekla za priznanje nemške, srbske in hrvaške narodne skupnosti in njihovih jezikov kot avtohtonih manjšin ter te pravice vpisati v slovensko ustavo (tj. 64. člen ustave). To bi bil pogoj za uveljavitev Okvirnega sporazuma o zaščiti narodnih manjšin za nemško, srbsko in hrvaško narodno skupnost. Odločno naj bi se tudi vzpodbudilo in olajšalo uporabo manjšinskih jezikov v javnem življenju. Navedenim "novim manjšinam" naj bi v skladu s tem zagotovili dolgoročno trajno dodelitev zadostnih finančnih sredstev za zaščito in podporo za delovanje njihovih društev. Višina finančnih sredstev pa naj bi bila primerljiva s tisto, ki jo uživata madžarska in italijanska narodna skupnost.

V okviru sklopa Izobraževanje naj bi se izdelali modeli za razvoj in izobraževanje v nemškem, srbskem in hrvaškem jeziku kot avtohtonem jeziku manjšin. Uvedel naj bi se (poudarek le za nemško skupnost): pouk v nemščini in o nemški kulturi v Sloveniji (dvojezični vrtec, dvojezični pouk v osnovni šoli kot primarni in sekundarni) na Štajerskem (Maribor, Apače, Celje, Radlje ob Dravi, Ptuj, Ljutomer) in na področju Kočevja (Dolenjske toplice in Semič, gimnazija Novo mesto) in v obliki jezikovnih tečajev za odrasle. Starše in otroke se naj bi se opozarjalo na možnost pouka v jeziku manjšin in se jih spodbujalo k rabi te pravice. V učnem procesu in vsebinah naj bi se upoštevalo značilnosti avtohtonih manjšin, v šolskih učbenikih obravnavale njihove posebnosti, karakteristike (še posebej v učbenikih zgodovine) in vzpodbujalo pozitivno javno razpravo in raziskave.

¹³¹ *Društvo Mostovi*, Plan v 20. točkah za izvajanje Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih za nemški, srbski in hrvaški jezik v Sloveniji, oktober 2020, dostopno na: <https://društvo-mostovi.com/plan-v-20-tockah/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

V okviru sklopa Mediji naj bi se javnosti vzpodbujalo vsebine, ki kažejo pozitivne vidike manjšin, promovirajo njihov doprinos, kulturne prireditve. V ta namen naj bi se izvajalo ciljno izobraževanje novinarjev, delavcev v medijih in vzpostavilo vzpodbudo za pripravo radijskih oddaj v nemškem jeziku. Jeziki manjšin naj bi se v oddajah uporabljali na način in enaki meri kot se uporablja madžarski in italijanski jezik. Enako naj bi veljalo tudi za televizijo oz. televizijski program.

V planu so se izrekli tudi za ničelno toleranco proti manjšinski nestrpnosti. Odločno bi morali nastopiti proti izražanju nestrpnosti, stigmatizacije in zaničljivih izjav v množičnih občilih o predstavnikih nemške narodne skupnosti in se odločno zavzemati za stališča medsebojnega razumevanja, jasno zastopati stališča proti nestrpnosti, ki bi bila v nasprotju z dobro prakso medsebojnega razumevanja in tolerance.¹³²

Predstavljeni Plan v 20. točkah po mnenju avtorjev predstavlja začetek novega poglavja pri vprašanju reševanja položaja nemškogovoreče narodnostne skupnosti na Slovenskem in sovпада s prizadevanji Ministrstva za kulturo za vzpostavitev novega dialoga.

Ustanovitev delovne skupine na ministrstvu za kulturo

Septembra 2020 je kulturno ministrstvo imenovalo delovno skupino za trajni dialog s predstavniki nemško govoreče narodnostne skupine v Republiki Sloveniji, v kateri so bili ob predstavnikih ministrstev za kulturo, za zunanje zadeve, izobraževanje, znanost in šport, imenovani še trije predstavniki nemško govorečih stanovskih organizacij, med njimi predstavnik kočevskih, štajerskih in osrednjeslovenskih Nemcev. Predstavnik nemško govoreče mladine iz Ljubljane, je hkrati tudi predsednik Zveze kulturnih društev nemške narodne skupnosti v Sloveniji. Zastopani so torej bili predstavniki nemškogovoreče narodnostne skupine iz vseh delov Slovenije.¹³³

V sklepu o imenovanju je pristojno ministrstvo zapisalo, da je naloga delovne skupine obravnavati odprti vprašanji pripadnikov nemškogovoreče narodnostne skupine v Sloveniji in iskanje rešitev. Predstavniki organizacij nemškogovoreče narodnostne skupine naj bi podrobno seznanili predstavnike ministrstev o aktualnih problemih in izzivih, s katerimi se soočajo na različnih področjih.¹³⁴

¹³² *Društvo Mostovi*, Plan v 20. točkah za izvajanje Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih za nemški, srbski in hrvaški jezik v Sloveniji, oktober 2020, dostopno na: <https://drustvo-mostovi.com/plan-v-20-tockah/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

¹³³ *Steiermark-Stajerska*, Sklep o ustanovitvi in imenovanju delovne skupine za trajni dialog s predstavniki nemško govoreče etnične skupine v RS, 22. 9. 2020, dostopno na: <https://steiermark-stajerska.com/dokum/sklep-o-imenovanju-delovne-skupine/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

¹³⁴ Prav tam.

Zaradi tedanje zdravstvene situacije je na prvo sejo bilo potrebno počakati do 10. marca 2021. Pod vodstvom ministra za kulturo, Vaska Simonitija, je bila na prvi seji predstavitev dosedanjih prizadevanj in delovanja društev. Predstavniki nemškogovoreče narodnostne skupine so predstavili tudi Plan v 20. točkah in opozorili, da nemškogovoreča narodnostna skupina "/.../potrebuje nek status, ustavno ali zakonsko priznanje, oz. uresničevanje načrta v 20. točkah, ker mora država to manjšinsko skupnost simbolno zaščititi." Izpostavili so pomen zaščitne funkcije Avstrije in prizadevanja njene politike. Ministrstvo je predstavnike nemškogovoreče narodnostne skupine pozvalo k oblikovanju predlogov tem in stališč, da bi bilo delo skupine čimbolj učinkovito.¹³⁵

Delo skupine naj bi se po 4. sklepu seje nadaljevalo pred poletjem 2021 (čez štiri mesece), a je do uresničitve sestanka prišlo decembra 2021. To je predstavnike nemškogovorečih precej zmotilo in so označili za neresno. Skupina je posredovala svoje pisne poglede na nadaljnje delo skupine. Predlagali so tri podskupine, za pravno ureditev delovanja, za izobraževanje in za medije.¹³⁶

Zaključek

Če kratko strnemo genezo prizadevanj za priznanje nemškogovoreče skupnosti na Slovenskem lahko ugotovimo, da je bil položaj skupnosti najslabši v času SFRJ, a takrat tudi ni bilo pobud za priznanje manjšinskega statusa tej skupnosti. To lahko razumemo v kontekstu takratne družbene ureditve ter odnosa do nemškega sveta (predvsem v navezavi na dediščino in interpretacijo druge svetovne vojne). Po osamosvojitvi Republike Slovenije je Republika Avstrija že kmalu naslovila vprašanje nemškogovoreče skupnosti v Sloveniji. Hkrati se je skupnost tudi ob izraziti podpori Avstrije ponovno začela samoorganizirati. Rešitev, za katero se je zdelo, da je bila sprejeta na zadovoljstvo obeh strani je bil leta 2001 podpisani Sporazum med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Avstrije o sodelovanju v kulturi, izobraževanju in znanosti (*Uradni list RS*, Mednarodne pogodbe, št. 5/2002), ki v 15. členu govori o "pripadnikih nemškogovoreče etnične skupine v Sloveniji", ki jim pripadajo individualne pravice, izhajajoč iz 61. člena ustave, posebej sta omenjena izobraževanje in znanost. A kasneje se je izkazalo, da je takšna ureditev predstavljala le začasno zadovoljstvo. Določeni pripadniki skupnosti so zahtevali ustavno priznanje in

¹³⁵ *Steiermark-Štajerska*, Zapisnik 1. seje delovne skupine za trajni dialog s predstavniki nemško govoreče etnične skupine v RS, 19. 3. 2021, dostopno na: <https://steiermark-stajerska.com/dokum/zapisnik-1-seja-delovne-skupine/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

¹³⁶ *Steiermark-Štajerska*, Predlogi s strani predstavnikov Zveze kulturnih društev nemške narodne skupnosti v Sloveniji, dostopno na: <https://steiermark-stajerska.com/dokum/predlog-delovne-skupina-slov-04-06-21/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

status enak italijanski in madžarski skupnosti. Te zahteve se od leta 2010 vse bolj krepijo tudi od predstavnikov Republike Avstrije. To je redna tema na bilateralnih pogovorih, pogosto tudi v navezavi na (ne)izpolnjevanje pravic slovenske manjšine na avstrijskem Koroškem in Štajerskem.

Potrebnost je zapisati, da Avstrija pri postavljanju teh zahtev ni načelna. Če bi manjšinske pravice podeljevali po kriteriju, ki jih Avstrija uporablja za koroške Slovence, torej 17,5% slovenske poselitve v kraju (ali celo če bi upoštevali razsodbe Ustavnega sodišča Avstrije, da zadostuje 10% poselitev), potem zagotovo v nobenem kraju v Sloveniji manjšinske pravice za nemškogovorečo skupnost ne bi veljale. Od Slovenije torej Avstrija zahteva strožje kriterije, kot jih spoštuje sama. Slovenija pri zavračanju teh zahtev Avstrije vedno poudarja tudi, da Avstrijo glede slovenske manjšine zavezujejo mednarodne obveznosti (7. člen Avstrijske državne pogodbe), zato je enačenje manjšinskih situacij v obeh primerih nemogoče. Opozarja tudi na razpršeno naselitev in posledično nemožnost udejanjanja pravic, ki ju uživata italijanska in madžarska narodna skupnost. Tudi to je razlika s položajem koroških Slovencev, kjer obstaja strnjeno območje tradicionalne poselitve. Lažje primerljiva glede na današnjo vitalnost obeh skupnosti, čeprav spet ne povsem enaka je situacije nemškogovoreče skupnosti v Sloveniji v slovensko manjšino na avstrijskem Štajerskem.

Slovenija je nemškogovoreči skupnosti v zadnjih treh desetletjih zagotovo namenila precej pozornosti (ne pa tudi formalnega manjšinskega statusa), a del skupnosti to šteje za nezadostno. Ministrstvo za kulturo objavlja posebne letne razpise z namenom finančne podpore dejavnosti društvom, ki ohranjajo nemško kulturo in jezik, nemščina je najpogostejše učen drugi tuj jezik v Sloveniji (pripadniki skupnosti pa bi si želeli, da bi imela status materinščine), precej pozornosti je bilo namenjene tudi ohranjanju kočevarske dediščine in markaciji prostora. Glede na majhno število in predvsem na nestrjeno poselitev, ter tudi dejstvo, da gre za dve precej različni skupini ljudi – na eni strani Kočevarje, na drugi strani pa "Staroavstrijce", ki so nekoč prebivali predvsem po mestih na vzhodnem delu današnje Slovenije – se pojavlja zapleteno vprašanje, katere manjšinske pravice bi takšna skupnost sploh bila sposobna absorbirati ter kako bi v praksi lahko izgledal takšen status in stopnja pravic, kot jo uživata italijanska in madžarska narodna skupnost (npr. kdo bi učil v kočevarskih šolah in kdo jih obiskoval, enako velja za medije, kje postaviti dvojezične napise, če vasi sploh ne obstajajo več itd.).

Zaskrbljujoče pa je, da Slovenija v zadnjih letih vse bolj izgublja ugled zgleadne države kar se tiče položaja manjšin. 5. periodično poročilo Svetovalnega odbora po Okvirni konvenciji za varstvo narodnih manjšin je do Slovenije kritično kot še nobeno doslej. Ob tem sicer bode v oči, da svetovalni odbor ne

uporablja enakih kriterijev za vse obravnavane države¹³⁷, a to bi zahtevalo že povsem ločeno analizo. Na mestu pa je vprašanje, kako naj si Slovenija zopet zagotovi ugled manjšinam zelo prijazne države, ob tem pa tudi pravično obravnava vse etnične skupnosti na svojem teritoriju. Je potrebno zgolj izboljšati komunikacijo, ali tudi stopnjo pravic?

Gregor Jenuš and Dejan Valentinčič

THE GERMAN-SPEAKING COMMUNITY IN SLOVENIA AND THE QUESTION OF CONSTITUTIONAL RECOGNITION

SUMMARY

Until the end of the Second World War, a German-speaking national minority lived in the territory of Slovenia, whose legal status was guaranteed by the international treaties signed by the Yugoslav state at the end of the First World War. The international legal obligations of the then Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (which also included the Slovenian lands after December 1918), to the protection of national minorities, were determined in the Treaty of Saint-Germain and Trianon. The German minority however certainly was not satisfied with the acquired minority rights in the period between the two wars, which was one of the reasons that lead to a gradual Nazification of them in Europe. This was also true for the Slovenian German minority. In the second half of the nineteen thirties, the ideology of the Third Reich spread like a wildfire. And it was this unification with the interests of the totalitarian Nazi regime and participation in the war crimes that were fatal for the German minority after the war.

Although it has to be stated that undoubtedly not all members of the German minority agreed with the Nazi regime, the shadow of doubt or collective

¹³⁷ *Gov.si*, Peto mnenje o uresničevanju Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin v Sloveniji, 23. 9. 2022, dostopno na: <https://www.gov.si/novice/2022-09-23-peto-mnenje-o-uresnicivanju-okvirne-konvencije-za-varstvo-narodnih-manjsin-v-sloveniji/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

guilt rested on the entire community. If before the Second World War there were several tens of thousands of "Germans" in Slovenia, the situation significantly changed after the war. Parts of them were relocated by the Nazi regime in the process of "returning" them back in to the Reich between the wars, a majority was forcibly relocated or murdered by the communist regime after the war. The 'Germans' in Slovenia after the Second World War thus represent only the 'remnants of the remnants' of a once strong national minority. Statistical data from censuses in Austria-Hungary, the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, post-war Yugoslavia and the Republic of Slovenia, confirms that the number of members of the German-speaking community decreased from decade to decade.

The fate of the German-speaking community in Slovenia, especially after the Second World War, is still the subject of scientific research and public debate thirty years after the establishment of the independent and democratic state of the Republic of Slovenia. The discussions deal in particular with the issues of the (non)recognition of the German-speaking minority and the issue of its status as a (non)autochthonous ethnic community in Slovenia. Until the collapse of socialist Yugoslavia in 1991, of which Slovenia was a part of, the question of the revival of the German minority in Slovenia did not come in to the public. Due to the happenings of the Second World War, the topic was a taboo. After the democratic changes and Slovenia's independence however, the demands became part of bilateral relations with the Republic of Austria. In 1992, Austria, with a memorandum, declared herself the protector of the German-speaking ethnic community in Slovenia. Austria and newly-formed German-speaking association, that began to emerge in the 1990s, demanded constitutional recognition for the German minority. However, that didn't happen. A kind of turning point was the bilateral cultural agreement adopted in 2002, which was supposed to ensure the protection of the rights of the ethnic community in the fields of culture, language and education, but it did not bring the German-speaking community actual satisfaction. The topic remains a "stumbling block" in the relations between the Austrian and Slovenian governments. It still stirs up politics and fills the media, because even three decades after the question of constitutional recognition of the German-speaking minority was opened, we are still no closer to a final solution.

VIRI IN LITERATURA

ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 537, fond Republiška konferenca Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije, 1945–1990.

ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1931, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, 1918–2006.

Celovski zvon – Celovec, letnik 1992.

Dnevnik – Ljubljana, letnik 2020.

Frankfurter Allgemeine Zeitung, Frankfurt, 1999.

Kleine Zeitung – Dunaj, letnik 2013, 2021.

Laibacher Zeitung – Ljubljana, letnik 2021.

Mladina – Ljubljana, letnik 2013.

Slovenski vestnik – Ljubljana, letnik 1998.

Uradni list RS – Ljubljana, letniki 2002, 2007 in 2010.

"Bundespräsident Fischer auf Besuch in Slowenien", *Kleine Zeitung*, 1. 9. 2013, dostopno na: https://www.kleinezeitung.at/k/politik/4080933/Deutschstaemmigeeutschstaemmige--getroffen_Bundespraesidentgetroffen_Bundespraesident--FischerFischer--aufauf--BesuchBesuch--in, pridobljeno: 22. 10. 2022.

"Odnosi 'verjetno najboljši doslej'", *orf.at*, 12. 10. 2022, dostopno na: <https://volksgruppen.orf.at/slovinci/stories/3177588/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

"Poziv k priznanju nemške skupnosti", *orf.at*, 22. 3. 2018, <https://volksgruppen.orf.at/v2/slovinci/stories/2902600/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

"Različna stališča glede nadzora meje", *orf.at*, 20. 3. 2018, dostopno na: <http://volksgruppen.orf.at/slovinci/stories/2902241/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

"V Titovi Jugoslaviji je uradno obstajala samo ena Nemka", *Laibacher Zeitung*, 21. 1. 2021, dostopno na: <https://laibacher-zeitung.si/v-titovi-jugoslaviji-je-uradno-obstajala-samo-ena-nemka/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

Cerar, Gregor, "19. popis prebivalstva v Sloveniji: registrsko in tudi tokrat brez izpričevanja narodnosti in vere", *rtvslo.si*, 18. 1. 2021, dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/slovenija/19-popis-prebivalstva-v-sloveniji-registrsko-in-tudi-tokrat-brez-izpričevanja-narodnosti-in-vera/549295>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Commission on Security and Cooperation in Europe (CSCE), Helsinška sklepna listina o varnosti in sodelovanju v Evropi, dostopno na: <https://www.csce.gov/sites/helsinkicommission.house.gov/files/Helsinki%20Final%20Act%20-%20Long%20Version.pdf>, pridobljeno: 29. 8. 2022.

Die Lage der deutschen Volksgruppe in Slowenien, *Facebook* objava Kulturnega društva nemško govorečih žena "Mostovi", dostopno na: <https://www.facebook>.

com/KulturvereinMarburg/posts/die-lage-der-deutschen-volksgruppe-in-sloweniendie-slowenische-verfassung-ist-hi/523189331348837/, pridobljeno: 14. 9. 2022.

Društvo Mostovi, Plan v 20. točkah za izvajanje Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih za nemški, srbski in hrvaški jezik v Sloveniji, oktober 2020, dostopno na: <https://drustvo-mostovi.com/plan-v-20-tockah/>, pridobljeno: 14. 9. 2022

G.C. "Cerar: Za priznanje nemške manjšine ni pravne podlage", *rtvslo.si*, 1. 12. 2018, dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/slovenija/cerar-za-priznanje-nemske-manjsine-ni-pravne-podlage/473491>, pridobljeno: 14. 9. 2022.

Gov.si, Nadaljevanje 19. izredne seje (30. januar 1998), dostopno na: http://www2.gov.si/zak/arhiv/sej_zap2.nsf/a818d1d1c0184a1bc1256b45005626b6/cea7556981c3b540c12565a20038b0de?OpenDocument, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Gov.si, Peto mnenje o uresničevanju Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin v Sloveniji, 23. 9. 2022, dostopno na: <https://www.gov.si/novice/2022-09-23-peto-mnenje-o-uresnicivanju-okvirne-konvencije-za-varstvo-narodnih-manjsin-v-sloveniji/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Gril, Avgust, "Organizacije za ohranitev kočevarske kulture se distancirajo od Grilovih izjav", *Mladina*, 3. 9. 2013, dostopno na: <https://www.mladina.si/147944/organizacije-za-ohranitev-kocevarske-kulture-se-distancirajo-od-grilovih-izjav/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Kočevarskevasi.si, Izgubljene kočevarske vasi, dostopno na: <http://www.kocevarskevasi.si/sl/>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

M.R./STA, "Kurz želi, da bi Slovenija priznala nemško manjšino", *24ur.com*, 13. 3. 2014, dostopno na: <https://www.24ur.com/kurz-zeli-da-bi-slovenija-priznala-nemsko-manjsino.html>, pridobljeno: 23. 10. 2022.

Pravno informacijski sistem RS (PisRS), Ustava RS, dostopno na: <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=USTA1>, pridobljeno: 29. 8. 2022.

Predlagam vladi.si, Popis prebivalstva po narodnosti, dostopno na: <https://predlagam.vladi.si/predlog/8361>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Predlagam vladi.si, Predlog o zbiranju podatkov o narodnosti. Št. 9610-214/2017/2 z dne 26. 7. 2017, dostopno na: https://predlagam.vladi.si/fileadmin/dokumenti/predlogi/156/156_2246.pdf, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Republik Österreich Parlament, Entschliessungsantrag, 543/A(E) XXVII GP, dostopno na: www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXVII/A/A_00543/index.shtml, pridobljeno: 23. 10. 2022.

Republik Österreich Parlament, Nationalrat zeigt Flagge bei den Menschenrechten, dostopno na: https://www.parlament.gv.at/PAKT/PR/JAHR_2012/PK0037/, pridobljeno: 23. 10. 2022.

Republik Österreich Parlament, Poročilo Odbora za človekove pravice, 14. 12. 2011, dostopno na: https://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXIV/I/I_01620/

- fname_238757.pdf, pridobljeno: 23. 10. 2022.
- Republik Österreich Parlament*, Zahteva Josefa Riemerja, 18. 5. 2011, dostopno na: https://www.parlament.gv.at/PAKT/VHG/XXIV/A/A_01565/imfname_219324.pdf, pridobljeno: 23. 10. 2022.
- S.S./STA**, "Nemškogovoreča skupina v Kočevju želi priznanje kot manjšina", *24ur.com*, 1. 9. 2013, dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/foto-pahor-avstrijskega-kolega-fischerja-pricakal-na-kongresnem-trgu.html>, pridobljeno: 23. 10. 2022.
- Schödl, Günter**, "Die Ohnmacht des Historikers", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 25. 1. 1999, št. 20, str. 13, dostopno na: <https://www.faz.net/aktuell/feuilleton/politik/rezension-sachbuch-die-ohnmacht-des-historikers-11310568-p3.html>, pridobljeno: 23. 10. 2022.
- SiStat* – Prebivalstvo po narodni pripadnosti, Slovenija, popisi 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/9692>, pridobljeno: 29. 8. 2022.
- SiStat*, Prebivalstvo po maternem jeziku, občine, Slovenija, popis 2002, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/11817>, pridobljeno: 29. 8. 2022.
- SiStat*, Prebivalstvo po narodni pripadnosti, občine, Slovenija, popis 1991, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/9691>, pridobljeno: 29. 8. 2022.
- SiStat*, Prebivalstvo po narodni pripadnosti, občine, Slovenija, popis 2002, dostopno na: <https://pxweb.stat.si:443/SiStatData/sq/11813>, pridobljeno: 29. 8. 2022.
- STA, "Dörfler pričakuje dobro sodelovanje s koroškimi Slovenci", *24ur.com*, 14. 10. 2011, dostopno na: <https://www.24ur.com/novice/slovenija/dorfler-pricakuje-dobro-sodelovanje-s-koroskimi-slovenci.html>, pridobljeno: 23. 10. 2022.
- Steiermark-Štajerska*, Predlogi s strani predstavnikov Zveze kulturnih društev nemške narodne skupnosti v Sloveniji, dostopno na: <https://steiermark-stajerska.com/dokum/predlog-delovne-skupina-slov-04-06-21/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.
- Steiermark-Štajerska*, Sklep o ustanovitvi in imenovanju delovne skupine za trajni dialog s predstavniki nemško govoreče etnične skupine v RS, 22. 9. 2020, dostopno na: <https://steiermark-stajerska.com/dokum/sklep-o-imenovanju-delovne-skupine/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.
- Steiermark-Štajerska*, Statistični podatki tudi lažejo, dokazi za to, dostopno na: https://steiermark-stajerska.com/ova_doc/statisticni-podatki-tudi-lazejo/, pridobljeno: 14. 9. 2022.
- Steiermark-Štajerska*, Zapisnik 1. seje delovne skupine za trajni dialog s predstavniki nemškogovoreče etnične skupine v RS, 19. 3. 2021, dostopno na: <https://steiermark-stajerska.com/dokum/zapisnik-1-seja-delovne-skupine/>, pridobljeno: 14. 9. 2022.
- Svenšek, Ana**, "Neuspeh prve medvladne organizacije Društva narodov je lekcija za sodobni čas", *rtvslo.si*, 10. 1. 2020, dostopno na: <https://www.rtvsllo.si/1920/neuspeh-prve-medvladne-organizacije-drustva-narodov-je-lekcija-za-sodobni>

cas/511105, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Sistory, Mejniki kamni, bodeča žica, stražnistolpi in minska polja. Življenje ob okupacijskih mejah v Sloveniji, 1941–1945, dostopno na: <https://okupacijskemeje.si/exh01-ch02.html>, pridobljeno: 22. 10. 2022.

Škerl Kramberger, Uroš, "Svet Evrope od Slovenije pričakuje podporo nemški manjšini", *Dnevnik*, 9. 8. 2021, dostopno na: <https://www.dnevnik.si/1042970725>, pridobljeno: 23. 10. 2022.

Winkler, Adolf in Bergmann, Andrea, "Politischer Zug für die Ortstafeln rollt", *Kleine Zeitung*, 29. 4. 2011, dostopno na: https://www.kleinezeitung.at/kaernten/klagenfurt/4252245/INTERVIEW_Politischer-Zug-fuer-die-Ortstafeln-rollt?from=rss, pridobljeno: 23. 10. 2022.

.....

Anderwald, Karl, "Licht am Ende des Tunnels?: zur Situation der Deutschsprachigen in Slowenien", v: Karl Anderwald, Peter Karpf in Valentin Hellwig (ur.), *Kärntner Jahrbuch für Politik 2002* (Celovec: Koroška tiskarna, 2002), str. 89–99.

Bajc, Gorazd, Melanšek Tadeja in Friš, Darko, "Uvod v zgodovino spremljanja britanske obveščevalne dejavnosti na Slovenskem – "samoevalvacije" slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 839–878.

Balas, Anita, *Kočevski Nemci* (Ljubljana: FDV, 2002).

Cvirn, Janez, "Nemci na Slovenskem (1848–1941)", v: Dušan Nečak, *Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998), str. 53–98.

Cvirn, Janez, "Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941)", v: Bojan Balkovec in Peter Štih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010), str. 568–575.

Cvirn, Janez, *Trdnjavski trikotnik : politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*, (Maribor: Obzorja, 1997).

Ferenc, Mitja, "Das Schicksal der Deutschen Sprachminderheit in Slowenien", *Linguistica* 60, št. 2 (2020), str. 227–243.

Ferenc, Mitja, "Etno- in socialnodemografska struktura 'Nemcev' na Slovenskem v obdobju jugoslovanske države po 2. svetovni vojni", v: Janez Malačič in Matjaž Gams (ur.), *Soočanje z demografskimi izzivi v Evropi : zbornik 14. mednarodne multikonference Informacijska družba* (Ljubljana: Institut Jožef Stefan, 2011), str. 33–37.

Ferenc, Mitja, "Nemci" na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni", v: Dušan Nečak, *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998), str. 271–317.

Ferenc, Mitja, "Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije

- Kočevske med vojno in po njej", v: Bojan Balkovec, Peter Štih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010), str. 528–549.
- Fitzek, Claudia**, *Die Problematik der Anerkennung der deutschsprachigen Minderheit in Slowenien* (Gradec, 2015).
- Grafenauer, Danijel**, "Nemško govoreča etnična skupina na prebivalcev v Sloveniji po letu 1991", v: Janez Malačič in Matjaž Gams (ur.), *Soočanje z demografskimi izzivi v Evropi : zbornik 14. mednarodne multikonference Informacijska družba* (Ljubljana: Institut Jožef Stefan, 2011), str. 146–150.
- Grafenauer, Danijel**, "Prizadevanje za narodnostni obstoj oziroma oživljanje nemško govoreče etnične skupine prebivalcev v Sloveniji po letu 1991", v: Vera Kržišnik Bukič, in Damir Josipovič (ur.), *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2014), str. 95–126.
- Hilpold, Peter**, "The League Of Nations And The Protection Of Minorities – Rediscovering A Great Experiment", *Max Planck Yearbook of United Nations Law* 17, št. 1 (2013), str. 87–124.
- Jenuš, Gregor**, "Die vergessene Minderheit: zur Geschichte der Deutschen in Maribor", *Linguistica* 60, št. 2 (2020), str. 257–279.
- Karner, Stefan**, *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien* (Celovec: Kärnten-Dokumentation, 1997).
- Kleindienst, Petra in Tomšič, Matevž**, "Proces narodne sprave in vloga politične elite v njem: Slovenija kot izjema med državami srednje in vzhodne Evrope", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 1 (2021), str. 197–232.
- Klemenčič, Matjaž**, "Die Slowenen und Deutschen im Lichte der sprachlichen Statistik in der Südsteiermark und in der Untersteiermark 1830–1991", v: Christian Stenner (ur.), *Steirische Slowenen. Zweisprachigkeit zwischen Graz und Maribor* (Graz: Alpen Adria Alternativ, 1994), str. 39–56.
- Klemenčič, Matjaž**, "Im Lichte der sprachlichen Statistik: Slowenisch- und Deutschsprachige in der Süd- und Untersteiermark 1830–1991", v: Christian Stenner (ur.), *Slowenische Steiermark. Verdrängte Minderheit in Österreichs Südosten* (Dunaj 1997), str. 69–105.
- Klemenčič, Vladimir**, "Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama", *Zgodovinski časopis* 40, št. 4 (1986), str. 465–470.
- Komac, Miran**, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji", v: Miran Komac in Balázs Vizi (ur.), *Bilateralni sporazumi kot oblik a urejanja varstva narodnih manjšin. Primer Sporazuma o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji* (Budimpešta: L'Harmattan, 2019), str. 68–106.
- Komac, Miran**, "Varstvo 'novih' narodnih skupnosti v Sloveniji", *Razprave in gradivo* 43 (2003), str. 6–33.

- Kržišnik Bukič, Vera in Josipovič, Damir** (ur.), *Zgodovinski, politološki, pravni in kulturološki okvir za definicijo narodne manjšine v Republiki Sloveniji* (Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2014).
- Lawrence, Martin**, *The Treaties of Peace, 1919–1923. Vol. I* (New Jersey, 2007).
- Leljak, Roman**, *Verjagt! Ethnische Säuberungen in Slowenien: Die Vertreibung der Deutschen in den Jahren 1945/46* (Radenci: Letis, 2013).
- Matič, Dragan**, "Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo", v: Bojan Balkovec in Peter Štih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010), str. 555–567.
- Nečak, Dušan**, "Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945", *Zgodovinski časopis* 47, št. 3 (1993), str. 439–451.
- Nečak, Dušan**, "'Nemci' na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov", v: Dušan Nečak, *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998), str. 173–244.
- Nečak, Dušan**, "Nemci na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje in pregon?", v: Bojan Balkovec in Peter Štih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010), str. 576–599.
- Nečak, Dušan**, "Predgovor k drugi izdaji", v: Dušan Nečak (ur.), *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), str. 7–33.
- Nečak, Dušan**, "Uvod", v: Dušan Nečak (ur.), *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), str. 53–67.
- Petrič, Ernest**, *Mednarodnopravno varstvo narodnih manjšin* (Maribor: Založba obzorja, 1977).
- Ramšak, Jure**, "Poskus rekonstrukcije položaja preostanka nemške narodnostne skupnosti na Slovenskem po koncu množičnih izseljevanj (1947–1991)", v: Bojan Balkovec in Peter Štih (ur.), *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (Ljubljana: Zbirka ZČ, 2010), str. 600–614.
- Reiman, Reinhard**, "Minderheit Brücke oder Bedrohung", *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 95 (2004), str. 69–83.
- Repe, Božo**, "Nemci na slovenskem po drugi svetovni vojni", v: Dušan Nečak (ur.), *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), str. 191–218.
- Ribičič, Ciril**, "Ustavnopravno varstvo manjšinskih narodnih skupnosti v Sloveniji", *Revus* 2, št. 2 (2004), str. 29–43;
- Roter, Petra**, "Razvoj mednarodnopravnega varstva manjšin od 17. stoletja do obdobja Društva narodov", *Razprave in gradivo* 31 (1996), str. 193–216.
- Šela Ana in Hazemali, David**, "Spremljanje slovenskih delavcev na začasnem delu in bivanju v Zvezni republiki Nemčiji v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja: prispevek k poznavanju zgodovine slovenske SDV", *Studia Historica Slovenica* 20,

-
- št. 3 (2020), str. 879–920.
- Šela, Ana, Hazemali, David in Melanšek Tadeja**, "Ustroj in delovanje slovenske tajne politične policije v drugi polovici šestdesetih let dvajsetega stoletja", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 3 (2020), str. 811–838.
- Štajdohar, Tanja in Golobič, Mojca**, "Prostorski predlogi za oživljanje opuščenih kočevarskih vasi", *Urbani izziv. Posebna izdaja*, št. 5 (2015) str. 131–142.
- Valentinčič, Dejan**, *Stopnja družbene integriranosti neslovenskega etničnega prebivalstva v Mestni občini Nova Gorica v kontekstu obče slovenske družbe* (Nova Gorica, 2017).
- Žagar, Mitja**, "Manjšine v odnosih med državami in bilateralni sporazumi: manjšinske pravice kot individualne in kolektivne pravice", v: Miran Komac in Balázs Vizi (ur.), *Bilateralni sporazumi kot oblik a urejanja varstva narodnih manjšin. Primer Sporazuma o zagotavljanju posebnih pravic slovenske narodne manjšine v Republiki Madžarski in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji* (Budimpešta: L'Harmattan, 2019), str. 32–47.
-

DOI 10.32874/SHS.2022-19

Volitve v Ustavodajno skupščino leta 1920 na Slovenskem: predvolilni boj

Ana Šela

Mag. prof. zgodovine in mag. prof. slov. jezika in književnosti,
mlada raziskovalka
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenija
e-pošta: ana.sela1@um.si

Mateja Matjašič Friš

Dr., znanstvena sodelavka
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenija
e-pošta: mateja.matjasic-fris@um.si

Izvleček:

Avtorici v prispevku na podlagi arhivskega in časniškega gradiva ter že izdane znanstvene literature predstavita volilni boj pred volitvami v Ustavodajno skupščino, ki so potekale 28. novembra 1920. V uvodu razjasnita tedanje politično stanje na Slovenskem, ki se je oblikovalo v novi državi, Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Podrobneje se posvetita predvolilnemu ozračju na Slovenskem in programom na volitvah sodelujočih strank, že ustaljenim Slovenski ljudski stranki, Jugoslovanski socialnodemokratski stranki in Jugoslovanski demokratski stranki, ter novim Samostojni kmetijski stranki, Narodno socialistični stranki, Komunistični stranki Jugoslavije in Prekmurski gospodarski (verstveni) stranki. Prispevek zaključita s pojasnitvijo poteka volitev po *Zakonu o volitvah narodnih poslancev* ter rezultatom volitev na Slovenskem, ki je bil nedvomno tudi posledica predvolilnega boja v novembru 1920.

Ključne besede:

volitve v konstituantno, 1920, Ustavodajna skupščina, Kraljevina SHS, katoliški tabor, liberalni tabor, delavski tabor

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 22 (2022), št. 3, str. 717–766, 236 cit., 1 preglednica, 10 slik
Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

Leto 1920 je bilo za slovenski narod nedvomno pestro: polno temeljnih odločitev, ki so zaznamovale njegovo etnično, socialno, predvsem pa politično prihodnost, od podpisa rapalske pogodbe, koroškega plebiscita, pa do volitev v ustavodajno skupščino 28. novembra 1920, ki so preoblikovale slovenski (in jugoslovanski) politični parket.

Že marca 1919 je začelo v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (dalje SHS) delovati *Začasno narodno predstavništvo*, prvo predstavniško telo v novi skupni državi z 296 poslanci, od katerih so jih jugoslovanske dežele nekdanje Avstro-Ogrske dobile 176, od tega slovenske 32. Bilo je konstituirano z odlokom, saj zaradi izrednih (in kaotičnih) razmer, ki so vladale v državi po svetovni vojni, volitev še ni bilo mogoče izpeljati. Njegov glavni cilj je bil sprejetje volilnega zakona. Prvi predlog zakona je bil podan že avgusta 1919,² a je šele po letu in pol delovanja, 2. septembra 1920, *Začasno narodno predstavništvo* končno sprejelo *Zakon o volitvah narodnih poslancev v ustavodajno skupščino*,³ ko so tudi spremenili uradno ime države iz Kraljestvo SHS v Kraljevino SHS.⁴ Cilj poslancev, ki so bili izvoljeni v Ustavodajno skupščino, je bil pripraviti ustavo in s tem krojiti prihodnost skupne države. Poslanci so namreč "celi dve leti kovali in sklepali temeljne zakone ali postave za celo [našo] državo".⁵

Z volitvami, med drugim tudi v Ustavodajno skupščino leta 1920, se je podrobno ukvarjal vsestranski zgodovinar Vasilij Melik, pri čemer je zlasti nazorna in pregledna njegova razprava v prispevku "Izidi volitev v konstituantno leta 1920".⁶ O analizi samega zakona o volitvah iz leta 1920 in tedanji volilni matematiki pa je pisal tudi zgodovinar Bojan Balkovec tako v svoji doktorski disertaciji *Parlamentarne volitve v Jugoslaviji v letih 1920–1938 s posebnim poudarkom na Sloveniji* kot v znanstvenih prispevkih.⁷ K poznavanju politične

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnih programov št. P6-0138: *Preteklost severovzhodne Slovenije med srednjo Evropo in evropskim jugovzhodom*, ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS (ARRS).

² Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata in Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo* (Zagreb, 1989), str. 197.

³ "Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev", *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 15. 9. 1920, št. 106.

⁴ Jurij Perovšek, "Politične razmere na Slovenskem leta 1920", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 496 (dalje: Perovšek, "Politične razmere na Slovenskem leta 1920").

⁵ "Volitve v ustavodajno skupščino", *Slovenski gospodar*, 23. 9. 1920, št. 38, str. 1.

⁶ Vasilij Melik, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920", *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 3, št. 1 (1962), str. 3–62 (dalje: Melik, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920").

⁷ Bojan Balkovec, "Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev v Narodno skupščino leta 1920 in 1923", *Zgodovinski časopis* 42, št. 3 (1988) (dalje: Bojan Balkovec, "Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev"); Bojan Balkovec, "Volilci in glasovanje o Vidovdanski ustavi", *Zgodovinski časopis* 43, št. 2 (1989).

zgodovine tega obdobja, zlasti pregledu delovanja slovenskih političnih strank v obdobju med in po prvi svetovni vojni na Slovenskem, je v veliki meri pripomogel Jurij Perovšek tako s številnimi izvirnimi znanstvenimi članki kot monografijami.⁸

Članek temelji na arhivskem gradivu, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije⁹, glavni vir pri preučevanju in raziskovanju zlasti predvolilnega boja v novembru leta 1920 pa so takrat izhajajoči časniki, ki so v največji meri predstavljali glasila tedanjih političnih taborov. Pregledovanje časniškega gradiva postaja z digitizacijo gradiva in digitaliziranimi podatkovnimi bazami za raziskovalce v današnjem času velika prednost, vendar so raziskovanje in natančni pregledi časniških besedil velikokrat dolgotrajni. Pričujoči prispevek temelji na analizi časniškega gradiva, ki ga je neizmerno veliko – v prvi vrsti zato, ker je v tem času vzkliklo precej strank, ki so zahtevale pozornost in promocijo tudi v svojih in drugih glasilih, pa tudi ker so volitve predstavljale (in tega so se zavedali) pomembno točko pri oblikovanju nove države – zato so časniki predvolilnemu boju in programom strank posvečali veliko oziroma največ prostora. Avtorici sta za raziskavo predvolilnega boja ter volilne zakonodaje natančno pregledala večino v novembru leta 1920 na Slovenskem izhajajočih časnikov, ki so predstavljali osnovni in najbolj razširjen medij tedanjih političnih taborov, to so: *Slovenec*, *Slovenski gospodar*, *Straža*, *Novine*, *Večerni list*, *Slovenski narod*, *Jutro*, *Ptujski list*, *Tabor*, *Naprej*, *Prekmurski glasnik*, *Rdeči prapor*, *Nova pravda* in *Kmetijski list*.

Analiza predvolilnega boja za volitve v Ustavodajno skupščino 1920 tako predstavlja dolgotrajno in celo zamudno delo, a dodano vrednost pri obravnavi te tematike, ki ponuja veliko vzporednic s sodobnimi političnimi ozračji.

⁸ Npr. Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana, 1998), str. 77–174; Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929* (Ljubljana, 1996) (dalje: Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*); Jurij Perovšek, *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja* (Ljubljana, 2005); Jurij Perovšek, "V zaželeni deželi": slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941 (Ljubljana, 2009); Jurij Perovšek, "Političnoupravna podoba Ljubljane v letih 1918–1941", *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2–3 (2014), str. 291–338; Jurij Perovšek, "Vprašanje domoljubja na Slovenskem v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslavije 1918–1941", *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 1 (2014), str. 231–243; Jurij Perovšek, "Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921", *Studia Historica Slovenica* 17, št. 2 (2017), str. 559–613; Jurij Perovšek, "Misel o Sloveniji in njeno udejanjenje v času od Majniške deklaracije do oblikovanja Države SHS in Narodne vlade SHS v Ljubljani", *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018), str. 421–442; Jurij Perovšek, "Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov", *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019), str. 40–74; Jurij Perovšek, "Politični položaj na Slovenskem leta 1919", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 2 (2020), str. 359–394; Perovšek, "Politične razmere na Slovenskem leta 1920", str. 473–502 idr.

⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920.

Predvolilno ozračje

Volivni boj se je razvnel na celi črti. Začela se je bitka, ki pretresa ljudske množice do v samotne hribe. Zavest neizmerne važnosti sedanjih volitev je spremenila sleherno vas v vojno pozorišče, kjer se bo odločilo za naše ljudstvo vse.¹⁰

Nova politična stvarnost, ki se je ustvarila po vstopu v novo skupno državo s sodelovanjem strank ter spoznavanjem političnih orientacij strank drugih narodnosti Kraljevine SHS, je na Slovenskem najmanj prizadela liberalni politični tabor, ki se je lažje vključil in pridružil jugoslovanskim in monarhističnim idejam – prav tako si je s simpatijami iz Beograda poskušal razširiti politični vpliv, s katerim je na Slovenskem še zmeraj prednjačila Slovenska ljudska stranka (SLS). Do slednje so bili v Beogradu nezaupljivi in jo označili za nazadnjaško in za nasprotnico srbskega jugoslovanstva,¹¹ čemur so, kar se je še posebej izkazalo v predvolilnem boju za Ustavodajno skupščino, glasno pritrjevali tudi v slovenskem liberalnem taboru. Pa vendar so se tudi v slednjem začeli deliti;¹² nastali sta dve ločeni liberalni stranki: kmečka (Slovenska kmetijska stranka (SKS)) in delavska (Nacionalno socialistična stranka (NSS)). Tretji, delavski/marksistični tabor je prav tako doživel pomembne "pretrese" oz. strankarski razkol med zmernejšimi člani socialdemokratske stranke ter radikalnejšimi član komunističnih nazorov, kar je rezultiralo v nastanku nove stranke, Komunistične stranke Jugoslavije (KSJ). Politični parket nove Kraljevine SHS je torej na različne načine vplival na položaj in nadaljnjo razvojno pot posameznih slovenskih političnih strank. Na prvih volitvah v Ustavodajno skupščino so se že začrtale smernice tega nadaljnjega razvoja.

Volilni boj se je uradno pričel mesec dni pred volitvami. Tako na ravni celotne skupne države kot ožje na Slovenskem se je pokazal kot oster politični spopad predvsem med tradicionalnimi političnimi tabori,¹³ čeprav so bili rezultati volitev kasneje glede tega dokaj presenetljivi (npr. uspeh nove SKS na podeželju, ki se je poskušala vzpostaviti kot alternativa takrat dominantnim katoliškim narodnjakom Antona Korošca). Na Slovenskem je sodelovalo kar sedem strank oziroma so na njih nastopile vse tedaj obstoječe slovenske politične stranke.

¹⁰ "Volivni boj za konstituantno", *Slovenec*, 30. 11. 1920, št. 249, str. 1.

¹¹ Peter Vodopivec, *Od Poblínove slovnice do samostojne države* (Ljubljana, 2010), str. 147–149 (dalje: Vodopivec, *Od Poblínove slovnice do samostojne države*).

¹² Več o preoblikovanju liberalnega tabora: Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*.

¹³ Blaž Vurnik, "Politični boj med liberalnim in katoliškim taborom v slovenskem delu jugoslovanske države na prvih volitvah v Kraljevini SHS", *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 1 (2002), str. 21 (dalje: Vurnik, "Politični boj med liberalnim in katoliškim taborom v slovenskem delu jugoslovanske države")

Eno ključnih vprašanj, ki so se ga v predvolilnem boju dotikale stranke na Slovenskem, je bilo slovensko narodno vprašanje. Na avtonomistično-federalistično stališče sta se postavili katoliška SLS in liberalna NSS. Druge politične stranke – Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) in SKS iz liberalnega tabora ter Jugoslovanska socialdemokratska stranka (JSDS) in KSJ iz marksističnega tabora – so zagovarjale centralistično državno ureditev.¹⁴ Kot zapiše Andrej Rahten je v slovenskem tisku v letu 1920 mogoče zaznati "pravo tekmovanje v poudarjanju jugoslovanske državne misli med dvema tradicionalnima političnima taboroma". Oboji so poudarjali svoj predlog jugoslovanskega nacionalizma in si hkrati lastili zasluge za ustanovitev nove države.¹⁵

Drugo pomembno vprašanje je bilo vprašanje vere in njene politične razsežnosti. Katoliški tabor je podpiral politično in širšo družbeno dejavnost duhovščine.¹⁶ Slovenske liberalne stranke, JDS, SKS in NSS, pa so poudarjale, da vera ne sme služiti politično-strankarskim ciljem.¹⁷ Tudi komunisti so se opredelili o vprašanju vere: zagovarjali so ločitev Cerkve od države in ukinitve vseh njenih javnih funkcij.¹⁸ Socialdemokrati temu vprašanju niso namenili posebne pozornosti, poudarili pa so, da se mora šola, poleg vplivov kapitala in militarizma, osvoboditi tudi vseh vplivov Cerkve.¹⁹

Prav tako pomembno je bilo vprašanje težavnih socialnih in gospodarskih razmer, ki jih je povzročila prva svetovna vojna. S tem povezano je bilo tudi stavkovno gibanje, ki je kulminiralo v železničarski stavki na Zaloški cesti spomladi 1920, kjer so v Ljubljani orožniki streljali na demonstrante. Ubitih je bilo 13 ljudi.²⁰ Delavski tabor je med volitvami tako izkoristil situacijo in krivdo za tragedijo poskušal obesiti katoliškemu taboru, saj je bil v času stavke prometni minister, proti kateremu se je protest odvijal, prvak SLS Anton Korošec.²¹ Za socialno in gospodarsko problematiko je vsaka izmed strank ponujala svoje rešitve in ostro obsojala reševanje problemov političnih nasprotnic.

¹⁴ Jurij Perovšek, "V zaželeni deželi" slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/ Jugoslavijo 1918–1941 (Ljubljana, 2009), str. 145.

¹⁵ Andrej Rahten, "Korošec državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine SHS", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 337 (dalje: Rahten, "Korošec državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine SHS").

¹⁶ "Velika manifestacija Slovenske Ljudske Stranke", *Slovenec*, 25. 10. 1920, št. 244, str. 1; "Slovensko ljudstvo!", *Slovenec*, 26. 10. 1920, št. 245, str. 1; "Vodilne misli za volilni boj v konstituantno Slovenec", *Slovenec* 2. 10. 1920, št. 225, str. 1.

¹⁷ "Poglavje o nagobčnikih", *Slovenski narod*, 7. 10. 1920, št. 229, str. 1; "Samostojni kmetje duhovščini", *Kmetijski list*, 26. 2. 1920, št. 9, str. 1; "K volitvam v konstituantno", *Nova pravda*, 10. 11. 1920, št. 44, str. 1.

¹⁸ "Volilna gesla in programi strank na Slovenskem", *Rdeči prapor*, 6. 10. 1920, št. 37, str. 1.

¹⁹ "Slovenskemu delavskemu ljudstvu k volitvam v konstituantno", *Naprej*, 13. 10. 1920, št. 236, str. 1.

²⁰ Mateja Ratej, "Korošec vihti bič nad železničarji". Stavka železničarjev leta 1920 in minister za promet Anton Korošec", *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 1 (2010), str. 27–38; Miroslav Stiplovšek, "Železničarska in splošna stavka", v: *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 241, 309–310.

²¹ "Korošec vihti bič nad železničarji", *Naprej*, 9. 5. 1920, št. 107, str. 1.

Spodbujanje h glasovanju v katoliškem taboru ("28. novembra vsi na volišče!", *Slovenski gospodar*, 4. 11. 1920, št. 44, str. 1)

Uradna glasila posameznih strank na volitvah sodelujočih strank so se s poetičnim, publicističnim pisanjem in z dramatičnimi naslovi zavzemala za svoje stranke in ostro blatila nasprotne tabore.

Slovenska ljudska stranka (SLS): "Za avtonomijo, enakopravnost in socialno pravičnost!"²²

Najmočnejša slovenska stranka z najdaljšo tradicijo je predvolilni boj uradno pričela z mariborskim shodom zaupnikov 30. septembra, njena glasila (*Slovenski gospodar*, *Slovenec*, *Novine*, *Straža*, *Večerni list*) pa so že prej opozarjala na zahteve oz. program stranke in prihajajoče volitve. Glavne smernice za volitve je SLS sprejela že 6. aprila 1920 na shodu v unionski dvorani, kjer se je stranka iz Vseslovenske ljudske stranke preimenovala v SLS.²³

Vse stranke se z mrzlično naglico in veliko vnemo pripravljajo na zgodovinsko važen dan 28. novembra. Tudi naša, stranka (Kmetiska zveza oziroma Slovenska ljudska stranka) vrši vse predpriprave za dober izid volitev. Pripravljeni smo na hud volilni boj.²⁴

SLS se je zavedala, da mora v novi državi svoj položaj utrditi, saj je v novo okolje, kot že rečeno, stopila s predsodki proavstrijske, klerikalne, konservativne in republikanske stranke.²⁵ SLS se je zavzemala za avtonomno usmerjeno ustavo,

²² Ime rubrike v časniku *Slovenec* v času volivnega boja.

²³ Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke", *Slovenec*, 8. 4. 1920, št. 79, str. 2–3.

²⁴ "Volitve v ustavodajno skupščino", *Slovenski gospodar*, 23. 9. 1920, št. 38, str. 1.

²⁵ Vodopivec, *Od Poblínove slovnice do samostojne države*, str. 145

socialno politiko in enakovredno državo na vseh področjih.²⁶ Anton Korošec je v svojih govorih in intervjujih odločno odklanjal federalizem in zagovarjal razdelitev države na več pokrajin na temelju gospodarskih in kulturnih interesov.²⁷ SLS je na dan volitev je povsem jasno poudarila svoj avtonomistični narodno-politični program in opozorila, da lahko npr. Ljubljana doseže kulturni razcvet, politično veljavo in gospodarski dvig le kot prestolnica avtonomne Slovenije.²⁸ Jasno in nedvomno so se zavzemali za pokrajinsko avtonomijo Slovenije kot ene nerazdeljive kulturnozgodovinske in gospodarske enote v okviru celotne države s postavodajno močjo v okviru splošnih državnih zakonov.²⁹ Na shodu 30. septembra je govoril strankin prvak, karizmatični Anton Korošec, ki je kot nosilec strankine liste in kandidat za kvalificiranega poslanca opozoril, da se stranka zavzema za enakopravnost na vseh področjih, ne tako kot druge stranke, ki naj bi se opredeljevale predvsem za koristi posameznih razredov.³⁰ Za nasprotnice je SLS imela vse stranke, ki so se, po mnenju časnika *Slovenski gospodar*, cepile, medtem ko "mi stojimo trdno in se ne razcepimo na nobeno stran".³¹

Novine, prekmursko glasilo SLS pod uredništvom Jožefa Klekla, je volivce že v oktobru opozarjala, da se 28. novembra "približava den sodbe, gda te tüdi vi volili, gda si vi sami lahko zvolite končnoveljano sodbo vaše bodočnosti".³² Že 10. oktobra so razglasile, da je bila SLS edina prava stranka, ki se je borila za slovensko avtonomijo, vse ostale stranke,

liberalna (demokratska), socialdemokratska in komunistična [napaka v besedilu] ali boljševiška tranka i samostojna kmeča stranka podreparica liberalne stranke, štero sobočka liberalna gospoda razglašajo v Prekmurji /.../ Te želejo, naj se vse ravna v Belgradi, naj Slovenski i Horvacki orsag nema drüge pravice, kak kaše poti i moste delati, vse drügo pa naj ide z Belgrada.³³

V *Novinah* so na volivce želeli vplivati s poudarjanjem vrednot, za katere so si prizadevali, zlasti vere: "Štera stranka ma predpisano dolžnost, ka de vero branila? Samo 'kmečka zveza' ali slovenska ljudska stranka".³⁴

²⁶ "Slovenskemu ljudstvu", *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1920, št. 46, str. 1–2.

²⁷ Rahten, "Koroščev državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine SHS", str. 343–344.

²⁸ "Danes se odloči: ali avtonomna Slovenija ali centralizem", *Slovenec*, 28. 11. 1920, št. 273, 1.

²⁹ "Demokratska' avtonomija", *Slovenec*, 3. 11. 1920, št. 251, str. 1.

³⁰ "Volitve v ustavodajno skupščino", *Slovenski gospodar*, 23. 9. 1920, št. 38, str. 1.

³¹ "Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke v Ljubljani", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 3. Več o tem glej tudi: Jurij Perovšek, "Liberalci in Anton Korošec v letih 1918–1940", *Acta Histriae* 29, št. 4 (2021), str. 1015–1044; Jurij Perovšek, "Anton Korošec in štajerski liberalci", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 301–326.

³² "Nikaj od volitve", *Novine*, 31. 10. 1920, št. 44, str. 1.

³³ "Na volišče", *Novine*, 10. 10. 1920, št. 42, str. 1.

³⁴ "Ne pozabimo na toj pri volitvaj", *Novine*, 18. 10. 1920, št. 42, str. 1.

S čem nas je osrečila »Slovenska demokratska stranka?«: 1. Razbila po dr. Žerjavu 145 avtonomnih občinskih odborov. — 2. Onemogočila stanovanjsko reformo dr. Gosarja s tem, da je vzela v zaščito velekapitaliste. — 3. Glasovala zoper žensko volilno pravico v konstituantih in hotela oropati kmečko ženstvo iste pravice v občinah. — 4. Onemogočila upravno sodišče za Slovenijo, da smo brezzaščitno izročeni birokratičnemu absolutizmu. — 5. Zagovarja militarizem in protidelavsko zakonodajo ministra Draškoviča.

Očitane napake JDS s strani katoliškega tabora ("S čem nas je osrečila 'Slovenska demokratska stranka?'", *Slovenec*, 30. 10. 1920, št. 249, str. 3)

Še posebej ostro je SLS nastopila proti članom JDS, označene za "srbijsko stranko, v kateri so združeni kapitalisti, verižniki, izvozničarji, korupcionisti in absolutisti",³⁵ ki jih je v glasilu *Slovenec* obtožila za razkosanja slovenskega ozemlja "/.../ v času, ko nezaslišana stiska ljudstva kar kriči po koncentraciji vseh naših sil."³⁶ Glavne razlike so videli predvsem pri ureditvi jugoslovanske države: pri SLS so, kot rečeno, razvijali slovenski avtonomistični nacionalni program, JDS pa je skladno s svojim integralističnim jugoslovanskim nacionalnim stališčem zagovarjala centralistični sistem.³⁷ Pri SLS so bili mnjenja, da demokrati slovenskemu narodu ne morejo ponuditi, kar je ta zahteval: resnično, demokratično in pravično avtonomijo, saj da bodo zavirali slovensko politiko v Beogradu,³⁸ "ker je JDS stranka najhujših centralistov, ki le zdaj tik pred volitvami ponuja naivnim ljudem nekako potvorbo avtonomije. Po končanih volitvah bo JDS še to 'avtonomijo' vrgla pod mizo in v konstituenti zagovarjala centralizem Pribičevića."³⁹

³⁵ "Prognoze volilnih uspehov", *Slovenec*, 26. 11. 1920, št. 271, str. 1.

³⁶ "Volilni boj za konstituantno", *Slovenec*, 30. 11. 1920, št. 249, str. 1.

³⁷ "Volilni boj za konstituantno", *Slovenec*, 30. 10. 1920, št. 249, str. 1–2; "Na križ s Slovenijo", *Slovenec*, 31. 10. 1920, št. 250, str. 1; "Volilni boj za konstituantno", *Slovenec*, 31. 10. 1920, št. 250, str. 2; "Demokratska avtonomija", *Slovenec*, 3. 11. 1920, št. 251, str. 1; Volilni boj za konstituantno", *Slovenec*, 3. 11. 1920, št. 251, str. 2; "Avtonomija Slovenije – edina rešitev", *Slovenec*, 19. 11. 1920, št. 265, str. 2; "Demokratske zasluge za avtonomijo", *Slovenec*, 20. 11. 1920, št. 266, str. 1; "Stara pesem", *Slovenec*, 20. 11. 1920, št. 266, str. 3; "Borba Jugoslovanska demokratske stranke proti avtonomnim pravicam Slovenije", *Slovenec*, 25. 11. 1920, št. 270, str. 2–3.

³⁸ "Slovenskemu trgovstvu in obrtništvu", *Slovenec*, 25. 11. 1920, št. 270, str. 1–2.

³⁹ "Stara pesem", *Slovenec*, 20. 11. 1920, št. 266, str. 3.

V SLS so demokrate poleg političnih prevar, špekuliranj pri postavljanju volišč, "zevanju volivcev in hujskanju proti 'klerikalizmu'"⁴⁰ hkrati obsodili, da zagovarjajo zapostavljanje slovenskega jezika, kulture in nasploh slovenstva v javnem življenju, razdrobitev Slovenije in centralizem.⁴¹ *Slovenec* je zapisal:

Poleg kmetov, delavcev in obrtnikov so v Slovenski ljudski stranki tudi krščansko-misleči pripadniki drugih stanov, ki hočejo pri stranki sodelovati v blagor kmetškega, delavskega in obrtniškega stanu. Tako je v Slovenski ljudski stranki res zbrano vse ljudstvo, vsi stanovi, predvsem pa stanovi, ki so najbolj potrebni pomoči!⁴²

Še posebej so se pri SLS obrnili proti Ivanu Tavčarju, prvaku stranke JDS. Zapisali so, da gre za "vase zagledanega politika, branitelja neomejene zasebne lastnine, kapitalista in branitelja ljubljanskih milijonarjev",⁴³ ki v svojih vzhičenih govorih širi neresnice, nesmisle in neresnosti ter predvsem prazne fraze.⁴⁴ Ob prelomnem dogodku za slovenski narod, Koroškem plebiscitu, so se med seboj še posebej trdo "udarili" pri SLS in JDS in drug drugega krivili za izgubo. Medtem ko so pri JDS krivili SLS in enega od najbolj prominentnih slovenskih političnih voditeljev v postimperialnem tranzicijskem obdobju Janka Brejca,

⁴⁰ "Volivni maneuver liberalne stranke!", *Slovenec*, 24. 11. 1920, št. 269, str. 1–2; "Demokratske mahinacije proti SLS", *Slovenec*, 18. 11. 1920, št. 264, str. 2; "Kako se hoče JDS iz strahu pred volitvami ohraniti na površju", *Slovenec*, 23. 11. 1920, št. 268, str. 3; "Volivna sredstva JDS", *Slovenec*, 27. 11. 1920, št. 271, str. 1–3; "Volilno pravico Vam hočejo vzeti", *Slovenski gospodar*, 11. 11. 1920, št. 45, str. 2; "Napad na volivno svobodo", *Večerni list*, 5. 11. 1920, št. 252, str. 1; "Ljudstvo v boju za svoje pravice", *Večerni list*, 5. 11. 1920, št. 252, str. 1.

⁴¹ "Slovenci! Kaj se slovenskemu narodu obeta od SLS in JDS", *Slovenec*, 28. 11. 1920, št. 273, str. 1; "Politične novice: Reklama", *Slovenec*, 21. 10. 1920, št. 241, str. 3; "Predpisan program", *Slovenec*, 28. 10. 1920, št. 247, str. 1; "Politični boj za konstituantno", *Slovenec*, 23. 10. 1920, št. 243, str. 2–3; "Volilni boj za konstituantno", *Slovenec*, 24. 10. 1920, št. 244, str. 1–2; "Volilni boj za konstituantno", *Slovenec*, 27. 10. 1920, št. 246, str. 2–3; "Stranka napredka in demokratizacije", *Slovenec*, 25. 11. 1920, št. 270, str. 1; "Volivni boj", *Večerni list*, 22. 10. 1920, št. 241, str. 1–2; "Liberalci zoper avtonomijo Slovencev", *Večerni list*, 29. 10. 1920, št. 247, str. 1.

⁴² "Volivni boj za konstituantno", *Slovenec*, 30. 11. 1920, št. 249, str. 1; Janez Ev. Kalan, "Volilni maneuver demokratov", *Slovenec*, 6. 11. 1920, št. 254, str. 1–2.

⁴³ "Dr. Tavčar – dr. Gosar", *Večerni list*, 26. 11. 1920, št. 244, str. 2.

⁴⁴ "Dr. Tavčar – slamnati kandidat", *Slovenec*, 4. 11. 1920, št. 252, str. 2; "V boj za ljudsko ustavo", *Slovenec*, 6. 11. 1920, št. 254, str. 2–3; "V boj za ljudsko ustavo!", *Slovenec*, 7. 11. 1920, št. 255, str. 2–3; "Politične novice", *Slovenec*, 7. 11. 1920, št. 255, str. 4; "Programna revščina dr. Tavčarja", *Slovenec*, 9. 11. 1920, št. 256, str. 1–2; "V boj za ljudsko ustavo", *Slovenec*, 10. 11. 1920, št. 257, str. 1–2; "V boj za ljudsko ustavo", *Slovenec*, 11. 11. 1920, št. 258, str. 2–3; "Umik dr. Tavčarja", *Slovenec*, 12. 11. 1920, št. 259, str. 2; "Drugi odgovor dr. Tavčarja", *Slovenec*, 13. 11. 1920, št. 260, str. 3; "Odgovor dr. Tavčarju", *Slovenec*, 14. 11. 1920, št. 261, str. 2; "Nov odgovor dr. Tavčarju", *Slovenec*, 16. 11. 1920, št. 262, str. 3; "Županovanje dr. Tavčarja", *Slovenec*, 24. 11. 1920, št. 269, str. 4; "Dr. Tavčar ostane v Ljubljani", *Slovenec*, 26. 11. 1920, št. 271, str. 1.

takrat predsednika Deželne vlade za Slovenijo,⁴⁵ da je namerno preprečil, da bi v plebiscitni delegaciji za Koroško sodelovali še predstavniki JDS, SKS in JDS. Naj bi namreč "špekuliral, da bo mogel pričakovani narodni uspeh na Koroškem izkoristiti kot klerikalen uspeh", kar so pri SLS zavračali. Na obtožbe so zapisali: "Koroška izguba je sad – jugoslovanske in slovenske politične nezrelosti."⁴⁶

Drugi večji razhod med JDS in SLS je bilo vprašanje verske razsežnosti. Slovenska ljudska stranka se je postavila na stališče verske svobode, miru in prijateljskega sodelovanja s pravoslavnimi in z muslimanskimi "brati". Medtem ko je JDS zagovarjala, da bi vera morala ostati na zasebni ravni in ne bi smela imeti nikakršnega vpliva na posameznikovo družbeno in politično ravnanje, je SLS je demokratom očitala, da s tem kratijo svobodo vere in zavajajo katolike, prepričujejo duhovnike, naj ne svetujejo o volitvah, če pa že, pa naj priporočajo kandidate JDS.⁴⁷ Ta, v predvolilnem boju še posebej viden razhod med SLS in JDS je bil pravzaprav sestavni del zgodovinskega nasprotja med slovenskim političnim katolicizmom in liberalizmom.⁴⁸

SKS, ki je predstavljala podeželsko alternativo Koroščevi stranki,⁴⁹ pri SLS niso imeli za "samostojno", temveč za "privesek" liberalcev, "stranko gostilničarjev, prekupčevalcev, mešetarjev, mesarjev in liberalnih britov", ki da deluje proti kmetom.⁵⁰ Pri *Slovincu* so verjeli, da bo nova stranka razpadla zaradi notranjih razprtij in nestrinjanj⁵¹ ter lastne neresnosti v programu stranke, ki naj bi bil po

⁴⁵ Andrej Rahten, "Brejčev drugi mandat: politični izzivi Deželne vlade za Slovenijo v letu 1920", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 503–530.

⁴⁶ "Kdo je kriv?", *Slovenec*, 29. 10. 1920, št. 248, str. 1–2; Volilni boj za konstituantno", *Slovenec*, 29. 10. 1920, št. 248, str. 2.

⁴⁷ "V boj za ljudsko ustavo", *Slovenec*, 5. 11. 1920, št. 253, str. 2–3; "V boj za ljudsko ustavo", *Slovenec*, 6. 11. 1920, št. 254, str. 2–3; "Dnevne novice: Kaj je demokratom do vere.", *Slovenec*, 12. 11. 1920, št. 259, str. 3.

⁴⁸ Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu. Slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana, 2003), str. 44.

⁴⁹ Andrej Rahten in Nina Steinbacher, "'V boj za staro pravdo!' – ustanovitev in delovanje Samostojne kmetijske stranke do konca zasedanja konstituante", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), str. 73 (dalje: Rahten in Steinbacher, "'V boj za staro pravdo!").

⁵⁰ "Samostojna proti samoupravi Slovenije", *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1920, št. 46, str. 3; "Volilni boj v konstituantno", *Slovenec*, 30. 10. 1920, št. 249, str. 3; "Za avtonomijo, enakopravnost in socialno pravičnost!", *Slovenec*, 18. 11. 1920, št. 264, str. 2; "Dnevne novice", *Slovenec*, 24. 11. 1920, št. 269, str. 3; "Dnevne novice", *Slovenec*, 25. 11. 1920, št. 270, str. 4; "Za avtonomijo, enakopravnost in socialno pravičnost!", *Slovenec*, 26. 11. 1920, št. 271, str. 2; "Čistokrvno bratovstvo JDS in SKS", *Slovenec*, 13. 11. 1920, št. 260, str. 2; "Liberalni advokat zaupnik »Samostojne«", *Slovenski gospodar*, 21. 10. 1920, št. 42, str. 2; "Samostojna-liberalna zveza", *Slovenski gospodar*, 11. 11. 1920, št. 45, str. 3; "Poslušajte, kako vas farbajo", *Slovenski gospodar*, 11. 11. 1920, št. 45, str. 3; "Samostojna vodi kmete za nos", *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1920, št. 46, str. 2–3; "Samostojni in liberalci vse eno", *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1920, št. 46, str. 5; "Samostojni divjajo", *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1920, št. 46, str. 5–6; "Voli dobro", *Slovenski gospodar*, 23. 11. 1920, št. 47, str. 1–2; "Kaj je z liberalci", *Slovenski gospodar*, 24. 11. 1920, št. 48, str. 1; "Volilni boj", *Večerni list*, 22. 10. 1920, št. 241, str. 1–2.

⁵¹ "Klavern shod SKS", *Slovenec*, 6. 11. 1920, št. 254, str. 2; "Ali je 'Samostojna' kmetška stranka", *Slovenec*, 7. 11. 1920, št. 255, str. 3; "Beg iz SKS", *Slovenec*, 9. 11. 1920, št. 256, str. 2; "Nesrečni nosilec 'Samostojne'", *Slovenec*, 10. 11. 1920, št. 257, str. 1–2.

njihovem napolnjen z bleščečimi besedami in s frazami, a brez podlage.⁵² Eno glavnih volilnih baz so za SLS predstavljali kmetje, zato je apelirala nanje, da se na volitvah pravilno odločijo:

Stranka, ki je zrasla iz laži, stranka, ki se je posluževala v dosego svojega name-
na laži in vseh nedovoljenih sredstev, ta stranka si je sama pisala smrt. Slovenski
kmet! Bodi 28. novembra 1920 odločen sodnik!⁵³

Glavno kritiko je SLS SKS namenjala zaradi domnevnega sovraštva do vere.⁵⁴ *Slovenec* je poročal celo, da naj bi člani SKS v Rateški fari pri Škofji Loki sneli podobo Jezusa s križa in namesto njega nanj nalepili svoj volilni plakat.⁵⁵ SKS je največ privrženecv imela prav na Štajerskem, zato sta se je še posebej "lotila" v Mariboru izhajajoča časnika *Slovenski gospodar* in *Straža*, zlasti kandidate za volitve v štajerskem okrožju, Ivana Ureka, Jožefa Drofenika in Ivana Mermolja. Njihovo glasilo, *Kmetijski list*, so označili za lažnivega, veri sovražnega,⁵⁶ pogosto pa so objavljali tudi razna pisma ljudi, ki naj bi izstopili iz stranke Samostojnih.⁵⁷

Narodni socialistični stranki, novi stranki liberalnega tabora, SLS ni posve-
čala prevelike pozornosti. Kratke časopisne notice v *Slovenecu* in *Slovenskem*
gospodarju so v novembru pred volitvami zgolj bežno poročale o shodih
nasprotnikov in glavnih kandidatih za prihajajoče volitve.⁵⁸

⁵² K. "Razglajena S.K.S.", *Slovenec*, 13. 11. 1920, št. 260, str. 2; "Beg iz samostojne", *Slovenec*, 14. 11. 1920, št. 261, str. 2; "Divjaštvo SKS", *Slovenec*, 14. 11. 1920, št. 261, str. 2; "V boj za ljudsko ustavo", *Slovenec*, 17. 11. 1920, št. 263, str. 3; "Pred zgodovinskim trenutkom. V nedeljo se odloči usoda Slovenije. Ali avtonomija, kulturni proclut in gospodarska bodočnost – ali brezpomembna pokrajina samouprave. Vsi zavedni Slovenci s SLS za pravice slov. ljudstva!", *Slovenec*, 27. 11. 1920, št. 271, str. 1–3; "Poraz Samostojne v Nemški Avstriji", *Slovenski gospodar*, 21. 10. 1920, št. 42, str. 3; Posavčan, "Proč z vero v Samostojno!", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 1–2; "Rekvizitorji – glavarji Samostojne", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 4.

⁵³ K. "Razglajena S.K.S.", *Slovenec*, 13. 11. 1920, št. 260, str. 2.

⁵⁴ "Kakšni ljudje so samostojni?", *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1920, št. 46, str. 5; "Dopisi", *Slovenski gospo-*
dar, 18. 11. 1920, št. 56, str. 5; "Samostojni niso proti veri in cerkvi", *Slovenski gospodar*, 24. 11. 1920, št. 48, str. 1.

⁵⁵ "Dnevne novice. Samostojni divjaki.", *Slovenec*, 27. 11. 1920, št. 271, str. 4.

⁵⁶ "Kmetijski list' na laž postavljen", *Slovenski gospodar*, 4. 11. 1920, št. 44, str. 2; "Domača politika. Uboga Slovenija", *Slovenski gospodar*, 4. 11. 1920, št. 44, str. 4–5; "Obljuba dolg dela", *Slovenski gospodar*, 24. 11. 1920, št. 48, str. 1; "Ali je Samostojna kmetijska stranka?", *Straža*, 5. 11. 1920, št. 123, str. 2; "Dopisi", *Straža*, 5. 11. 1920, št. 123, str. 3; "Volilno gibanje", *Straža*, 12. 11. 1920, št. 126, str. 2.

⁵⁷ "Izstop iz 'Samostojne'", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 4; "Oči se jim odpirajo", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 4; Jožef Vernik, "Izstop iz samostojne", *Slovenski gospodar*, 4. 11. 1920, št. 44, str. 6; "Proč od Samostojne", *Slovenski gospodar*, 24. 11. 1920, št. 48, str. 2.

⁵⁸ "Shod volivcev iz zasedenega ozemlja", *Slovenec*, 21. 10. 1920, št. 241, str. 1–2; "Volivno gibanje nasprotnikov", *Slovenec*, 26. 10. 1920, št. 245, str. 5; "Mesto dr. Rybara", *Slovenec* 9. 11. 1920, št. 256, str. 2; "Pretep na političnem shodu", *Slovenec* 26. 11. 1920, št. 271, str. 4; "Kako so zborovali socijalisti?", *Straža*, 29. 10. 1920, št. 121, str. 2–3; "Narodni socijalisti tolčejo sami sebe v obraz s svojimi kandidaturami", *Straža*, 5. 11. 1920, št. 123, str. 2; "Gibanje socijalistov", *Straža*, 12. 11. 1920, št. 126, str. 2; "O SLS in NSS", *Straža*, 25. 11. 1920, št. 130, str. 3.

Karikatura iz *Večernega lista* ("Kako se je 'širila' Socialdemokracija na Slovenskem", *Večerni list*, 22. 11. 1920, št. 265, str. 1)

Socialno demokracijo je SLS označila za "slepivo dete liberalizma",⁵⁹ ki zasmehuje vero in cerkev.⁶⁰ Zavračali so, da se stranka resnično bori za socialno enakost in jo obsodili, da je v njihovem

⁵⁹ "Z Viča", *Slovenec*, 27. 11. 1920, št. 272, str. 2.

⁶⁰ "Izjava", *Slovenec*, 27. 11. 1920, št. 272, str. 3; "Dopisi", *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1920, št. 46, str. 6.

agitacijskem delovanju toliko surovosti in nasilstva proti drugače mislečim delavskim slojem /.../ Če bi socialdemokratska stranka bila prava socialna stranka, bi obrnila predvsem svojo skrb na to, da izgine iz njenih vrst prostaštvo, ki ima primere samo še pri agitatorjih Samostojne kmetijske stranke!⁶¹

Očitali so jim tudi, da so se obrnili proti kmetom,⁶² še zlasti pa proti katoliški veri.⁶³

Na komunistično stranko, "rdečkarje",⁶⁴ pri SLS niso polagali posebne pozornosti: "Jako zanimivi so komunistični shodi. Navadno se samo prepirajo s socijalnimi demokrati, kmetско ljudstvo pa se zabava",⁶⁵ norčevali so se iz njihove agitacije in jih dojemali kot "komedije"⁶⁶ ter morebitne posledice njihovega političnega programa so primerjali s takratnim stanjem v Rusiji. Še zlasti so se razhajali pri vprašanju vere, kjer jo je komunistična stranka zavračala,⁶⁷ še zlasti mešanje vere in politike, SLS pa je opozarjala tudi na preganjanje duhovnikov v Rusiji in na Madžarskem in s tem na kršenje osebnih pravic in svoboščin ter na splošno nasilje, ki naj bi spremljalo komunistično revolucijo.⁶⁸

Ostro je katoliški tabor napadel tudi Prekmursko gospodarsko stranko oz. "Šerügovno domačo stranko".⁶⁹ Kleklove *Novine* so zapisale, da skuša nova stran-

⁶¹ "Avtonomija Slovenije – edina rešitev", *Slovenec*, 19. 11. 1920, št. 265, str. 2; "Ko so bili socialisti ministri", *Večerni list*, 25. 10. 1920, št. 243, str. 1. Franc Ž., "Svoboda in teror", *Večerni list*, 29. 10. 1920, št. 247, str. 1–2;

"Volivni boj", *Večerni list*, 29. 10. 1920, št. 247, str. 2; "Socialdemokracija v dejanju", *Večerni list*, 2. 11. 1920, št. 249, str. 1; "Volivni boj", *Večerni list*, 3. 11. 1920, št. 250, str. 1–2.

⁶² "V boj za ljudsko ustavo", *Slovenec*, 16. 11. 1920, št. 262, str. 3; "Klaverni shod JSDS.", *Slovenec*, 16. 11. 1920, št. 262, str. 3; "Pogajanja med 'Samostojno' in JDS", *Slovenec*, 11. 11. 1920, št. 258.

⁶³ "Katoliška cerkev oskrunjena", *Večerni list*, 4. 11. 1920, št. 251, str. 1; "Kako svobodomiselní učitelj vzgaja mladino", *Večerni list*, 4. 11. 1920, št. 251, str. 1; "Pod vladno socialdemokracijo", *Večerni list*, 4. 11. 1920, št. 251, str. 1; "V obrambo krščanskega delavstva", *Večerni list*, 4. 11. 1920, št. 251, str. 1; "Socialdemokracija proti veri", *Večerni list*, 17. 11. 1920, št. 261, str. 1; "Brezverski načrti socialistov", *Večerni list*, 24. 11. 1920, št. 267, str. 1.

⁶⁴ "Dopisi", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 6–7; "Volilno gibanje", *Straža*, 26. 11. 1920, št. 131, str. 2–3.

⁶⁵ "Rdeči preroki", *Slovenec*, 19. 11. 1920, št. 265, str. 2.

⁶⁶ "Komedijska v Ribnici", *Slovenec*, 19. 11. 1920, št. 265, str. 2.

⁶⁷ "Proti komunistom", *Slovenski gospodar*, 21. 10. 1920, št. 42, str. 3; "Divjaštvo komunistov", *Slovenski gospodar*, 23. 11. 1920, št. 47, str. 4; "Komunisti že »delijo«", *Slovenski gospodar*, 23. 11. 1920, št. 47, str. 4.

⁶⁸ "Komunisti in vera", *Slovenec*, 21. 11. 1920, št. 267, str. 1–2; "Rdeči preroki, socialisti in komunisti", *Slovenec*, 24. 11. 1920, št. 269, str. 5; "Komunisti in socijalisti pogoreli", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 1; "V deželi komunistov", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 2; "Rdečica", *Straža*, 5. 11. 1920, št. 123, str. 4.

"Volilno gibanje", *Straža*, 19. 11. 1920, št. 128, str. 2; "Rdeči preroki, socialisti in komunisti", *Straža*, 22. 11. 1920, št. 129, str. 7; "Ljudstvo naj pogine", *Večerni list*, 4. 11. 1920, št. 251, str. 1; I., "Naši komunisti", *Večerni list*, 16. 11. 1920, št. 260, str. 2; "Komunisti in delavsko ljudstvo", *Večerni list*, 20. 11. 1920, št. 264, str. 1; "Svoboda in pokoj v komunistični državi", *Večerni list*, 24. 11. 1920, št. 267, str. 1; "Blagoslov komunizma ali koga boš volil 28. novembra", *Večerni list*, 24. 11. 1920, št. 267, str. 1–2.

⁶⁹ "Šerügovna domača stranka", *Novine*, 7. 11. 1920, št. 45, str. 2–3; "Obljube in dejanja komunistov", *Večerni list*, 23. 11. 1920, št. 266, str. 1.

ka v Prekmurju volivce z "lepim obljubami pritegniti k socialnim demokratom, komunistom in drugim protiverskim strankam." Zapisali so celo, da znajo biti celo "hujša 'nadloga' od Turkov".⁷⁰ Za glavno "grožnjo" v Prekmurju je SLS torej imela Prekmursko gospodarsko stranko, zato jo je v volilnem boju označila za "protiprekmursko" in protiversko, ki "sovraži prekmurski jezik, ka ste slovenski ne vüпали niti gučati, imena svojih postenih staršov dal prepisati..."⁷¹ *Slovenec* je novo stranko označil za "madžaronsko",⁷² kjer naj bi imeli "pač pribežališče vsi nezadovoljneži s sedanjo upravo".⁷³

Načelstvo SLS je sicer ob koncu volitev svoj volilni boj opisalo tako:

Volivna borba v Sloveniji se je izvršila v znamenju avtonomističnih teženj. Slovenska ljudska stranka je šla v volitve z jasnim avtonomističnim programom, ki po eni strani jamči državno edinstvo, na drugi pa omogoča gospodarski in kulturni razvoj pokrajin, ki ga mori in zadržuje centralizem.⁷⁴

Jugoslovanska demokratska stranka (JDS): "Za edinstvenost in konsolidacijo države!"⁷⁵

Že dokaj zgodaj je svoj predvolilni boj začela biti tudi slovenska JDS, ki se je izrekala predvsem za "edinstvenost" države in jugoslovanskost oz. za dekoncentracijo, razbremenitev osrednje uprave ter ureditev samouprave občin, okrajev in pokrajin. Zavzemali so se še za od politike neodvisno šolstvo in upravo, zaščiteno zasebno lastnino, agrarno reformo, ki bi temeljila na preprečevanju razdrobitve kmetij, enakopravnosti vseh verskih prepričanj ter proti zlorabi vere v politične namene. V zunanji politiki so se, kot piše *Ptujski list*, zanašali predvsem na dobre odnose s slovanskimi državami, zlasti s Čehi.⁷⁶ Za svojo glavno nalogo si je stranka postavila finančno vprašanje in s tem skrb za srednji in nižji stan ter prizadevanje, "za blaženje gospodarskih nasprotji med stanovi in poklici".⁷⁷

⁷⁰ "Kakši šolski poduk zahteva Šerüгова »domača stranka?«, *Novine*, 14. 11. 1920, št. 46, str. 1–2; "Šerüгова domača stranka", *Novine*, 7. 11. 1920, št. 45, str. 2–3; "Nekaj od »Prekmurskoga lažnika«, *Novine*, 21. 11. 1920, št. 47, str. 4–5; "Prekmurci pazite!", *Novine*, 21. 11. 1920, št. 47, str. 7; "Šerüгова »domača verstvena stranka« je nesreča za naše ljudstvo! Zakaj?", *Novine*, 28. 11. 1920, št. 48, str. 1–3.

⁷¹ "Glasi", *Novine*, 31. 10. 1920, št. 44, str. 3;

⁷² "Volilni boj v Prekmurju", *Straža*, 26. 11. 1920, št. 131, str. 2.

⁷³ "Prekmurje", *Slovenec*, 21. 11. 1920, št. 267, str. 3.

⁷⁴ "Avtonomija in stranke", *Slovenec*, 3. 12. 1920, št. 276, str. 1.

⁷⁵ "JDS za edinstvenost in konsolidacijo države", *Slovenski narod*, 6. 11. 1920, št. 254, str. 2.

⁷⁶ "Program jugoslovenske demokratske stranke", *Ptujski list*, 31. 10. 1920, št. 44, str. 2; "Koga bomo volili 28. novembra?", *Ptujski list*, 28. 11. 1920, št. 48, str. 1; Dr. V. Kukovec, "Smernice JDS", *Ptujski list*, 28. 11. 1920, št. 48, str. 1–2; "Demokratska stranka in delavstvo", *Ptujski list*, 28. 11. 1920, št. 48, str. 2.

⁷⁷ "Volilci demokratije na noge!", *Slovenski narod*, 28. 11. 1920, št. 273, str. 3; "Odločitev", *Slovenski narod*, 21. 11. 1920, št. 267, str. 3; Gregor Žerjav, "Poziv naprednjakom na deželi", *Slovenski narod*, 27. 11.

Že 12. septembra 1920 je JDS v Narodnem domu v Ljubljani priredila zborovanje, v katerem je bil glavni govornik Albert Kramer, s čimer je začela svojo volilno kampanjo, govoril pa je tudi Karel Triller. V svojem govoru je pojasnil, da stranka vztraja pri ideji o državni enotnosti: "Mi hočemo eno svojo državo, enega vladarja, en parlament, eno vrhovno državno oblast, ki bo v vsem in vsakem času parlamentu odgovorna." Napadel je predvsem konkurenčno stranko SLS, ki jo je posredno obtožil morebitnih goljufij, ko je izjavil, da je volilni zakon tako zastavljen, da "klerikalci" ne bi mogli "s pritiskom in falsificiranjem popravljati srečo."⁷⁸

Mi kličemo na boj proti klerikalni stranki, ki hoče nas Slovence odtrgati od skupnega narodnega telesa ter ustvariti iz naših slovenskih pokrajin corpus separatum, ki bi naj bi tvoril oblast najopasnejšo struje v našem narodu — rimskega klerikalizma. (Živahno pritrjevanje.)⁷⁹

S tem se je pričel predvolilni boj med JDS in SLS, boj, ki so mu glasila obeh strank namenjala največ črnila. Nosilec liste JDS je bil že večkrat omenjeni Ivan Tavčar, tedaj župan Ljubljane in urednik strankinega časopisa *Slovenski narod*, kamor je pisal kolumne in se v njih usmerjal, jasno, proti SLS, še zlasti proti članu SLS, Andreju Gosarju, ki sta si nasprotovala predvsem pri davčni in socialni politiki.⁸⁰

Po programih, po izjavah vodilnih politikov in po pisavi strankinih časopisov vidimo, da se v novi državi borita dva bistveno ločena sveta v svojih pogledih na bodočnost države za zmago. Na eni strani so demokratje, na drugi pa radikalci z našo SLS. Demokratje so se opetovano izrekli za zakonodajni centralizem, enakopravnost ver in plemen in za upravno dekoncentracijo.⁸¹

Če je SLS demokrate označevala za centraliste, kapitaliste, protislovensko usmerjene brezvernike, jim JDS v svojih glasilih *Slovenski narod*, *Jutro*, *Tabor* in *Ptujski list* ni ostala dolžna. V *Slovenskem narodu* so na primer vsakodnev-

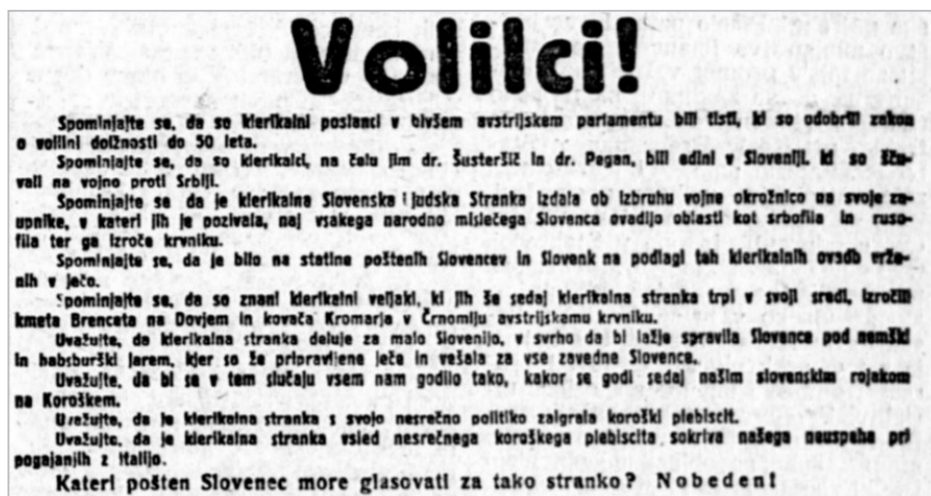
1920, št. 272, str. 1; "Zakaj bomo volili demokrate?", *Slovenski narod*, 27. 11. 1920, št. 272, str. 2; "Kako bomo volili?", *Slovenski narod*, 27. 11. 1920, št. 272, str. 2; "Volilci demokracije na noge!", *Slovenski narod*, 28. 11. 1920, št. 273, str. 3; Uvodno besedilo, *Jutro*, 23. 10. 1920, št. 54, str. 1; "Uradništvo in avtonomija", *Jutro*, 3. 11. 1920, št. 63, str. 1–2; "Boj za Jugoslavijo", *Jutro*, 28. 11. 1920, št. 85, str. 1; "Kaj more danes vedeti vsak volilec", *Jutro*, 28. 11. 1920, št. 85, str. 1.

⁷⁸ "Manifestacijsko zborovanje JDS", *Slovenski narod*, 14. 9. 1920, št. 209, str. 1.

⁷⁹ Prav tam.

⁸⁰ Ivan Tavčar, "Volilni manifest SLS", *Slovenski narod*, 29. 10. 1920, št. 248, str. 1; Ivan Tavčar, "Prvi odgovor", *Slovenski narod*, 12. 11. 1920, št. 259, str. 1; "Drugi odgovor", *Slovenski narod*, 13. 11. 1920, št. 260, str. 1–2.

⁸¹ "JDS za edinstvenost in konsolidacijo države", *Slovenski narod*, 6. 11. 1920, št. 254, str. 2.

JDS je v svojem glasilu *Slovenski narod* s tem razdelkom v novembru 1920 vse do volitev v Ustavodajno skupščino vsakodnevno opozarjal svoje pripadnike, zakaj naj ne glasujejo za SLS ("Volilci!", *Slovenski narod*, 26. 11. 1920, št. 271, str. 4 (ponavljajoč se sestavek v več številkah))

no objavljali razloge, zakaj ne glasovati za SLS. Očitali so jim "klerikalizem", poneumljanje kmeta, slabo gospodarsko oz. davčno politiko, imeli so jih za "že utrujeno" stranko brez moralnega čuta in inteligence, ki da "zasleduje le osebne in strankarske interese",⁸² ki bije nepošten boj, sloneč na množicah že ustaljenih volivcev,⁸³ zlasti na duhovščini, ki naj bi jo hujskali, da na ljudi apelirajo pri mašah, spovedi in prižnicah.⁸⁴

Klerikalci se zavedajo, da nič več ne stoji med ljudstvom na tako trdnih tleh, kakor pred vojno. Vedo prav dobro, da jim je dober del slovenskega ljudstva, ki so a preje vodili na vrvici, okrenil hrbet in si poiskal novo politično orientacijo.⁸⁵

⁸² "Klerikalni politiki", *Slovenski narod*, 10. 11. 1920, št. 257, str. 1

⁸³ "Program Jugoslov. Demokratske stranke za volitve v konstituanto", *Slovenski narod*, 24. 10. 1920, št. 244, str. 1–2; "Klerikalna volilna taktika", *Slovenski narod*, 28. 10. 1920, št. 247, str. 1; "Klerikalci povzročitelji draginje", *Slovenski narod*, 7. 11. 1920, št. 255, str. 3; "Klerikalna stranka in davki", *Slovenski narod*, 9. 11. 1920, št. 256, str. 3; "O čem klerikalci molče?", *Slovenski narod*, 10. 11. 1920, št. 257, str. 2; "Obrtno stališče za volitve v konstituanto", *Slovenski narod*, 11. 11. 1920, št. 258, str. 1; "Obrtniki in volitve", *Slovenski narod*, 14. 11. 1920, št. 261, str. 1–2; "Napravite konec klerikalnemu hujskanju proti Srbom!", *Slovenski narod*, 18. 11. 1920, št. 264, str. 3; "Kandidat obrtnikov pri SLS", *Slovenski narod*, 27. 11. 1920, št. 272, str. 1; "Reminiscence na bivšo dež. avtonomijo", *Slovenski narod*, 28. 11. 1920, št. 273, str. 1; "Volilna borba", *Jutro*, 27. 10. 1920, št. 57, str. 2; "Obrtniki in volitve", *Jutro*, 2. 11. 1920, št. 62, str. 1; "Ljubljana, 22. novembra", *Jutro*, 23. 11. 1920, št. 80, str. 1.

⁸⁴ "Priprave za volitve v Sloveniji", *Jutro*, 20. 10. 1920, št. 52, str. 2; "Političen teden", *Jutro*, 2. 11. 1920, št. 62, str. 2; "Ljubljana, 8. 11.", *Jutro*, 9. 11. 1920, št. 68, str. 1.

⁸⁵ "Politične vesti", *Slovenski narod*, 4. 11. 1920, št. 252, str. 2.

Podpirali pa so vendarle SKS, ki naj bi po njihovem združevala tako kmetovalce iz SLS, deloma liberalce.⁸⁶

V že omenjenem zborovanju se je Karel Triller usmerili tudi proti JSDS, ki ji je očital oprijemanja boljševizma ter da v stranki ne zastopajo interesov vseh slojev, še zlasti ne najrevnejših. "Jedro socijalnodemokratske stranke tvori boljševizem, ki je vrgel čez krov vse duševne delavce ter ima srce samo za industrijske delavce in proglašja vladno proletarijata",⁸⁷ *Tabor* pa jih je označil za nasilneže.⁸⁸

JDS je na liberalni strani prav tako predstavljala najodločnejšo nasprotnico komunizma, npr. ob splošni in železničarski stavki leta 1920 je podprla *Obznanilo*, uredbo, s katero se je za obdobje zasedanja Ustavodajne skupščine do sprejetja ustave prepovedala dejavnost komunističnih organizacij, in se tako postavila na stran oblasti. Njihova stališča so bila, da komunizem pomeni uničenje vsej kulturnih in civilizacijskih dosežkov meščanstva ter diktaturo manjšine nad večino, ki bi jo bilo potrebno zatreti, če ne gre drugače, tudi s silo. Tavčar je takoj po ustanovitvi komunistične stranke zapisal, da bo "komunizem poginil na vislicah".⁸⁹ Odločno so nastopili proti "boljševizmu", ki ga je *Tabor* označil za največji pokret dvajsetega stoletja.⁹⁰

Prav tako so ostro nastopili proti NSS, ki so jih obtožili "paktiranja" s komunistično stranko in socialnimi demokrati, da so neresna stranka z "otročjimi" kandidati, "katerih kvaliteta po večini ne zadostuje niti za občinske pisarje, ki nimajo pojma o velikih vprašanjih našega naroda in njegove države ter so le v enem veliki: v podcenjevanju razsodnosti naprednega ljudstva!"⁹¹ Prav tako jim je očitala, da "niso iti enega strela sprožili proti klerikalcem".⁹²

Kdor v resnici narodno misli in čuti, ne more voliti liste narodnih socialistov, ki sicer na vse kriplje kriče, da so radikalno narodni, v resnici pa igrajo pod eno odejo s socijalnimi demokrati in komunisti.⁹³

⁸⁶ Priprave za volitve v Sloveniji", *Jutro*, 20. 10. 1920, št. 52, str. 2; "Volilna borba", *Jutro*, 7. 11. 1920, št. 67, str. 2.

⁸⁷ Prav tam, str. 2.

⁸⁸ "To so seveda kavalirji!", *Tabor*, 23. 10. 1920, št. 49, str. 2.

⁸⁹ Ivan Tavčar, "Komunizem?", *Slovenski narod*, 18. 4. 1920, št. 88, str. 1.

⁹⁰ "Umirajoči pokret", *Tabor*, 3. 11. 1920, št. 57, str. 1; "Draginja in socijalizem", *Tabor*, 7. 11. 1920, št. 62, str. 2.

⁹¹ "Agitacijska sredstva NSS", *Jutro*, 21. 11. 1920, št. 79, str. 2; "Otročje postopanje", *Jutro*, 24. 11. 1920, št. 81, str. 3; "Zunanja in notranja politika", *Tabor*, 27. 10. 1920, št. 52, str. 2; "NS in volitve", *Tabor*, 28. 10. 1920, št. 53, str. 2; "Shod modraških razgrajačev", *Tabor*, 23. 11. 1920, št. 74, str. 1–2; "Zaplotna politika nar. socialistov", *Tabor*, 27. 11. 1920, št. 78, str. 1; "Kapitalistovi idealisti", *Tabor*, 27. 11. 1920, št. 78, str. 1; "Vzori čistosti", *Tabor*, 27. 11. 1920, št. 78, str. 1–2; "Volilcem NSS", *Tabor*, 28. 11. 1920, št. 79, str. 2; "Modraši", *Tabor*, 28. 11. 1920, št. 79, str. 2.

⁹² "Poštenjaki", *Slovenski narod*, 7. 11. 1920, št. 255, str. 3; "Narodni socijalci zvezani s klerikalci", *Tabor*, 27. 11. 1920, št. 78, str. 2.

⁹³ "Politične vesti", *Slovenski narod*, 4. 11. 1920, št. 525, str. 2; "Čisti značaji – narodni socijalisti", *Slovenski narod*, 27. 11. 1920, št. 272, str. 3; "Borno zborovanje NSS", *Slovenski narod*, 27. 11. 1920, št. 272, str. 2–3.

Poziv JDS proti komunistom na dan volitev ("Volilci!", *Slovenski narod*, 28. 11. 1920, št. 273, str. 5)

Samostojna kmetijska stranka (SKS): "V boj za staro pravdo!"

SKS je kot nova stranka, nastala je namreč pod vodstvom nekdanjega člana Narodno napredne stranke Ivana Puclja šele leto prej, 1. junija 1919, v predvolilnem boju svojo dejavnost gradila predvsem na lastni promociji. Ustanovitev SKS so liberalci tako materialno in politično podprli, čeprav so pri SKS ostro zavračali kakršnokoli zvezo z JDS in poudarjali svojo samostojnost.⁹⁴ Organizirala je vrsto zborovanj, shodov in sestankov, ki so bili najštevilčnejši na Štajerskem in na Dolenjskem. Na srečanjih so strankini odborniki opozarjali "kmetско ljudstvo na potrebo močne kmetске organizacije in vzorne discipline".⁹⁵ Pri vprašanju religije veri niso nasprotovali, so pa zagovarjali stališče, naj se je ne izrablja v politične namene. Somišljenike so pozivali, naj ustanavljajo knjižnice, bralna, izobraževalna in pevska društva ter seveda pridobivajo naročnike na njihovo glasilo *Kmetijski list*. Na shodih so v strankah izpostavljali predvsem položaj kmeta oz. kmetско samostojnost (pomoč pri nabavi kmetijskih strojev, pripomočkov, gnojil, infrastrukture, ustanavljanje kmečkim potrebam prilagojenih šole, skrajšanje vojaškega roka za kmete), dohodninski davek, izvozno tarifo ipd. Hkrati so zagovarjali enakopravnost in odpravo privilegiranja posamičnih stanov.⁹⁶ V volilnem boju so nastopili zlasti proti meščanskim strankam, pri čemer so bili najostrejši torej do SLS.

⁹⁴ "Vsej javnosti!", *Kmetijski list*, 28. 10. 1920, št. 44, str. 1.

⁹⁵ "Naši tabori, shodi in sestanki", *Kmetijski list*, 21. 10. 1920, št. 43, str. 2; "Naši tabori, shodi in sestanki", 11. 11. 1920, št. 46, str. 1; "Naši tabori, shodi in sestanki", 18. 11. 1920, št. 47, str. 3; "Naši tabori, shodi in sestanki", 25. 11. 1920, št. 48, str. 2. Glej tudi: "Šmartno ob Dreti", *Kmetijski list*, 7. 10. 1920, št. 41, str. 2; "Tabor SKS v Želimljah pri Ljubljani", *Kmetijski list*, 28. 10. 1920, št. 44, str. 2; "Pri Sv. Križu na Murskem Polju", *Kmetijski list*, 4. 11. 1920, št. 45, str. 2.

⁹⁶ "Slovenskemu kmetu, slovenskemu ljudstvu!", *Kmetijski list*, 21. 10. 1920, št. 43, str. 1.

Voditelji teh strank, v mestih meščanski sloji, po deželi pa duhovniki in nekaj mogotcev, so si, ko so po kmetiskih hrbtičkih zlezli na poslanske in pozneje na ministrske stolčke, ustvarili monopol na politiko, češ: ti, kmet, nas le poslušaj, saj itak nisi za politiko!⁹⁷

Po njihovem mnenju pri SLS kmeta niso dobro zastopali oz. mu celo škodili⁹⁸ ter zlorabljali vero v politične namene: "Nesramneži! Kdo je bolj nekrščanski kot oni sami?"⁹⁹ Zapisali so, da se zavzemajo za avtonomijo le zato, ker vedo, da v Jugoslaviji nimajo večine, tako kot na Slovenskem.¹⁰⁰

Z liberalci do večjih konfliktov ni prihajalo, češ da jih niti niso jemali za konkurenco,¹⁰¹ da so zgolj "pojejo slavo sebi in vlečejo obrtnika in trgovca".¹⁰²

Nekaj kritik je bilo usmerjenih tudi k socialnim demokratom, ki so jih obtožili, da so s tem, ko so se delavci sami organizirali, pri tem izključili možnost sodelovanja s kmeti, kar bi lahko vodilo v skupni cilj, da bi oblast nad narodi in državo imeli kmetje in delavci. Poudarili so tudi, da so volivci na podeželju teritorij SKS, delavskim strankam pa očitali, da "rinejo nepošteno na deželo s svojo organizacijo".¹⁰³ Njihovo glavno vodilo v volitvah je torej bilo: "Kar je na deželi, spada vse v eno stranko in ta je naša SKS, ki ima v programu zaščito vsakogar na deželi: kmeta, delavca in obrtnika."¹⁰⁴

Jugoslovanska socialna demokratska stranka (JSDS): "Volite možé dela!"¹⁰⁵

Prva socialnodemokratska stranka na Slovenskem je kot delavska stranka v predvolilnem boju poudarjala socialno enakopravnost in gospodarsko varnost

⁹⁷ "Tabor SKS v Želimljah pri Ljubljani", *Kmetijski list*, 28. 10. 1920, št. 44, str. 2.

⁹⁸ "Mi in druge stranke", *Kmetijski list*, 11. 3. 1920, št. 11, str. 2; "Demokrati se razkrinkavajo", *Kmetijski list*, 8. 7. 1920, št. 28, str. 3; "Brezpomembna stranka", *Kmetijski list*, 21. 10. 1920, št. 43, str. 2; "Tovariši, pozor!", *Kmetijski list*, 21. 10. 1920, št. 43, str. 2; "Kako je skrbela SLS: za kmeta?", *Kmetijski list*, 28. 10. 1920, št. 44, str. 1; "Naša prva zmaga", *Kmetijski list*, 4. 11. 1920, št. 45, str. 1; "Zakaj gremo svojo pot?", *Kmetijski list*, 11. 11. 1920, št. 46, str. 1; "Velik pomen našega nastopa", *Kmetijski list*, 18. 11. 1920, št. 47, str. 1; "Klerikalci", *Kmetijski list*, 18. 11. 1920, št. 47, str. 2–3; "Klerikalci", *Kmetijski list*, 25. 11. 1920, št. 48, str. 1–4; "Kdo je imel od vojne profit? Kdo je povzročil prisilne rekvizicije? Kdo je agitiral za vojna posojila in za nadaljevanje vojske?", *Kmetijski list*, 25. 11. 1920, št. 48, str. 2.

⁹⁹ "Slovenski gospodar in carina", *Kmetijski list*, 29. 7. 1920, št. 31, str. 3; "Neomajena katoliška načela klerikalcev", *Kmetijski list*, 25. 11. 1920, št. 48, str. 2.

¹⁰⁰ "Zakaj je 'Slovenska ljudska stranka' za avtonomijo?", *Kmetijski list*, 25. 11. 1920, št. 48, str. 2.

¹⁰¹ "Klerikalci, liberalci in mi", *Kmetijski list*, 7. 9. 1920, št. 37, str. 1.

¹⁰² "Obrtni kandidati JDS, SLS in SKS", *Kmetijski list*, 18. 11. 1920, št. 47, str. 1.

¹⁰³ "Demokrati se razkrinkavajo", *Kmetijski list*, 8. 7. 1920, št. 28, str. 3.

¹⁰⁴ "Volilna borba", *Kmetijski list*, 30. 9. 1920, št. 40, str. 1.

¹⁰⁵ "Volite možé dela!", *Naprej*, 25. 11. 1920, št. 272, str. 1.

posameznikov. V narodnem vprašanju se je zavzemala za oblikovanje enotne jugoslovanske države, a je bila proti nadvladi ene države nad drugimi.¹⁰⁶ Zahtevala je obvezen, brezplačen in neverski pouk v ljudskih in izobraževalnih šolah in brezplačno višje šolstvo.¹⁰⁷ Hkrati je poudarjala moč proletariata in sledenje socializmu oz. socialistični revoluciji. Etbin Kristan je na enem izmed shodov JSDS dejal: "Vprašanje le to, kako se bomo v tej socijalni revoluciji vedli, kako se bomo pripravljali na zadnji čin, kadar pride, da ga izvršimo zmagovito. Pripravljati se moramo ne le, da prekucnemo stari kapitalistični svet, ampak da postavimo na njegovo mesto nekaj boljšega /.../"¹⁰⁸

V njihovem glasilu *Naprej*, s katerim je vodstvo JSDS po pretresih leta 1920 obnovilo stranko,¹⁰⁹ so pisali:

Smo pristaši svetovnega nazora, ki ga smatramo, da je najnaprednejši, katerega ideje bodo s svojim uresničevanjem dvignile človeštvo na višji kulturni nivo, mu nudile vedno boljše življenjske pogoje. Kdor gre v boj za svetovni nazor, načela in ne za osebe, ki naj bodo na vrhuncu in izkoriščale množice, ta misli pošteno.¹¹⁰

Tik pred volitvami so apelirali na svoje pristaše tako:

Ali naj gre volilec takoj po volitvi domov? – Nikakor ne in za nobeno ceno ne. Volilec naj poišče svoje pristaše in naj jim pomaga pri agitaciji od osebe do osebe in od hiše do hiše, dokler ni prepričan, da je že zadnji njegov prijatelj in znanec glasoval. Šele nato naj gre domov.¹¹¹

V največji meri se je obrnila proti meščanskim strankam in zlasti katoliškemu gibanju, saj je zahtevala strogo ločitev cerkve od države in razglasitev vere za zasebno zadevo.¹¹² SLS so obtoževali, da se opirajo na nekdanjo kariero

¹⁰⁶ "Sijajen shod soc. dem. stranke v Ljubljani", *Naprej*, 21. 10. 1920, št. 243, str. 1–2; "Volite može dela!", *Naprej*, 25. 11. 1920, št. 272, str. 1; Državni uradnik, "Državnim uradnikom v premislek", *Naprej*, 25. 11. 1920, št. 272, str. 1–2; Štefan Z. Ivanič, "Ustava in narodno zdravje", *Naprej*, 25. 11. 1920, št. 272, str. 2; "Volite socijal-demokratsko", *Naprej*, 25. 11. 1920, št. 272, str. 3. "Včerajšnji sijajni volilni shod", *Naprej*, 26. 11. 1920, št. 273, str. 2.

¹⁰⁷ Jurij Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS* (Ljubljana 1998), str. 7 (dalje: Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem*).

¹⁰⁸ "Sijajen shod soc. dem. stranke v Ljubljani", *Naprej*, 20. 10. 1920, št. 242, str. 1–2.

¹⁰⁹ Pomladi 1920 se je od stranke odcepila radikalna, "levičarska" struja in ustanovila Delavsko socialistično stranko Slovenije (DSSS), ki se je aprila vključila v vsejugoslovansko komunistično stranko. Zato so na izrednem kongresu JSDS 3. marca delegati JSDS in (takrat še) DSSS podpisali odcepitev, 13. aprila je bil na pogajanjih med delegati obeh strank celo podpisan sporazum o prenehanju obstoja JSDS, čemur se je vodstvo JSDS nato odreklo (Vida Deželak Barič, "Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora na Slovenskem 1896–1941", *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1, str. 84–111).

¹¹⁰ "Načela ali osebe", *Naprej*, 17. 11. 1920, št. 267, str. 1.

¹¹¹ "Pozor volilci", *Naprej*, 27. 11. 1920, št. 274, str. 1.

¹¹² "Dnevna kronika", *Naprej*, 11. 11. 1920, št. 260, str. 2.

iz Avstro-Ogrske¹¹³ ter da na volivce vplivajo z vsemi možnimi triki,¹¹⁴ tako z osebnim vplivom kot agitacijo duhovništva in s cerkveno avtoriteto.¹¹⁵ Označili so jih za oderuške veleposestnike, bogate škofo, republikance in jih obtožili izkoriščanja delavca za lastne finančne interese.¹¹⁶

JDS so pri JSDS enačili s "klerikalci", saj naj bi podpirali meščanske interese, interese kapitalizma ("Demokratska stranka ni stranka malih ljudi, ampak stranka kapitalistov, ki izrabljajo v dosego svojih ciljev tudi tisto nekapitalistično inteligenco /.../"¹¹⁷).¹¹⁸

Obe meščanski stranki sta bili deležni oznak "zastarelosti", pretirane birokracije, dobičkarstva in izkoriščevalnosti. "Sedaj poginjata JDS in SLS kot ribniški konj, ko se je bil pravkar navadil stradati, pa je crknil."¹¹⁹

NSS so imeli za "zapeljano tržaško delavstvo", ki "trajno in odkrito ruši disciplino v vrstah zavednega delavstva in pomaga raznim političnim špekulantom na noge."¹²⁰ Pri *Naprej* so ugotavljali, da gre za liberalno stranko, ki je nastala zaradi "idealstov, ki so iz gole lahkovernosti in pomanjkljive razredne zavesti verjeli lepim besedam".¹²¹ Na svoje volivce so apelirali, naj ne nasedajo temu, da gre za socialistično stranko, ter NSS obrnejo hrbet.¹²²

Obrnili so se tudi proti komunizmu in KSJ, ki so jo po njunem burnem razkolu poimenovali za "skrajnost" in "stranko norcev",¹²³ jo obtoževali goljufig in jo označili za sleparko, ki "svetu laže, da se bori za uveljavljenje čistih in pravih demokratskih principov."¹²⁴ Stranki so očitali nasilno revolucijo¹²⁵ in zapeljevanje delavcev: "Velike posledice že ima od buržuazije najeti in posneševani

¹¹³ "Osvobodilni program Slovenske ljudske stranke", *Naprej*, 27. 10. 1920, št. 248, str. 1.

¹¹⁴ "Volilni boj v Sloveniji", *Naprej*, 17. 11. 1920, št. 267, str. 3.

¹¹⁵ "Naš volilni boj sijajno napreduje", *Naprej*, 16. 11. 1920, št. 264, str. 1.

¹¹⁶ "Črni preroki – klerikalci", *Naprej*, 25. 11. 1920, št. 272, str. 3; "Voditelji SLS in njihovi milijoni", *Naprej*, 20. 11. 1920, št. 268, str. 3; "Vsem, ki stradate, ste brez stanovanj in nimate kaj obleči, zahvalite se klerikalizmu in kapitalizmu za to", *Naprej*, 22. 11. 1920, št. 269, str. 2; "Milijonarji! Vaša zagovornica je SLS", *Naprej*, 22. 11. 1920, št. 269, str. 2; Jakob Vehovec, "Odgovor g. Fr. Smoletu", *Naprej*, 23. 11. 1920, št. 270, str. 3.

¹¹⁷ "Volilni proglas demokratske zajednice", *Naprej*, 21. 10. 1920, št. 243, str. 2.

¹¹⁸ "Volilni program JDS in delavstvo", *Naprej*, 23. 10. 1920, št. 245, str. 1–2; "Ogledalo naših »demokratov«, *Naprej*, 12. 11. 1920, št. 261, str. 1–2; "Bedasta opazka Jutra", *Naprej*, 20. 11. 1920, št. 268, str. 2.

¹¹⁹ "Volilni boj v Sloveniji", *Naprej*, 23. 11. 1920, št. 270, str. 2.

¹²⁰ "Samostojni narodni socialisti", *Naprej*, 17. 11. 1920, št. 267, str. 1; "Zizibambule iščejo pristaše", *Naprej*, 18. 11. 1920, št. 266, str. 1.

¹²¹ "Samostojni narodni socialisti", *Naprej*, 17. 11. 1920, št. 265, str. 1.

¹²² "Velikanska polomija Krumirske Ne Se Se", *Naprej*, 26. 11. 1920, št. 273, str. 2.

¹²³ "Kaj so in kaj hočejo komunisti", *Naprej*, 26. 11. 1920, št. 273, str. 2; "Volite socijal-demokratično!", *Naprej*, 27. 11. 1920, št. 274, str. 3.

¹²⁴ "Komunistična sleparija", *Naprej*, 23. 11. 1920, št. 270, str. 1; "Komunisti lažejo in obrekujejo", *Naprej*, 24. 11. 1920, št. 271, str. 3; "Dvojna igra komunistov", *Naprej*, 30. 11. 1920, št. 276, str. 2.

¹²⁵ "Komunisti in parlament", *Naprej*, 29. 10 1920, št. 250, str. 1; "Ostra kritika", *Naprej*, 4. 11. 1920, št. 254, str. 1; "Komunisti firče", *Naprej*, 26. 11. 1920, št. 273, str. 2.

komunizem, ne le v organizatoričnem, ampak tudi v materialnem in socialnem oziru /.../.¹²⁶

Narodno socialistična stranka (NSS): "Malkontenti na plan!"¹²⁷

NSS je bila ena izmed na novo vzklih strank liberalnega tabora, ustanovljena 7. decembra 1919 po češkem zgledu na načelih meščanske liberalne levice in socialistov. Zavzemala se je za socialistični družbeni red in zmago delavstva nad gospodarskim kapitalizmom,¹²⁸ zahtevala je osemurni delavnik, plačan delavski dopust, delavski zbornici, socialnem zavarovanju, izvedbo agrarne reforme, pa tudi za izboljšanje socialnega položaja invalidov.¹²⁹ Čeprav mnogi menijo, da sta tako SKS kot NSS nastali kot politični maneuver liberalnega tabora v boju proti SLS, pa pri ustanovitvi narodnih socialistov JDS ni sodelovala.¹³⁰ V njej so se sicer združili nekdanji podporniki JDS ter nekdanji člani JSDS, ki jim socialdemokratska stranka ni bila blizu zaradi njene internacionalistične usmeritve. NSS je svoje poglede najprej izražala v dnevniku *Jugoslavija*, od leta 1920 pa je bilo njeno glasilo *Nova pravda*. V svojem programu so se zavzemali za spremembo kapitalistične gospodarske organizacije v socialistično, mezno razmerje pa v solastninsko, kar bi lahko dosegli s socializacijo kapitalističnih podjetij.¹³¹ Poleg splošne, enake, tajne in neposredne volilne pravice zagovarjala še načelo, naj imajo tudi narodne manjšine pravico do svojih predstavnikov v parlamentu.¹³² Veliko pozornosti so namenili tudi begunski problematiki

¹²⁶ "Pred strankinim zborom", *Naprej*, 27. 10. 1920, št. 248, str. 1.

¹²⁷ "Ta plava je ta prava!", *Nova pravda*, 26. 11. 1920, št. 58, str. 3.

¹²⁸ "Za ves naš narod", *Nova pravda*, 4. 11. 1920, št. 39, str. 1; "Proletarci! Vsi kot en mož", *Nova pravda*, 11. 11. 1920, št. 45, str. 1.

¹²⁹ Načelstvo Narodno-socialistične stranke, "Naš oklic", *Nova pravda*, 23. 10. 1920, št. 34, str. 5–6; "Kaj hočemo?", *Nova pravda*, 2. 11. 1920, št. 37, str. 1; "Za ves naš narod", *Nova pravda*, 4. 11. 1920, št. 39, str. 1; "Manifestacijski shod", *Nova pravda*, 6. 11. 1920, št. 41, str. 1; "K našemu socialnemu programu", *Nova pravda*, 10. 11. 1920, št. 44, str. 2; "K našemu socialnemu programu", *Nova pravda*, 11. 11. 1920, št. 45, str. 1–2; "K našemu socialnemu programu", *Nova pravda*, 13. 11. 1920, št. 47, str. 1–2; "K našemu socialnemu programu", *Nova pravda*, 15. 11. 1920, št. 48, str. 1–2; "K našemu socialnemu programu", *Nova pravda*, 20. 11. 1920, št. 53, str. 1–2; "K našemu socialnemu programu", *Nova pravda*, 22. 11. 1920, št. 54, str. 2; "Kdo bo volil narodno socialistično stranko?", *Nova pravda*, 25. 11. 1920, št. 57, str. 2.

¹³⁰ Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS*, str. 34.

¹³¹ Prav tam, str. 23–24; Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji* (Ljubljana, 1965), str. 193.

¹³² Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem*, str. 24; "Naša lastna krivda!", *Nova pravda*, 23. 10. 1920, št. 34, str. 1.

(leta 1920 predvsem primorskim beguncem),¹³³ pri čemer so zlasti za glasove beguncev z italijanskega zasedenega ozemlja tekmovali v glavnem z JDS.¹³⁴

V volilnem boju so nastopili proti vsem ostalim strankam:

Boj, v katerega stopamo kot mlada stranka, je za naše celokupno ljudstvo največjega pomena, ker od njihovega izida je za dolga leta odvisna njegova bodočnost. Stare politične stranke so s svojim koruptnim delovanjem in s svojo nezmožnostjo pokazale, da nimajo več pravice do življenja in njihov boj za obstanek ni boj za ideje, temveč boj za strankarska korita, ki se polnijo iz ljudskega premoženja.¹³⁵

JDS je bila po njihovem preveč konservativna in preveč kapitalistična.¹³⁶ V *Novi pravdi* so jih označili za sleparje, ki skušajo prevarati "trgovce in obrtnike, hišne posestnike in javne uradnike, kateri so toliko in tolikokrat škripali z zobmi" in karali njihovo dosedanje delo v Beogradu. Označili so jih za zastopnike kapitalističnih interesov.¹³⁷ Zapisali so, da je župan Ivan Tavčar le marioneta "v rokah pretkanih in častihlepnih mladinov",¹³⁸ ki ga je stranka izkoriščala, da bi v mestu Ljubljana pridobila čim več glasov. Tako so zapisali v svojem glasilu:

Imamo nebroj somišljenikov, ki se vesele našega čilega poleta in ki bodo brezdomno z nami volili, akoravno so bili doslej pristaši starih izžitih strank. So to mali kmetje, kmetijski in tovarniški delavci, hlapci, rudarji, obrtniki in rokodelci vseh strok, mali trgovci, železničarji, učitelji, zasebni in javni nameščenci, zdravniki, sodniki, profesorji in do malega vsi begunci (stranka beračev). Vsi ti trpeči in od kapitalistov zasmehovani sloji imajo smisel za resnično narodnost in za pravilni socijalizem; salonski demokratizem, s katerim se ponaša JDS, je našim somišljenikom tuj.¹³⁹

¹³³ "Begunci in volitve", *Nova pravda*, 3. 11. 1920, št. 38, str. 1; "Demokrati – izdajalci beguncev", *Nova pravda*, 6. 11. 1920, št. 41, str. 2; "Dnevne vesti", *Nova pravda*, 6. 11. 1920, št. 41, str. 3; "Begunci, zapomnite si!", *Nova pravda*, 24. 11. 1920, št. 56, str. 4; "Politične vesti", *Nova pravda*, 24. 11. 1920, št. 56, str. 4.

¹³⁴ "K begunskemu programu", *Tabor*, 28. 11. 1920, št. 79, str. 1–2; "Begunci! Begunci!", *Tabor*, 28. 11. 1920, št. 79, str. 6; Goriški begunec, "Za katero stranko naj begunci pri prihodnjih volitvah glasujejo", *Tabor*, 2. 11. 1920, št. 252, str. 1–2; "Begunski program", *Slovenski narod*, 28. 11. 1920, št. 273, str. 1; "Narodni socialci proti beguncem", *Jutro*, 21. 11. 1920, št. 79, str. 1.

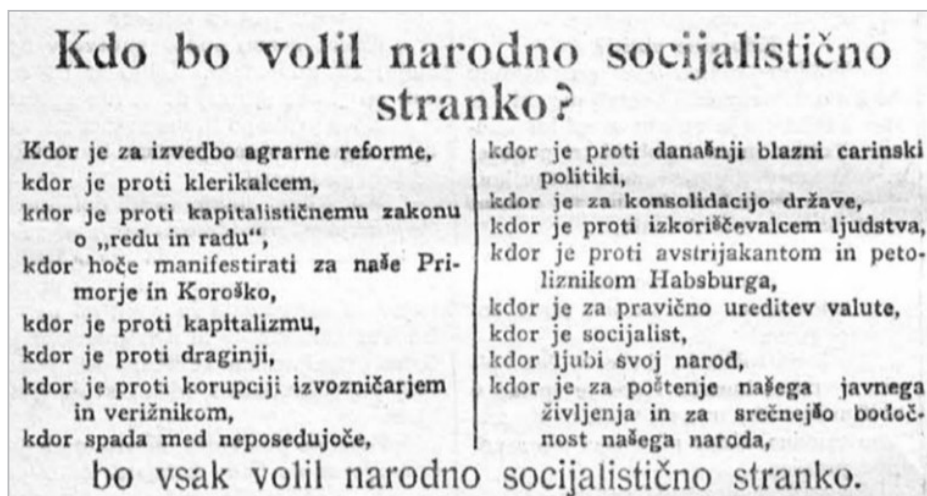
¹³⁵ "Našim somišljenikom", *Nova pravda*, 29. 10. 1920, št. 35, str. 2–3.

¹³⁶ "Kaj je JDS?", *Nova pravda*, 2. 11. 1920, št. 37, str. 2.

¹³⁷ "Volilni program JDS in delavstvo", *Naprej*, 23. 10. 1920, št. 245, str. 1–2.

¹³⁸ "Dr. Tavčar – slamnati mož", *Nova pravda*, 25. 11. 1920, št. 57, str. 1.

¹³⁹ "Našim somišljenikom", *Nova pravda*, 26. 11. 1920, št. 58, str. 3.

Poziv volivcem s strani NSS, objavljen v glasilu *Nova pravda* ("Kam boš spustil kroglico 28. novembra?", *Nova pravda*, 25. 11. 1920, št. 57, str. 2)

Rivalstvo med JDS in NSS je kazalo na razkol znotraj liberalnega tabora, pri čemer se je kritika NSS osredotočala na kopičenje bogastva voditeljev JDS ter poudarjala, da je JDS "pogrebna forma liberalizma, ki je po vojni propadel po celem svetu in bo propadel tudi pri nas".¹⁴⁰

Za delavski stranki JSDS, ki so jo označili za "nemškutarske socije", in KSJ so zapisali, da podpirata nasilje in razdor med delavci in o njihovi stranki širijo laži.¹⁴¹ Skupaj z SLS in z JDS so jih krivili, da so kot vladajoči "prepustili" Italiji Primorsko z Rapalsko pogodbo.¹⁴² JSDS in KSJ so očitali, da pozabljajo na narodnost in zgolj "napihujejo" idejo od mednarodnem socializmu, ki naj bi jo že "zdavnaj izbrisala štiriletna vojna v znamenju mednarodne vzajemnosti internacionalnega programa".¹⁴³ Zlasti KSJ so očitali še, da niso imeli zastavljenega programa za dobro delavca ter da: "komunistična ideja na Slovenskem nima tal in le zapeljevanje delavstva je, če se z njo uganja pravcati humbug".¹⁴⁴

SLS so očitali, da ne zastopa interesov delavcev in da deluje zoper njih, *Večerni list* pa so obtožili podpihovanja in razširjanja laži o socialističnih orga-

¹⁴⁰ Perovšek, *Liberalizem in vprašanje Slovenstva*, str. 118.

¹⁴¹ "Napreju", *Nova pravda*, 29. 10. 1920, št. 35, str. 2–3; "Komunisti delajo razdor", *Nova pravda*, 30. 10. 1920, št. 36, str. 2; "Smešnice iz Napreja", *Nova pravda*, 4. 11. 1920, št. 39, str. 2.

¹⁴² "Ne priznamo", *Nova pravda*, 12. 11. 1920, št. 46, str. 1.

¹⁴³ "Socialdemokrati nekdanj in sedaj", *Nova pravda* 17. 11. 1920, št. 50, str. 2.

¹⁴⁴ "Kaj so delali", *Nova pravda*, 18. 11. 1920, št. 51, str. 1.

nizacijah ter sejanja razdora med delavstvom.¹⁴⁵ Pri NSS se s katoliškim taborom prav tako niso strinjali glede vprašanja vere ter zavzemali stališče, da je vero potrebno izključiti iz politike. SLS-ovo podpiranje vere so označili za zastarelo, nemoderno: "Za državo in človeško družbo vera ni glavna stvar in naglaševanje ravno katoliškega verskega momenta v naši državi, ki je mnogoverna, je znak velikega nerazumevanja državnih potreb in neumevanja duha časa."¹⁴⁶ Zamerili so jim podpis Rapalske pogodbe in jih krivili za izid Koroškega plebiscita ter jih spominjali, da so v času vojne "hujskali proti Srbom in Rusom", na drugi strani pa so JDS obtoževali, da so se "prodali Srbom".¹⁴⁷

Komunistična stranka Jugoslavije (KSJ): "V boj za končno osvoboditev iz današnje neznosne sužnosti!"¹⁴⁸

KSJ se je v svojem programu zavzemala za revolucionarne politične in družbenogospodarske spremembe, republikansko obliko vladavine, enako in tajno volilno pravico vsakega državljan ali državljanke nad 20 let, svobodo tiska, združevanja, zborovanja, veroizpovedi, že omenjeno ločitev cerkve od države, ukinitev smrtne kazni in brezplačno osnovno šolstvo. Na socialno-gospodarskem področju pa so zahtevali podržavljanje rudnikov, železnic, veleindustrije, vodnih sil, bank, agrarno reformo in nacionalizacijo veleposestev. V programu so se zavzemali še za osemurni delavnik, pravico do stavke, pravico do enotedenskega dopusta in uvedbo zakonsko določene minimalne mezde.¹⁴⁹

Usmerili so se predvsem proti meščanskim, "buržuaznim" strankam, ki so jim očitali zlasti kapitalistično usmerjenost in koristoljubje: "Vsi ti govori Tavčarjevi, Gosarjevi, Deržičevi in Kristanovi so podobni eden drugemu, ker so vsi ti govori zastopali interese kapitalističnega razreda, interese buržoazije."¹⁵⁰ Volilni boj so tako slikovito opisali v njihovem glasilu *Rdeči prapor*:

/.../ klerikalci in kmetijska stranka, demokratje in narodni socijalisti so planili na noge, vrgli se med široke sloje ljudstva, obdelujejo jih z obljubami in grožnjami, z

¹⁴⁵ "Klerikalstvo in delavstvo", *Naprej*, 23. 10. 1920, št. 245, str. 2; "Demagogija "Večernega lista", *Naprej*, 29. 10. 1920, št. 250, str. 3.

¹⁴⁶ "Osvobodilni program Slovenske ljudske stranke", *Naprej*, 27. 10. 1920, št. 248, str. 1.

¹⁴⁷ "Volilci", *Nova pravda*, 26. 11. 1920, št. 58, str. 4.

¹⁴⁸ "Delavno ljudstvo Jugoslavije", *Rdeči prapor*, 10. 11. 1920, št. 47, str. 1–2.

¹⁴⁹ Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem*, str. 12–1; "Volilna gesla in programi strank na Slovenskem", *Rdeči prapor*, 6. 10. 1920, št. 37, str. 1; "Volilni boj", *Rdeči prapor*, 2. 11. 1920, št. 45, str. 1; "Protestni shod proti zakonu o "delu in Redu", *Rdeči prapor*, 20. 11. 1920, št. 50, str. 4; "Kmečko delovno ljudstvo in volitve", *Rdeči prapor*, 20. 10. 1920, št. 41, str. 1.

¹⁵⁰ "Shodi meščanskih strank." *Rdeči prapor*, 26. 11. 1920, št. 52, str. 3.

Komunistična stranka Jugoslavije je ostalim strankam očitala zlasti podpiranje kapitalističnega sistema ("Če si za vlado bogatašev", *Rdeči prapor*, 13. 11. 1920, št. 48, str. 1)

medom in gorjačami, sipajo nebroj listov, letakov, oklicev, da natrosijo zbeganim množicam pesem v oči da ne bi videle, da se ne bi spoznale na položaj!¹⁵¹

JSDS, ki so ji namenili precej kritike, še zlasti njihovemu glasilu *Naprej*, so očitali pretencioznost, neupoštevanje socialističnih vrednot, neiskreno blatenje komunistov ter zanemarjanja kmeta in delavca,¹⁵² njihovo izkoriščanje za namene volitev.¹⁵³ Kritika je bila usmerjena tudi proti njihovi kandidatni listi, ki naj ne bi dajala možnosti besede delavcu ali kmetu:

Na prva mesta, ki po njihovem računu pridejo v poštev so postavili falirane študente, bivše oficirje, milijonarje, bivše kraljevske ministre in poverjenike in niti enega delavca ali kmeta. /.../ Resnične delavce in kmete so postavili zadaj, tako da po volilnem zakonu ne more biti noben delavec ali kmet izvoljen na listi "socijal" demokratske stranke /.../.¹⁵⁴

¹⁵¹ "Volilni boj", *Rdeči prapor*, 2. 11. 1920, št. 45, str. 1.

¹⁵² "Po volitvah", *Rdeči prapor*, 2. 12. 1920, št. 53, str. 1; "Lopovščina socijal-demokratov na Štajerskem razkrinkana", *Rdeči prapor*, 26. 11. 1920, št. 52, str. 1; "Socialpatriotska komedija v Unionu", *Rdeči prapor*, 20. 10. 1920, št. 41, str. 2; Koroški delavec, "Gospoda socijaldemokrati! Kje je vaša internacionalnost?", *Rdeči prapor*, 23. 10. 1920, št. 42, str. 3; "Celjski zbor Socijal-patriotov« stranka", *Rdeči prapor*, 5. 11. 1920, št. 46, str. 2–3; "Strokovne organizacije kot dekle JSDS", *Rdeči prapor*, 10. 11. 1920, št. 47, str. 3; "Žaba, vol in socijal-demokracija", *Rdeči prapor*, 24. 11. 1920, št. 51, str. 2; "Kakor vlačuge nadlegujejo volilce", *Rdeči prapor*, 26. 11. 1920, št. 52, str. 4; "Politična sredstva slovenskih socijal-patrijotov", *Rdeči prapor*, 7. 12. 1920, št. 55, str. 2–3; "Kako sleparijo socijalpatrijotje svoje volilce na Štajerskem in Koroškem", *Rdeči prapor*, 7. 12. 1920, št. 55, str. 2; "Klerikarizem in 'socijal' demokratje", *Rdeči prapor*, 20. 10. 1920, št. 41, str. 3.

¹⁵³ "Razno", *Rdeči prapor*, 23. 10. 1920, št. 42, str. 4; "Kaj so socijal-demokratje nekoč rekli", *Rdeči prapor*, 30. 10. 1920, št. 44, str. 3.

¹⁵⁴ "Socijalpatrijotini kandidatje za poslance", *Rdeči prapor*, 13. 11. 1920, št. 48, str. 4.

NSS so očitali "kapitalistično hinavščino", sicer pa jo enačili z JSDS.

JDS so očitali, da podpirajo pretiran militarizem in vojno ("Liberalci so za to, da se Jugoslavija pripravlja na vse kriplje na vojno z Italijo in tudi z Nemško Avstrijo /.../ liberalci želijo v doglednem času pognati naše fante v krvavo vojno!") in podpiranje kapitalistične ideologije ("Debelo tiskano se zahteva zaščita zasebne lastnine, kar se po domače pravi: ustava naj postavno zagotovi kapitalistom vse, kar so nakrali, naropali in nagrabili").¹⁵⁵ O ustanovitvi SKS so, podobno kot pri katoliškem taboru, zavzemali stališče, da niso "niti samostojni, niti res kmečki", saj naj bi bila ustanovljena na pobudo Gregorja Žerjava, člana JDS, ki naj bi si s tem zagotovil, da bi več liberalcev prišlo do poslanskih mandatov.¹⁵⁶

Tudi SLS so očitali hinavščino, pripisali so jim krivdo za slabo socialno stanje delavcev in kmetov, saj naj bi bili kot vodilna stranka na Slovenskem odgovorni zanje, ter spodbujanje vojne. Prav tako so SLS v KSJ spominjali na dejanja, ki so se izvršila v imenu vere, ki jo je stranka zagovarjala, v preteklosti in neupoštevanje "njihovih lastnih naukov".¹⁵⁷

Domača verstvena (gospodarska) stranka: "Vsem Slovencom severno Müre!"¹⁵⁸

DVS je bila lokalna liberalna stranka, ki so jo v Murski Soboti ustanovili šele tik pred volitvami, 9. novembra 1920, na pobudo JDS. Njen predsednik je bil Anton Koder. Cilj stranke je bil zastopanje vseh Slovencev "v krajini severno Müre", ne le kmetov, temveč tudi delavcev oz. "ljudi vseh stanov", v skupni jugoslovanski državi.¹⁵⁹ V programu so navedli tudi, da se zavzemajo za pomoč kmetom pri razdelitvi veleposestnikov zemlje, da bi Prekmurje dobilo industrijo za lokalne potrebe ter za ureditev cestnih in železniških povezav.

Naša istinska briga more biti, ka se ednok vsem Slovencom severno Müre pomága do bogšega življenja, trebej v mišlenji meti cejlo našo krajino. Pri tom deli trebej vküper stopiti tak kmeti, kak polskom delavci, mëštri i delavci. Vsi moremo vküper stopiti, več kak nás je, bogše in vékše de naše delo, bogše de nam všém šlo.¹⁶⁰

¹⁵⁵ "Volilna proglaša demokratske in samostojne kmečke stranke", *Rdeči prapor*, 27. 10. 1920, št. 43, str. 2–3.

¹⁵⁶ "Samostojna 'Kmetijska' stranka", *Rdeči prapor*, 27. 10. 1920, št. 43, str. 3.

¹⁵⁷ "Hinavščina", *Rdeči prapor*, 30. 10. 1920, št. 43, str. 1–2; "Bralcem "Večernega lista"", *Rdeči prapor*, 26. 11. 1920, št. 52, str. 4.

¹⁵⁸ "Slovenci!", *Prekmurski glasnik*, 14. 11. 1920, št. 15, str. 1.

¹⁵⁹ Prav tam; "Začasni tanač Domače verstvene stranke", *Prekmurski glasnik*, 14. 11. 1920, št. 15, str. 1.

¹⁶⁰ "Slovenci!", *Prekmurski glasnik*, 14. 11. 1920, št. 15, str. 1.

Volilna gesla in programi strank na Slovenskem.					
Stranka	zastopa interese	politične	gospodarske		
			v industriji	poljedelstvu	trgovini
I. Komunistična stranka Jugoslavije K. S. L.	Ročnih in duševnih delavcev ter malih kmetov, to je ogromne večine naroda. Ker inozemski kapital stremlji, da bi napravil iz Jugoslavije svojo kolonijo in ker samo revolucija delavnega ljudstva lahko uniči svetovni imperijalizem, zastopa K. S. L. edina dosledno interese celotnega naroda.	Sovjetska ali delavsko-kmečka republika, kjer se bo vladalo v interesu delavcev in kmetov in kjer kapitalisti, veržniki, bankirji in špekulanti ne bodo imeli pravic. Sovjetski sistem nudi najpopolnejšo obliko federacije, ker daje vsem pokrajnam svobodo v vseh lokalnih zadevah in garantira potrebno gospodarsko enotnost.	Delavska kontrola kot prehodna stopnja k popolni socializaciji industrije. Samo na ta način bi se doseglo, da se zmanjša vedno rastoča draginja, ki jo delajo kapitalisti, da bi povečali profit.	Razlastitev vseh in cerkvenih posestev. Zemlja naj se da tistemu, ki jo obdeluje v potu svojega obraza, brez vsake odškodnine. Ravnim kmetom naj nahajajo država živino in stroje.	Da se ne bi veržilo in nabijalo cene, se zahteva kontrola nad veletrgovino. Konsumenti naj se obvezno združijo v zadrugah, ki naj prevzamejo obiskovanje prebivalcev z vsemi potrebami.
II. Jugos. Demokratska stranka	Zastopnica industrijskega in bančnega kapitala.	»Demokratska« monarhija, takša monarhija, kjer ima vsa oblast pešika fabrikantov, bankirjev, veletrgovcev; kmet in delavec pa sta brezpravna. Za centralizirano izkoriščanje delavca in kmeta.	Vsed velikanskih protitov, ki jih zahtevajo kapitalisti, se draginjo povečuje. To je v korist kapitalistom, ker čim večja draginja, tem večji dobiček.	Zemlja naj pride v last ali pa v zavisnost od bank. Kmet naj se zadolži, dokler se ga ne potene na boben.	Veržništvo, špekulacije, oderuštvo, to so viri dohodkov bančnemu kapitalu.
III. Samostojna kmečka stranka	Velike gruntnarje, obilje in trgovce.	»Kmečka« monarhija, kjer bi imel pravico samo ošir in trgovci ter prekupčevalci. So za federalizacijo, pa ne vejo kaj je to.	Bi najraje videli, da bi delavec delal zastonj, pa prav drago kupoval žito, vino in druge take stvari.	Zemljo naj dobijo veliki gruntnarji, tisti, ki jo imajo že dovolj; srednji in revni kmet naj bi bili dolinarji.	So proti veržništvu z obliko, obtožbo, orožji — pa pa bi hoteli veržiti in špekulirati s plenico in z živino.
IV. Klerikalna stranka K. L. S.	Veliko duhovščino, grofovstvo, samostanska in cerkvena posestva.	Duhovska monarhija, kjer bi vladal v kraljevem imenu poveljni in nepovetna duhovščina in gosposka. Ideal: Horthyjeva Madžarska. Pozadi kr. Petrove slike imajo skrinjo za vsak slučaj slika Karla I. V tem slučaju bi poklical Sveti Petar iz Svica.	So za »pametno« militarizem, t. j. da fabrike delajo v prvi vrsti kanone in municijo. So namreč postavili na mesto Krist.ovega nauka »kubi svojega bližnjega« nauk »ubijaj svojega bližnjega«.	Vsem drugim naj vzamejo zemljo, samo da bi jo obdržala duhovščina in samostani ter pobožni groje in veleposestniki.	Bi najraje uvedli slatno boro, ki največ nese. So za svobodno špekulacijo in svobodno veržništvo.
V. »Socialni« demokrati VI. in narodni socialisti se derti ne razlikujejo med sabo.	Nakupovalno zadrugo, oblačilnico ter malomestništvo.	So za demokratično republiko, ki pa ne bi bila veliko boljše od demokratične monarhije. Če jim dajo dva ministrstva stoletja, so tudi za največji centralizem.	Považujejo na ta način industrijo, da se večje s kapitalisti v svrhu zmanjšanja delavskih plač in povečanje profita. Če jim dajo pa tri ministrice, so tudi za milice.	Za tako agrarno reformo, kjer bi moral kmet nekaj let odplačevati zemljo veleposestnikom in bi ne imel niti zemlje niti denarja.	Gospodarske delavske organizacije so dali nopol v roke podjetnikom. Tudi radi jemljejo za sebe levonice.

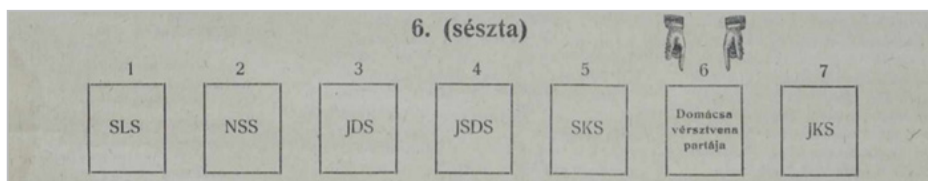
Volilna gesla in programi strank na Slovenskem, kot jih je povzel *Rdeči prapor*, glasilo Komunistične stranke Jugoslavije ("Volilna gesla in programi strank na Slovenskem", *Rdeči prapor*, 6. 10. 1920, št. 37, str. 1)

V volilnem boju so se s kritikami usmerili predvsem proti svoji največji konkurenci, "klerikalnemu" taboru, ki so jih, podobno kot pri ostalih liberalnih in delavskih strankah, obtoževali izkoriščanja, sleparij ter za kradljivce prekmurških glasov, ki da jih v resnici ne zanimajo potrebe prekmurških Slovencev.¹⁶¹ Kmečka zveza za Prekmurje je bila kot strokovna veza SLS dobro organizirana in je zaradi lokalnih posebnosti bila privlačna tudi za evangeličane. Še posebej veliko je njihov časnik *Prekmurški glasnik* imel povedati o Jožefu Kleklu, kandidatu za poslanca v SLS za lendavski okraj, skladali so mu humoristične pesmice ter njegov časnik označili za versko fanatičen.¹⁶²

O SKS so zapisali, da se usmerja samo v kmetijski sloj prebivalstva: "Drügoga stana ne poznajo, nej delavca, nej meštra in nej drügi navčenih lüdi, kak samo

¹⁶¹ "Naši votumi", *Prekmurški glasnik*, 25. 11. 1920, št. 17, str. 1.

¹⁶² "Ka nam je Klekinova klerikalna "Kmečka Zveza" szpravila?", *Prekmurški glasnik*, 28. 11. 1920, št. 18, str. 1; "Po volitvah", *Prekmurški glasnik*, 5. 12. 1920, št. 19, str. 1; "Kleklnove farne sole", *Prekmurški glasnik*, 21. 11. 1920, št. 16, str. 2; "Klekl-nove manöver", *Prekmurški glasnik*, 25. 11. 1920, št. 17, str. 1–2; "Zagrabte ga", *Prekmurški glasnik*, 25. 11. 1920, št. 17, str. 2; "Tak je", *Prekmurški glasnik*, 25. 11. 1920, št. 17, str. 2.

Prikaz številnih volilnih skrinjic v "štajerskem" okraju, kot ga je prikazal *Prekmurski glasnik*, glasilo Prekmurske gospodarske stranke ("Naši votumi", *Prekmurski glasnik*, 25. 11. 1920, št. 17, str. 1)

živinozdravnika, ar on k verstvi sliši.¹⁶³ JSDS in komunistični stranki so prav tako očitali zgolj skrb za delavca: "on more bit za istino kotriga socijalstične stranke, nej pa tüdi kmet, mešter. Zato socijalisti kmetje in meštre samo norijo, ka je ščejo meti v svojoj strani."¹⁶⁴

Po znanih rezultatih volitev so v stranki analizirali različne vzroke za neuspeh, in sicer da je stranka vzklikala šele tik pred volitvami in tako ni imela časa, da bi se primerno organizirala, prav tako pa tudi v pomanjkanju agitacije. Vzrok so našli tudi v agresivni promociji SLS in njenih voditeljev, ki "so kot gojitelji najbolj zagrizenega klerikalizma delali že leto in dan na vse kriplje, da verjamejo prekmursko prebivalstvo na svoje limanice", ter v pomanjkanju interesa za glasovanje na volitvah vseh tiskih, ki niso bili pristaši SLS.¹⁶⁵

Volilni zakon: volilna pravica, razdelitev mandatov in način glasovanja

Ob ostrem, malodane umazanem boju pa so glasila volivce opozarjala tudi na pravila volitev in način, po katerem bo glasovanje potekalo,¹⁶⁶ saj so bile voli-

¹⁶³ "Votum davanje in Prekmurje", *Prekmurski glasnik*, 7. 11. 1920, št. 14, str. 1–2.

¹⁶⁴ Prav tam, str. 1.

¹⁶⁵ "Po volitvah", *Prekmurski glasnik*, 5. 12. 1920, št. 19, str. 1.

¹⁶⁶ Npr. o volilnih okrožjih in voliščih v mestih: "Volivne občine in volišča za konstituantu", *Slovenec*, 5. 11. 1920, št. 253, str. 4; "V boj za ljudsko ustavo!", *Slovenec*, 7. 11. 1920, št. 255, str. 2–3; "Kje bomo volili v Ljubljani", *Slovenec*, 25. 11. 1920, št. 270, str. 4; "Kje bomo volili v Ljubljani", *Slovenec*, 26. 11. 1920, št. 271, str. 3–4; "Volišča, volilni predsedniki in število volilnih upravičencov v Prekmurju", *Novine*, 14. 11. 1920, št. 46, str. 5; "Volišča na Slov. Štajerskem", *Straža*, 5. 11. 1920, št. 123, str. 1–2; "Volilno gibanje", *Straža*, 15. 11. 1920, št. 127, str. 2; "Volišča v Mariboru", *Straža*, 22. 11. 1920, št. 129, str. 5; "Porazdelitev volišč v Ljubljani", *Večerni list*, 19. 11. 1920, št. 263, str. 2; "Volilna borba: volišča in volilni predstavniki", *Jutro*, 24. 10. 1920, št. 55, str. 2; Volišča in volilni predsedniki onstran Mure", *Prekmurski glasnik*, 14. 11. 1920, št. 15, str. 2; "Število volilcev v Ljubljani", *Rdeči prapor*, 5. 11. 1920, št. 46, str. 3; "Volišča v Kranjskem volilnem okrožju", *Rdeči prapor*, 10. 11. 1920, št. 47, str. 3. "Volišča v Mariboru", *Tabor*, 25. 11. 1920, št. 76, str. 1–2; "Kandidatna lista za Štajersko", *Naprej*, 13. 11. 1920, št. 252, str. 1; "Porazdelitev volišč v Ljubljani", *Naprej*, 25. 11. 1920, št. 272, str. 4; "Kje bodo Ljubljanci volili", *Nova pravda*, 22. 10. 1920, št. 54, str. 1; "Kje bodo Ljubljanci volili", *Nova pravda*, 22. 10. 1920, št. 54, str. 1. Splošno o volilnem redu, zakonodaji in etiki na volišču: "Kaj mora vsak volivec vedeti", *Slovenec*, 19.

tve v Ustavodajno skupščino novembra 1920 prvi preizkus volilne zakonodaje in volilne politične kulture v novi skupni državi. Izkazalo se je, da ima volilna zakonodaja precej pomanjkljivosti, zaradi katerih so bile pri volitvah favorizirane močnejše stranke, ki so v narodni skupščini prejele sorazmerno več mandator, kot je bil njihov volilni uspeh.¹⁶⁷

Kot je razvidno iz navodil, ki jih je Deželna vlada za Slovenijo oz. njeno poverjeništvo za notranje zadeve pošiljalo okrajnim glavarstvom, političnim ekspozituram, mestnim magistratom in civilnemu komisariatu za Prekmurje,¹⁶⁸ ter pregledanega časniškega gradiva in "Zakona o volitvah", so vse stranke potrebovale podpise stotih volilnih upravičencev za svojo kandidatno listo, seznam kandidatov in njihovih namestnikov za mandate ter izjave vseh kandidatov, da se s kandidaturom strinjajo, priložen pa je moral biti še seznam predstavnikov in njihovih namestnikov za glavni volilni odbor in odbore na vsakem volišču. Kandidatne liste so morale biti natisnjene za vsako volišče posebej, vložiti pa so jih morali na prvostopenjskih sodiščih na Slovenskem, v Mariboru ali Ljubljani.

V dopisu z navodili za pripravo na volitve v "ustavotvorno skupščino" z oznako "ZELO NUJNO", ki ga je vodja poverjeništva za notranje zadeve Deželne vlade za Slovenijo dr. Leonid Pitamic poslal 11. septembra 1920, tako preberemo:

Po odredbi centralne vlade (službene Novine št. 195 in 198) se imajo v kraljevini izvršiti dne 28. novembra t.l. volitve poslancev v ustavotvorno skupščino. Volitve se bodo vršile na vsem ozemlju kraljevine izvzemši plebiscitno ozemlje in ozemlje sedaj zasedeno od Italijanov. Ker morajo občinski uradi že do 25. t.m. deželnemu oz. okrožnemu sodišču predložiti abecedne volilne imenike v dveh izvirnih izvodih, tedaj je takoj pričeti s predpripravami. Gospodje predstojniki političnih oblasti I. inštanice so osebno odgovorni za to, da bodo županstva vse dolžnosti glede volitev natanko in točno izpolnila. Naroča se tedaj okrajnim glavarstvom, političnim ekspozituram, civilnemu komisariatu za Prekmurje, da skrbé in strogo

11. 1920, št. 265, str. 3; "Kaj more vsak volivec vedeti", *Slovenec*, 23. 11. 1920, št. 268, str. 4; "Poslovanje glavnih volilnih odborov", *Slovenec*, 24. 11. 1920, št. 269, str. 3; "Volišča v Ljubljani", *Slovenec*, 10. 11. 1920, št. 257, str. 3; "O proporciju", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 1–2; Tajništvo Kmetijske zveze v Mariboru, Cirilova tiskarna, "Nujno navodilo za volitve", *Slovenski gospodar*, 28. 10. 1920, št. 43, str. 4; "Kako bomo volili s kroglicami", *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1920, št. 46, str. 5; "Pravda od volitev", *Novine*, 24. 10. 1920, št. 43, str. 3; "Važno za volivce", *Večerni list*, 20. 11. 1920, št. 264, str. 2; "Kako volimo s kroglicami", *Jutro*, 3. 11. 1920, št. 63, str. 4; "Iz zakona o volitvah narodnih poslancev", *Ptujski list*, 24. 10. 1920, št. 43, str. 2–3; "Kako bomo volili?", *Ptujski list*, 28. 11. 1920, št. 47, str. 2; "Kje bomo volili?", *Ptujski list*, 28. 11. 1920, št. 47, str. 2; "Kdo ima volilno pravico", *Rdeči prapor*, 24. 11. 1920, št. 51, str. 3; "Navodila za volitve", *Tabar*, 25. 11. 1920, št. 76, str. 2; "Volilcem v poduk", *Nova pravda*, 25. 11. 1920, št. 57, str. 1.

¹⁶⁷ Vurnik, "Politični boj med liberalnim in katoliškim taborom v slovenskem delu jugoslovanske države", str. 21.

¹⁶⁸ ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920.

nadzorujejo, da bodo občine takoj sestavile sezname volilnih opravičencev, tako, da bodo po prejemu tiskovin takoj lahko vpisale volilce v volilne imenike po abecednem redu.¹⁶⁹

Kar se tiče volilne pravice, je lahko volil vsak moški državljani, ki je ob začetku sestavljanja volilnih imenikov, ki so morali v posameznih občinah biti končani do 25. septembra,¹⁷⁰ dopolnil 21 let. Volilni zakon je za državljane Kraljevine SHS določil tiste, ki so bili pred 1. decembrom 1918 državljani¹⁷¹ Kraljevine Srbije in Črne gore, ki so imeli državljanstvo na Hrvaškem, v Slavoniji ali Dalmaciji, pripadništvo v Bosni in Hercegovini ali domovinsko pravico na ozemljih, ki so prišla pod oblast Kraljevine SHS. Pravico voliti so dobili tudi "vsi oni Slovani po plemenu in jeziku", ki so bili stalno prijavljeni kjerkoli v Kraljevini SHS ob začetku sestavljanja volilnih imenikov.¹⁷² Volilne pravice pa niso imeli tisti, ki so se iz Makedonije izselili pred letom 1915 in so bili turški podaniki, pa tudi aktivni oficirji in "vojaki pod zastavo" ter tisti, ki so manj kot šest mesecev živeli v neki občini.¹⁷³ Voliti prav tako niso smeli tisti, ki so bili obsojeni zaradi "zločina ali prestopka tatvine, poneverjenja, sleparije, oderuštva, verižništva; oni, ki so v konkurzu ali pod kuratelo" "ali sicer nečastnih dejanj (beračenje, vlačugarstvo, zvodništvo) dokler ne minejo tri leta po prestani ali zastarani kazni",¹⁷⁴ razen če so bili obsojeni za politične zločine pred ustanovitvijo Kraljevine SHS.¹⁷⁵

¹⁶⁹ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Priprave za volitve v ustavotvorno skupščino. Ljubljana, dne 11. septembra 1920.

¹⁷⁰ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Priprave za volitve v ustavotvorno skupščino. Ljubljana, dne 11. septembra 1920; "Volitve", *Plujski list*, 19. 9. 1920, št. 38, str. 2.

¹⁷¹ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Priprave za volitve v ustavotvorno skupščino. Ljubljana, dne 11. septembra 1920; "Kdo ima pravico voliti v državni zbor?", *Slovenski gospodar*, 30. 9. 1920, št. 39, str. 2.

¹⁷² ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Priprave za volitve v ustavotvorno skupščino. Ljubljana, dne 11. septembra 1920; Bojan Balkovec, "Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev v Narodno skupščino leta 1920 in 1923", str. 433.

¹⁷³ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Priprave za volitve v ustavotvorno skupščino. Ljubljana, dne 11. septembra 1920; *Zakon o izpremembah zakona, po katerem so se vršile volitve dne 28. novembra 1920* (priloga), 9. člen, v: *Volilni red za Ustavotvorno Skupščino Kraljevine SHS*, ur. Štefan Sagadin (Ljubljana, 1920) (dalje kot: *Zakon o izpremembah zakona*).

¹⁷⁴ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Priprave za volitve v ustavotvorno skupščino. Ljubljana, dne 11. septembra 1920; "Volitve", *Plujski list*, 19. 9. 1920, št. 38, str. 2.

¹⁷⁵ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Priprave za volitve v ustavotvorno skupščino. Ljubljana, dne 11. septembra 1920; "Kdo ima pravico voliti v državni zbor?", *Slovenski gospodar*, 30. 9. 1920, št. 39, str. 2.

Izjemno pomembna kategorija, po kateri se je presojala volilna pravica, je bila kategorija "narodnosti". Popolnoma "izključeni od volilne pravice" so bili Nemci, Italijani ali Madžari,

/.../ (isti imajo namreč po mirovnih pogodbah pravico optirati za svojo nacionalno državo). Po tuuradnem mnenju so to tisti, ki so o svojem jeziku notorično, občno znani Nemci, Italijani in Madžari. Sicer naj velja načelo, da je lastna izjava posameznega merodajna za ugotovitev njegove narodnosti. Kjer je sum opravičen, da bi hotel kdo, kojega narodnost je dvomljiva, izrabljati zakon, da doseže sedaj volilno pravico, je po nadaljnjih pozvedbah narodnost ugotoviti,

je bilo zapisano v navodilih poverjenišтва za notranje zadeve Deželne vlade.¹⁷⁶

Z dopisom, izdanim 5. oktobra, so bili pristojni za izvedbo volitev opozorjeni, da v skladu z 9. členom volilnega zakona v kategorijo tistih, ki nimajo volilne pravice (poleg Nemcev, Madžarov in Italijanov), spadajo tudi "Romuni in židje", z obrazložitvijo, da pa se zakon

ne nanaša na one osebe, kojih predniki so se sami naturalizirali v Slované, akoravno so pri tem obdržali svoja družinska imena, a so kot taki t.j. deklarirani Srbi, Hrvati in Slovenci priznani od javnosti in oblasti. Naslovom [vsem okrajnim glavarstvom (izvzemši Borovlje), vsem političnim ekspozituram, civilnemu komisariatu za Prekmurje, mestnim magistratom Ljubljana, Maribor, Celje in Ptuj, op. a.] se to v vednost z naročilom naznanja, naj občinske urade (okrajna sodišča), ki imajo v prvi instanci (člen 31, 32) sklepati o reklamacijah, o tem takoj obvestite.¹⁷⁷

Prav tako volilne pravice niso imele, podobno kot tudi ne v drugih državah, npr. Italiji in Franciji, ženske.¹⁷⁸ Omeniti je sicer potrebno, da so s kraljevo odredbo 15. maja 1920 za občinske volitve volilno pravico dobili državljani moškega ali ženskega spola,¹⁷⁹ ampak je bila, še preden je do občinskih volitev

¹⁷⁶ ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Priprave za volitve v ustavotvorno skupščino. Ljubljana, dne 11. septembra 1920; ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Poprava volilnih imenikov, v katerih so vpisani Nemci. Ljubljana, dne 16. oktobra 1920.

¹⁷⁷ ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Volitve v ustavotvorno skupščino, volilna pravica. Ljubljana, dne 5. oktobra 1920.

¹⁷⁸ Marie-Janine Calic, *A History of Yugoslavia* (West Lafayette, 2019), str. 74.

¹⁷⁹ "Ženska volilna pravica – zasluga Kmečke zveze", *Slovenski gospodar*, 17. 6. 1920, št. 24, str. 1.

prišlo, ta pravica odpravljena z novo odredbo kralja Aleksandra.¹⁸⁰ Zanj so se sicer borila razna ženska društva v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, na Slovenskem je bilo najglasnejše Slovensko splošno žensko društvo.¹⁸¹ Stranke so sicer povečini bile za žensko volilno pravico, čeprav so jo mnoge pogojevale z različnimi omejitvami. Za popolno enakopravno volilno pravico za oba spola se je močno zavzemala SLS,¹⁸² ki je v svojem programu tudi zapisala, da

to zahtevo mora stranka z vso silo povsod zastopati, dokler je ne uresniči. Shod zaupnikov priporoča, da se osnujejo posebne ženske politične organizacije; pri že obstoječih stanovsko političnih organizacijah naj se osnujejo posebni ženski odseki.¹⁸³

JDS je sicer SLS očitala, da skuša s tem zgolj pridobiti ženske volivke: "In že je začela Slovenska ljudska stranka organizirati ženstvo kot svoje najbolj fanatične priganjače za bodoče volitve. Zopet se uganjajo nečuvane politične agitacije po spovednicah: duhovščina hujska ženske na moške, jih dresira za klerikalne špijone /.../",¹⁸⁴ SLS pa je npr. JSDS očitala, da si ne želi drugega kot iz žensk "izgnati vero in jih namesto te oblagodariti s socialistično ravno kulturo."¹⁸⁵ Za popolno uvedbo ženske volilne pravice se je zavzemala tudi JSDS, ki je v ženski volilni pravici videla pot do drugih oblik enakopravnosti žensk v družbi: "Enakopravnost v vseh korporacijah je naša zahteva in ženski pokret bo šel po poti socializma do končnega cilja."¹⁸⁶ Tudi njihove ženske "sodružnice" so se glasno borile za enakopravno pravico do glasovanja.¹⁸⁷ Druge stranke so, kot že omenjeno, žensko volilno pravico omejevale, in sicer na ženske v velikih mestih, neporočene ženske, invalidke, vdove, ki so izgubile moške ali sinove v vojni ipd. (npr. SKS).¹⁸⁸ Ženski volilni pravici pa sta na državni ravni strogo nasprotovali Narodna radikalna stranka (NRS) in hrvaški Narodni klub.¹⁸⁹

¹⁸⁰ Jurij Perovšek, "Uredba o ženski volilni pravici", v: *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, ur. Bojan Balkovec [et al] (Ljubljana, 1995), str. 242.

¹⁸¹ Slovensko splošno žensko društvo je bilo ustanovljeno 6. julija 1901 s sedežem v Ljubljani na Rimski cesti. V letu 1920 je društvo imelo točno 394 članic. Organizirana so bila tudi podružnična društva v Novem mestu (1919), Celju (1919), Mariboru (1919) in na Ptujju (1920) (Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, ur., *Splošno žensko društvo 1901–1945, od dobrih deklet do feministk* (Ljubljana, 2003), str. 102–108, 454).

¹⁸² "Slovenskim ženam in dekletom", *Slovenski gospodar*, 11. 11. 1920, št. 45, str. 2; "28. novembra vsi na volišče za našo Kmetско zvezo!", *Slovenski gospodar*, 11. 11. 1920, št. 45, str. 1–2.

¹⁸³ "Zbor zaupnikov Slovenske ljudske stranke", *Slovenec*, 8. 4. 1920, št. 79, str. 5.

¹⁸⁴ "Ženske, pomagajte!", *Slovenski narod*, 11. 11. 1920, št. 258, str. 4.

¹⁸⁵ "Socialdemokracija in ženske", *Večerni list*, 5. 11. 1920, št. 252, str. 2.

¹⁸⁶ "Dopisi: Guštanj", *Naprej*, 5. 10. 1920, št. 229, str. 3.

¹⁸⁷ "Bratje!", *Naprej*, 5. 5. 1920, št. 103, str. 2.

¹⁸⁸ "Samostojna proti ženski volilni pravici", *Slovenski gospodar*, 4. 11. 1920, št. 44, str. 4–5.

¹⁸⁹ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929* (Beograd, 1979), str. 68–69.

Pasivno volilno pravico so imeli tisti, ki so hkrati imeli aktivno, državljanstvo Kraljevine SHS (če ga ni imel od rojstva, je moral po dodelitvi najmanj 10 let prebivati v Kraljevini SHS), moral pa je biti tudi starejši od 25 let in znati tudi pisati in brati. Omejitve pasivne volilne pravice so veljale za uradnike, ki so se lahko odločili ali obdržijo mandat ali pa službo, sploh pa niso smeli kandidirati policijski uradniki. Sodniki so lahko kandidirali, vendar ne v svojem službenem okrožju, ministri in profesorji pravne fakultete pa so lahko obdržali tako mandat kot tudi službo.¹⁹⁰

V obdobju od 18. septembra pa vse do predvečera izvedbe volitev so iz poverjenišтва za notranje zadeve Deželne vlade v Ljubljani okrajnim glavarstvom, političnim ekspozituram, civilnemu komisariatu za Prekmurje in mestnim magistratom redno pošiljali najnovejša navodila glede volilnega postopka (skupaj s potrebnimi tiskovinami za volilne imenike) in jih pozivali, da v roku sporočijo zahtevane podatke o številu vpisanih volivcev in volišč, sestavi volilnih odborov (članov, predsednikov in njihovih namestnikov) ter potrdijo prejem volilnega materiala (volilnih skrinjic in kroglic).¹⁹¹ Zanimivo je, da so bili kot najbolj zaupanja vredni in primerni za predsednike lokalnih volilnih odborov smatrani duhovniki, saj je 25. septembra poverjenišтво za notranje zadeve v skladu ukazom Ministrstva za notranje zadeve v Beogradu poslalo naredbo,

da sigurno v 8. dneh predložijo poverjeništvu sezname katoliških in pravoslavnih duhovnikov, ki bi se v tamošnjem območju po kvalifikaciji zamogli uporabiti kot predsedniki volilnih odborov za volitve v ustavotvorno skupščino. – Sezname naj vsebujejo štiri rubrike: 1) Ime in priimek, 2) poklic, 3) bivališče, 4) volišče, pri katerem bi dotični lahko bil predsednik volilnemu odboru.¹⁹²

Pri volitvah v Ustavodajno skupščino 1920 je 56 okrožij v skupni državi predstavljalo osnovne volilne enote. Na Slovenskem so enote pokrivalo večje območje, in sicer so bile 3, predstavljale pa so meje sodnih okrožij: Maribor in Celje s Prekmurjem in z delom Koroške (z Velikovcem in s Slovenj Gradcem); območje deželnega sodišča v Ljubljani, okrožnega sodišča Novo Mesto z Goriško in s preostalim delom Koroške – saj je bil zakon sprejet pred podpisom Rapalske pogodbe 12. novembra in koroškim plebiscitom 10. oktobra;¹⁹³ samo

¹⁹⁰ *Zakon o izpremembah zakona*, 15. in 17. člen.

¹⁹¹ ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920.

¹⁹² ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišťva za notranje zadeve – Seznam pravoslavnih in katoliških duhovnikov, kvalificiranih za predsednike vo. Odborov, Ljubljana, 25. septembra 1920.

¹⁹³ Volitve nato 28. novembra na območjih, ki so bile dodeljene Italiji po Rapalski pogodbi in Nemški Avstriji po koroškem plebiscitu, niso bile opravljene.

mesto Ljubljana pa je predstavljalo okrožje zase. Volilna okrožja so bila po celotni državi različno velika. Posamično volilno okrožje je na 30.000 prebivalcev volilo enega poslanca, če pa je bil pri izračunu ostanek nad 17.000, je okrožje dobilo še eno poslansko mesto zraven. Štetje prebivalcev v okrožju je bilo narejeno po popisu prebivalstva iz leta 1910.¹⁹⁴ Na posebnih volilnih okrožjih – to so bila Beograd, Zagreb in Ljubljana – je bilo število poslancev določeno kar v *Zakonu*: za Beograd 6; za Zagreb 5 poslancev in za Ljubljano 4 poslanska mesta.¹⁹⁵ Vse skupaj so tako na Slovenskem od v državi skupnih 419 volili 40 poslancev: 21 na prvem, štajerskem okrožju, 15 na drugem, kranjskem, in v Ljubljani torej 4.¹⁹⁶

Obstajali sta dve vrsti mandatov, ki so jih državljani lahko volili: navadni in kvalificirani. Za slednje je bilo potrebno izpolnjevati dodatne pogoje, in sicer končano fakulteto ali višjo strokovno šolo, enakovredno fakulteti. Kvalificirane poslance so volili v tistih okrožjih, ki je volilo več kot 4 poslance, in sicer toliko, "kolikrat se nahaja število štiri v številu poslancev s splošnimi pogoji",¹⁹⁷ število določenih poslancev so torej delili s številom 4, da so dobili število kvalificiranih (s čimer se je, kot opozarja Balkovec, število kvalificiranih poslancev (ne) hote povečalo).

Način, ki so ga v volilnem zakonu uvedli za razdelitev mandatov, je bil Harejev proporcionalni sistem, torej so skupno število oddanih glasov v volilnem okrožju delili s številom poslanskih mandatov za posamezno enoto, z dobljenim količnikom pa so delili vso število oddanih glasov za posamično kandidatno listo. Nerazdeljene mandate so nato razdelili z upoštevanjem največjih ostankov (pri deljenju števila oddanih glasov posamezne liste s količnikom). Melik pri tem opozarja, da so prav kvalificirani poslanci kvarili proporcionalnost volilnih rezultatov, in sicer tako, da je tak sistem pri tem favoriziral večje stranke.¹⁹⁸ Za primer, v "kranjskem" okrožju so volili 15 poslancev, od tega 3 kvalificirane. Za 15 poslancev se je izračunal prej omenjen količnik, da so se pridobila mandatna mesta: SLS jih je po delitvi s količnikom dobila 5, NSS 2, KPJ 1 in JSDS prav tako 1, skupaj torej 9 glasov. Ker je potrebno razdeliti še 3 navadne mandate, so upoštevali ostanki pri delitvi od največjega do najmanjšega (vključno s tistima strankama (SKS in KPJ), ki nista dobili mandatov po delitvi s

¹⁹⁴ Melik, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920", str. 4.

¹⁹⁵ *Zakon o izpremembah zakona*, 9. člen; Vasilij Melik, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920", str. 5.

¹⁹⁶ Melik, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920", str. 5–6.

¹⁹⁷ Balkovec, "Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev", str. 434.

¹⁹⁸ Vasilij Melik v svoji razpravi poda primer okrožja v Srbiji, ki je volilo tri poslance (demokrati so dobili 3300 glasov, radikali 3177, zemljoradniki 2102 in komunisti 171 glasov). V okrožju st ase najprej razdelila dva mandata, pri čemer so enega dobili demokrati in drugega radikali. Kot najmočnejša stranka so demokrati hkrati dobili še tretjega, kvalificiranega poslanca in s tem torej dve tretjini poslanskih mest (Melik, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920", str. 8).

količnikom). Tako so po številu ostankov dodaten mandat dobile še SKS, NSS in JDS. Za kvalificirane mandate (v našem primeru 3), se je količnik posebej znova preračunal od vseh prejetih glasov. Po delitvi s količnikom so v "kranjskem" okrožju je mandat dosegla le SLS, ki je torej dobila dodaten, kvalificiran mandat, največji ostanek pa sta nato imeli še NSS in JDS. Tudi velikost volilnih okrožij je vplivala na proporcionalnost: manjše kot je bilo okrožje, manj proporcionalen je sistem bil, saj so bili glasovi šibkejših strank pravzaprav izničeni. Prekmurska gospodarska stranka je bila npr. v velikem "štajerskem" okrožju povsem izničena, saj je dobila izmed vseh najmanj glasov in je ostala brez mandata, če pa bi območje, ki bi zajemalo Prekmurje, sestavljalo svoje volilno okrožje, bi takoj za SLS dobila največ glasov.¹⁹⁹ Po tej volilni matematiki lahko torej vidimo, da je bil za delitev poslanskih mest pomembnejši rezultat v posameznem volilnem okrožju namesto skupnega števila glasov.²⁰⁰

Na volitvah so ljudje zaradi velike nepismenosti odločali o svoji izbiri s kroglicami – "Kroglice morajo biti iz gume ali iz drugega prikladnega materiala ter vse enako velike. Na njih mora biti vtisnjen grb kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev."²⁰¹ – Slednje so volivci držali v pesti, ki so jo potisnili v vsako izmed skrinjic in jo pri tisti, za katero so se odločili, spustili. "Če je vpisan v volilnem imeniku, dobi od komisije kroglico, ki jo vzame v pest desne roke. S krogličico mora nato seči v vse skrinjice."²⁰² V Zakonu je bilo zapisano, da morajo biti skrinjice izdelane tako, da "se spuščanje kroglic vanje ne vidi in ne sliši."²⁰³ Vsaka skrinjica je zaradi zagotavljanja zakonite izvedbe volitev imela tri ključavnice in tri ključe in je bila zaradi varnostnih ukrepov na okrajna glavarstva in mestne magistrature poslana z vojno pošto, kasneje pa na posamezna volišča dostavljena s posebnimi "kurirji" oz. odposlanci.²⁰⁴

Volišče se je moralo nahajati v poslopju občinskega urada ali šolskem poslopju, nikakor pa ne v prostorih, ki so bili namenjeni bogoslužju. V občinah, ki so imele nad 800 volivcev,

¹⁹⁹ Prav tam, str. 8–9.

²⁰⁰ Balkovec, "Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev", str. 435–437; Melik, "Izidi volitev v konstituanto leta 1920", str. 3–62.

²⁰¹ "Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev", *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, člen 46, 15. 9. 1920, št. 106, str. 486.

²⁰² "Bližajo se volitve", *Slovenec*, 23. 10. 1920, št. 243, str. 6; "Kako volimo?", *Rdeči prapor*, 24. 11. 1920, št. 51, str. 3.

²⁰³ "Iz zakona a volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine SHS", *Plujski list*, 17. 10. 1920, str. 2.

²⁰⁴ ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišva za notranje zadeve – Volilni material za volitve v ustavotvorno skupščino, Prva odposiljatev glasovalnih skrinjic s ključavnicami. Ljubljana, dne 22. oktobra 1920; ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišva za notranje zadeve – Volilni material, odposlatev zabočkov s kroglicami in s ključi v zavojih (člen 48) na pol. oblasti I. inštanice po kurirjih. Ljubljana, dne 12. novembra 1920.

/.../ se mora glasovanje vršiti na več krajih po oddelkih, kakor pač volilci prebivajo; toda vsak oddelek tvori eno volišče. Če pa so hiše v eni občini želu daleč od poslopja, kjer bi se moralo vršiti glasovanje, tako da bi bilo volilcem težko priti na volišče, sme državni odbor tudi manjše občine razdeliti na oddelke. Volišče in poslopje, kjer se bo glasovalo, mora občinski urad objaviti najmanj deset dni pred volitvami.²⁰⁵

30. oktobra je poverjeništvo za notranje zadeve na podlagi prejetih podatkov pripravilo končni seznam volišč ter okrajna glavarstva in mestne magistratje pozvalo, da seznam potrdijo oz. dopolnijo tam, kjer je prišlo do sprememb.²⁰⁶ Zadnja sprememba seznama volišč je bila objavljena 18. novembra, deset dni pred datumov volitev.²⁰⁷

Čeprav so se glede na naredbo Deželne vlade za Slovenijo predvolilni shodi smeli prirejati brez predhodne prijave,²⁰⁸ pa so bile strogo prepovedane kakršne koli protidržavne agitacije. V brzojavki, ki jo je Deželni vladi za Slovenijo poslalo Ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu, le-ta pa jo je prevedeno v slovenščino preposlala vsem inštancam, odgovornim za izvedbo volitev, lahko preberemo:

Volilna agitacija, ki bo dosegla te dni najvišji razmah in ostrino, zavzema tuintam tak karakter, da sem moral opozoriti nanj ministrski svet in v sporazumu ž njim vam pošiljam to pojasnilo in naredbo. stop. Tok volilnih priprav po dosedanjem sodeč obeta, da bo ostal normalen, ako se takoj in odločno stopi na pot nezdravi in blodnji akciji gotovih elementov, ki želijo izrabiti volitve za konstituantno, ki je čisto nasproten konstituenti. stop. Ustavotvorna skupščina mora prinesiti ustavo za našo državo. stop. Cela država pričakuje, da se bo opravil ta posel v redu in svobodno. stop. Oboje se mora garantirati z vso močjo države in sedaj toliko močnejše, v kolikor se je do sedaj v tem pogledu opustilo momentov od strani gotovih predstavnikov oblasti. Precejšnje število njih je razumelo volilni red in volilno svobodo kot pravico, da lahko dela in govori, kar kdo hoče in da je njih dolžnost, da zavarujejo svobodo na višjih mestih. stop. Predstavniki oblasti so bili

²⁰⁵ "Iz zakona a volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine SHS", *Ptujski list*, 17. 10. 1920, str. 2.

²⁰⁶ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjeništva za notranje zadeve – Definitivna določitev volišč. Volilni material (prva odpošiljatev). Ljubljana, dne 30. oktobra 1920.

²⁰⁷ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjeništva za notranje zadeve – Spremenjena volišča. Ljubljana, dne 18. novembra 1920.

²⁰⁸ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Predsedstva poverjeništva za notranje zadeve – Shodi volivcev v svrhu dogovora za predstoječe volitve v ustavotvorno skupščino. Ljubljana, dne 11. oktobra 1920.

in ostali pasivni opazovalci prepovedane protidržavne akcije in so mislili, da je v volilnem boju dovoljeno vse, torej tudi taka akcija. stop. /.../ Vendar pa je ona prepovedana in kaznjiva. stop. /.../ Kdor bi hotel ali poskušal, da da volitvam kak drug značaj, mora biti takoj onemogočen na način, ki ne dopušča nobenega dvoma. stop. V vsakem slučaju in v vseh okoliščinah ostaja država in dejstvo narodnega ujedinjenja izven diskusije. Sedaj gre samo za ureditev države, ne pa za državo samo. Država je hvala Bogu in narodni vojski stvorjena in ostane nedotakljiva. stop. Nikomur se ne sme dopustiti, da širi o njej sumnjo in nezaupanje ali da draži na medsebojno mržnjo in seje nezaupanje med oblastmi in plemeni. stop. V one kraje vašega področja, v katerih je bilo največ slučajev take kaznjive propagande, pošljite inšpektorje, da strogo pazijo na izpolnitev te uredbe in naredb, ki jih boste sami dali. stop. /.../ Shodi radi draginje, konference, spise, katreih vsebina bi bila v nasprotju s to uredbo, je treba takoj razpustiti, zabraniti in se morajo odgovorniki takoj vzeti na odgovor po zakonu. stop. Ravno tako se ne sme [dopustiti], da bi se na teh shodih in v teh spisih nagovarjalo na kakršnokoli nasilje proti komur koli za pridobitev uspeha. stop. Kdor želi uspeh, naj si ga poišče v zaupanju naroda, a ne v nasilju. stop.

Br. 22676 3/11 1920

Ministar unutr. dela M. Draškovič²⁰⁹

Za mir in red na javnih shodih in prireditvah so bili v prvi vrsti zadolženi "reditelji" shoda, v drugi vrsti pa županstva in lokalna (občinska) policija. Le v primeru, če ti ne bi mogli zagotoviti ustreznega ukrepanja ali pa bi bil "resno ogrožen javni red in mir", je bilo predvideno, da za osebno varnost udeležencev shodov in volitev poskrbi pristojna orožniška postaja. Pri tem je bilo še posebej poudarjeno, da mora orožništvo v primeru nasilja "udeležnike shodov vseh strank in stanov, tedaj tudi duhovnike", ščititi pred dejanskimi napadi.²¹⁰

Da bi zagotovili čim mirnejši potek volitev brez nezaželenih izgrediv, je bila 22. novembra izdana naredba, da se na dan volitev na vsakem volišču zagotovi prisotnost orožnikov, vendar tako diskretno, da javnost ne bo opozorjena na njeno prisotnost. Po navodilih naj bi bilo "orožništvo – kolikor možno – tako razporejeno, da lahko v slučaju potrebe priskoči na pomoč straži, ki je postavljena na volišču", in "na poziv službene oblasti ali predsednika volilnega

²⁰⁹ ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišтва za notranje zadeve – Protidržavna agitacija pri volilni borbi. Ljubljana, dne 9. novembra 1920.

²¹⁰ ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Predsedstvo poverjenišтва za notranje zadeve – Varstvo duhovnikov na javnih shodih in pri volitvah. Ljubljana, dne 26. novembra 1920.

odbora pomaga, ako bi se javni red in mir kalil." Zaukazano je bilo še, da naj orožniki tudi po končanem glasovanju "/.../ – kolikor možno – vsekakor pa na večjih in kočljivih voliščih patroljira[jo] tako, da lahko vsaki čas priskoči[jo] na pomoč straži."²¹¹

Kljub vsem pripravljenim varnostnim ukrepom pa so se zadnje dni pred volitvami razširile vesti, da bi lahko prišlo na volilni dan do resnih nemirov, ki bi ogrozili "čistost in svobodo volitev". Zato je poverjeništvu za notranje zadeve 27. novembra pisno naročilo vsem policijskim oblastem prisluškovanje medkrajevnim telefonskim pogovorom ter telegrafskim pošilkam in sicer tako, da bo 28. in 29. novembra:

po en uradnik policijskega poveljstva v Ljubljani in policijskega komisariata v Mariboru dodeljen interurbanskim telefoničnim centralam v Ljubljani in Mariboru, ki bosta privatne interurbane pogovore – torej take, ki ne pridejo od oblasti, ali so naslovljeni oblastvom – poslušali in v slučaju, da bi vest, katera se telefonira, mogla imeti vpliva na varnostne razmere, pogovor dala od telefonskega osebja prekiniti. /.../ Posebno pažnjo je posvetiti pogovorom iz Hrvaškega in vesti o morebitnih nemirih v drugih pokrajinah o držanju vojske etc. – na vsak način sistirati. /.../ Načela, ki veljajo za telefonski (interurbani) promet, veljajo tudi za brzojavni promet. V to svrho bodo vsi brzojavni uradi količkaj sumljive ali vznemirjujoče brzojavke dostavile policijskim oblastem (okrajnim glavarstvom), katera naj jih takoj cenzurirajo in vrnejo poštnem dostavitvenemu organu v daljno dostavitev,

pri tem pa so posebej poudarili, da "naj veljajo načela, da se telefonski in brzojavni promet ne ovira, in da ta opazovalna služba nima drugega namena, kakor preprečiti nemire, katere bi vznemirjajoče vesti mogle povzročiti".²¹²

Zanimiv je še 70. člen zakona, ki je predpisoval, da je na dan volitev, na dan pred volitvami in dan po volitvah je prepovedano točiti ali ponujati alkoholne pijače, kar mora javno razglasiti tudi občanski urad.²¹³ "Kdor zoper predpis člena 70. toči ali kakorkoli daje alkoholne pijače, se kaznuje z od 15 dni do 6 mesecev zaporu in v denarju od 100 do 500 dinarjev."²¹⁴ Npr. 102. člen pa je

²¹¹ ARS, SIAS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjeništvu za notranje zadeve – Glede uporabe orožnikov. Ljubljana, dne 22. novembra 1920.

²¹² ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Predsedstvo poverjeništvu za notranje zadeve – Širjenje vznemirjajočih vesti ob priliki volitev, varnostne mere. Ljubljana, dne 27. novembra 1920.

²¹³ "Prepoved točenja alkoholnih pijač 27. 28. in 29. nov.", *Slovenec*, 21. 11. 1920, t. 267, str. 3; "Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev", *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, člen 70, 15. 9. 1920, št. 106, str. 487.

²¹⁴ Prav tam, str. 3.

sankcioniral "nedostojno vedenje" na volišču: "Volivec, ki se pri glasovanju vede nedostojno ali po glasovanju vkljub opominu predsednika volilnega odbora ne odide iz poslopja, v katerem se glasuje, se kaznuje z zaporom od enega do šest mesecev ali v denarju od 300 do 2000 dinarjev."²¹⁵

Rezultati volitev na Slovenskem

Volitve so potekale na nedeljo, 28. novembra 1920, samo tri dni do druge obletnice nastanka skupne države (takrat še Države SHS). Na Slovenskem je bilo 215.272 volilnih upravičencev, medtem ko se je volitev udeležilo 158.265 oz. 73,5 % vseh volilnih upravičencev. Kot rečeno že v prejšnjem poglavju, so na Slovenskem volili 40 mandatov, od tega skupaj 8 kvalificiranih. Kandidiralo je 6 strank in v štajerskem volilnem okraju še dodatno Prekmurska gospodarska stranka.

Vsi predsedniki volilnih odborov v svojem kraju so dobili natančna navodila, da še isti dan takoj po izvršenem štetju ("skrutiniju") oz. najkasneje do 29. novembra "do dveh ponoči" na najhitrejši način "telegrafično, telefonično ali s kurirjem naznanijo, oziroma dostavijo izid volitev pristojnemu okrajnemu glavarstvu (politični ekspozituri, magistratu, civ. komisarijatu Prekmurje)". Le-ti pa so dobili ukaz, da nemudoma in direktno brzojavijo ministru za notranje zadeve v Beograd, koliko glasov so dobile posamezne kandidatne liste.²¹⁶

Rezultati volitev s posameznih volišč, urejenih po okrajnih in volilnih okrožjih s celotnimi sezname vseh kandidatnih list in izvoljenih poslancev so leta 1921 izšli v knjižici *Statistički pregled izbora narodnik poslanika za Ustavotvornu Skupščinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. god.*²¹⁷

Rezultati volitev na Slovenskem so bili naslednji:

²¹⁵ Prav tam, str. 2.

²¹⁶ ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišva za notranje zadeve – Dopis. Ljubljana, dne 22. novembra 1920; ARS, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920, Dopis Deželne vlade za Slovenijo, poverjenišva za notranje zadeve – Poročanje o volilnih rezultatih. Ljubljana, dne 24. novembra 1920.

²¹⁷ Melik, "Izidi volitev v konstituanto leta 1920", str. 10.

Preglednica 1: Rezultati volitev v Ustavodajno skupščino na Slovenskem

Stranka	Število glasov	Število mandatorov ²¹⁸
Slovenska ljudska stranka (SLS)	58.971	14
Samostojna kmetijska stranka (SKS)	33.010	9
Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS)	29.541	7
Komunistična stranka Jugoslavije (KSJ)	16.289	5
Jugoslovanska demokratska stranka (JDS)	14.248	3
Narodnosocialnistična stranka (NSS)	6.186	2
Prekmurska gospodarska stranka	1960	0
Skupaj	158.265	40

Kar se tiče boja med liberalnim in katoliškim taborom, prebiranje časniškega gradiva o rezultatih po volitvah daje vtis, da sta zmagovalca kar oba tabora. Medtem ko so liberalci slavili zmago Jugoslovanske demokratske stranke na ravni celotne države in pisali o "potolčeni Koroščevi klerikalni stranki",²¹⁹ je Slovenska ljudska stranka slavila na Slovenskem.

Kljub temu da je na Slovenskem prejela SLS največ glasov (37,27 %) in največ mandatorov ter bila s tem razglašena za zmagovalko volitev, bi lahko njen rezultat lahko tolmačili tudi kot neuspešen, saj je dobila le relativno, in ne absolutne večine, kot jo je imela pred prvo svetovno vojno (npr. ob primerjavi z rezultatom na zadnjih državnozborskih volitvah v stari Avstriji leta 1911, ko je stranka osvojila 87 % slovenskih mandatorov v dunajskem parlamentu). SLS

²¹⁸ V volilnem odboru v Mariboru je sicer pri razporejanju poslanskih mandatorov prišlo do očitne napake, kar je verifikacijski odbor objavil šele ob koncu decembra naslednje leto (1921), čeprav so v tisku še isto leto opozarjali na napako. Maribor je štel namreč približno 1800 "klerikalnih" glasov premalo, 1150 socialnodemokratskih in 570 kmetijskih glasov pa preveč. Eden od mandatorov je bil tako napačno dodeljen namesto SLS poslancu SKS. Če do napake ne bi prišlo, bi SLS prejela 15 mandatorov, SKS 8, JSDS 6, KSJ 6 poslancev, pri NSS in JDS pa ne bi bilo sprememb leta 1921 so spremembe potem uvedli (Melik, "Izidi volitev v konstituanto leta 1920", str. 46–48; "Kaj pa to?", *Slovenec*, 4. 12. 1920, št. 277, str. 1; "30 ali 40 mandatorov?", *Slovenski narod*, 5. 12. 1920, št. 279, str. 3).

²¹⁹ "Koroščeva klerikalna stranka potolčena!", *Slovenski narod*, 30. 11. 1920, št. 274, str. 1.

je imela absolutno večino v kranjskem, kočevskem in prekmurskem okraju, v Prekmurju pa je bila ta večina najmočnejša kljub tam zelo močni Prekmurški gospodarski stranki, ki je dobila 1497 glasov.²²⁰ A kot je že leta 1920 zapisal Fran Erjavec: "izmed vseh političnih strank, ki so se udeležile zadnjih volitev, je izšla kot zmagovalka morda edino — SLS, čeprav je izgubila skoro polovico svojih pristašev".²²¹ Sklenemo vsekakor lahko, da je slovenski politični prostor v prvem jugoslovanskem desetletju še zmeraj obvladovala SLS. Po zmagi na volitvah leta 1920 z relativno večino je z absolutno večino dobila tudi volitve v Narodno skupščino v letih 1923, 1925 in 1927 in oblastne volitve leta 1927.²²²

Delavski stranki (JSDS in KSJ) pa sta na Slovenskem dobili 45.830 glasov ali skoraj 21 % celotnega števila volilnih upravičencev, kar je bil velik porast (kar štirikratni) v primerjavi s časom pred prvo svetovno vojno. JSDS je imela premoč na "štajerskem" volilnem okraju (predvsem v Mariboru).²²³ Tudi KSJ je dosegla impresiven rezultat tako na slovenskem, predvsem pa na državni ravni, predvsem v delavskih, središčih, predvsem na "kranjskem" volilnem okraju, ne pa v Ljubljani.²²⁴ Tudi NSS je na volitvah nastopala kot proletarska stranka, a širše opore na splošno v volivcih (s 6186 glasovi) ni imela. Bila je zastopana predvsem v mestih in nekaterih industrijskih središčih, npr. v mestu Mariboru pa je bila takoj za JSDS celo najmočnejša stranka.²²⁵

Tudi JDS je prejela manj glasov (7,67 %) in s tem veliko manj mest, kot jih je imela v *Začasnem narodnem predstavništvu*, a je skupaj s SKS (20,8 % glasov) celotni liberalni tabor prejel 11 mest, kar v primerjavi s štirinajstimi najmočnejše slovenske stranke dokaj veliko. Rečemo lahko, da so torej liberalne stranke našle svoj politični prostor na Slovenskem (čeprav se NSS po preboju v beograjski parlament leta 1920 vanj ni več uvrstila). Kot smo videli v prejšnjem poglavju, je JDS predvolilno bitko bila skoraj z vsemi slovenskimi strankami, ki so na volitvah nastopile in iz vseh strani bila deležna kritik in obsojanj, ne le s strani klerikalnega gibanja, temveč tudi s strani liberalnega (predvsem s strani NSS). JDS je to upravičevala, da "JDS ni stranka kakega posameznega stanu, ker ne zastopa koristi. Boj "na več frontah" se je tako pokazal tudi pri slovenskih rezultatih.

²²⁰ "Razmerje strank v Ljubljani l. 1911 in 1920", *Slovenski narod*, 30. 11. 1920, št. 274, str. 1; Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929* (Ljubljana, 2002), str. 58.

²²¹ Fran Erjavec, "K volitvam v Sloveniji", *Naši zapiski* 12, št. 10/11/12 (1920), str. 190 (dalje: Erjavec, "K volitvam v Sloveniji").

²²² Perovšek, "Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941", *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017), str. 70.

²²³ Melik, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920", str. 49.

²²⁴ "Konec liberalizma v Ljubljani", *Slovenec*, 29. 11. 1920, št. 273a (posebna številka), str. 1.

²²⁵ Melik, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920", str. 53.

SKS je dobila torej kar petino glasov na Slovenskem, s čimer so lahko bili zelo zadovoljni, glede na to, da je šlo za novo stranko.²²⁶ JDS je največ glasov prejela v urbaniziranih občinah, manjših mestih, trgih, upravnih središčih, lokalnih centrih. Hkrati je JDS bila zmagovalka volitev v državi, kar je okrepilo tudi liberalce na Slovenskem. SKS je postala najmočnejša stranka liberalnega tabora, čeprav se sprva ni želela opredeljevati ne za "klerikalce" ne za liberalce, temveč za samo kmetско stranko. Na Dolenjskem (v novomeškem, črnomaljskem in krškem okraju) ter v Spodnjem Posavju (brežiški okraj) je bila celo močnejša od SLS. Slab odziv je doživela le na Koroškem in v Prekmurju.²²⁷

KSJ (10,29 % glasov), NNS (3,91 % glasov) in SKS so kot nove stranke uspele prodreti v skupščino, JSDS (18,67 % glasov) pa je glede na zastopanost v *Začasnem narodnem predstavništvu* povečala svoje zastopanje. Prekmurska gospodarska stranka je v svojem lokalnem okolišu sicer prejela veliko glasov, a v velikih volilnih okrožjih premalo, da bi uspela pridobiti poslansko mesto.²²⁸

V "**štajerskem**" okraju so bili od skupaj 21 mandatov iz SLS (8 mandatov – kasneje popravljen na 7) izvoljeni Ivan Roškar, Franc Pišek, Jožef Klekl, Davorin Kranjc, Vladimir Pušenjak, Jožef Škoberne, Anton Korošec in Josip Hohnjec. Iz JSDS (5 mandatov) so bili izvoljeni Etbin Kristan, Filip Kisovar, Jožef Kopač, Rudolf Golouh in Milan Korun; iz SKS (4 mandati) Ivan Urek, Josip Drofenik, Ivan Mermolja in Bogumil Vošnjak; od KSJ (2 mandata) Miha Koren in Milan Lemež (izvoljen je bil tudi Ljubljani, zato se je temu mandatu odpovedal, na njegovo mesto pa je prišel Ferdo Vesel), iz JDS (1 mandat) Vekoslav Kukovec in iz NSS (1 mandat) Ivan Deržič (prav tako izvoljen v Ljubljani, zato se je temu odpovedal).²²⁹

V "**kranjskem**" okraju od skupno 15 mandatov so bili iz SLS (6 mandatov) izvoljeni Janez Brodar, Josip Gostinčar, Josip Nemanič, Janez Stanovnik, Karel Škulj in Anton Sušnik; iz SKS (4 mandati) Jakob Kušar, Ivan Majcen, Ivan Pucelj, Janko Rajar; od KSJ (3 mandati) Marcel Žorga, Valentin Mlakar in Vladislav Fabjančič; iz JDS (1 mandat) Gregor Žerjav in iz JSDS (1 mandat) Anton Kristan. V okrožju **Ljubljana** (4 mandati) so bili izvoljeni Ivan Tavčar (JDS), Andrej Gosar (SLS), Ivan Deržič (NSS) in Milan Lemež (KSJ).²³⁰

²²⁶ Steinbacher in Rahten, "V boj za staro pravdo!", str. 91.

²²⁷ Vasilij Melik, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920", str. 48.

²²⁸ Prav tam, str. 46.

²²⁹ "Izidi volitev na Štajerskem", *Slovenec*, 30. 11. 1920, št. 274, str. 1.; "Izidi volitev v mariborskem okrožju", *Slovenski narod*, 2. 12. 1920, št. 276, str. 4.

²³⁰ "Izidi volitev v ustavotvorno skupščino", *Jutro*, 30. 11. 1920, št. 86, str. 1.; "Izidi volitev", *Slovenski gospodar*, 2. 12. 1920, št. 49, str. 1.

Namesto zaključka

Kot sklep in zaokroženo zgodbo o volitvah v Ustavodajno skupščino leta 1920 naj predstaviva še rezultate volitev v Ustavodajno skupščino v celotni državi in tako slovenske rezultate postaviva v jugoslovanski kontekst. Volilna udeležba v skupnem je bila 64,37 % (1.607.255 glasov), kar pomeni, da se je glasovanja vzdržalo kar 35 % volilnih upravičencev, v nekaterih pokrajinah (predvsem v Srbiji) jih na volišča ni prišla kar polovica.²³¹

Skupaj je sodelovalo 22 strank. Po absolutnem številu glasov (319.448 glasov) je zmagala demokratska stranka JDS (319.448 glasov), ki je dobila 92 poslancev in s tem le enega poslanca več od radikalne NRS, ki je osvojila skoraj petintrideset tisoč glasov manj (284.375 glasov). Tretja sila po številu glasov je bila Hrvaška republikanska kmečka stranka (HRKS) (230.590 glasov), ki je prejela več kot trideset tisoč glasov več od KPJ (198.736 glasov), vendar je osvojila le 50 mandatov, medtem ko jih je KPJ osvojila 58 in bila s tem tretja najbolj zastopana stranka v Ustavodajni skupščini.²³² Kot je ugotavljal že omenjeni Erjavec, je to najbrž bil "le trenutni izraz revolucionarne dobe in uspeh volilnih gesel, ki so v takih dobah vedno uspešna."²³³ To je bilo za obstoječo družbeno ureditev skrb vzbujajoče, zato je vlada zaradi strahu pred komunističnim spodbujanjem revolucionarnih razmer v državi z *Obznanjo* 29. decembra onemogočila politično dejavnost komunistov, s katero je, kot že omenjeno, do sprejetja ustave prepovedala komunistično dejavnost.²³⁴ KPJ je zato v Zagrebu 30. decembra sklicala komunistično generalno stavko, ki je po poročanju slovenskih časnikov potekala dokaj mirno oz. z manjšimi spopadi med policijo in protestniki.²³⁵ Nadalje je 39 mandatov in 151.603 glasove prejela Zemljordniška stranka, sledili pa sta Hrvatska in Slovenska ljudska stranka s 27 mandati in 111.247 glasovi, kot je razvidno v sliki tabele.

Volitve so bile zaključene, rezultati so bili znani, začelo pa se je za prihodnost skupne države eden najpomembnejših dogovorov – o ureditvi skupne države. Delovanje ustavodajne skupščine se je začelo 12. decembra 1920 in razprava o prihodnji ureditvi Kraljevine SHS se je pričela, pri čemer sta se jasno oblikovala dva nasprotna narodonopolitična bloka: centralistični, ki je imel glavno pod-

²³¹ Jože Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper, 1995), str. 21.

²³² Branko Petranović in Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata* (Beograd, 1985), str. 144.

²³³ Erjavec, "K volitvam v Sloveniji", str. 189.

²³⁴ Metod Mikuž, "Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji", *Zgodovinski časopis* 9, št. 1–4 (1955), str. 115.

²³⁵ "Spopad s komunisti – Protikomunistični štrajk v Zagrebu", *Slovenec*, 31. december 1920, št. 289, str. 3; "Generalna stavka v Zagrebu", *Slovenski narod*, 1. januar 1921, št. 1, str. 3.

Število volilnih upravičencev	2,480.623	
Udeležencev	1,607.265 ali 65 %	
Izidi po strankah	glasov	poslancev
Demokratska stranka	319.448	92
Radikalna stranka	284.575	91
Hrvatska pučka seljačka stranka (Radić)	230.590	50
Komunistična stranka Jugoslavije	198.736	58
ZemljoradZniška stranka	151.603	39
Hrvatska in Slovenska ljudska stranka (Korošec)	111.274	27
Jugoslovanska muslimanska organizacija	110.895	24
Socialdemokratska stranka	46.792	10
Hrvatska težaška stranka (Narodni klub)	38.400	7
Nacionalna turška organizacija	30.029	8
Hrvatska zajednica	25.867	4
Republikanska stranka	18.136	3
Hrvatska stranka prava	10.880	2
Liste izven strank (Trumbić itd.)	6.581	1
Srbska narodna organizacija (Čokorilo)	6.215	—
Narodna socialna stranka	6.186	2
Liberalna stranka	5.061	1
Ratniška stranka	2.484	—
Prekmurska gospodarska stranka	1.960	—
Češka stranka	704	—
Neodvisna muslimanska stranka	449	—
Muslimanska narodna stranka	306	—

Prikaz rezultatov v številu glasov in razdelitvi mandator za posamezne stranke za Ustavodajno skupščino po volitvah 1920 (Vurnik, "Politični boj med liberalnim in katoliškim taborom v slovenskem delu jugoslovanske države", str. 31)

poro v srbskih strankah ter na dvoru, in federalistični, ki je večinsko podporo užival v strankah, ki so nekoč bile pod habsburškim žezlom in se je zavzemal za Jugoslavijo kot "državo narodov". Polletna razprava se je končala 28. junija 1921, ko je bila v Beogradu pod močnim vladnim pritiskom s skromno večino (53 %) izglasovana centralistično usmerjena Vidovdanska ustava.²³⁶

Zaključimo z ugotovitvijo, da kar se tiče priprav na volilno kampanjo in same volilne kampanje večina strank ni imela do potankosti razvite strankarsko-organizirane strukture. Največje stranke so pred volitvami sprejele strankarske programe, pri čemer so nato v predvolilnih kampanjah poudarjale predvsem vprašanje oblike prihodnje notranje organizacije jugoslovanske države in socialno-ekonomska vprašanja. Volitve v Ustavodajno skupščino so bile prva preizkušnja volilne zakonodaje, izkazalo pa se je, da je imela slednja precej pomanjkljivosti: med volitvami so bile po volilni matematiki favorizirane večje stranke, saj so dobile sorazmerno več mandator v skupščini, kot je bil njihov volilni uspeh. Uveljaviti bi se morala tudi splošna volilna pravica, ki pa ni bila natančno definirana.

²³⁶ Vodopivec, *Od Poblinoe slovnice do samostojne države*, str. 153–154.

Ana Šela and Mateja Matjašič Friš

ELECTIONS TO THE CONSTITUENT ASSEMBLY IN 1920 IN SLOVENIAN LANDS: THE PRE-ELECTION STRUGGLE

SUMMARY

After the formation of a new country, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the elections to the Constituent Assembly took place only after two years, i.e., quite late. The reason for this can be found in the disorderly new conditions, the incapacitated Provisional National Representative Office, government crises, and above all in the fact that the ruling party, especially the radical parties, were afraid of an unfavourable election outcome for them. Twenty-two political parties took part in the first parliamentary elections to the Constituent Assembly, held on November 28, 1920, sixteen of which entered the parliament. All seven parties ran in Slovenia: The Slovene People's Party (SLS), the Independent Agricultural Party (SKS), the Communist Party of Yugoslavia (KSJ), the Yugoslav Democratic Party (JDS), the Yugoslav Social Democratic Party (JSDS), and the National Socialist Party (NSS), and the Prekmurska economic party (DVS). In the results of the elections in Slovenian lands, the SLS won the most votes and thus also the mandates (15). This was followed by SKS with 8 mandates, JSDS and KSJ each received 6 mandates, JDS received 3 mandates and NSS 2. DVS did not receive enough votes to have a deputy in the Constituent Assembly. SLS won the most deputies but lost its absolute majority in Slovenia for the first time since 1907, while it still held primacy on Slovenian territory. At the state level, the Yugoslav Democratic Party won the most votes and mandates, followed by the National Radical Party, and the Communists ranked third with 58 seats.

The election campaign for the Constituent Assembly elections began about a month before the elections. Already in October and the whole of November 1920, the newspapers of individual parties published and presented party programs, candidates for deputies and presented the competition in a particularly bad light. The main struggle was between the liberal and Catholic camp, especially between SLS and JDS, which opposed each other in all key issues of the future organization of the country, the issue of religion, social and economic policy. The elections to the Constituent Assembly were the first test of the electoral legislation, which had many shortcomings. During the elections, according to the electoral mathematics, the larger parties were favoured, as they received proportionally more mandates in the Assembly than their electoral

success. Universal suffrage should be enforced, but it was not precisely defined. Women and men under the age of 21, members of national minorities (except for those who declared themselves Serbs, Croats, or Slovenes) were not allowed to vote. Soldiers on military service and officers, as well as those who lived in the electoral municipality for less than six months, were also not allowed to vote.

The authors concluded that during the election campaign most parties did not have a fully developed party-organized structure. The largest parties adopted party programs before the elections, but in the pre-election campaigns they emphasized the issue of the form of the future internal organization of the Yugoslav state and socio-economic issues.

VIRI IN LITERATURA

ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 131, t.e. 26, p.e. 395, Volitve v ustavodajno skupščino 1920.

Slovenec – Ljubljana, letnik 1920.

Slovenski gospodar – Maribor, letnik 1920.

Straža – Maribor, letnik 1920.

Novine – Murska Sobota, letnik 1920.

Večerni list – Ljubljana, letnik 1920.

Slovenski narod – Ljubljana, letnik 1920.

Jutro – Ljubljana, letnik 1920.

Ptujski list – Ptuj, letnik 1920.

Tabor – Maribor, letnik 1920.

Naprej – Ljubljana, letnik 1920.

Prekmurski glasnik – Murska Sobota, letnik 1920.

Rdeči prapor – Ljubljana, Trst, letnik 1920.

Nova pravda – Ljubljana, letnik 1920.

Kmetijski list – Ljubljana, letnik 1920.

"Zakon o izpremembah zakona, po katerem so se vršile volitve dne 28. novembra 1920 (priloga)", 9. člen, v: *Volilni red za Ustavotorno Skupščino Kraljevine SHS*, ur. Štefan Sagadin (Ljubljana, 1920).

"Zakon o volitvah narodnih poslancev za ustavotvorno skupščino kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev", *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 15. 9. 1920, št. 106.

.....

Balkovec, Bojan, "Volilci in glasovanje o Vidovdanski ustavi", *Zgodovinski časopis* 43, št. 2 (1989), str. 241–248.

Balkovec, Bojan, "Vpliv volilne zakonodaje na izide parlamentarnih volitev v Narodno skupščino leta 1920 in 1923", *Zgodovinski časopis* 42, št. 3 (1988), str. 433–447.

Budna Kodrič, Nataša in Serše, Aleksandra (ur.), *Splošno žensko društvo 1901–1945, od dobrih deklet do feministk* (Ljubljana, 2003).

Calic, Marie-Janine *A History of Yugoslavia* (West Lafayette, 2019).

Deželak Barič, Vida, "Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora na Slovenskem 1896–1941", *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1, str. 84–111.

Engelsfeld, Neda, *Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvatov in Slovencev – Privremeno narodno predstavništvo* (Zagreb, 1989).

- Erjavec, Fran**, "K volitvam v Sloveniji", *Naši zapiski* 12, št. 10, 11, 12 (1920), 188–190.
- Gligorijević, Branislav**, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929* (Beograd, 1979).
- Melik, Vasilij**, "Izidi volitev v konstituantno leta 1920", *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 3, št. 1 (1962), str. 3–62.
- Mikuž, Metod**, "Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji", *Zgodovinski časopis* 9, št. 1–4 (1955), str. 107–139.
- Mikuž, Metod**, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji* (Ljubljana, 1965).
- Perovšek, Jurij**, "Uredba o ženski volilni pravici", v: *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, ur. Bojan Balkovec [et al] (Ljubljana, 1995).
- Perovšek, Jurij**, *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929* (Ljubljana, 1996).
- Perovšek, Jurij**, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS* (Ljubljana 1998).
- Perovšek, Jurij**, *Slovenska osamosvojitev v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana, 1998).
- Perovšek, Jurij**, *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja* (Ljubljana, 2005).
- Perovšek, Jurij**, "V zaželeni deželi": slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–perovšek, j 1941 (Ljubljana, 2009).
- Perovšek, Jurij**, "Vprašanje domoljubja na Slovenskem v času Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslavije 1918–1941", *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 1 (2014), str. 231–243.
- Perovšek, Jurij**, "Političnoupravna podoba Ljubljane v letih 1918–1941", *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2–3 (2014), str. 291–338.
- Perovšek, Jurij**, "Tavčarjevo župansko devetletje 1912–1921", *Studia Historica Slovenica* 17, št. 2 (2017), str. 559–613.
- Perovšek, Jurij**, "Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941", *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017), str. 49–83.
- Perovšek, Jurij**, "Misel o Sloveniji in njeno udejanjenje v času od Majniške deklaracije do oblikovanja Države SHS in Narodne vlade SHS v Ljubljani", *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018), str. 421–442.
- Perovšek, Jurij**, "Položaj Slovencev v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov", *Prispevki za novejšo zgodovino* 59, št. 2 (2019), str. 40–74.
- Perovšek, Jurij**, "Politični položaj na Slovenskem leta 1919", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 2 (2020), str. 359–394.
- Perovšek, Jurij**, "Politične razmere na Slovenskem leta 1920", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 473–502.
- Perovšek, Jurij**, "Liberalci in Anton Korošec v letih 1918–1940", *Acta Histriae* 29, št. 4 (2021), str. 1015–1044.

- Perovšek, Jurij**, "Anton Korošec in štajerski liberalci", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 301–326.
- Petranovič, Branko** in **Zečevič, Momčilo**, *Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenta* (Beograd, 1985).
- Pirjevec, Jože**, *Jugoslavija 1918–1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper, 1995).
- Rahten, Andrej**, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929* (Ljubljana, 2002).
- Rahten, Andrej** in **Steinbacher, Nina**, "'V boj za staro pravdo!' – ustanovitev in delovanje Samostojne kmetijske stranke do konca zasedanja konstituyente", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), str. 71–106.
- Rahten, Andrej**, "Korošček državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine SHS", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 327–362.
- Rahten, Andrej**, "Brejčev drugi mandat: politični izzivi Deželne vlade za Slovenijo v letu 1920", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 503–530.
- Ratej, Mateja**, "'Korošec vihti bič nad železničarji'. Stavka železničarjev leta 1920 in minister za promet Anton Korošec", *Prispevki za novejšo zgodovino* 50, št. 1 (2010), str. 27–38.
- Stiplovšek, Miroslav**, "Železničarska in splošna stavka", v: *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana 1997), str. 241, 309–310.
- Vodopivec, Peter**, *Od Poblinove slovnice do samostojne države* (Ljubljana, 2010).
- Vurnik, Blaž**, "Politični boj med liberalnim in katoliškim taborom v slovenskem delu jugoslovanske države na prvih volitvah v Kraljevini SHS", *Prispevki za novejšo zgodovino* 42, št. 1 (2002), str. 21–32.

DOI 10.32874/SHS.2022-20

Jugoslovani v povojnih popisih prebivalstva

Tomaž Ivešič

Dr. zgodovine in civilizacij, znanstveni sodelavec
Študijski center za narodno spravo
Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: tomaz.ivesic@scnr.si

Izvilleček:

Članek prikazuje preplet politike in popisov prebivalstva v socialistični Jugoslaviji na primeru nacionalne kategorije Jugoslovani. Leta 1953 se je kategorija prvič pojavila kot rešitev za Muslimane v Bosni in Hercegovini ter kot del latentnih poskusov oblasti za promocijo jugoslovanstva v okviru mehkega načina nacionalne gradnje. Leta 1961 so v popisih prebivalstva Jugoslovane obravnavali kot "narodnostno neopredeljene", čemur je pri popisu prebivalstva leta 1971 sledil odpor. Vrhunec jugoslovanstva predstavlja popis iz leta 1981, ki je naštel več kot milijon Jugoslovancev.

Ključne besede:

jugoslovanstvo, Zveza komunistov Jugoslavije, popis prebivalstva, nacionalne kategorije, nacionalizem

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije
Maribor, letnik 22 (2022), št. 3, str. 767–790, 54 cit., 1 preglednica, 4 slike
Jezik: slovenski (izvilleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

Jugoslovansko nacionalno vprašanje spada med najbolj raziskana področja tako domače kot tuje historiografije.² Vendar do sedaj še nismo imeli konkretnih študij, ki bi se ukvarjale z vprašanjem jugoslovanske nacionalne kategorije v popisih prebivalstva po letu 1945. Pričujoči članek želi zapolniti to vrzel z osredotočenostjo na jugoslovansko nacionalno kategorijo v popisih prebivalstva za časa druge Jugoslavije. Skrbna analiza objavljenih statističnih podatkov in arhivskih virov kaže na eni strani preplet politike in stroke pri opredelitvi nacionalnih kategorij, ki so se pojavljale v popisih prebivalstva, na drugi na realne težave običajnih ljudi pri nacionalnem identificiranju v luči popisov prebivalstva in nezmožnost Zveze komunistov Jugoslavije, da te težave razreši oz. jih primerno naslovi.

* * *

V prvem desetletju in pol po drugi svetovni vojni je v Jugoslaviji potekal mehak projekt nacionalne gradnje. Politologinja Francine Friedman je to opisala z naslednjimi besedami:

Odmik od stalinizma in iskanje posebne jugoslovanske oblike socializma sta dobila odsev tudi v jugoslovanskih pogledih na nacionalno. Čeprav so še vedno želeli, da etnične partikularnosti zbledijo, se je jugoslovansko vodstvo zavedalo občutljivosti različnih nacionalnih skupin in jih poskušalo spodbuditi k manjši obrambi [nacionalnih pravic]. Voditelji so predstavili koncept jugoslovanstva (en jugoslovanski narod). Upoštevač srbski šovinizem, ki so se ga spominjali iz časa jugoslovanskega kraljestva, ko se je želelo vsiliti jugoslovanstvo, so bili jugoslovanski komunisti [dovolj] skrbni, da so predstavili nekoliko podobno politiko, [toda] raje kot izbor in ne zahtevo.³

V sklopu takšnega načina nacionalne gradnje so se v Jugoslaviji dogajale številne spremembe na tistih področjih, ki jih je Edvard Kardelj v drugi izdaji Spe-

¹ Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Kršitve človekovih pravic in temeljnih svoboščin na slovenskem ozemlju v 20. stoletju* (P6-0380 (A)), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS) iz državnega proračuna.

² Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*. (New York, 1968); Sabrina P Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983* (Bloomington, 1984); Dejan Jović, *Yugoslavia: A State That Withered Away* (West Lafayette, 2009); Hilde Katrine Haug, *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question*. (London, 2012); Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca, 1984).

³ Francine Friedman, *The Bosnian Muslims: denial of a nation* (Boulder, 1996), str. 153–154.

ransa oz. delu *Razvoj slovenskega narodnostnega vprašanja* konec petdesetih imenoval v svoji opredelitvi naroda kot objektivno merilo za narod: etničnost, kulturna sorodnost, jezik itd. V javnem diskurzu so vodilni jugoslovanski partijci (npr. Josip Broz-Tito in Milovan Đilas) razglabljala o ideji zlitja jugoslovanskih narodov. Socialistični patriotizem je po sporu Tito–Stalin postal jugoslovanski socialistični patriotizem, razvila sta se samoupravljanje in komunalni sistem, v katerem naj bi komune imele večjo vlogo od republik. Decembra 1954 je bil sklenjen Novosadski dogovor o nastanku enotnega srbsko-hrvaškega jezika, leta 1956 so diskutirali in polemizirali o jugoslovanskem merilu v kulturi itd.⁴

Popis leta 1953

V takšnem kontekstu sprememb so se tudi leta 1953 ob popisu prebivalstva prvič pojavili Jugoslovani. Že od znamenite knjige *Zamišljene skupnosti* Benedicta Andersona je raziskovalcem znano, da so popisi prebivalstva in zemljevidi lahko orodje za nastanek povsem novega naroda, kljub temu da se je Anderson osredotočal na evropske kolonije v Aziji.⁵ Z Lune narodi niso vidni, a lahko jih vidimo v popisih prebivalstva in na zemljevidih ali celo okušamo v hrani in pijači.⁶

Marca 1953 so jugoslovanske oblasti izvedle popis prebivalstva, čeprav je od zadnjega minilo zgolj pet let (bil je leta 1948). Popis prebivalstva *per se* pomaga državi narediti družbo čitljivo. Hkrati je lahko pri popisih partija spremljala svoj napredek v nacionalni in/ali jezikovni ter verski politiki.⁷

Ob prvem povojnem popisu, torej leta 1948, so oblasti naleteli na številne pritožbe muslimanske skupnosti, sploh njenih pripadnikov iz Bosne in Hercegovine (BiH), saj Muslimani⁸ niso bili priznani kot narod. Leta 1948 so jim

⁴ Tomaž Ivešić, "The Yugoslav National Idea Under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project Is Abandoned?", *Nationalities Papers* 49, št. 1 (2021), str. 142–161 (dalje: Ivešić, "The Yugoslav National Idea Under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project Is Abandoned?"); Tomaž Ivešić, "Etnično (in) nacionalno jugoslovanstvo pod socializmom", v: *Razvoj kolektivnih (etničnih) identitet na Slovenskem skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi*, ur. Vanja Kočevar (Ljubljana, 2022), str. 623–636.

⁵ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (New Edition) (London, 2006).

⁶ Ulf Brunnbauer in Hannes Grandits, "The Ambiguous Nation: Socialist and Post-Socialist Nation-Building in Southeastern Europe in Perspective", v: *The ambiguous nation: case studies from Southeastern Europe in the 20th century*, ur. Ulf Brunnbauer in Hannes Grandits (München, 2013), str. 30.

⁷ Iva Lučič, "Making the 'Nation' Visible: Socialist Census Policy in Bosnia in the early 1970s", v: *The ambiguous nation: case studies from Southeastern Europe in the 20th century*, ur. Ulf Brunnbauer in Hannes Grandits (München, 2013), str. 424 (dalje: Lučič, "Making the 'Nation' Visible").

⁸ "Muslimani" sem zapisal z veliko začetnico, saj so mišljeni kot Muslimani v etničnem oz. nacionalnem smislu in ne kakor prej v verski oznaki, kjer je mala začetnica.

ponudili tri možnosti: Hrvat musliman, Srb musliman ali Musliman – neopredeljen. Ker se Muslimani niso želeli opredeliti ne za Srbe ne za Hrvate, je bilo treba najti novo rešitev. Zato je bila leta 1953 ponujena nova možnost: Jugoslovani – neopredeljeni. Pri tem je očitno, da je takšna kategorija nesmiselna. Če si se namreč opredelil za Jugoslovana, potem ne moreš biti neopredeljen. Ob tem omenimo, da je obstajala še posebna kategorija za "popolnoma" narodnostno neopredeljene.⁹ Eden izmed vodilnih jugoslovanskih komunistov, Moša Pijade, je takšno novo kategorijo že januarja 1953 pojasnil takole:

Očitno je, brez kakršne koli razprave, da izraz 'musliman' označuje pripadnost določeni, muslimanski veroizpovedi in da nima nikakršne povezave z vprašanjem narodnosti. Če se kak 'musliman' narodnostno čuti kot Srb ali Hrvat, bo to tudi povedal in nima potrebe po tej ali oni verski oznaki. Ob popisu leta 1948 so se številni pritoževali zaradi dodatka, ker je narodnost eno in vera drugo. Seveda so se pritoževali tudi tisti, ki niso več verni. /.../ V pripravljenih popisnih formularjih za popis 31. marca imamo pod rubriko narodnosti slednje: 'Narodnost' (Vsak vpiše narodno pripadnost), npr. Srb, Hrvat, Slovenec, Makedonec, Črnogorec, Madžar, Šiptar, Nemec, Italijan, Čeh, Slovak, Turek, Cigan itd. Osebe z jugoslovanskim poreklom, ki niso strogo narodnostno opredeljene, vpisujejo Jugoslovan – neopredeljen, medtem ko se ostale neopredeljene osebe vpisujejo kot narodnostno neopredeljeni. Za otroke do 10. leta starosti velja izjava staršev.¹⁰

Pijade je v pojasnilu dejal tudi, da nihče ne dvomi, da imajo muslimani v Bosni, Hercegovini in Sandžaku izvorno južnoslovanske korenine, saj so del jugoslovanske etnične skupnosti. S tem je Pijade teritorialno določil, kje živijo Muslimani, ki etnično pripadajo jugoslovanski skupnosti. S tem je Muslimanom in Jugoslovanom priznal etnične značilnosti ter ponudil temelj za nastanek "bodoče" jugoslovanske (socialistične) nacije, ki je zaživela s popisom.¹¹

Kategorija je bila leta 1953 priljubljena pri starših iz nacionalno mešanih zakonov, ki so pogostokrat za svoje otroke izbrali ravno to kategorijo, ter za muslimane v Bosni in Hercegovini, ki muslimanske kategorije leta 1953 še niso imeli na izbiro. Kategorijo "Jugoslovan – neopredeljen" je leta 1953 izbralo 998.698 od skupaj 16,936.573 prebivalcev Federativne ljudske republike Jugoslavije. Od teh jih je v Srbiji živelo 81.081 (v "ožji Srbiji" 64.303, Vojvodini 10.537 in na Kosovu-Metohiji 6.241), na Hrvaškem 16.185, v Sloveniji 1.617, BiH 891.800, Makedoniji 1.591 in Črni gori 6.424. Od vseh Jugoslovancev jih je

⁹ Nikola Dugandžija, *Jugoslavenstvo* (Beograd, 1985), str. 66.

¹⁰ Moša Pijade, "O popisu stanovništva", *Borba*, 21. 1. 1953, str. 2.

¹¹ Tomaž Ivešić, *Jugoslovanska socialistična nacija: ideja in realizacija (1952–1958)* (Nova Gorica, 2016), str. 60 (dalje: Ivešić, *Jugoslovanska socialistična nacija*).

Moša Pijade (Wikimedia Commons)

bilo islamske vere 935.081, od tega v BiH 860.486. Neislamskih Jugoslovanov je bilo torej 63.617. Relativno najmanj islamskih Jugoslovanov je bilo v Sloveniji, in sicer 7,79 %, na Hrvaškem 9,8 % in v AP Vojvodini 10,42 %. V LR BiH se je približno 94 % pripadnikov islamske vere opredelilo za neopredeljene Jugoslovane. Najzanimivejši podatek je, da so bili neopredeljeni Jugoslovani po starosti izredno mladi. Najnižja starostna kategorija, torej do 10 let, za katere je veljala izjava staršev, predstavlja kar 28,42 % vseh Jugoslovanov, druga največja starostna kategorija je med 20 in 34 let, ki predstavlja 21,33 % vseh neopredeljenih Jugoslovanov. Skupaj imajo prve štiri kategorije, torej do 34. leta starosti, kar 71,48 % vseh opredeljenih. Po socialni strukturi predstavlja večino kmečko prebivalstvo, in sicer 57,89 %.¹² Kakor bo prikazano v nadaljevanju, so v naslednjih popisih Jugoslovani ohranili prevlado v najmlajših in mladostniških kategorijah prebivalstva, a se je bistveno spremenila izobrazbena struktura.

¹² *Popis stanovništva 1953. Knjiga 1* (Beograd, 1959), str. 278–287; *Popis stanovništva 1953. Knjiga 8* (Beograd, 1959), str. 1–19; Statistika popisa je bila objavljena tudi v: Ivešić, *Jugoslovanska socialistična nacija*, str. 60–61.

Vseh neislamskih Jugoslovancev je bilo 63.617 in pri tej številki lahko skoraj zagotovo govorimo o tistih, ki so se identificirali kot Jugoslovani v etničnem/nacionalnem smislu ali so svoje otroke identificirali kot Jugoslovane. Slednje je zelo velika verjetnost še posebej v mešanih zakonih. Po drugi strani so se vodilni muslimanski partijci leta 1956 v jugoslovanski knjigi *Kdo je kdo* v 61,5 % opredeljevali kot Srbi, v 16,6 % kot Hrvati in zgolj v 8,6 % kot nacionalno neopredeljeni Jugoslovani.¹³

Do konca petdesetih je mehak način nacionalne gradnje dosegel vrhunec ob drugi izdaji Kardeljeve knjige *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*¹⁴ in na 7. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ) leta 1958, toda skoraj istočasno so se začeli pojavljati prvi glasovi nasprotovanja predvsem v Sloveniji, kar je kasneje izbruhnilo v znameniti razpravi med srbskim pisateljem Dobrico Čosićem in slovenskim literarnim kritikom Dušanom Pirjevcem.¹⁵

Popis leta 1961

Pri naslednjem popisu se je v kategorije vmešala zvezna Ideološka komisija, ki je v svojih dokumentih zapisala, da postaja kategorija "Jugoslovan" in "Jugoslovan – neopredeljen" vse bolj priljubljena med tistimi muslimanske veroizpovedi, mladimi in komunisti. Med bosanskimi komunisti je leta 1959 kar 17 % članstva izreklo svojo narodnostno pripadnost kot "Jugoslovan – neopredeljen". Med 10.400 novimi člani med letoma 1957 in 1959 jih je skoraj 4.000 (cca. 40 %) navedlo narodno pripadnost kot Jugoslovan ali Jugoslovan – neopredeljen. Obratno je priljubljenost kategorije padala med muslimani v Makedoniji in na Kosovu-Metohiji.¹⁶

Iz teh dokumentov je razvidno, da so v BiH razlikovali med Jugoslovani in Jugoslovani – neopredeljeni. Do dveh kategorij je prišlo zato, ker je posameznik narodnost napisal na prazno črto in ni izbral iz nekega seznama. Toda pri popisu leta 1961 je bilo popisovalcem naročeno, da vse, ki bi se izrekli kot Jugoslovani, prištejejo v kategorijo Jugoslovan – neopredeljen.¹⁷ Pravega šte-

¹³ Xavier Bougarel, "Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea", v: *Yugoslavism: Histories of a failed Idea 1918 – 1992*, ur. Dejan Djokić (London, 2003), str. 107.

¹⁴ Edvard Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana, 1957).

¹⁵ Agustín Cosovschi, "Between the Nation and Socialism in Yugoslavia. The Debate between Dobrica Čosić and Dušan Pirjevec in the 1960s", *Slovanský Přehled* 101, št. 2 (2015), str. 41–65.

¹⁶ Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 507 Savez komunista Jugoslavije (SKJ), A – CK SKJ Ideološka komisija, VIII, II/2-b-(132–146) (K-8), leto 1960, mapa 142, Informacija: Povodom iskazivanja nacionalne pripadnosti Muslimana, str. 5.

¹⁷ AJ, fond 507 SKJ, CK SKJ, XXIII-K-4, AŠ 4, sednica Komisije za medjunacionalne odnose, 16. 1. 1970, str. 4–11.

vila nacionalnih Jugoslovancev oz. oseb, ki so se identificirale kot Jugoslovanci v nacionalnem smislu iz leta 1961, žal nimamo.

Zanimivost iz tega obdobja je, da je nekaj bosanskih komunistov za Muslimane predlagalo uporabo jugoslovanske kategorije, ker je to bilo v trendu med mladimi, ker je to bila preprosta rešitev za otroke iz mešanih zakonov in ker so "Jugoslovanci" menili, da so tako prešli buržoazni nacionalizem. Nasprotniki takšnega predloga so opozarjali, da se s tem daje lažen občutek nastanka jugoslovanske nacije in da kategorija ne bo rešila muslimanske problematike.¹⁸ Jugoslovanstvo je torej imelo leta 1961 več možnosti, tudi da postane uradno priznana narodnostna identiteta.

Na temelju diskusij Ideološke komisije Centralnega komiteja Zveze komunistov Jugoslavije (CK ZKJ) je bilo zastopano mnenje, da Muslimani ne morejo biti nacionalna kategorija, saj da je to verska kategorija. Podobno so trdili tudi leta 1953.¹⁹ Komisija jo je predlagala za tiste, ki niso želeli biti opredeljeni s kategorijo "narodnostno neopredeljen". Dalje je komisija predlagala, da se kategorija "Jugoslovčan – neopredeljen" spremeni v "Jugoslovčan – narodnostno neopredeljen", s čimer bi poudarili, da ne gre za narodnostno kategorijo in določitev posebne muslimanske kategorije v etničnem smislu, saj so narodnostni muslimanski kategoriji nasprotovali komunisti na Kosovem in v Črni gori.²⁰ Tako opredeljene kategorije so se pojavile v popisu leta 1961.²¹ Kategorija "Jugoslovčan – narodnostno neopredeljen" je naštel 317.124 posameznikov (1,7 % celotne populacije), od katerih je večina (87 %) še vedno živela v BiH. Padec števila Jugoslovancev s skoraj enega milijona na 317 tisoč se je zgodil zaradi kategorije Musliman v smislu etničnosti, ki je leta 1961 naštel 972.960 posameznikov. Posebnost tega popisa je bila tudi uvrstitev posameznikov v kategorijo "Jugoslovčan – narodnostno neopredeljen", saj so tja uvrstili tudi tiste, ki so se opredelili za "Jugoslovane".

Od srede šestdesetih let dalje se je v Jugoslaviji, kot posledica opustitve mehkega načina nacionalne gradnje, dogajal narodni preporod pod socializmom. ZKJ je sredi šestdesetih let jugoslovanstvo prvič uradno opredelila brez etnične konotacije. Novo jugoslovanstvo je temeljilo na socialističnih odnosih, državi in samoupravnem sistemu in ne več na krvni ali jezikovni sorodnosti južnih Slovencev. Jugoslovanstvo je bilo tako bolj državna oz. družbena identite-

¹⁸ AJ, fond 507 SKJ, A – CK SKJ Ideološka komisija, VIII, II/2-b-(132–146) (K-8), leto 1960, mapa 142, Informacija: Povodom iskazivanja nacionalne pripadnosti Muslimana, str. 8–10.

¹⁹ Iva Lučić, *Im Namen der Nation: Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1956–1971)* (Uppsala, 2016), str. 16.

²⁰ AJ, fond 507 SKJ, A – CK SKJ Ideološka komisija, VIII, II/2-b-(132–146) (K-8), leto 1960, mapa 142, Zapisnik sa sastanka Komisije za Ideološki rad CK SKJ, 23. 9. 1960, str. 4.

²¹ Lučić, "Making the 'Nation' Visible", str. 429–30.

ta, sprejemljiva tudi za narodnostne manjšine oz. za vsakega državljana SFRJ.²² Od opustitve jugoslovanske nacionalne ideje se je vakuum zapolnil z nacionalističnimi vsebinami v skoraj vsaki jugoslovanski republiki, razen Makedoniji, kjer je potekal poseben projekt nacionalne gradnje (zaradi nacionalne ogroženosti s strani Bolgarije in Grčije) že od leta 1945 dalje. Razprave, ki so se odvijale v socialističnih republikah, so temeljile na krepitevi tako imenovanih objektivnih meril za narod, predvsem na kulturi in jeziku, a tudi skupnem spominjanju oz. zgodovini. V Črni gori so potekale razprave o posebni črnogorski kulturi in črnogorskem jeziku,²³ v BiH o Muslimanih kot naciji,²⁴ na Hrvaškem sta se odvila začetek in konec Maspoka oz. Hrvaške pomladi,²⁵ v Srbiji se je kreopil srbski nacionalizem po padcu Aleksandra Rankovića (1966) in še posebej po padcu srbskih "liberalcev" na začetku sedemdesetih let,²⁶ medtem ko je v Sloveniji obstajala množica razprav na temo jezika in kulture ter zgodovine in prihodnosti slovenskega naroda.²⁷ Vse to se je združilo in prevladalo v popisu prebivalstva leta 1971.

Popis leta 1971

Popis leta 1971 je bil pospremljen z veliko razpravo pred začetkom popisa na temo jugoslovanske kategorije. Partija se je namreč odločila, da bo kategorija opredeljena kot "Jugoslovan – neopredeljen", kar je v medijih privedlo do upora tistih, ki so se identificirali kot Jugoslovani v nacionalnem smislu in ki so prek pisem bralcev protestirali proti takšni kategoriji. Fenomen Jugoslovanov se je

²² AJ, fond 507 SKJ, CK SKJ, Ideološka komisija A-CK SKJ; VIII, II/2-b-(205–218), šk. K-17, mapa 214, Sten bele. KMMO CK SKJ, 18. 4. 1966, str. 134.

²³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 1164, fond Inštitut za narodnostna vprašanja (INV), Podserija 0, Časopisna zbirka, AŠ 16, "Postoji li crnogorska kultura?", *Vjesnik*, 30. 4. 1966; K. Čakič, "Postoji li crnogorska kultura?", *Vjesnik*, 29. 11. 1966; ARS, SI AS 1164, fond INV, Podserija 0, Časopisna zbirka, AŠ 22, "Simpozijum o nacionalnoj kulturi Crne Gore", *Borba*, 9. 1. 1968.

²⁴ Husnija Kamberović, "Bošnjaci 1968: politički Kontekst Priznanja Nacionalnog Identiteta", v: *Razprave o Nacionalnom Identitetu Bošnjaka: zbornik Radova*, ur. Husnija Kamberović, 1. izd, Posebna Izdanja / Institut Za Istoriju, knj. 5 (Sarajevo, 2009), 59–82; Iva Lučić, *Im Namen der Nation: Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1956–1971)* (Uppsala, 2016).

²⁵ Ivo Banac, *Sedamdeset i prva: Uspon i pad brvatskog nacionalno-reformnog pokreta*, ur. Josip Vrandečić in Tatjana Šarić (Zagreb, 2021).

²⁶ Audrey Helfant Budding, "Yugoslavs into Serbs: Serbian National Identity, 1961–1971", *Nationalities Papers* 25, št. 3 (september 1997), str. 407–426; Nick Miller, "Mihiz in the Sixties: Politics and Drama Between Nationalism and Authoritarianism", *Nationalities Papers* 30, št. 4 (december 2002), str. 603–621; Nick Miller, *The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944–1991* (New York, 2007), str. 183–189.

²⁷ Tomaž Ivešić, "Misliti šestdeseta leta: intelektualci in slovenski narod", v: *Misliti narod v dolgih šestdesetih: slovenski intelektualci o slovenskem narodu ter njegovi preteklosti in prihodnosti*, ur. Tomaž Ivešić (Ljubljana, 2020), str. 9–46.

sicer v časopisju pojavljal že od srede šestdesetih let dalje. Tudi predsednik SFRJ Josip Broz Tito je prejel v letu 1971 dvojno količino pism državljanov, veliko izmed njih povezanih ravno na temo jugoslovanstva kot nacionalne identitete. Pritisk od spodaj je tako dosegel učinek, saj je Zveza komunistov pristala na preimenovanje kategorije v "Jugoslovani", toda vidno ločeno pod nadrubriko "ostali", kjer sta ji delali družbo še dve kategoriji: niso se izrekli in regionalna pripadnost. Na primeru tega popisa lahko govorimo o delovanju omejene socialistične javne sfere. Ker so bili leta 1968 Muslimani priznani kot nacija, so v popisu leta 1971 imeli svojo narodnostno kategorijo in ne več etnične kot leta 1961. Predvsem v BiH, kjer je glede na leti 1953 in 1961 živel krepko več kot 80 % Jugoslovanov, se je odvijal medijski boj za pripadnike muslimanske nacije, saj so muslimanski intelektualci napadali jugoslovanstvo, ki naj bi ogrožalo temelje jugoslovanske države.²⁸

Leto pred popisom prebivalstva je bil izveden poskusni popis prebivalstva, kar je bila stalnica pred rednim popisom prebivalstva, ki se je odvijal načeloma na vsakih 10 let. Rezultati poskusnega popisa prebivalstva, ki je kot vzorec zaobjel 40.000 posameznikov, so bili objavljeni v marcu 1970. Rezultati ne bi bili nič posebnega, če ne bi to bili rezultati, ki so v jugoslovansko javnost lansirali število posameznikov, ki so se identificirali kot Jugoslovani v nacionalnem smislu. Popisovalci so odgovore anketirancev glede nacionalne pripadnosti vpisovali na prazne črte, medtem ko so njihove odgovore v statistiki upoštevali tako, kot so bili zapisani. To je bila velika razlika v primerjavi s popisi v "emigrantskih" državah (ZDA, Kanada itd.), kjer je etnična pripadnost v popisih bila naštetá.²⁹ Poskusni popis iz leta 1970 je pokazal, da se je zgolj 0,5 % posameznikov identificiralo z "Jugoslovan – neopredeljen" in 3 % posameznikov kot "Jugoslovan", večina (75 %) od njih v BiH in Vojvodini ter nato v Slavoniji na Hrvaškem. Ta odločitev je bila seveda privlačna tudi za starše otrok iz nacionalno mešanega zakona.³⁰ Zaradi rezultatov je že januarja 1970, torej še pred objavo rezultatov, partija zavzela stališče, da jugoslovanske identifikacije pri popisu ne bodo dovolili, saj bi to zmotno vodilo do zaključka, da partija priznava obstoj jugoslovanske nacije.³¹

Medijska kampanja proti Jugoslovanom je bila precej uspešna. Popis iz leta 1971 je naštel 273.077 Jugoslovanov, torej približno 45.000 manj kot desetletje

²⁸ Tomaž Ivešić, "Jugoslovanska socialistična javna sfera in nacionalna kategorija 'Jugoslovan' v popisu prebivalstva leta 1971", v: *Historični seminar 14*, ur. Katarina Šter in Mojca Žagar Karer (Ljubljana, 2021), str. 107–133 (dalje: Ivešić, "Jugoslovanska socialistična javna sfera in nacionalna kategorija 'Jugoslovan' v popisu prebivalstva leta 1971").

²⁹ David I. Kertzer in Dominique Arel, "Censuses, Identity Formation, and the Struggle for Political Power", v: *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, ur. David I. Kertzer in Dominique Arel (Cambridge, 2002), str. 25 in 34.

³⁰ ARS, SI AS 1164, fond INV, Podserija 0, šk. 30, *Vjesnik*, 9. 3. 1970.

³¹ AJ, 507 SKJ, CK SKJ, XXIII-K.4, š. 4, Komisija za medjunacionalne odnose, 16. 1. 1970, str. 18.

pred tem. Vendar je večina Jugoslovancev (123.824 oz. skoraj polovica) sedaj živela v Srbiji, nato na Hrvaškem v Slavoniji in Liki (84.118) in šele nato v BiH (43.796). Jugoslovani iz leta 1971 niso bili isti posamezniki kot leta 1961, tako da lahko mirne vesti trdim, da je kljub upadu skupnega števila kategorije Jugoslovani v bistvu prišlo do precejšnjega porasta števila posameznikov, ki so se na novo identificirali kot Jugoslovani. Jugoslovanska narodnostna identiteta je tako bila precej fluidna in zato moteča v jugoslovanskem sistemu, ki je temeljil na nacionalnem ključu in stabilnih narodnostnih identitetah.³² K temu so predvsem pripomogle migracije (množica ljudi, ki so se iz ene republike preselili v drugo ali preselili znotraj republike, se je v novem okolju identificirala kot Jugoslovani (takih je bilo 58 % Jugoslovancev)) in narodnostno mešani zakoni ter progresivno naravnana mladina. Polovica Jugoslovancev je namreč bila mlajša od 25 let. Največ novih Jugoslovancev, v primerjavi z letom 1961, je bilo v centralni Srbiji (z 11.000 na 75.000) in Vojvodina (s 3.000 na 46.000) in na Hrvaškem (s 15.000 na 84.000).³³ Podatki so nam znani, saj je Jugoslavija veliko vlagala v znanstveno spremljanje sprememb populacije, z analizo migracij, raziskovanjem javnega mnenja itd. Kot zanimivost naj omenim, da je pri oblikovanju takšnih raziskav na Institutu za društvene nauke v Beogradu sodeloval tudi danes upokojeni profesor sociologije s Filozofske fakultete Univerze v Mariboru dr. Sergej Flere.³⁴ Ne samo doma, tudi v tujini so Jugoslovani bili zanimiva populacija za raziskovanje. Tako je ameriški sociolog Gary K. Bertsch že konec šestdesetih let v svoji raziskavi jugoslovanske populacije opozarjal na Jugoslovane, ki da so glede na izpolnjene ankete kakšnih 1.200 oseb mladi izobraženi komunisti in v veliki večini ateisti. 81 % jih je imelo opravljeno vsaj gimnazijo, 85 % je bilo mlajših od 45 let, 70 % je bilo komunistov in 88 % ateistov.³⁵

V prvi polovici sedemdesetih let se je zgodil velik premik v odnosu do nacionalnega. Na Hrvaškem so bili zatrti t. i. "hrvaški liberalci" oz. Hrvaška pomlad, ki jim je sledil še padec "srbskih liberalcev". Z ustavo iz leta 1974 je bil končan zares dolg pohod ustavnih amandmajev, ki so uzakonili politiko nacionalnega ključa.³⁶ Le-ta je prevladal v delitvi predstavniških in drugih funkcij v zvezni skupščini, vojski, kulturi in tudi športu. Sistem, ki je nastal, je temeljil na stabilnih nacionalnih kategorijah, za katere so obstajala t. i. objektivna merila za narod. Jugoslovani niso

³² Ivešić, "Jugoslovanska socialistična javna sfera in nacionalna kategorija 'Jugoslovani' v popisu prebivalstva leta 1971".

³³ Prav tam, str. 128.

³⁴ Centar za demografska istraživanja (Institut društvenih nauka), *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti* (Beograd, 1978).

³⁵ Gary K. Bertsch, *Nation-Building in Yugoslavia: A Study of Political Integration and Attitudinal Consensus* (London, 1971).

³⁶ Sevan Pearson, "The 'National Key' in Bosnia and Herzegovina: A Historical Perspective", *Nationalities Papers* 43, št. 2 (4. marec 2015), str. 213–232.

bili takšna kategorija, saj jih je oblast razumela kot fluidno kategorijo, za katero objektivna merila (kultura, skupno spominjanje, jezik in etnična sorodnost) niso bila prvotnega pomena. Zanje je bilo dovolj, da so se identificirali z državo in samoupravnim družbenim sistemom, vedoč, da obstajajo tudi drugi posamezniki, ki se identificirajo kot Jugoslovani, ki tako skupaj tvorijo zamišljeno skupnost jugoslovanske nacije. Vendar takšna kategorija ni imela prostora v jugoslovanski stvarnosti, temelječi na nacionalnem ključu, saj bi se tako sistem lahko izrabljal. Glede na kvote bi enkrat bil Jugoslovian, drugič Srb ali Črnogorec itd.³⁷

Popis leta 1981

Leta 1981 je potekal naslednji popis prebivalstva. Dokaj mirna sedemdeseta leta so privedla do "plime Jugoslovianov". Podobno kot leta 1971 so se tudi tokrat mesece pred popisom začele razprave med zagovorniki in nasprotniki jugoslovanske kategorije. Številna pisma bralcev in mnenja je objavil srbski časnik *NIN*,³⁸ predvsem tiste naklonjene k nacionalnemu jugoslovianstvu. Da je problematika Jugoslovianov politična, je v intervjuju za medije obrazložil tudi direktor Zveznega zavoda za statistiko, ki je bdel nad popisi prebivalstva. Direktor Ibrahim Latifić je tako povedal:

Da opredelitev Jugoslovian pišemo med narekovaji, je političen sklep, ki je bil sprejet pred popisom leta 1971 in od tedaj ni nič spremenjeno. Znano je, da o vprašanju Jugosloviana obstajajo različna teoretska stališča. Politična ocena je, da pripadnost jugoslovanski skupnosti ni narodnost. Zaradi tega so tudi v tem popisu narekovaji. Seveda o tem ne odloča Zvezni zavod za statistiko, ker za to ni pristojen. Kar zadeva obdelavo podatkov in prikazovanje omenjene kategorije državljanov, sedaj gotovo ne bodo uvrščeni v skupino "razno", temveč bodo obdelani enako kot drugi.³⁹

Osrednji partijski časopis *Borba* je želel pomiriti strasti s pisanjem, da bodo Jugosloviani še vedno v rubriki Jugosloviani z narekovaji, da to ni nacionalna pripadnost in da je strah pred tem, da bi bili uvrščeni v rubriko razno, odveč.⁴⁰

³⁷ Ivešić, "The Yugoslav National Idea Under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project Is Abandoned?", str. 155–156.

³⁸ Jovan Nakićenović, "Jugosloven ili 'Jugosloven'", *NIN*, 4. 1. 1981, str. 2.; Mustafa Gafić, "Pravo na jugoslovensko nacionalno opredeljenje", *NIN*, 11. 1. 1981, str. 2.; Aco Mijatović, "Pravo na nacionalno jugoslovenstvo je neprikosnoveno", *NIN*, 1. 2. 1981, str. 7.

³⁹ Nikola Damjanić, "Jugoslovian ali 'Jugoslovian'", *Mladina*, 5. 2. 1981, str. 14–15. Za celo odprto pismo glej: Ibrahim Latifić, "U popisima nema navodnika", *NIN*, 15. 2. 1981, str. 2–3.

⁴⁰ Svetozar Tadić, "Ko je – Jugosloven", *Borba*, 16. in 17. 2. 1981, str. 4.

Mirko Čepič (Wikimedia Commons, foto: Dragiša Modrinjak, 1962)

V Sloveniji so v časopisju, razen v *Mladini*, jugoslovanski kategoriji nasprotovali. Pri takšnem pisanju je prednjačil Mirko Čepič, oče našega zgodovinarskega kolega dr. Zdenka Čepiča. Mirko Čepič je tako pred popisom prebivalstva v časniku *7D* odkrito nasprotoval jugoslovanski kategoriji oz. jugoslovanstvu kot narodnostni opredelitvi, češ da je v 19. stoletju to bila sicer simpatična misel, ki se je kasneje izjalovila in je privedla do tega, da je jugoslovanstvo pridobilo negativen prizvok, še posebej v obdobju med obema svetovnima vojnama. Čepič je na koncu prispevka zapisal, da je vse to bilo "z začetkom boja leta 1941,

posebno pa z II. zasedanjem AVNOJ-a, preseženo. Zakaj naj bi se sicer opredeljevali za Jugoslovane. Ko ne vemo, ali se vračamo, ali gremo naprej."⁴¹

V popisu prebivalstva leta 1981 se je za Jugoslovane izreklo 1.219,045 posameznikov. Njihovo število se je torej v primerjavi z letom 1971 povečalo za skoraj 4,5-kratnik.

Preglednica 1: Jugoslovani v popisih prebivalstva leta 1961, 1971, 1981 in 1991⁴²

	Jugoslovani v številu in odstotkih leta 1961	Jugoslovani v številu in odstotkih leta 1971	Jugoslovani v številu in odstotkih leta 1981	Jugoslovani v številu in odstotkih leta 1991
SFR Jugoslavija	317.124 (1,7%)	273.077 (1,3%)	1.219.045 (5,43%)	993.601 (4,22%)
SR Srbija	20.079 (0,3%)	123.824 (1,5%)	441.941 (4,74%)	317.739 (3,2%)
centralna Srbija*	11.699 (0,2%)	75.976 (1,4%)	272.050 (4,77%)	145.810 (2,5%)
SAP Vojvodina	3.174 (0,2%)	46.928 (2,4%)	167.215 (8,18%)	168.859 (8,4%)
SAP Kosovo	5.206 (0,5%)	920 (0,1%)	2.676 (0,16%)	3.070 (0,2%)
SR Hrvaška	15.559 (0,4%)	84.118 (1,9%)	379.057 (8,23%)	106.041 (104.728) ⁴³ (2,2%)
SR BiH	275.883 (8,4%)	43.796 (1,2%)	326.316 (7,91%)	239.845 (5,5%)
SR Slovenija	2.784 (0,2%)	6.744 (0,4%)	26.263 (1,38)	12.237 (0,62%)
SR Makedonija	1.260 (0,1%)	3.652 (0,2%)	14.225 (0,74%)	/
SR Črna gora	1.559 (0,3%)	10.943 (2,1%)	31.243 (5,34%)	25.854 (4,2%)

Kakor ugotavlja Neven Isailović, so Jugoslovani leta 1981 bili v glavnem urbana populacija, živeča v večjih naseljih. Pretežno so govorili srbsko-hrvaški jezik. Nekaj je bilo tudi pripadnikov narodnostnih manjšin, ki so se asimilirali na raven države in ne republike. Največ Jugoslovanov je bilo v Beogradu, Vojvodini, Slavoniji z Baranjo, v etnično mešanih predelih Bosanske krajine,

⁴¹ Mirko Čepić, "Jugoslovanski narod", 7D, 19. 2. 1981, str. 23.

⁴² *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije: podaci po naseljima i opštinama*, ur. Dragana Grabeljšek (Beograd, 1994); *Popis prebivalstva in stanovanj v letu 1971: prebivalstvo: rezultati po republikah in pokrajinah* (Beograd, 1974); *Nacionalni sastav stanovništva po opštinama: prvi rezultati Popisa stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine* (Beograd, 1992).

⁴³ V statistikah obstajata dva različna podatka. Višjega navaja hrvaški statistični zavod, manjšega pa zvezni statistični zavod.

Bosanski Posavini in Boki Kotorski. Največ Jugoslovanov je živel v središčih, kjer je živel več etničnih skupin. Največji odstotki so bili 20–25% v Banjaluki, Mostarju, Sarajevu, Tuzli, Zenici, Osijeku, Pulju, Sisku itd. Največji odstotek je bil v naslednjih mestih: Bijela (38,46 %), Herceg Novi (37,54 %), Zelenika (35,09 %), Kotor (33,06 %), Igalo (32,93 %), Bosanski Šamac (31,65 %), Lipik (30,9 %), Pakrac (30,72 %), Borovo (29,3 %), Vukovar (29 %), Plitvica (28,81 %), Dimitrovggrad (28,04 %), Fažana (27,2 %), Bosanski brod (27 %), Beli Manastir (26,73 %) in Tivat (26,59 %). Zopet je bilo med Jugoslovani veliko otrok iz nacionalno mešanih zakonov. Nekateri so se za jugoslovanstvo odločili zaradi pripadnosti partiji in zaradi izkušnje služenja vojske v Jugoslovanski ljudski armadi. Jugoslovani so bili po večini pridobitelji socialistične družbe, tisti, ki so iz ruralnega prešli v urbano. Ker so večinsko živeli v mestih, so opravljali poklice, značilnejše za urbana naselja (uradništvo, industrija itd.), s čimer je povezana višja raven izobrazbe, ki je praviloma bila vsaj srednješolska.⁴⁴

V oči najbolj bode primer Jugoslovanov v Črni gori, kjer so v velikem odstotku živeli v in ob Boki Kotorski (Bijela, Tivat, Herceg Novi, Kotor, Igalo), kar je v nasprotju s teorijo institucij in nacionalne gradnje, kjer je največ pripadnikov projekta nacionalne gradnje v glavnem mestu. V črnogorskem primeru so Jugoslovani predstavljali polovico migrantov in polovico stalnega prebivalstva, ki se je prej identificiralo drugače.⁴⁵

Rezultati popisa so imeli tudi politične posledice. Prej omenjeni Mirko Čepič je tako v Jugoslovanih neizbežno videl unitariste, ki si prizadevajo za unitaristično državo, na drugi strani naj bi bili socialisti, medtem ko je Čepič zagovarjal nadaljnje delo na samoupravljanju, ki naj bi čudežno pozdravilo vse tegobe.⁴⁶ V kontekst je treba vzeti tudi dejstvo, da je bilo to obdobje po Titovi smrti in da so se kmalu začele vzpostavljati ideje o skupnih jedrih in zahteve po reviziji ustave iz leta 1974.⁴⁷ V Sloveniji je vršalo tudi med akademsko sfero. Rado Generio, Vladimir Klemenčič in Aleš Stergar so v svojem članku o interpretaciji rezultatov poudarili problematiko subjektivnosti podatkov o narodnostni pripadnosti. Vsak prebivalec je lahko namreč izjavil, kar koli je želel. S tem se je po njihovem mnenju skazil popis, saj da je nastala "protislovna situacija in otežena objektivna podoba" na temelju subjektivnih in socialno-psiholoških faktorjev". Števila Jugoslovanov namreč ni bilo možno pojasniti zgolj na temelju demografskih sprememb. Jugoslovanska identite-

⁴⁴ Neven Isailović, "Ko Su (Bili) Jugosloveni?", *Peščanik* (blog), 29. september 2011, dostopno na: <https://pescanik.net/ko-su-bili-jugosloveni/>, pridobljeno: 27. 7. 2022.

⁴⁵ Erin K. Jenne in Florian Bieber, "Situational Nationalism: Nation-Building in the Balkans, Subversive Institutions and the Montenegrin Paradox", *Ethnopolitics* 13, št. 5 (20. oktober 2014), str. 447.

⁴⁶ Mirko Čepič, "Jugoslovanstvo", *7D*, 10. 12. 1981, str. 34.

⁴⁷ Božo Repe, "Osemgalava pošast nacionalizma", v: *Kronika XX. stoletja. Knj. 2: 1941–1995* (Ljubljana, 1995), str. 389.

Ciril Zlobec (Wikimedia Commons)

ta po njihovem mnenju ni imela "z narodnostno pripadnostjo prav nobene zveze".⁴⁸

Takšne pripombe niso bile v slovenskem prostoru nič novega. Nad subjektivnostjo izbire nacionalne kategorije se je v luči popisa leta 1971 pritoževal že pesnik Ciril Zlobec v *Sodobnosti*, ko je opisoval pogovor s popisovalko:

⁴⁸ Vladimir Klemenčič, Rado Genorio in Aleš Stergar, "Vprašanja okrog interpretacije rezultatov jugoslovanskega popisa prebivalstva po narodnosti leta 1981", *Razprave in gradivo*, št. 16 (1983), str. 151.

"In narodnost? Kaj naj zapišem pod narodnost?"

"Slovenec vendar. Ali bi bil lahko kaj drugega?"

"Lahko."

"Kaj na primer?"

"Kar hočete: Štajerec, Primorec; kar mi rečete, to moram vpisati."

"Pa je dosti takih Štajercev, Kranjcev in podobnega?"

"So. Ne veliko, pa vendar."

"Ali lahko rečem zase, da sem Dolenjec, da je žena Primorka, otroci Kamničani?"

"Lahko. Vpisati moram, kar mi rečete."

"In kaj bomo potem, ko bodo podatki obdelani?"

"Neopredeljeni."

"Ali lahko rečem, da sem po poklicu vojaški bobnar in da sem se rodil pred dvesto leti?"

"Ne, to pa ne. Ti podatki pa že morajo biti točni."

Živela ra-zedinjena Slovenija! Demokratično že, znanstveno pa nikakor. Tudi nacionalna pripadnost je pojem, ki ga je mogoče opredeliti. Pripadnik kakega naroda ni samo tisti, ki se tega zaveda, temveč čisto preprosto vsi tisti, ki to so, med njimi na primer, tudi slaboumneži, ki niti za svoje ime ne vedo, celo dojenčki, skratka: narodnostna oznaka bi morala biti pri popisu prav tako zanesljiv podatek kot vsi drugi, kajti popis prebivalstva je statistika, ne pa seznam osveščenega dela prebivalstva, človek se prostovoljno opredeljuje za politično stranko, tudi za prepričanje, če ga sam nima, pa še za marsikaj, toda narodnosti ne more niti spreminjati, niti se ji odpovedati, kot se ne more odpovedati datumu svojega rojstva.⁴⁹

Nasprotovanje jugoslovanstvu seveda ni bilo omejeno samo na Slovenijo. Največja posledica popisa je bila umaknitev hrvaškega zgodovinarja in akademika Dušana Bilandžića iz Centralnega komiteja Zveze komunistov Hrvatske zaradi njegovega anti-jugoslovanstva. Paradoksalno se je spomniti, da so dobro desetletje pred tem iz hrvaškega CK-ja zaradi jugoslovanstva spodili Miloša Žanka. Bilandžićev greh je bil, da je v intervjuju za *Vjesnik*, 8. maja 1982, komentiral število Jugoslovancev v popisu prebivalstva z besedami: "Mislim, da pojav jugoslovanstva v smislu nacionalnega, posebna ta nagla rast, govori o tem, da z družbo nekaj ni v redu, saj to ni normalen družbeni pojav."⁵⁰ Sledili so burni odzivi, predvsem iz Beograda. Publicist Milorad Vučević je v srbski *Politiki* Bilandžića obtožil, da sovraži Jugoslavijo in jugoslovanstvo. Toda Bilan-

⁴⁹ Ciril Zlobec, "Marginalije", *Sodobnost* 19, št. 5 (1971), str. 547.

⁵⁰ Dušan Bilandžić, *Povijest izbliza : memoarski zapisi 1945–2005* (Zagreb, 2006), str. 242.

Akademik prof. dr.
Dušan Bilandžić
(HAZU, info.hazu.hr)

džić je v javnosti še naprej razpravljaj in odpiral več desetletij staro razpravo, ali se ustvarja jugoslovanska nacija, ali so Jugoslovani na skrivaj unitaristi ter, ali je v Jugoslaviji preveč Jugoslovancev.⁵¹ ZKJ ni nikoli znala primerno pojasniti, kakšna je razlika med enim imenom koncepta, torej jugoslovanstvom, in različnimi vsebinskimi različicami, ki se skrivajo pod tem imenom.

V osemdesetih letih se je nato pojavila kopica avtorjev (Predrag Matvejević, Nikola Dugandžija, Dušan Janjić, Dragomir Gajević, Janko Pleterski, Dušan Ičević, Ibrahim Bakić), ki so želeli posredno in neposredno odgovoriti na vprašanje jugoslovanstva: kaj je pomenil v preteklosti, v takratnem desetletju, ko je Jugoslavija po Titovi smrti zašla v krizo, in kakšni naj bi bili trendi razvoja mednarodnih odnosov v Jugoslaviji. Na Inštitutu za narodnostna vprašanja je omenjene avtorje analizirala Vera Klopčič. Glavne ugotovitve so bile, da obstaja precejšen dvom glede Jugoslovancev. Avtorji so namreč zelo različno

⁵¹ Prav tam, str. 243.

interpretirali porast števila Jugoslovancev v popisu leta 1981. Glede na njihovo okolje so avtorji Jugoslovane razumeli bodisi kot neizbežne unitariste ali so o njih pisali z razumevanjem, saj so tudi sami sebe identificirali kot Jugoslovane. Vsekakor je zanimiva ugotovitev, ki jo avtorica razprave povzema iz knjige Dragomirja Gajevića *Jugoslovanstvo izmedju stvarnosti i iluzija*, da so v preteklosti bili pisatelji in drugi kulturniki glavni promotorji jugoslovanske ideje, medtem ko so v osemdesetih letih zavračali jugoslovansko idejo oz. so drsli vse bolj v nacionalizem.⁵²

Zaključek

Tik pred razpadom Jugoslavije se je odvil še zadnji popis prebivalstva, ki sicer ni bil popoln in je tako nezanesljiv, vendar lahko govorimo o eni odstotni točki padca števila Jugoslovancev na celotnem ozemlju Jugoslavije v primerjavi z letom 1981. Največ na Hrvaškem in Srbiji, kjer se je bilo treba v ključnem trenutku "odločiti", na čigavi strani si. Jugoslovanstvo kot nacionalna identiteta je tako preživelo le na etnično mešanem ozemlju, kjer ni bilo oboroženega spopada – v Vojvodini. Tam je srbski popis iz leta 2001 naštel približno 50.000 Jugoslovancev od sicer skupnega števila približno 80.000 Jugoslovancev v Srbiji.⁵³ Drugod, predvsem v BiH, a tudi na Hrvaškem, lahko govorimo o tako imenovanem nevidnem etničnem čiščenju,⁵⁴ ko se je politika nepriznavanja jugoslovanske nacionalne identitete zaostila do te točke, da Jugoslovancev v teh državah skorajda ni več. Prek prepleta političnega dogajanja in popisov prebivalstva lahko pridemo do zaključka, da se je nacionalna kategorija Jugoslovancev skozi desetletja spreminjala in prilagajala glede na politično situacijo v državi. Dalje, da se je kot rezultat mehkega načina nacionalne gradnje več sto tisoč prebivalcev identificiralo kot Jugoslovanci v nacionalnem smislu, medtem ko ZKJ ni vedela, kako jih obravnavati, saj so bili to partiji in državi zvesti prebivalci, za katere po opustitvi ideje o talilnem loncu ni bilo več prostora, še posebej po sprejetju politike nacionalnega ključa ne. ZKJ je tako neizbežno Jugoslovance razumela kot fluidno nacionalno kategorijo, ki je bila v sistemu, temelječem na nacionalnem ključu, moteč element.

⁵² Knjižnica INV, RN 31–1987, Vera Klopčič, *Jugoslovanstvo: Nekateri aktualni pristopi v strokovni publicistiki novejšega obdobja*, 44 str.

⁵³ Zoran Jančić, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. Stanovništvo 1: Nacionalna ili etnička pripadnost: podaci po naseljima* (Beograd, 2003), str. 14.

⁵⁴ Hana Srebotnjak, "Tracing the decline of Yugoslav identity: a case for 'invisible' ethnic cleansing", *Sprawy Narodowościowe*, št. 48 (2. avgust 2016), str. 65–84.

Sklep

V prvih povojnih letih je Zveza komunistov Jugoslavije (ZKJ) vodila politiko mehkega načina nacionalne gradnje z latentno promocijo jugoslovanske nacionalne identitete na področjih kulture, jezika in popisov prebivalstva. Leta 1953 se je v popisu prebivalstva prvič pojavila jugoslovanska kategorija (Jugoslovan – neopredeljen), za katero so se v večini odločali Muslimani v Bosni in Hercegovini ter starši otrok iz nacionalno mešanih zakonov. Za jugoslovansko kategorijo se je odločilo nekaj manj kot milijon posameznikov. Leta 1961, pri naslednjem popisu prebivalstva, je bila jugoslovanska kategorija spremenjena v "Jugoslovan – narodnostno neopredeljen", pojavila se je nova etnična kategorija za Muslimane. V določitev kategorij se je dejavno vpletla tudi zvezna Ideološka komisija. Zaradi nove muslimanske kategorije je popis iz leta 1961 naštel zgolj 317.124 Jugoslovanov, ki so večinsko še vedno živeli v Bosni in Hercegovini. Sredi šestdesetih let je ZKJ dokončno opustila idejo zlitja narodov. Jugoslovanstvo je partija sredi šestdesetih let utemeljila na socialističnih odnosih, državi in samoupravnem sistemu. Etnična, kulturna in jezikovna sorodnost so postale sekundarnega pomena. Vakuum, ki je nastal po opustitvi projekta, so zapolnili novi nacionalni preporodi pod socializmom v jugoslovanskih republikah. V popisu prebivalstva iz leta 1971 se je zgodil velik premik v geografski lokaciji Jugoslovanov. Večina deklariranih Jugoslovanov je tedaj namreč živela v Srbiji, na Hrvaškem in šele nato v Bosni in Hercegovini. Zopet so se pred popisom pojavile debate glede nujnosti oz. celo izbrisa jugoslovanske kategorije. Kategorija je obstala, vendar je bila v rezultatih predstavljena pod kategorijami "ostali", vidno ločena od nacionalnih kategorij. Popis je naštel 273.077 Jugoslovanov, ki jih je oblast razumela kot fluidno nacionalno kategorijo. Z uveljavitvijo politike nacionalnega ključa je fluidna kategorija bila moteča, saj je oblast dajala prednost stabilnim nacionalnim kategorijam. S smrtjo jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita leta 1980 in zaradi strahu pred vzponom nacionalizma je popis prebivalstva leta 1981 naštel krepko čez milijon Jugoslovanov, ki so bili v polovici primerov notranji migranti (iz republike v republiko ali znotraj republik). O tej "anomaliji družbe" so se razpisali slovenski intelektualci in strokovnjaki za popise prebivalstva ter tudi širša jugoslovanska javnost. Naenkrat je nastala težava, ker je bilo v Jugoslaviji preveč Jugoslovanov. Oblast na "plimo Jugoslovanov" ni znala odgovoriti, saj je šlo po eni strani za ljudi, ki so bili režimu zvesti, po drugi strani se njihova nacionalna identifikacija ni ujemala s politiko ZKJ.

Tomaž Ivešić

YUGOSLAVS IN THE POST-WAR POPULATION CENSUSES

SUMMARY

In the first post-war years, the League of Communists of Yugoslavia (ZKJ) pursued a policy of soft nation-building by latently promoting Yugoslav national identity in culture, language and censuses. The Yugoslav category (Yugoslav – undefined) appeared in the census for the first time in 1953 and was mostly chosen by the Muslims in Bosnia and Herzegovina and by parents of children from interethnic marriages. Just under one million people opted for the Yugoslav category. In 1961, in the next census, the Yugoslav category was changed to "Yugoslav – ethnically undefined", and a new ethnic category for Muslims appeared. The federal ideological commission was also actively involved in the categorisation. Due to the new Muslim category, the 1961 census recorded only 317,124 Yugoslavs, the majority of whom were still living in Bosnia and Herzegovina. In the mid-1960s, the ZKJ finally abandoned the idea of the fusion of nations and grounded Yugoslavism in socialist relations, the state and the self-governing system. Ethnic, cultural and linguistic kinship have become of secondary importance. The vacuum caused by the abandonment of the project was filled by new national revivals under socialism in the Yugoslav republics. In the 1971 census, there was a major shift in the Yugoslavs' geographical location. The majority of declared Yugoslavs lived in Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina, the latter occupying the third place. Prior to the census, debates emerged, again, regarding the necessity or even elimination of the Yugoslav category. The category remained, but appeared in the results under "Others", visibly separated from the national categories. The census recorded 273,077 Yugoslavs, whom the authorities perceived as a fluid national category. With the introduction of the "national key" policy, the fluid category became disruptive, as the authorities favoured stable national categories. The 1981 census took place after the death of the Yugoslav President Josip Broz Tito amidst the growing fear of the rise of nationalism, recording well over a million Yugoslavs, who were in half of the cases internal migrants (from republic to republic or within republics). Slovenian intellectuals and census experts as well as the general Yugoslav public widely commented on this "societal anomaly". Suddenly, there were too many Yugoslavs in Yugoslavia, which created a problem. The authorities were unable to respond to this "Yugoslav high tide" as, on the one hand, it was about the people who were loyal to the regime and, on the other hand, their national identification did not match the ZKJ policy.

VIRI IN LITERATURA

AJ – Arhiv Jugoslavije, fond 507 Savez komunista Jugoslavije (SKJ), Centralni komite Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ).

ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1164, fond Inštitut za narodnostna vprašanja (INV).

Knjižnica INV, RN 31-1987, Vera Klopčič, Jugoslovanstvo: Nekateri aktualni pristopi v strokovni publicistiki novejšega obdobja, 44 str.

7D – Ljubljana, letnik 1981.

Borba – Beograd, letnik 1981.

NIN – Beograd, letnik 1981.

Isailović, Neven, "Ko Su (Bili) Jugosloveni?", *Peščanik* (blog), 29. september 2011, dostopno na: <https://pecanik.net/ko-su-bili-jugosloveni/>, pridobljeno: 27. 7. 2022.

.....
Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, 2006).

Banac, Ivo, *Sedamdeset i prva: Uspon i pad hrvatskog nacionalno-reformnog pokreta*, ur. Josip Vrandečić in Tatjana Šarić (Zagreb, 2021).

Banac, Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca, 1984).

Bertsch, Gary K., *Nation-Building in Yugoslavia: A Study of Political Integration and Attitudinal Consensus* (London, 1971).

Bilandžić, Dušan, *Povijest izbliza: memoarski zapisi 1945–2005* (Zagreb, 2006).

Bougarel, Xavier, "Bosnian Muslims and the Yugoslav Idea", v: Djokić, Dejan (ur.), *Yugoslavism: Histories of a failed Idea 1918–1992* (London, 2003), str. 100–114.

Brunnbauer, Ulf in Grandits, Hannes, "The Ambiguous Nation: Socialist and Post-Socialist Nation-Building in Southeastern Europe in Perspective", v: Ulf Brunnbauer in Hannes Grandits (ur.), *The ambiguous nation: case studies from Southeastern Europe in the 20th century* (München, 2013), str. 9–24.

Budding, Audrey Helfant, "Yugoslavs into Serbs: Serbian National Identity, 1961–1971", *Nationalities Papers* 25, št. 3 (september 1997), str. 407–426.

Centar za demografska istraživanja, *Demografska kretanja i karakteristike stanovništva Jugoslavije prema nacionalnoj pripadnosti* (Beograd, 1978).

Cosovschi, Agustín, "Between the Nation and Socialism in Yugoslavia. The Debate between Dobrica Ćosić and Dušan Pirjevec in the 1960s", *Slovanský Přehled* 101, št. 2 (2015), str. 41–65.

- Dugandžija, Nikola**, *Jugoslavenstvo* (Beograd, 1985).
- Friedman, Francine**, *The Bosnian Muslims: denial of a nation* (Boulder, 1996).
- Grabeljšek, Dragana (ur.)**, *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije: podaci po naseljima i opštinama* (Beograd, 1994).
- Haug, Hilde Katrine**, *Creating a Socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question* (London, 2012).
- Ivešić, Tomaž**, "Etnično (in) nacionalno jugoslovanstvo pod socializmom", v: Kočevar, Vanja (ur.), *Razvoj kolektivnih (etničnih) identitet na Slovenskem skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi* (Ljubljana, 2022), str. 623–636.
- Ivešić, Tomaž**, "Jugoslovanska socialistična javna sfera in nacionalna kategorija 'Jugoslovan' v popisu prebivalstva leta 1971", v: Šter, Katarina in Žager Karer, Mojca (ur.), *Historični seminar 14* (Ljubljana, 2021), str. 107–133.
- Ivešić, Tomaž**, "Misliti šestdeseta leta: intelektualci in slovenski narod", v: Ivešić, Tomaž (ur.), *Misliti narod v dolgih šestdesetih: slovenski intelektualci o slovenskem narodu ter njegovi preteklosti in prihodnosti* (Ljubljana, 2020), str. 9–46.
- Ivešić, Tomaž**, "The Yugoslav National Idea Under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project Is Abandoned?", *Nationalities Papers* 49, št. 1 (2021), str. 142–161.
- Ivešić, Tomaž**, *Jugoslovanska socialistična nacija: ideja in realizacija (1952–1958)* (Nova Gorica, 2016).
- Jančič, Zoran**, *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002. Stanovništvo 1: Nacionalna ili etnička pripadnost: podaci po naseljima* (Beograd, 2003).
- Jenne, Erin K. in Bieber, Florian**, "Situational Nationalism: Nation-Building in the Balkans, Subversive Institutions and the Montenegrin Paradox", *Ethnopolitics* 13, št. 5 (20. oktober 2014), str. 431–160.
- Jović, Dejan**, *Yugoslavia: A State That Withered Away* (West Lafayette, 2009).
- Kamberović, Husnija**, "Bošnjaci 1968: politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta", v: Kamberović, Husnija (ur.), *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka: zbornik radova* (Sarajevo, 2009), str. 59–82.
- Kardelj, Edvard**, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana, 1957).
- Kertzer, David I. in Arel, Dominique**, "Censuses, Identity Formation, and the Struggle for Political Power", v: Kertzer, David I. in Arel, Dominique (ur.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (Cambridge, 2002), str. 1–42.
- Klemenčič, Vladimir, Genorio, Rado in Stergar, Aleš**, "Vprašanja okrog interpretacije rezultatov jugoslovanskega popisa prebivalstva po narodnosti leta 1981", *Razprave in gradivo*, št. 16 (1983), str. 147–156.
- Lučić, Iva**, *Im Namen der Nation: Der politische Aufwertungsprozess der Muslime im sozialistischen Jugoslawien (1956–1971)* (Uppsala, 2016).
- Lučić, Iva**, "Making the 'Nation' Visible: Socialist Census Policy in Bosnia in the early 1970s", v: Brunnbauer, Ulf in Grandits, Hannes (ur.), *The ambiguous nation: case*

- studies from Southeastern Europe in the 20th century* (München, 2013), str. 423–448.
- Miller, Nick**, "Mihiz in the Sixties: Politics and Drama Between Nationalism and Authoritarianism", *Nationalities Papers* 30, št. 4 (december 2002), str. 603–621.
- Miller, Nick**, *The Nonconformists: Culture, Politics, and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle, 1944–1991* (New York, 2007).
- Nacionalni sastav stanovništva po opstinama: prvi rezultati Popisa stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine* (Beograd, 1992).
- Pearson, Sevan**, "The 'National Key' in Bosnia and Herzegovina: A Historical Perspective", *Nationalities Papers* 43, št. 2 (4. marec 2015), str. 213–232.
- Popis prebivalstva in stanovanj v letu 1971: prebivalstvo: rezultati po republikah in pokrajinah. Knj. 1.* (Beograd, 1974).
- Popis stanovništva 1953. Knjiga 1* (Beograd, 1959).
- Popis stanovništva 1953. Knjiga 8* (Beograd, 1959).
- Ramet, Sabrina P.**, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983* (Bloomington, 1984).
- Repe, Božo**, "Osemgalava pošast nacionalizma", v: *Kronika XX. stoletja. Knj. 2: 1941–1995* (Ljubljana, 1995), str. 389.
- Shoup, Paul**, *Communism and the Yugoslav National Question* (New York, 1968).
- Srebotnjak, Hana**, "Tracing the decline of Yugoslav identity: a case for 'invisible' ethnic cleansing", *Sprawy Narodowościowe*, št. 48 (2. avgust 2016), str. 65–84.
- Zlobec, Ciril**, "Marginalije", *Sodobnost* 19, št. št. 5 (1971), str. 546–549.

Zapleteni zemljepis demokratizacije

*Prehodi v demokracijo v srednji in vzhodni Evropi
ob koncu 20. stoletja*

Aleš Maver

Dr., izredni profesor
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino
Koroška cesta 160, SI-2000 Maribor, Slovenija
e-pošta: ales.maver@um.si

Izvleček:

Sodobne obravnave demokratičnih gibanj v poznih osemdesetih in zgodnjih devetdesetih letih 20. stoletja poudarjajo nujnost umeščanja tega razvoja v širši kontekst, ki naj zajema različne zgodovinske izkušnje, ki segajo vsaj do začetka druge svetovne vojne, faze procesov samih in slednjč njihove odmeve. Kar zadeva zgodovinske izkušnje, je treba izpostaviti nekaj značilnosti. Tako je denimo nezmožnost ali nepripravljenost Sovjetov, da bi upoštevali zgodovinske razlike v svoji domeni, zelo prispevala k sorazmerno hitri in nepričakovani razgradnji njihovega imperija. Večjo pozornost bi bilo treba nadalje posvetiti razlikam med sovjetskimi republikami samimi. Seveda je jasno, da so si od poznih osemdesetih let 20. stoletja povsod prizadevali za iskanje ravnotežja med narodno ali državno uveljavitvijo in demokratizacijo. Vendar moramo ključni pomen pripisati neuspešni demokratizaciji v Rusiji. Prehod v demokracijo v posameznih jugoslovanskih republikah je prav tako potekal po različnih vzorcih.

Ključne besede:

demokratična gibanja v srednji in vzhodni Evropi, Sovjetska zveza, razpad Jugoslavije, Ukrajina, Belorusija, demokratizacija

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, letnik 22 (2022), št. 3, str. 791–822, 81 cit., 2 preglednici, 4 slike

Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod¹

Dogajanje v postsovjetskem prostoru, predvsem v Ukrajini in sosednji Belorusiji, je trenutno najprimernejša vstopna točka v oris scene, na katero sodijo demokratizacijski procesi v srednji in vzhodni Evropi in tudi vstop Demokratične opozicije Slovenije in njenih posameznih komponent na zgodovinsko prizorišče ob koncu osemdesetih let 20. stoletja. Seveda pri tem demokratizacijske težnje na eni strani in obujena nacionalna gibanja na drugi niti niso bila omejena zgolj na države "socialistične skupnosti", kot so tedaj poimenovali ožji in širši sistem satelitov ali zaveznikov Sovjetske zveze.² Toda možnost surove obnove sovjetskih vzorcev, dušеч vpliv velike sosedne Rusije in sorazmerna nemoč zahodnoevropskih držav pri razreševanju beloruske krize od avgusta leta 2020³ naprej lahko pomagajo bolje razumeti znana dejstva iz zadnjega desetletja prejšnjega stoletja. Še posebej, ker se je vmes, februarja leta 2022, zgodila zaostritev, ki je niti ob zatrtju demokratičnega gibanja v Belorusiji ni bilo mogoče nikakor predvideti. Rusko agresijo na Ukrajino lahko namreč razumemo kot nekakšno sklepno dejanje ukrajinskega osamosvojitvenega in demokratizacijskega procesa. V tem smislu je vojna, ki trenutno poteka v Ukrajini, ukrajinska osamosvojitvena vojna, kot je bila vojna leta 1991 osamosvojitvena za Slovence. Takšna trditev zlahka zveni paradokсно, ko je vendar znano, da je sodobna Ukrajina neodvisna skoraj toliko časa kot Slovenija. Da je vojaška grožnja njeni državnosti in samemu obstoju dosegla uničujoče razsežnosti šele leta 2022 ali vsaj leta 2014,⁴ je povezano z obrnjenim razmerjem med gradnjo države in nacije, če jo primerjamo s slovensko. Medtem ko so Slovenci ustvarili državo na podlagi nacionalne infrastrukture, ki je bila v glavnem zgrajena že v avstrijski ustavni dobi, se je lahko v Ukrajini smiselna gradnja te iste infrastrukture začela šele z vzpostavitvijo samostojne države, saj je bil prej pritisk uradno podprte rusifikacije in uničevanja ukrajinske kulture premočan (to ni veljalo samo za sorazmerno majhen del ukrajinskega ozemlja, ki je med letoma 1772

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa št. P6-0138: *Preteklost severovzhodne Slovenije med slovenskimi zgodovinskimi deželami in v interakciji z evropskim sosedstvom* in raziskovalnega projekta št. J6-3140: *Slovenska intelektualna zgodovina v luči sodobnih teorij religije: od ločitve dubov in kulturnega boja do komunistične revolucije*, ki jih financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

² Prim. György Dalos, *Der Vorhang geht auf: Das Ende der Diktaturen in Osteuropa* (München, 2009), str. 12 (dalje: Dalos, *Der Vorhang geht auf*).

³ Prim. o njej predvsem Astrid Sahm, "Politisches Patt in Belarus: Etappen einer Systemkrise", *Osteuropa* 70, št. 10–11 (2020), str. 17–34.

⁴ Prim. zdaj zlasti Serhii Plokhy, *The Frontline: Essays on Ukraine's Past and Present* (Cambridge, Mass., 2021), str. 287–306 (dalje: Plokhy, *The Frontline*).

in 1918 prav tako pripadal Habsburški monarhiji).⁵ Zato je ločevanje Ukrajine od Rusije potekalo dalj časa. Ko je postalo jasno, da je nepovratno (in takšno je v veliki meri postalo zaradi povsem zgrešene Putinove politike do Ukrajine), pa je prišlo do ruskega vojaškega posega.

Preglednica 1: Dejavniki, ki jih je priporočljivo upoštevati pri oblikovanju tipologije prehodov v demokracijo ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja

Dejavnik	Poteze v posameznih okoljih
PREDZGODOVINA	Različno močno izročilo državnosti; različen zgodovinski odnos do Rusije/Sovjetske zveze; Sovjeti vsilijo monolitno ureditev povsod; v primeru jugoslovanskih republik nujno upoštevanje razlike v odnosu do južnoslovanskih tvorb in do dogajanja med drugo svetovno vojno
NAČIN PREHODA	Ponekod izročilo sorazmerno močnih opozicijskih gibanj ali sorazmerno močni družbeni podsistemi (Poljska, Madžarska, Hrvaška); drugod prehod v obliki prevrata znotraj sistema (Bolgarija, Romunija)
RAZVOJ PO PREHODU	Težavno razmerje med uveljavljanjem nacionalne posebnosti in demokratizacijo; zlasti usoden neuspeh demokratizacije v Rusiji
ODNOS ZAHODNIH DRŽAV DO PREHODOV	Odločilna želja po "stabilnosti", strah pred srednje- in vzhodnoevropskimi nacionalizmi

Doslej navedeno podčrtava predvsem nujnost, da dogajanje od druge polovice osemdesetih let dvajsetega stoletja naprej umestimo v kontekst ureditve srednje in vzhodne Evrope po drugi svetovni vojni, saj je nastanek sovjetskega "planetarnega sistema" bistven za razumevanje njegovega konca. Beloruski režim Aljaksandra Lukašenke in njegova trdoživost vključno z rusko vlogo pri njegovem ohranjanju obenem kažeta, da je prav polovičarska demokratizacija evropskega dela nekdanje Sovjetske zveze, pri čemer je potrebno izvzeti baltske države, eno od večinoma prezrtih poglavij vzhodnoevropske odjuge. To polovičarstvo je bilo po svoje utemeljeno že v naravi reformnega programa Mihaila Gorbačova, še bolj pa so ga utrdile razmere v največji in najpomembnejši sovjetski republiki, Rusiji. Naslednja pomembna točka pri oblikovanju smiselne tipologije prehodov v demokracijo v srednji in vzhodni Evropi je vprašanje, kako živahna je (lahko) bila kulturna ali celo politična opozicija prevladujočim komunističnim režimom pred začetkom odjuge. Ta "dediščina" je bistveno določala način izvedbe prehoda ter strukturo pri njem udeleženih političnih in družbenih sil. Zadnja, a nikakor ne najmanj pomembna komponenta je dvoumen zahodnoevropski pogled na dežele nekdanje "socialistične skupnosti".

⁵ Prim. zlasti temeljito Serhy Yekelchuk, *Ukraine: Birth of a Modern Nation* (Oxford, 2007), zlasti str. 67–102 (dalje: Yekelchuk, *Ukraine*).

Tudi tukaj se da potegniti precej ravno črto od razmer po drugi svetovni vojni preko demokratizacijskih procesov do današnjih nesporazumov.⁶

Severovzhodni tip prehoda

Kar zadeva nastanek sovjetskega planetarnega ali satelitskega sistema, je potrebno opozoriti na heterogenost njegovih članic.⁷ Čeprav je Sovjetski zvezi z različnimi taktikami uspelo v prav vseh državah vzpostaviti enak monolitni politični model, s tem razlike med njimi niso bile izbrisane. Na eni strani so bila okolja, ki so bila zgodovinsko v sporu z Rusijo. Osrednja in časovno vodilna vloga Poljske v tem smislu ni naključna. Zato lahko omenjeno državo štejemo za edino predstavnico posebnega podtipa znotraj tipa, ki ga tukaj imenujemo "severovzhodni". Že v izhodišču je bil poljski položaj v povojni ureditvi Evrope paradoksen. Pravzaprav je, čeprav je to v splošni zavesti doslej že utonilo v pozabo, dokazoval precejšen neuspeh zahodnih zaveznikov. V drugo svetovno vojno sta Velika Britanija in Francija vstopili v bran Poljski, na koncu pa skupaj z Združenimi državami Amerike (ZDA) državi nista mogli zagotoviti niti Finski podobnega nevtralnega, a demokratičnega modela.⁸ In nastanek etnično skoraj homogene dežele kot posledica premika na zahod ter izгона nemškega prebivalstva ni mogel odtehtati izgube zgodovinskega poljskega poslanstva kot mosta proti vzhodu. Je pa omenjeni položaj prispeval k premisleku odnosa do novega zahodnega dela Sovjetske zveze, ko je pogled zviška zamenjala nekdanjim na izročilo poljsko-litovsko unije naslonjenim zamislim Józefa Piłsudskega bližja vizija Jerzyja Giedroycja.⁹ Na njeni podlagi je Poljska po demokratičnih spremembah postala poglobitveni antipod ruskim poskusom obujanja sovjetskih modelov v vzhodni Evropi. Pri tem je seveda treba upoštevati močno zgodovinsko zavest Poljakov in tradicionalni poljski mesijanizem, izoblikovan že v času, ko je bila poljska država po treh delitvah Poljske izbrisana z evropskega zemljevida. Zgodovinska zavest je bila tesno povezana z močnim vplivom Katoliške cerkve. Ker se je morala katoliška hierarhija v času od zadnje tretjine 18. stoletja vsaj na območjih pod rusko in prusko oblastjo srečevati z nenaklo-

⁶ O teh nesporazumih prim. zlasti Aleš Maver in Gorazd Bajc, "Mimobežnost dveh Evrop: Premisleki o nerazumevanju evropskega Vzhoda na evropskem Zahodu", *Annales, Series hist. et soc.* 29, št. 4 (2019), str. 613–624 (dalje: Maver in Bajc, "Mimobežnost dveh Evrop").

⁷ Prim. Luka Lisjak Gabrijelčič, "Uvod", v: *Dediščina razdeljenosti: Vzhod in Zabod po 1989*, ur. L. Lisjak Gabrijelčič in F. Laczó (Ljubljana, 2021), zlasti str. 9–10.

⁸ Prim. Gerhard Besier in Katarzyna Stokłosa, *European Dictatorships: A Comparative History of the Twentieth Century* (Newcastle upon Tyne, 2013), str. 286–289 (dalje: Besier in Stokłosa, *European Dictatorships*).

⁹ Prim. Tim Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (New Haven–London, 2003), predvsem str. 61 ss.

njenima državnima aparatoma, je bil prepad med njo in ljudstvom manjši kot drugod, Cerkev pa je še okrepila tradicionalni položaj varuhinje narodnih svetinj. Hkrati je poljskemu narodnemu gibanju šlo seveda v prid, da se je lahko na sicer najmanjšem območju, v Avstriji, prejkone svobodno razvijalo. Tretji ključni dejavnik je bilo protirusko občutje Poljakov, ki je imelo globoke korenine, zaradi ruskega nasilja po poljskih vstajah 1830–31 in 1863 pa je postalo posebej intenzivno.¹⁰ Podobna občutja do Rusije so prevladovala v Romuniji, a so tam privedla do še bolj obsesivne komunistične diktature kot drugod v sovjetskem "imperiju".

Zato so razmere po letu 1945 za Poljake pomenila dvojno, nacionalno in ideološko kolonizacijo. Navsezadnje je srečno naključje hotelo, da je bil kot kompromisni kandidat med sprtima frakcijama kardinalov, kar zadeva odnos do reform drugega vatikanskega koncila, leta 1978 za papeža izvoljen Poljak Karol Wojtyła. Redko kateri papež v novoveški zgodovini je za svojo konkretno družbeno vizijo zastavil toliko kot Janez Pavel II. Brez izročila poljskega katolištva si česa takega ne bi mogli predstavljati, večinsko italijanski kurijski aparat se je namreč sprijaznil z dolgim sobivanjem s komunističnimi režimi, kar je vidno tudi iz številnih koncilskih razprav, končno pa je takšno stanje neka-ko "cementirala" spravljiva Casarolijeva "vzhodna politika" papeža Pavla VI. in državnega tajnika Agostina Casarolija, ki jo je Janez Pavel II. prekinil, čeprav je Casaroli vse do leta 1989 ostal na položaju drugega človeka Svetega sedeža.¹¹

Spričo vseh navedenih komponent, ki jim je treba dodati že omenjeno nezadovoljstvo poljske javnosti zaradi premika meje po drugi svetovni vojni in izgube "vzhodnih ozemelj" in dejavno poljsko vlado v izgnanstvu, je celo sovjetski režim moral upoštevati poljske posebnosti. Na to je kazalo že, da si Sovjeti niso upali izvesti svobodnih volitev kot na Madžarskem, kar se je izcimilo, pa je bil izrazit primer sovjetskega "volilnega inženiringa".¹² Katoliški cerkvi so morali pustiti veliko več javne navzočnosti kot kjerkoli drugje v svojem sistemu, tudi različne opozicijske skupine so imele največjo težo, še posebej seveda po ustanovitvi Solidarnosti leta 1980. Kar trikrat, leta 1956, leta 1970 in leta 1980, se je komunistični režim znašel v hudih škripcih. Celo diktatura, ki jo je konec leta 1981, nedvomno s sovjetsko privolitvijo, vzpostavil general Wojciech Jaruzelski, ni mogla zavrteti časa nazaj. Tako papeževi obiski v njegovem obdobju ali referendum leta 1987

¹⁰ Prim. Jerzy Lukowski in Hubert Zawadzki, *A Concise History of Poland* (Cambridge, 2019³), tukaj str. 173–233.

¹¹ Za Casarolijevo lastno razumevanje "vzhodne politike" so ključni njegovi spominski zapisi v Agostino Casaroli, *Mučeništvo strpljivosti: Sveta Stolica i komunističke zemlje (1963.–1989.)* (Zagreb, 2001). Prim. študijo Hansjakob Stehle, "Papal Eastern Diplomacy and the Vatican Apparatus", v: *Catholicism and Politics in Communist Societies*, ur. Pedro Ramet (Durham–London, 1990), str. 142–155.

¹² Gl. Anne Applebaum, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe* (London, 2013), predvsem str. 192 ss. (dalje: Applebaum, *Iron Curtain*).

Wojciech Jaruzelski je z državnim udarom decembra leta 1981 zavaroval sovjetske interese na Poljskem, vendar kolesa zgodovine dolgoročno ni mogel zavrteti nazaj (Wikimedia Commons)

ne bi bili mogoči v nobeni drugi evropski komunistični državi.¹³ Zato je lahko bila razgradnja komunizma po letu 1989 sorazmerno temeljita, čeprav je naslednica prej vladajoče Poljske združene delavske stranke (PZRP) obdržala pomembno vlogo vse do leta 2005. Skoraj takoj nato pa se je odprl prepad v vrstah nekdanje Solidarnosti, ki je v zadnjih letih prerasel v pravi razkol.¹⁴

Drugo skupino znotraj severovzhodnega tipa tvorijo tri baltske države. Zanje je sicer značilno, da je zadržanost do ruskega vpliva enako močna kot na Poljskem, želja po hitrem slovesu od sovjetske preteklosti pa verjetno

¹³ Prim. Padraic Kenney, *A Carnival of a Revolution: Central Europe 1989* (Princeton–Woodstock, 2003), predvsem str. 23–56 (dalje: Kenney, *A Carnival*).

¹⁴ Prim. Konstanty Gebert, "Poland since 1989: muddling through, wall to wall", v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, ur. Sabrina P. Ramet (Cambridge–New York, 2010), zlasti str. 156–159.

V Litovski sovjetski socialistični republiki so že leta 1988 znova dovolili uporabo zgodovinske litovske tribarvnice, uradne zastave samostojne litovske države v obdobju med obema vojnama (Wikimedia Commons)

celo večja. Izstopajo namreč po tem, da je bil v njih proces politične demokratizacije (enako kot v Sloveniji, na Hrvaškem in v drugih nekdanjih sovjetskih republikah) tako rekoč zlit s prizadevanji za obnovo leta 1940 izgubljene državne samostojnosti.¹⁵ Omenjeno je na obeh straneh, na strani zagovornikov in nasprotnikov osamosvojitve, vsaj začasno privedlo do koncentracije sil. Pomembna značilnost baltskega območja v času preloma postanejo t. i. ljudske fronte, ki se jim ob novonastalih skupinah pridružijo še reformno in nacionalno čuteči člani prej vodilnih komunističnih partij v teh sovjetskih republikah.¹⁶ Toda oteževalna okoliščina je bila prisilna neposredna sovjetska oblast od leta 1940 naprej (s prekinitvijo v času nemške zasedbe), ki jo tako ob Baltiku kot na zahodu danes razumejo kot to, kar je bila, namreč sovjetsko okupacijo. Zelo neprijetna posledica sovjetskega obdobja je zlasti v Latviji in Estoniji visok delež rusko govorečega prebivalstva, ki ima pomembno vlogo tudi v obeh prestolnicah, Rigi in Talinu.¹⁷ Ne glede na to v treh baltskih republikah ni bilo dvoma, da

¹⁵ Hermann Smith-Sivertsen, "The Baltic States", v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, ur. Sabrina P. Ramet (Cambridge–New York, 2010), str. 449 ss. (dalje: Smith-Sivertsen, "The Baltic States").

¹⁶ Prim. Andres Kasekamp, *A History of the Baltic States* (Basingstoke–New York, 2010), str. 167 ss.

¹⁷ Prim. Smith-Sivertsen, "The Baltic States", str. 450.

mora obnova državne samostojnosti pomeniti sočasno razgradnjo sovjetskega družbenega modela. Obenem so po vključitvi v Evropsko unijo Litva, Latvija in Estonija skupaj s Poljsko največ prispevale k vsaj deloma spremenjeni zunanji politiki Evropske unije do postsovjetskega prostora, kar se je pokazalo predvsem ob ukrajinski oranžni revoluciji v letih 2004 in 2005 in ob evromajdanskem gibanju v letih 2013 in 2014 in se kaže tudi po ruski agresiji na Ukrajino.¹⁸

Srednjeevropski in zahodni tip

Madžarska kot najznačilnejša predstavnica naslednjega tipa, ki mu tukaj rečem "srednjeevropski", si skoraj zasluži, da jo obravnavamo kot poseben primer. Uveljavljanje sovjetskega sistema je trajalo dlje kot drugje z izjemo Češkoslovaške, podobno kot Poljaki so se lahko Madžari opirali na močno dediščino lastne državnosti. S primasom Józsefom Mindszentyjem so dobili tudi močno simbolno figuro, čeprav je bila vloga Katoliške cerkve sicer bistveno manjša kot na Poljskem, saj je bila zlasti za hierarhijo dolga stoletja značilna močna naveza na nosilce oblasti, ki je predvsem v zadnjih desetletjih Habsburške monarhije spominjala bolj na razmere v pravoslavnih in protestantskih okoljih.¹⁹ Poleg tega je bil velik del madžarske elite, vključno z dolgoletnim ministrskim predsednikom Tiszo in regentom Horthyjem, kalvinske vere. Ključni dogodek v zgodovini povojne Madžarske je bil seveda poskus, da bi se otesli enostrankarske komunistične vladavine in sovjetske nadoblasti, jeseni leta 1956. Posledice krvavega zatrtja tega upora in brutalne represije po njem je eden njenih akterjev Janos Kádár poskušal vsaj delno ublažiti s spremembo Madžarske v "najbolj veselo barako v taborišču". Poleg ekonomskih bombončkov je to pomenilo nekaj več prostora za podtalno opozicijsko dejavnost. Obenem je Madžarska prednjačila v vzpostavitvi dialoga z opozicijo ob koncu osemdesetih let, pri razgradnji železne zaves in pri uvajanju večstrankarske demokracije.²⁰ Negativna posledica Kádárjevega režima je bila precejšnja dogmatičnost iz vladajoče stranke nastalih socialistov, ki so se morali otepati očitkov glede svoje vloge v zatiranju revolucije leta 1956. Zelo negativno se je na razvoj madžarske družbe odrazila tudi načelna odločitev liberalnega krila opozicije za skoraj izključ-

¹⁸ Prim. kot študijo primera Kai-Olaf Lang, "Nachbarn in Alarm: Die Belaruspolitik Polens und Litauens", *Osteuropa* 70, št. 10–11 (2020), str. 305–320.

¹⁹ Prim. Helmut Rumppler, *Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie* (Wien/Dunaj, 1997), zlasti str. 438–444 in 516–523. Za posamezne vidike prim. tudi Darko Friš, Attila Kóvacs in Tadeja Melanšek, "Slovesnosti ob priključitvi Prekmurja h Kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev", *Annales, Series hist. et soc.* 30, št. 4 (2020), zlasti str. 659–662.

²⁰ Prim. Dalos, *Der Vorhang geht auf*, 71 ss.

no sodelovanje s postkomunisti,²¹ kar dela Madžarsko vsaj deloma podobno Sloveniji in Hrvaški. Obenem je prav ta odločitev verjetno največ prispevala k vzponu Viktorja Orbána.

Češkoslovaška je bila Madžarski podobna vsaj v dveh ozirih, v sorazmerno pozni uveljavitvi sovjetskega režima, do katere je prišlo šele leta 1948, in v močnem izbruhu demokratičnega gibanja ter v njegovem brutalnem zatrtju leta 1968.²² Za Čehe in Slovake je bilo značilno še, da so bili zgodovinsko od vseh katoliških Slovanov (poleg morda Slovencev) najbolj naklonjeni Rusiji, kar pa se je zlasti po letu 1968 in zlasti na Češkem dramatično spremenilo. Toda razvoj po praški pomladi je tekel v drugačno smer kot na Madžarskem. Sicer je od Sovjetov povsem odvisni režim pod vodstvom Slovaka Gustava Husáka tudi stavil na deljenje ekonomskih bombončkov, kar pa je bilo na Češkem, ki je bila druga najmočnejša predvojna industrijska sila v Evropi, težje kot na Madžarskem. Po drugi strani je "normalizacija" ubrala pot ostrega omejevanja vseh oblik kritike režima.²³ To se je pokazalo tudi na področju odnosa do Katoliške cerkve, katere položaj je bil med najtežjimi na evropskem vzhodu. Vendar je spoznanje, da v sovjetskem bloku ne bo prostora za kakršne koli samosvoje odtenke, že leta 1948 in dokončno leta 1968 zamajalo in slednjič porušilo stare gotovosti. Pri Slovaki so prve demokratizacijske pobude po praški pomladi kljub precej bolj oskubljenemu institucionalnemu manevrskemu prostoru hierarhije kot v poljskem primeru prišle iz katoliških vrst. Na Češkem je bil večji motor dediščina liberalne demokracije iz medvojnega obdobja, četudi je praški nadškof František Tomašek vsaj v osemdesetih letih odigral pomembno simbolno vlogo ne glede na češko nelagodje glede lastne katoliške preteklosti.²⁴ Zaradi nasilnosti in popolne izgube legitimnosti režima po "normalizaciji" je bil prehod na Češkoslovaškem sorazmerno gladek. Teže pa je pojasniti deloma precejšnje razlike, ki so se po ločitvi na dve državi v odnosu do komunistične preteklosti pojavile med Čecho in Slovaško. Slednjo sta dolgo obvladovali precej dvomljivi postkomunistični figuri Vladimirja Mečiarja in Roberta Fica, desnosredinske stranke so čisto pravo večino v bistvu dosegle šele leta 2020. Na Češkem je po drugi strani nepričakovani pretres v že izoblikovanem političnem prostoru pomenil vzpon populista Andreja Babiša, ki je tudi slovaškega porekla.²⁵

²¹ Prim. András Bozóki in Eszter Simon, "Hungary since 1989", v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, ur. Sabrina P. Ramet (Cambridge–New York, 2010), zlasti str. 214–216.

²² Prim. za primerjavo z razvojem v Jugoslaviji Tomaž Ivešič, "Exchanging the 'Progressive Experiences' in a Transnational Perspective: Nationality, Economy and Federalism in Yugoslavia and Czechoslovakia in the 1960s", *Acta Histriae* 30, št. 1 (2022), str. 239–262.

²³ Prim. Dalos, *Der Vorhang geht auf*, predvsem str. 173–177.

²⁴ Prim. Kenney, *Carnival*, zlasti str. 31–35.

²⁵ Prim. o oblikovanju strankarskega sistema na Češkem in Slovaškem Aleš Maver in Darko Friš, "Demokratske parlamentarne volitve v Srednji in Vzhodni Evropi med letoma 1989 in 1991 in njihov vpliv na oblikovanje strankarskega prostora do leta 2013", *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018), tukaj str. 542–546.

Obnova stolnice sv. Nikolaja v Greifswaldu na severu Nemške demokratične republike je simbolizirala dela vzhodnonemškega protestantizma socialističnim oblastnikom. Posvetitve obnovljenega svetišča se je junija 1989 udeležil tudi vzhodnonemški partijski in državni voditelj Erich Honecker (Wikimedia Commons)

Nemška demokratična republika je bila seveda v znamenju nemške delitve in je svoj obstoj tako rekoč dolgovala Sovjetski zvezi, razen tega pa je bila edina blokovska država, v kateri je zgodovinsko prevladovalo protestantsko krščanstvo. Zgodovinsko močne deželne protestantske cerkve so se vsaj v določeni meri lahko poistovetile z željo po izgradnji "boljše nemške države" na ruševinah nacionalsocialistične diktature. Obenem je podobno kot v romunskem primeru izročilo tesne navezave na vsakokratno oblast šibilo njihovo odporno moč. Odločitev, da želijo biti "Cerkev v socializmu", pa ni prinesla vsaj ohranitve številčne moči, marveč drastičen upad, predvsem v zadnjem desetletju vzhodne nemške države.²⁶ Posamezni pastori in cerkvene organizacije, ki so ohranile kar nekaj institucionalnih možnosti, so sicer igrali pomembno vlogo v demokratičnem gibanju leta 1989, a je vzhodnonemški protestantizem kot

²⁶ Prim. Andreas Stegmann, *Die Kirchen in der DDR: Von der sowjetischen Besatzung bis zur Friedlichen Revolution* (München, 2021), str. 125–127.

celota dolgo vztrajal pri ohranitvi socialističnega okvira. Katoliška Cerkev je bila v Nemški demokratični republiki izrazito manjšinska, zato njena drugačna načelna opredelitev do socialističnega sistema ni imela večjega vpliva. Sorazmerno visok standard prebivalstva v primerjavi z drugimi državami sovjetskega planetarnega sistema in rigidni, dogmatični komunizem vladajočih, od Sovjetov povsem odvisnih struktur sta bili naslednji značilnosti. Obstajale so še sorazmerno številne blokovske stranke, ki pa so bile povsem podrejene vodilni Socialistični enotni stranki Nemčije.²⁷ Na demokratizacijo in soočanje s preteklostjo je na vzhodu Nemčije seveda vplivala priključitev Zvezni republiki Nemčiji, zato na mnogih točkah omenjeno okolje ni primerljivo z nobenim drugim in tvori v tukaj predlagani tipologiji svojo lastno, "zahodno" skupino.

Pravoslavni jugovzhod

Jugovzhodno krilo sovjetskega "planetarnega sistema" z Romunijo in Bolgarijo ima svoje posebnosti, zaradi katerih tvori naslednji podtip. Zgodovinska prevlada pravoslavnega krščanstva je skupna poteza, prav tako dejstvo, da sta se pravoslavni hierarhiji v obeh državah sorazmerno hitro povsem podredili komunističnim oblastnikom, poskus "prečiščenja" po demokratičnih spremembah pa prav tako ni uspel nikjer.²⁸ V Romuniji je kljub nekaterim zgodovinskim podobnostim povojni razvoj tekel povsem drugače kot na Poljskem. Tam je odnos do sovjetskih gospodarjev sicer sooblikovalo izročilo tudi svežih zamer, vendar je šla posebnost romunskega režima v drugo smer. Če si je Nicolae Ceaușescu pridobil precej simpatij na zahodu s svojim ravnanjem ob invaziji na Češkoslovaško leta 1968, se je v zadnjih letih odlikoval z večjo rigidnostjo od Sovjetov in hkrati s skrajnim protimadžarskim in protinemškim nacionalizmom.²⁹ To, mimogrede povedano, skupaj z bolgarskim zgledom izгона turških državljanov že v osnovi kaže na neupravičenost zahodnih predstav, po katerih naj bi bili srednje- in vzhodnoevropski socialistični režimi zaradi svojega postularanega internacionalizma nekakšen branik pred tradicionalnimi nacionalizmi predvojnega kova, ki so bili in ostajajo na zahodu nekakšen "prastrah".³⁰ Podobno, kot je bil na Poljskem izjemen položaj Katoliške cerkve, je imela tudi

²⁷ Prim. Peter Joachim Lapp, "Staatsparteien der DDR", v: *Parteien in den deutschen Ländern: Geschichte und Gegenwart*, ur. Andreas Kost, Werner Rellecke in Reinhold Weber (München, 2010), str. 49–70.

²⁸ Prim. Ioan-Marius Bucur, "Church and State Relations under the Communist Regime: The Case of Romania", v: *Religion and Political Change in Europe: Past and Present*, ur. Ausma Cimdina (Pisa, 2003), str. 161–175 (dalje: Bucur, "Church and State Relations").

²⁹ Prim. György Dalos, *Lebt wohl, Genossen: Der Untergang des sowjetischen Imperiums* (München, 2011), str. 32–34 (dalje: Dalos, *Lebt wohl, Genossen*).

³⁰ Prim. Maver in Bajc, "Mimobežnost dveh Evrop", zlasti str. 615–617.

pravoslavna Cerkev v Romuniji več institucionalnih možnosti kot drugod na vzhodu Evrope, kar je še danes vidno v kazalcih verske prakse, ki so v podkarpatski deželi pogosto celo višji kot na Poljskem. A to ne pomeni, da je lahko pravoslavna hierarhija razvila kakršen koli samostojen družbeni ali politični profil v razmerju do oblasti.³¹ Po eni strani je bila njena dolžnica zaradi zatrtja uniatske "konkurence" v Transilvaniji, po drugi strani je prevladujoč model odnosov med Cerkvijo in državo v pravoslavnih okoljih lajšal popolno priličenje hierarhije režimu že v zgodnjih letih po uveljavitvi sovjetskega sistema.³²

Bolgari so bili znani po precejšnji rusofiliji, tako da kljub zavezništvu z Nemčijo med drugo svetovno vojno niso napovedali vojne Sovjetski zvezi.³³ Bolgarija je tudi po drugi svetovni vojni veljala za eno najzvestejših sovjetskih satelitskih držav. "Sovjetizacija" obeh jugovzhodnih držav je potekala po različnih tirnicah. V Romuniji so morali Sovjeti upoštevati pozitivno vlogo romunskega kralja Mihaela pri končanju druge svetovne vojne, zato je država ostala monarhija vse do konca leta 1947.³⁴ Vendar so bile možnosti kakršne koli opozicije v obeh deželah skrajno omejene. Tako so zamenjavo režima izpeljali ljudje iz srca komunistične oblasti, kar je pozneje vplivalo na proces demokratizacije in soočanje s preteklostjo. V Romuniji je recimo pravo spremembo oblasti pomenila šele zmaga Emila Constantinescuja na volitvah leta 1996.³⁵

Raznolikost prehodov v Sovjetski zvezi

Pogosto ostaja ob raznolikosti "satelitskih držav" v drugi vrsti raznolikost znotraj Sovjetske zveze same. Vendar tudi sveže dogajanje v Belorusiji in Ukrajini opozarja na izjemno kompleksno prepletanje nacionalnih in demokratizacijskih gibanj, ki se je ponekod spremenilo v pravi gordijski voz, rezultati pa so bili izrazito mešani. Medtem ko so bili v baltških državah enoznačni, saj ni bilo dvoma o enačanju med ločevanjem od sovjetske rusifikacijske in politične dediščine, je bilo skoraj povsod drugod težav več. Praktično vedno je veliko vlogo odigrala "kreativna politična geografija" Sovjetov, ki je kot poroštvo ohranjanja sovjetske oblasti zasejala konflikte med različnimi etničnimi in verskimi sku-

³¹ Prim. Bucur, "Church and State Relations", predvsem str. 167–169.

³² Prim. Janice Brown, "The Catholic Church in Romania", v; *Catholicism and Politics in Communist Societies*, ur. Pedro Ramet (Durham–London, 1990), str. 220 ss.

³³ Prim. Darko Friš, Aleš Maver in Nataša Maver Šoba, "Arheologija vic in pekla: Tipologija koncev druge svetovne vojne v Evropi", *Acta Histriae* 26, št. 3 (2018), predvsem str. 953–955 (dalje: Friš, Maver in Maver Šoba, "Arheologija vic in pekla").

³⁴ Prim. Geoffrey in Nigel Swain, *Eastern Europe since 1945* (Basingstoke–New York, 2009⁴), tukaj str. 32–37 (dalje: Swain in Swain, *Eastern Europe*).

³⁵ Prim. Maver in Friš, "Demokratske parlamentarne volitve", str. 550–552.

pnostmi. To velja za Moldavijo, Armenijo, Gruzijo in Azerbajdžan, kjer je bilo izročilo nacionalne samobitnosti in celo državnosti močno, v določeni meri s Krimom celo za Ukrajino.³⁶ Vendar so bili v veliko primerih oblastniki v zameno za ovekovečenje oblasti pripravljeni opustiti del državne suverenosti v zameno za rusko pomoč. Armenija je bila zaradi Gorskega Karabaha življenjsko odvisna od Rusije, kar je prvotni demokratizacijski tempo skoraj povsem ustavilo. Drugod, v primerih Pridnestrja, Krima in Abhazije ter Južne Osetije, je Rusija sporna območja neusmiljeno izrabljala kot sredstvo pritiska na proti zahodu škileče države.³⁷ Ni čudno, da sta nazadnje Gruzija in predvsem Ukrajina večje korake proti demokraciji naredila prav zaradi nujnosti ločitve od ruskega vpliva. Zanimivo in povedno je, da je nove meje ukrajinske nacije po evromajdanskem gibanju zarisovalo rušenje Leninovih spomenikov. Medtem ko so tak spomenik v Lvivu in drugod na zahodu države odstranili že v začetku devetdesetih let, je v Kijevu stal vse do konca leta 2013.³⁸ Ponekod je v obdobju po letu 1990 nato do izraza prišlo še zahodno dajanje prednosti takšni ali drugačni stabilnosti. Omenjeno se je pokazalo v skoraj popolni podpori, ki je je bil recimo deležen nekdanji sovjetski zunanji minister Eduard Ševardnadze. Največje posledice pa je kljub vsemu imela ustavljena demokratizacija v Rusiji. Pri tem se je potrebno posebej varovati uradno razglašanih postulatov o domnevno nadsocialni naravi ruske države. Tudi tam (in ne samo v Ukrajini, Moldaviji ali baltskih državah) je namreč šlo za iskanje ravnovesja med ruskim nacionalizmom in demokratizacijo, pri čemer je prvi že v Jelcinovem obdobju povsem prevladal, demokratični eksperiment pa je bil vrhu tega obremenjen s spominom na gospodarski kaos devetdesetih let 20. stoletja, kot spet marsikje drugje.³⁹

Kar zadeva dogajanje v vzhodnoslovanskih republikah, spočetka morda sploh ne bi opazili razlike. Belorusija je nato že zelo hitro, leta 1994, zaplula v smer korenite resovjetizacije in Lukašenka je ustvaril "mussolinijevski" zgled za ruski režim.⁴⁰ Da razlike spočetka niso bile velike, ni presenetljivo. V vseh primerih je namreč manjkala prava sprememba, prava revolucija. V Ukrajini so bili njen najboljši približek velike študentske demonstracije jeseni leta 1990, ki so odnesle vlado Vitalija Masola, v Rusiji pa dogajanje ob neuspelem puču proti

³⁶ Prim. za podrobnosti Serhii Plokhyy, *The Last Empire: The Last Days of the Soviet Union* (New York, 2014), zlasti str. 191–254.

³⁷ Prim. Andrew Wilson, *Ukraine Crisis: What it Means for the West* (New Haven–London, 2014), zlasti str. 19–37 (dalje: Wilson, *Ukraine Crisis*).

³⁸ Prim. Andreas Kappeler, *Kleine Geschichte der Ukraine* (München, 2019⁵), predvsem str. 334 ss. (dalje: Kappeler, *Kleine Geschichte der Ukraine*).

³⁹ Prim. Wilson, *Ukraine Crisis*, str. 16 ss.

⁴⁰ Prim. temeljito analizo v Andrew Wilson, *Belarus: The Last European Dictatorship* (New Haven–London, 2021²), predvsem str. 300–308 (dalje: Wilson, *Belarus*).

Gorbačovu avgusta leta 1991.⁴¹ Prav ta puč je velik del partijske nomenklature v obeh republikah in še kje v Sovjetski zvezi prepričal, da je tako rekoč čez noč zamenjal ploščo. Praviloma sorazmerno šibka nekomunistična demokratična gibanja so se obrata razveselila in oklenila ter stare partijske veljake opremila z nujno potrebno legitimnostjo in "pehoto".

V zameno so dobila predvsem koncesije na simbolnem področju. Najbolj ši zgled je Belorusija, kjer je imela opozicijska Ljudska fronta v republiškem vrhovnem sovjetu, ki so ga spomladi leta 1990 izvolili napol svobodno, uradno samo 26 od 360 sedežev, z vsemi somišljeniki pa tudi ne več kot slabe petine poslancev. Vendar je zmagala v boju za beloruščino kot edini uradni jezik, dosegla razglasitev neodvisnosti 25. avgusta leta 1991 in zamenjavo predsednika vrhovnega sovjeta iz vrst dotedanje vodilne nomenklature z nekakšnim disidentom in govorcem beloruščine Stanislavom Šuškevičem ter uspešno obudila grb in zastavo iz časa kratkotrajne beloruske neodvisnosti iz leta 1918, ki sta dotlej v sovjetski propagandi veljala za znamenji kolaborantov z nacisti med drugo svetovno vojno.⁴²

Ukrajina seveda že takrat ni bila Belorusija, toda demokratične sile so bile v izraziti manjšini v primerjavi s partijskimi strukturami, čeprav je podobno kot v Pribaltiku prišlo do razcepa na bolj in manj pravoverne komuniste. Toda celo Leonid Kravčuk, ki so ga kot manj pravovernega izvolili za predsednika parlamenta in s tem za šefa republike, saj je dobro znal ukrajinsko, je ob puču previdno čakal, če že ni po tihem stiskal pesti za Gorbačovove nasprotnike. To je bilo 19. avgusta 1991. Pet dni pozneje se je že pridružil tistim, ki so razglasili ukrajinsko neodvisnost in glasovali za prepoved Komunistične partije Sovjetske zveze v Ukrajini. Začela se je prva "dekomunizacija" Ukrajine, ki je bila izrazito od zgoraj narekovani proces.⁴³

Če na omenjeni točki leta 1991 ni bilo velike razlike med Rusijo in Ukrajino, je kljub vsemu obstajal bistven razloček. V Ukrajini je relativno majhen del ozemlja od vsega začetka ubiral svoja pota. Šlo je za zahodni rob, nekdanjo vzhodno Galicijo in nekoliko pozneje še Volinijo, kjer je bil ruski vpliv zgodovinsko manjši kot drugod in kjer so stanje vsaj po letu 1944 še najbolj občutili kot sovjetsko okupacijo, podobno kot na Poljskem. Dodatno je protisovjetska čustva razvnela še brutalno zatrtje v Galiciji večinske grkokatoliške Cerkve, pri čemer je vlogo ključnega statista odigral moskovski patriarhat. Cerkev je v podzemlju preživela in po letu 1989 impresivno vstala od mrtvih tudi javno, pri čemer si je seveda morala od pravoslavnih "bratov" pridobiti nazaj svoje cerkve-

⁴¹ Prim. Yekelchuk, *Ukraine*, zlasti str. 193–197.

⁴² Prim. Eugeniusz Mironowicz, *Białoruś* (Warszawa/Varšava, 2007), str. 292–298 (dalje: Mironowicz, *Białoruś*).

⁴³ Prim. Kappeler, *Kleine Geschichte der Ukraine*, zlasti str. 252–254.

ne stavbe, na čelu z osrednjo, stolnico sv. Jurija v Lvivu.⁴⁴ Posledica vsega tega je bila, da je na zahodu Ukrajine takoj prevladalo spoznanje o enačaju med nacionalnim osamosvajanjem in desovjetizacijo, kot je bilo v baltskih državah. Ker je bilo v Ukrajini drugače kot v Belorusiji in drugače kot v Putinovi Rusiji mogoče oblikovati lokalna in regionalna središča s precej avtonomije od državne središče, je Galicija hkrati postala oporišče ukrajinskega jezika in zavesti, nacionalnega gibanja Ruh (beseda pomeni ravno Gibanje) in nekakšno seme, ki je sčasoma poganjalo v drugih delih države. Čeprav ni mogla sama spremeniti večinskih razmerij v deželi, je ni bilo nikoli po letu 1990 mogoče popolnoma odmisлити. To seveda ni pomenilo, da je ne bi prizadele gospodarske tegobe devetdesetih let 20. stoletja in da ne bi številni vidiki vsakdanjega življenja, vključno s prevlado tiska v ruščini v kioskih, še vedno kazali skupnih (post)sovjetskih potez ne le z drugimi deli države, marveč tudi z Rusijo in Belorusijo.⁴⁵

Skoraj popolna odsotnost zamenjave nomenklature elite s kakšno novo, "revolucionarno", je bila seveda ključni vidik ukrajinske tranzicije, ki ga galicijske posebnosti niso mogle uravnotežiti. Celoten državni aparat je ostal tam, kjer je bil, celo novo ukrajinsko vojsko so tvorili nekdanji sovjetski vojaki, ki jih je bilo v republiki ob osamosvojitvi kar 800.000. "Svežo kri" so pripuščali zelo zmerno. A če sprememb ni bilo v državnem aparatu in če jih ni bilo niti v gospodarstvu, kjer so vsaj v zgodnjih devetdesetih letih krmilo prevzeli nekdanji "rdeči direktorji", je padec življenja večine Ukrajincev na raven naturalnega gospodarstva v prvih letih samostojnosti vsaj nekaterim strumnim predstavnikom nomenklature narekoval, da postanejo vsaj prepričani Ukrajinci in se s tem vsaj ponekod prikupijo bolj lačnim kot sitim državljanom.⁴⁶ Pozitivni vidik obrata je bil predvsem uvedba ukrajinščine kot edinega uradnega jezika in ustoličenje trizoba ter modro-rumene barvne kombinacije iz časa prve samostojne ukrajinske države ob koncu prve svetovne vojne kot uradnih državnih simbolov. Zadostna moč trdno ukrajinskih območij na zahodu je poskrbela, da se statusa ukrajinščine ni dalo zamajati niti pozneje. Podobno je "ukrajinizacijo" manj ljudi kot v Belorusiji uvajanje beloruščine v javno življenje povezovalo z bedo v devetdesetih letih, ki je po eni strani naplavila Aljaksandra Lukašenko, po drugi strani pa narekovala Kravčuku, da se je ob pomanjkanju gospodarskih uspehov in v položaju, ko se je več kot polovica prebivalcev borila za vsakdanji kruh, oprl na poudarjanje

⁴⁴ Prim. Giulia Lami, "The Greek-Catholic Church in Ukraine during the First Half of the 20th century", v: *Religion and Power in Europe: Conflict and Convergence*, ur. Joaquim Carvalho (Pisa, 2007), predvsem str. 245–248.

⁴⁵ Prim. Aleš Maver, Darko Friš in Gorazd Bajc, "Med begom pred sovjetsko preteklostjo in vračanjem vanjo: Stranke in volitve v Ukrajini in Belorusiji med leti 1989 in 2013", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), tukaj str. 183–185 (dalje: Maver, Friš in Bajc, "Med begom pred sovjetsko preteklostjo").

⁴⁶ Prim. Serhii Plokhyy, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York, 2015), tukaj str. 324–327 (dalje: Plokhyy, *The Gates of Europe*).

ukrajinske neodvisnosti v razmerju do Rusije. Pri tem je treba poudariti, da je bila Ukrajina ob razpadu Sovjetske zveze nadpovprečno prizadeta. Predvsem njen kompleks vojaške industrije, osredinjen okoli mesta Dnipropetrovsk (današnji Dnipro), in zastareli rudniki in jeklarska industrija v Doneškem bazenu (Donbasu) so izgubili smisel obstoja. To je močno vplivalo na regionalno različne izbire in odnos do "ukrajinizacije" družbe, vendar so "beloruske razmere" ostale omejene na vzhod (in jug).⁴⁷ Tam je v prvi fazi samostojnosti izrazito prevladovala obnovljena komunistična partija, medtem ko je nekdanji vodilni komunist Oleksander Moroz s svojo uveljavljanju ukrajinstva bolj naklonjeno držo in socialistično retoriko vodil novo Socialistično stranko Ukrajine, ki je imela največ podpore v srednjem delu države. V njem so ljudje v glavnem govorili rusko, a so se imeli za Ukrajince. (Na vzhodu, kjer je ruščina povsem prevladovala, jim je bila verjetno sovjetska istovetnost bližja od ruske.) Ravno tako so v srednji Ukrajini strahovi pred razgradnjo sistema kolektiviziranega kmetijstva in prehodom zemlje v zasebne roke še zasenčevali prizadevanja za večjo uveljavitev ukrajinske istovetnosti.⁴⁸ Sklepamo lahko, da je bila prav ta pisana pahljača nacionalno trdnega zahoda, zaradi posledic razpada Sovjetske zveze najbolj "ponižanega in razžaljenega" vzhoda in med socializmom in ukrajinstvom nihajočega srednjega dela, kjer se je nekako ponavljala zgodba iz časov neuspešnega vzpostavljanja ukrajinske države med letoma 1917 in 1920, paradokso zagotovilo ohranitve pluralnosti družbe, ki je bila v Belorusiji razgrajena že vsaj po letu 1996, v Rusiji pa v prvi Putinovi "petletki" po letu 2000. Noben blok ni mogel prevladati, zadosten del nomenklature pa se je v odločilnih trenutkih večkrat oklenil nacionalnega programa in bil pripravljen v različnih obdobjih podeliti kakšno koncesijo šibkemu demokratičnemu taboru, kar je na koncu razrahljalo monolitnost samega aparata. Zato niti hudi udarci ukrajinski demokratizaciji, kakršna sta bila predvsem zadnje obdobje predsedovanja drugega predsednika Leonida Kučme in vladavina Viktorja Janukoviča med letoma 2010 in 2014, niso mogli privedi do popolne prevlade avtorskih teženj. Vedno so se obdržala regionalna središča izrazito ukrajinske in prozahodne usmeritve, avtonomne politične stranke, vsaj del opozicijskih medijev in sorazmerno močna civilna družba. Tudi grkokatoliška Cerkev in znotraj pravoslavja sicer nepriznani kijevski patriarhat pod vodstvom Filareta, značilnega pravoslavnega hierarha iz postkomunističnega prostora, ki je bil dolga leta na čelu kijevske metropolije v okviru moskovskega patriarhata in je v tej vlogi dejavno zatiral uniate, še leta 1990 pa ciljal na položaj moskovskega patriarha, sta prispevala svoj delež k ohranjanju javne pluralnosti.⁴⁹

⁴⁷ Prav tam, str. 328–332.

⁴⁸ Maver, Friš in Bajc, "Med begom pred sovjetsko preteklostjo", tukaj str. 193–197.

⁴⁹ O cerkvenih razmerah v Ukrajini prim. Thomas Bremer, "Die orthodoxen Kirchen mit nicht-kanonischem Status (Ukraine)", v: *Die orthodoxen Kirchen der byzantinischen Tradition*, ur. Thomas Bremer, Hacı Rafi Gazer in Christian Lange (Darmstadt, 2013), str. 115–120.

Manj sreče je imela Ukrajina na gospodarskem področju. Kljub izjemnemu naravnemu bogastvu ali prav zaradi njega je ostala razdeljena med fevde oligarhov. Ti so bili dveh vrst, "rdečim direktorjem" z začetka devetdesetih let so se pridružili njihovi mlajši varovanci, denimo Rinat Ahmetov v Donecku, dolgo časa vodilni sponzor Viktorja Janukoviča. Iz kroga Kučmovih oligarhov iz Dnipropetrovska (današnjega Dnipra) je končno izšla tudi poznejša junakinja demokratičnega tabora v Ukrajini Julija Timošenko. Med manjše oligarhe je sodil še nekdanji predsednik Petro Porošenko iz Vinice v bližini Kijeva, "čokoladni kralj".⁵⁰

Preglednica 2: Predlagana tipologija demokratizacije v srednji in vzhodni Evropi ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja (brez jugoslovanskih republik)

Tip	Značilnosti
SEVEROVZHODNI A	Poljska: poseben položaj (dolgo izročilo državnosti, močan mesijanizem, povezava socialnih in političnih vsebin, živahna opozicija, močan položaj Katoliške cerkve, papež Janez Pavel II., izročilo upiranja ruskemu in sovjetskemu vplivu)
SEVEROVZHODNI B	Baltske države (osamosvajanje poteka vzporedno z demokratizacijo, a jasna zavest o povezanosti obeh procesov; pomembna vloga emigracije in vlad v izgnanstvu; v Latviji in Estoniji velika ruska manjšina, v Latviji oblikovanje politične delitve po nacionalni liniji, v Estoniji med dvema kriloma osamosvojitvenega gibanja)
SREDNJEEVROPSKI	Madžarska in Češkoslovaška (podobna izhodišča, težavno razmerje do Sovjetske zveze, ponesrečeni vstaji; sorazmerno visok standard prebivalstva; pri prehodu razlike (Madžarska prednjači, Češkoslovaška dolgo rigidna))
ZAHODNI	Nemška demokratična republika (poseben položaj pred prehodom, med njim in po njem; bližina ZR Nemčije in združitev z njo; različno stališče protestantskih cerkva in Katoliške cerkve)
JUGOVZHODNI	Romunija in Bolgarija (šibka opozicija; prevrata znotraj režima; različna zgodovinska izhodišča; v Romuniji se prehod v bistvu zavleče)
EVROPSKI SOVJETSKI	Ukrajina, Moldavija, Belorusija, Rusija, Armenija, Gruzija (povsod prednost nacionalne uveljavitve pred demokratizacijo povsod; vpliv posledic sovjetske "politične geografije"; velik pomen neuspešne demokratizacije v Rusiji)

Pestrost v Jugoslaviji

Jugoslovanske zgodbe so tudi, ko gre za obdobje prehoda v demokracijo, tako kompleksne in obenem za razumevanje posebnega slovenskega položaja še danes tako pomembne, da si zaslužijo obravnavo v okviru ločenega tipa.

⁵⁰ Prim. Kappeler, *Kleine Geschichte der Ukraine*, predvsem str. 289–294.

Eden od razlogov za to je ocena britanskega zgodovinarja Keitha Lowea za čas druge svetovne vojne, da je bila Jugoslavija "Evropa v malem".⁵¹ Takšna opredelitev se v obdobju tranzicije v veliki meri potrdi. Dogajanje v različnih delih nekdanje Titove federacije odslikava različne modele prehodov iz srednje in vzhodne Evrope, pri čemer najdemo celo določena ujemanja glede na zemljepisni položaj republik.⁵²

Z razmerami v sovjetskem satelitskem sistemu družijo Jugoslavijo tudi vsiljeni enotni monolit enopartijskega sistema, ki se je malo ali nič oziral na velike razlike med posameznimi deli federacije.⁵³ Značilno je, da so te drugače kot v glavnini razpadlega sovjetskega imperija (glede navedenega očitno sicer še ni mogoče izreči zadnje besede, če pomislimo samo na Ukrajino) privedle do izjemno krvavih vojaških obračunov. Čeprav skušajo zagovorniki Jugoslavije odsojnost takšnih spopadov v obdobju po drugi svetovni vojni uporabiti kot argument za stabilnost Titovih rešitev, kaže način razpada Jugoslavije prej v drugo smer in predvsem podčrtava dejstvo, da je šlo pri južnoslovanski državni tvorbi za umetno tvorbo brez globljih zgodovinskih korenin.⁵⁴

Odnos do te nove tvorbe, otroka razmer po prvi svetovni vojni, v njenih različnih delih pa je hkrati ena bistvenih določnic razlik v prehodih iz socialističnega sistema v nove razmere.

Vsaj na prvi pogled je sicer najprimerneje republike razdeliti po zemljepinsem ključu, v grobem torej na severozahod in jugovzhod. To je gotovo upravičeno z vidika dinamike osamosvojitvenih procesov, ki je bila na severozahodu že sorazmerno zgodaj intenzivna, medtem ko je jugovzhod v glavnem navijal za ohranitev skupne države. Vendar omenjena dinamika ni bila edina pomembna za izvedbo tranzicijskih procesov. Celo več, podobno kot v velikem delu Sovjetske zveze je dobila nacionalna samouveljavitev povsod prednost pred demokratizacijo, kar je bilo glede na okoliščine sicer razumljivo. Dober pokazatelj poteka tedanjih procesov je navsezadnje pogosto spregledano dejstvo, da v Socialistični federativni republiki Jugoslaviji (SFRJ), četudi je v polni sestavi obstajala do polovice leta 1991, formalno pa še dlje, drugače kot na Češkoslovaškem in deloma celo v Sovjetski zvezi nikdar niso izvedli demokra-

⁵¹ Keith Lowe, *Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni* (Ljubljana, 2014), str. 265.

⁵² Prim. zdaj temeljit prikaz pri Drago Roksandić, Slobodan Bjelica, Dušan Janjić et al., "The Socialist Republics and Autonomous Provinces For/Against Yugoslavia", v: *Yugoslavia: Chapter 1980–1991*, ur. Latinka Perović, Božo Repe, Husnija Kamberović et al. (Beograd, 2021), str. 271–320 (dalje: Roksandić, Bjelica, Janjić et al., "The Socialist Republics").

⁵³ Prim. temeljit prikaz pri Jerca Vodušek Starič, *Kako su komunisti osvojili vlast* (Zagreb, 2006).

⁵⁴ Kot je v znani debati med zgodovinarji v začetku devetdesetih let 20. stoletja poudaril zlasti Vasilij Melik, "Jugoslavija – zgodovinska zmota ali nuja?", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 65=Nv30, št. 1 (1994), str. 81–84.

tičnih volitev na zvezni ravni.⁵⁵ Ravno taka hierarhija vrednot narekuje, da je treba pri razlagi jugoslovanske tranzicije spet poseči dlje v preteklost.

Strah pred tistim, kar se je v resnici zgodilo, je po drugi strani odločilno oblikoval odnos dejavnikov na zahodu do toneče federacije. Geslo je bilo, kot sicer v srednji in vzhodni Evropi, kajpak "stabilnost", pri čemer ni bila pomembna kakovost ljudi, ki naj bi stabilnost zagotavljali.⁵⁶ Zato je po mojem mnenju jugoslovanski premier Ante Marković, morda skupaj s svojim zunanjim ministrom Budimirjem Lončarjem, ena najznačilnejših figur vzhodnoevropskega prehoda.⁵⁷ Da je lahko tak človek nekaj časa užival nedeljene simpatije v zahodnih prestolnicah in celo samega sebe prepričal o lastni izjemnosti,⁵⁸ pove veliko o slabem razumevanju razmer ali pa o vase zagledani sebičnosti. Marković je bil namreč značilen funkcionar, ki je za nameček izhajal iz izrazito "oskubljenе" generacije hrvaških komunističnih voditeljev iz obdobja po zatrtju hrvaške pomladi. Da je bil predsednik jugoslovanskega izvršnega sveta pravi prototip "dobrega" pripadnika nekdanj vladajočih režimov, na kakršne so stavili na zahodu, je sicer lahko postalo dokončno jasno šele po več desetletjih.

A vrnimo se k zgodovinskim izhodiščem razlik med republikami. Če Slovenija in Hrvaška prednjačita v osamosvajanju, to seveda ni nepričakovano. Slovence od ostalih narodov v federaciji ločita jezik in nanj naslonjena kultura, ki predstavljata zanje osrednjo identifikacijsko točko, o kateri kljub začetnemu jugoslovanskemu navdušenju nekaterih takoj po prvi svetovni vojni niso pripravljeni razpravljati.⁵⁹ Hrvatje, jezikovno sicer bližji srbski sredici države, se opirajo na dolgo izročilo lastne državnosti. Višja stopnja gospodarske razvitosti skupaj z občutkom, da sta republiki, predvsem Slovenija, nekakšna "molzna krava" za manj razviti jugovzhod federacije, doda ostalo,⁶⁰ čeprav vsaj v slovenskem primeru občutek gospodarske premoči deluje nekoliko ambivalentno, kot bo še razvidno. Obe republiki povezuje tudi "brezbarvnost" republiških vodstev, ki sta izšli iz "preživele" frakcije po obračunu z bolj suverenistično naravnanimi deli republiških partij v začetku sedemdesetih let. "Liberalizma",

⁵⁵ Kot opozarja Elisabeth Bakke, "Central and East European party systems since 1989", v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, ur. Sabrina P. Ramet (Cambridge–New York, 2010), tukaj str. 72.

⁵⁶ Prim. recimo Victor Sebestyen, *Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire* (London, 2009), str. 263–268 (dalje: Sebestyen, *Revolution 1989*).

⁵⁷ O njegovi vladi prim. Božo Repe, "Yugoslav Governments: (In)surmountable Different Interests", v: *Yugoslavia: Chapter 1980–1991* (Beograd, 2021), tukaj str. 223 ss. (dalje: Repe, "Yugoslav Governments").

⁵⁸ Prim. zapis ob njegovi smrti Dennis Hevesi, "Ante Markovic, 87, Last Premier of Yugoslavia", *New York Times*, 13. 12. 2011, str. 17.

⁵⁹ Prim. zdaj Miran Štuhec, "Kulturnopolitične in jezikovnopolitične razmere na Slovenskem ob koncu prve svetovne vojne", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 1 (2020), str. 205–226.

⁶⁰ Prim. Božo Repe, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001), zlasti str. 22–29 (dalje: Repe, *Slovenci*).

obdobja pred vzponom "brezbarvnih" voditeljev, seveda ne smemo precenjevati, saj ni videti, da bi se bil kdorkoli v republiških komunističnih vodstvih pripravljen dejansko odreči oblastnim monopolom.⁶¹

Kljub temu je po letu 1972 zavladata izrazita sivina s pravim kultom povprečnosti v politiki, ko so se za krmilom izmenjevali precej neizraziti funkcionarji. Milan Kučan in Ivica Račan sta se na ta način bolj ali manj naključno znašla na partijskem vrhu ravno v občutljivem trenutku, ko sta se morala soočiti z demokratizacijskim in osamosvojitvenim valom.

Slovenska posebnost

Zdi se je, da je bila pri tem slovenska Kučanova ekipa prožnejša in uspešnejša, tudi zaradi okoliščine, da je paraliza iz leta 1971 hrvaškim vodilnim komunistom dolgo onemogočala učinkovito odgovarjanje na naraščajočo ekscesnost srbskega nacionalizma, ki ga je poosebljal Slobodan Milošević.⁶² Kučan pa si je ravno s tem, da se je predstavljal kot branik slovenskih posebnosti pred Miloševićem, pridobil pomembne točke v javnosti v času oblikovanja demokratične opozicije. Seveda bi težko rekli, da bi bili slovenski in hrvaški komunisti glavni motorji demokratizacije ali prizadevanj za večjo suverenost, z obema tokovima so sklepali predvsem kompromise. Vendar so pokazali toliko spretnosti, da se v odločilnih trenutkih niso nikdar frontalno postavili zoper njiju.

Da je bilo komunistično vodstvo okoli Kučana, kot rečeno, uspešnejše, je posledica zgodovinskih izhodišč. Ta zadevajo predvsem slovenski odnos do jugo- ali južnoslovanskega državnega okvira in seveda do dediščine druge svetovne vojne.

Danes ne more biti dvoma, da je bil slovenski prehod v južnoslovanski okvir po prvi svetovni vojni hiter in v veliki meri nedomišljen.⁶³ Skokovita razširitev povezovanja s Hrvati najprej na povezovanje s habsburškimi Srbi in potem celo s skoraj popolnoma neznano Kraljevino Srbijo je bila sad razočaranja zaradi strahotnega pomanjkanja, ki ga habsburška država ni znala krotiti, kar je delalo vsako, še tako neverjetno novo povezavo navidezno "boljšo" od prejšnje, in po drugi strani strahu, da bi se Slovenci znašli utopljeni sami v Avstriji pod prevla-

⁶¹ O tem pojavu prim. študijo Boža Repeta, *"Liberalizem" v Sloveniji* (Ljubljana, 1992). Prim. še isti, "Slovenski 'liberalizem' šestdesetih let in vloga Staneta Kavčiča", v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana, 2010), str. 109–120.

⁶² Prim. Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije (1918–1991–2003)* (Zagreb, 2003²), tukaj str. 364–368 (dalje: Matković, *Povijest Jugoslavije*).

⁶³ Prim. recimo Jurij Perovšek, "Narodni svet in slovenska samovdločba leta 1918", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019), str. 333–368; isti, "Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 in njen narodnozgodovinski pomen", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019), str. 369–398.

do avstrijskih Nemcev.⁶⁴ Iz vojaških in zunanjepolitičnih razlogov razumljivi, notranjepolitično pa pogubni "nemški kurz" cesarja Karla večino leta 1918 in popolna neprožnost madžarske elite pri tem seveda nista bila v pomoč. Navsezadnje pa je Habsburška monarhija v bistvu razpadla brez Slovencev, kar jih je pustilo v precej praznem prostoru.⁶⁵

Seveda se je zelo kmalu pokazalo, da je nova država v kulturnem smislu napredek vsaj za Slovence na severovzhodu, na Štajerskem, majhnem preostalem delu Koroške in v Prekmurju, še zlasti, če so se primerjali s položajem sonarodnjakov, ki so ostali pod Italijo, Avstrijo ali Madžarsko. Ravno tako pa ni bilo mogoče skriti, da je pomenila korak nazaj v smislu političnega razvoja in predvsem razvoja demokratičnih institucij. Nezdrave "libanonske" razmere, ko politična moč v Sloveniji ni bila odvisna od realnih razmerij med političnimi igralci, ampak od tega, kdo je bil na oblasti v Beogradu, so izjemno pospeševale že tako izrazit kulturni boj med katoliškim in liberalnim taborom.⁶⁶

K relativni navezanosti Slovencev na južnoslovanski okvir pa sta vplivali dve drugi okoliščini. Prva je bila učinkovit propagandni obrat pripadnikov politične elite po "prevratu" leta 1918, ko so svojo dolgo zagovarjanje starih habsburških modelov prikrivali z intenzivnim blatenjem stare in povzdigovanjem nove državne tvorbe. Druga je bilo za podalpsko občestvo razveseljivo, čeprav varljivo dejstvo, da so iz nerazvitega dela podonavske monarhije čez noč napredovali v najrazvitejši del nove kraljevine. In ne glede na to, kaj bi se z njo zgodilo, bi Slovenci znotraj Jugoslavije vedno ostali najperspektivnejši.⁶⁷ Mislim, da je vidik prestiža na tej točki izjemno pomemben za razumevanje posebnosti slovenske tranzicije.

Kajpak je bila še pomembnejša avtohtonost slovenske komunistične revolucije. Na pričajučem mestu opozorim le, da z omenjeno avtohtonostjo slovenski prostor ni izjema le v srednje- in vzhodnoevropskem prostoru, marveč v veliki meri tudi v jugoslovanskem. Menim, da lahko le v Črni gori iščemo podobno dinamiko, drugod pa ne.⁶⁸

⁶⁴ Prim. temeljito razpravo Andreja Rahtena, *Od Majniške deklaracije do habsburške detronizacije: Slovenska politika v času cesarja zadnjega habsburškega vladarja Karla* (Celje, 2016), *passim*.

⁶⁵ Prim. o njihovih možnostih v povojnem obdobju zdaj Andrej Rahten, "Slovenske narodnoemancipacijske težnje v postimperialni dobi", *Acta Histriae* 29, št. 1 (2021), str. 111–134. Prim. še isti, "Koroščekv državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine SHS", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 327–362.

⁶⁶ Prim. zdaj Jurij Perovšek, *Politika in moderna: Idejnopolični razvoj, delovanje in zareze v slovenski politiki od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne* (Ljubljana, 2022), zlasti str. 14–92.

⁶⁷ O tem gospodarskem prehodu prim. Iskra Iveljič in Žarko Lazarevič, "The Transition of Croatian and Slovenian Economic Elites into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 1 (2020), str. 143–204.

⁶⁸ Prim. odlično kratko sintezo pri David Movrin, "Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni", *Zgodovinski časopis* 68, št. 3/4 (2014), zlasti str. 433–436.

Odmaknjena Hrvaška

Zaradi pozitivnega vrednotenja južnoslovanskih tvorb, kjer bi bilo sicer treba izpostaviti tudi razlike med osrednjimi in robnimi slovenskimi pokrajinami,⁶⁹ čeprav so se te s časom zabrisale, je Sloveniji v določenih ozirih bližja kot Hrvaška Makedonija. Verjetno lahko rečemo, da je socialistična Jugoslavija omogočila izoblikovanje današnje Severne Makedonije kot zaokrožene enote in pozneje države. Po drugi strani je predvojna južnoslovanska državna tvorba Makedoncem odrekala narodno samostojnost, druga svetovna vojna pa je ob Vardarju tekla povsem drugače kot na območju predvojne Dravske banovine. Če odmislimo popolno uničenje judovske skupnosti, je bilo žrtev vojne precej manj, o medvojni revoluciji pa ni mogoče govoriti.⁷⁰ Vprašanje, ki presega to besedilo, je tudi, kako so Makedonci dojemali bolgarsko zasedbo.⁷¹

Hrvaški odnos do Jugoslavije je bil seveda drugačen. Res je treba takoj na začetku izpostaviti temeljni paradoks, da je jugoslovanska ideja nastala na Hrvaškem in da so najbolj zagreti Jugoslovani prihajali s Hrvaške. Vendar so bili drugače kot v Sloveniji doma vseskozi v manjšini. Veliko razočaranje je za Hrvate predstavljal tudi ustroj prve južnoslovanske države. Ker so v Habsburški monarhiji za razliko od Slovencev imeli lastno, sicer Madžarski podrejeno državno tvorbo, so z novim okvirom šli na slabše celo v ustavnopravnem smislu. Pričakovani hrvaško-srbski dualizem se ni udeležil, prevladal je v Beogradu osredinjeni centralistični unitarizem. Napetosti med Hrvati in Srbi so postale stalnica vseh južnoslovanskih tvorb in so obstoj kakršne koli Jugoslavije na daljši rok najbrž onemogočale.⁷² Banovina Hrvaška je bila morda korak v pravo smer, vendar je prišla prepozno, pa še takrat bi se verjetno razbila ob čeri visokega deleža srbskega prebivalstva.⁷³

Naivno stavljenje upov v Nemce je bilo po svoje logična posledica hrvaškega razočaranja v Karadjordjevičevi državi. Neodvisna država Hrvaška (NDH) pa je bila celo po standardih drugih nemških satelitskih tvorb najbolj ponesrečena, saj so nacisti ob njej odstopili od običajnega postulata, da resnične moči v svojem satelitskem sistemu ne zaupajo fanatikom. Morda je k temu prispe-

⁶⁹ Prim. Aleš Maver, "Stoletno romanje v noči in mraku?: Drobci o razmerju med katolištvom in slovensko istovetnostjo", v: *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: Slovenski pogled*, ur. Vanja Kočevar (Ljubljana, 2021), tukaj str. 368 ss. Prim. na splošno tudi Gašper Mithans, "Religious Communities and the Change of Worldviews in Slovenia (1918–1991): Historical and Political Perspectives", *Annales, Series hist. et soc.* 30, št. 3 (2020), str. 415–434.

⁷⁰ Prim. Vladimir Žerjavič, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* (Zagreb, 1989), str. 40–41.

⁷¹ Prim. Swain in Swain, *Eastern Europe*, predvsem str. 27–30.

⁷² Matković, *Pojest Jugoslavije*, str. 84–100.

⁷³ Prim. Andrej Rahten, "Račun brez Korošca?: Dileme očeta Jugoslavije ob ustanovitvi Banovine Hrvaške", *Studia Historica Slovenica* 18, št. 3 (2018), str. 845–882.

val njihov prezir do slovanske Evrope, kjer so veljala drugačna pravila kot na severu celine. NDH je nato s svojo barbarsko genocidno politiko do Srbov (in Judov) močno prispevala k posurovenju značaja druge svetovne vojne po vsej Jugoslaviji.⁷⁴

Kljub svojemu absurdnemu položaju je NDH zaslužna za še eno bistveno razliko med Slovenijo in Hrvaško, ko gre za vrednotenje Jugoslavije in komunizma. Komunistični režim je lahko bil pri južnih sosedih, sicer ne čisto upravičeno, zaradi narave medvojne dogajanja in povojne strukture partijskih organov dojet v prvi vrsti kot srbski projekt, kar vsaj velik del hrvaške javnosti odvezuje odgovornosti za zagovarjanje njegovih stranpoti. Seveda ostaja zgoraj omenjena očaranost nad Jugoslavijo (in socializmom kot njenim zaščitnim znakom) pri manjšini, vendar ne gre za izjemno relevanten tok. Končno je razlike med nekdanjima zahodnima jugoslovanskima republikama v dobrem in slabem močno stopnjevala krvava vojna na Hrvaškem med letoma 1991 in 1995.⁷⁵ Tudi zato je vsaj simbolni prelom na Hrvaškem šel veliko dlje kot slovenski.

Milošević napoveduje Putina

Zaključil bom s Srbijo, kjer je bil vpliv dogajanja na celotno Jugoslavijo, ker je šlo za največjo in osrednjo republiko, največji. Srbski položaj v Titovi Jugoslaviji je bil sicer dvoumen. Na mnogih področjih so še vedno imeli premoč kot v Karadjordjevičevi državi, še vedno sta bila tudi živa tokova, podobna predvojnima. Enega bi lahko istovetili z delovanjem kralja Aleksandra in je šel v smeri Jugoslavije kot nekakšne fasade za veliko Srbijo, drugega s knezom Pavlom in njegovimi na koncu neuspešnimi poskusi, kako iz zgodovinsko neutemeljene tvorbe narediti dolgoročnega preživetja zmožno, kar bi bilo dobro tudi za Srbe.⁷⁶

Kar zadeva izkušnjo druge svetovne vojne, se še enkrat srečamo z dvoumnostjo. Medtem ko je bila osrednja jugoslovanska republika v državi, ki je za svoj temelj razglašala partizanstvo, med najmanj partizanskimi deli, je etnično srbsko posadko v zveznih partijskih in vojaških organih izjemno zaznamovala travma protisrbskega genocida na območju Neodvisne države Hrvaške.⁷⁷ Kar

⁷⁴ Prim. Stevan K. Pawlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia* (London, 2008), predvsem str. 22–49.

⁷⁵ Zanj prim. temeljito študijo Mira Hribernika, *Dolga pot na kninsko trdnjavo: Izvori in potek vojne na Hrvaškem (1990–1995)* (Maribor, 2018).

⁷⁶ Tu se naslanjam predvsem na interpretacijo Viktorja Blažiča, "Izgubljena igra kneza Pavla ali izgubljena Jugoslavija", *Revija 2000*, št. 50–51 (1990), str. 187–214.

⁷⁷ Prav tam.

Slobodan Milošević je s svojim večjim prehodom iz socializma v srbski nacionalizem, opremljen s pravoslavno "fasado", v marsičem postal predhodnik podobnega razvoja v Rusiji pod Vladimirjem Putinom (Wikimedia Commons)

je bil dolgoročno prav tako element, ki Jugoslaviji ni mogel obetati preživetja, čeprav so bili ti ljudje dolgo najbolj goreči Jugoslovani. Mislim, da hkrati ni pretirano reči, da je bila Srbija že zato, ker je imela na svojem ozemlju edino pravo jugoslovansko vlemesto, v času med zatrtjem hrvaške pomladi in zgodnjimi osemdesetimi leti bolj odprto okolje od Slovenije in Hrvaške.⁷⁸

A če je dobilo uveljavljanje nacionalne samobitnosti prednost pred demokratizacijo povsod v Jugoslaviji, je bil ta proces v največji republiki izpeljan do popolnosti. Slobodan Milošević se danes na neki način kaže kot Vladimir Putin *ante litteram*.⁷⁹ Zanj so namreč značilne vse glavne poteze profila ruskega vodi-

⁷⁸ Prim. tudi Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, predvsem str. 18.

⁷⁹ To primerjavo je že pred leti utemeljeno izpeljal Gari Kasparov v intervjuju Luke Lisjaka Gabrijelčiča, "Gari Kasparov: Šah ni tip igre, ki bi jo igrali diktatorji", *Razpotja* 7, št. 24 (2016), str. 28–35.

telja in sedanjega ruskega režima. In enako kot v Srbiji je, kot že zapisano, tudi v Rusiji želja po obnovi imperija preglasila željo po demokraciji. Seveda je druga plat medalje, da je prevlada velikosrbskega nacionalizma v največji republiki pravzaprav olajšala začasno homogenizacijo slovenske družbe ob cilju večje suverenosti in obrambe kulturnih posebnosti, kot je Gorbačovova neprožnost v bistvu pomagala baltskim republikam Sovjetske zveze.⁸⁰

Miloševičevo napovedovanje poznejših Putinovih rešitev se kaže v hitrem preskoku iz socializma v nacionalizem in v prav tako hitrem privzemu pravoslavne fasade, kar v zgodovinsko katoliškem okolju, kakršno sta bili Slovenija in Hrvaška, seveda ne bi bilo mogoče. Kaj je Milošević, sin pravoslavnega popa, mislil sam pri sebi, je skrivnost enako kot pri Vladimirju Putinu.⁸¹ Od borbenega ateizma do privida konservativne revolucije je pri obeh sorazmerno kratka pot, zato tudi nima smisla iskati globljih vsebinskih temeljev njunih sistemov oblasti, marveč je edino pravilno govoriti o osebnem režimu, v katerem je zakon trenutna "vladarjeva" beseda. Za Srbijo samo so bile seveda posledice Miloševičeve politične spretnosti zelo neprijetne, saj je s svojimi salti učinkovito zatrl možnosti pristno nekomunističnih sil in pokazal pot, po kateri je Srbija na številnih področjih hodila večino časa tudi po koncu njegove oblasti, z izjemo kratkega obdobja v začetku 21. stoletja.

Razvoj v Črni gori je bil v bistvu podoben, le da državo zaznamuje še dihotomija med črnogorskim in srbskim tokom v družbi, pri čemer se je prvega iz pragmatičnih razlogov znova oklenil del prejšnje komunistične nomenklature.

Sklep

Demokratizacijske in v veliko primerih osamosvojitvene procese v srednji in vzhodni Evropi ob koncu osemdesetih in v devetdesetih letih 20. stoletja so narekovale precej različne okoliščine. Zato lahko govorimo o več tipih prehodov v demokracijo. Največje so morda razlike med tukaj predlaganima severovzhodnim in jugovzhodnim tipom, precejšnja izjema je tudi Nemška demokratična republika, ki se je pridružila Zvezni republiki Nemčiji z že dolgo uveljavljeno parlamentarno demokracijo. Tudi prehodi v posameznih jugoslovanskih republikah so imeli precej različno dinamiko.

Najbolj tragične posledice je imel neuspeh demokratizacije v Rusiji, saj je na njen račun skoraj v celoti prevlada želja po vsaj delni obnovi imperija iz sovjetskih časov. Ta pojav je bil zelo značilen že za obdobje predsedovanja Borisa Jel-

⁸⁰ Prim. Repe, *Slovinci v osemdesetih letih*, predvsem str. 16–17.

⁸¹ Prim. o tem Wilson, *Ukraine Crisis*, zlasti str. 19 ss.

cina. Druga stalnica, ki zaznamuje današnje evropske nesporazume, je dejstvo, da je tako v času emancipacijskih procesov ob koncu 20. stoletja kot pozneje evropski zahod dozdevni stabilnosti na vzhodu dajal prednost pred uveljavljanjem demokracije. Ruska agresija na Ukrajino leta 2022 je pod vprašaj postavila tudi to temeljno izhodišče politike zahodnih držav.

Aleš Maver

**A COMPLICATED GEOGRAPHY OF DEMOCRATIZATION
Transitions to Democracy in Central and Eastern Europe
at the End of the Twentieth Century**

SUMMARY

The Russian invasion of Ukraine, which started in February 2022, enables us to see democratization processes in the Central and Eastern Europe during the late 1980s and the early 1990s in pretty new perspective. It stresses the need to regard these development in a a framework of broader context, comprising historical experiences, dating at least to the beginning of the WWII, the stages of the processes itself, as well as their aftermath.

Regarding the historical experiences, two characteristics have to be singled out. First, historical preconditions and particularly the strong national conscience, made Poland a prime candidate to be first among the "dissidents" in the Soviet European empire. Therefore it forms an own subgroup inside the proposed North-eastern type of democratization, closely followed by Baltic countries. Secondly, inability or unwillingness of Soviets to take the historical differences in their domain into account, forcing on all countries the same rigid monolithic political system, greatly contributed to the pretty early and unexpected demise of their empire.

Greater emphasis should be also given to the particularities of Soviet republics and their transitions to democracy themselves. An uneasy task to balance national emancipation and democratization was undertaken almost everywhere in the discussed area during the late 1980s. It's further clear that the

former process gained upper hand in most countries. Nevertheless, the importance of such development in Russia has been, in my opinion, underestimated. During early Yeltsin's years, aims of regaining the lost empire at least to some degree already side-lined the brief precedence of building of democratic institutions, which was particularly obvious in that Russian president's dealing with Belarus.

The transitions to democracy in former Yugoslav republics followed different patterns as well. Unsurprisingly, Slovenia and Croatia undertook steps away from the common state and towards democracy earlier than south-eastern parts of the federation. Nevertheless, development in Croatia was hampered by the consequences of the unsuccessful "Croatian spring" during the early 1990s. On the other hand, development of regime in Serbia, headed by Slobodan Milošević, already foreshadowed processes, seen later in Russia under Vladimir Putin.

Finally, there is a remarkable continuity in Western European or US American approach towards former socialist countries. It must be stated that even during the democratization thrive, an alleged stability, promised mainly by the ruling nomenklatura, was usually given precedence over democratic changes. This strategic direction has remained in place ever since, at least before the Russian invasion of Ukraine in 2022, especially in Western views of Russia and former Soviet space.

VIRI IN LITERATURA

New York Times – New York, leto 2011.

Lisjak Gabrijelčič, Luka, „Gari Kasparov: Šah ni tip igre, ki bi jo igrali diktatorji“, *Razpotja* 7, št. 24 (2016), str. 28–35.

.....

Applebaum, Anne, *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe* (London, 2013).

Bakke, Elisabeth, "Central and East European party systems since 1989", v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, ur. Sabrina P. Ramet (Cambridge–New York, 2010), str. 64–90.

Besier, Gerhard in Stoklosa, Katarzyna, *European Dictatorships: A Comparative History of the Twentieth Century* (Newcastle upon Tyne, 2013).

Blažič, Viktor, "Izgubljena igra kneza Pavla ali izgubljena Jugoslavija", *Revija* 2000, št. 50–51 (1990), str. 187–214.

Bozóki, András in Simon, Eszter, "Hungary since 1989", v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, ur. Sabrina P. Ramet (Cambridge–New York, 2010), str. 204–232.

Bremer, Thomas, "Die orthodoxen Kirchen mit nicht-kanonischem Status (Ukraine)", v: *Die orthodoxen Kirchen der byzantinischen Tradition*, ur. Thomas Bremer, Hacı Rafi Gazer in Christian Lange (Darmstadt, 2013), str. 115–120.

Brown, Janice, "The Catholic Church in Romania", v: *Catholicism and Politics in Communist Societies*, ur. Pedro Ramet (Durham–London, 1990), str. 207–231.

Bucur, Ioan-Marius, "Church and State Relations under the Communist Regime: The Case of Romania", v: *Religion and Political Change in Europe: Past and Present*, ur. Ausma Cimdina (Pisa, 2003), str. 161–175.

Casaroli, Agostino, *Mučeništvo strpljivosti: Sveta Stolica i komunističke zemlje (1963.–1989.)* (Zagreb, 2001).

Dalos, György, *Der Vorhang geht auf: Das Ende der Diktaturen in Osteuropa* (München, 2009).

Dalos, György, *Lebt wohl, Genossen: Der Untergang des sowjetischen Imperiums* (München, 2011).

Friš, Darko, Kóvacs, Attila in Melanšek, Tadeja, "Slovesnosti ob priključitvi Prekmurja h Kraljestvu Srbov, Hrvatov in Slovencev", *Annales, Series hist. et soc.* 30, št. 4 (2020), str. 657–678.

Friš, Darko, Maver, Aleš in Maver Šoba, Nataša, "Arheologija vic in pekla: Tipologija koncev druge svetovne vojne v Evropi", *Acta Histriae* 26, št. 3 (2018),

- str. 945–972,
- Gebert, Konstanty**, "Poland since 1989: muddling through, wall to wall", v: *Central and Southeast European Politics since 1989*, ur. Sabrina P. Ramet (Cambridge–New York, 2010), str. 139–161.
- Hribernik, Miro**, *Dolga pot na knunsko trdnjavo: Izvori in potek vojne na Hrvaškem (1990–1995)* (Maribor, 2018).
- Iveljič, Iskra in Lazarevič, Žarko**, "The transition of Croatian and Slovenian economic elites into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 1 (2020), str. 143–204.
- Ivešić, Tomaž**, "Exchanging the 'Progressive Experiences' in a Transnational Perspective: Nationality, Economy and Federalism in Yugoslavia and Czechoslovakia in the 1960s", *Acta Histriae* 30, št. 1 (2022), str. 239–262.
- Kappeler, Andreas**, *Kleine Geschichte der Ukraine* (München, 2019⁵).
- Kasekamp, Andres**, *A History of the Baltic States* (Basingstoke–New York, 2010).
- Kenney, Padraic**, *A Carnival of a Revolution: Central Europe 1989* (Princeton–Woodstock, 2003).
- Lami, Giulia**, "The Greek-Catholic Church in Ukraine during the First Half of the 20th century", v: *Religion and Power in Europe: Conflict and Convergence*, ur. Joaquim Carvalho (Pisa, 2007), str. 235–255.
- Lang, Kai-Olaf**, "Nachbarn in Alarm: Die Belaruspolitik Polens und Litauens", *Osteuropa* 70, št. 10–11 (2020), str. 305–320.
- Lapp, Peter Joachim**, "Staatsparteien der DDR", v: *Parteien in den deutschen Ländern: Geschichte und Gegenwart*, ur. Andreas Kost, Werner Rellecke in Reinhold Weber (München, 2010), str. 49–70.
- Lisjak Gabrijelčič, Luka**, "Uvod", v: *Dediščina razdeljenosti: Vzhod in Zabod po 1989*, ur. Luka Lisjak Gabrijelčič in Ferenc Laczó (Ljubljana, 2021), str. 7–15.
- Lowe, Keith**, *Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni* (Ljubljana, 2014).
- Lukowski, Jerzy in Zawadzki, Hubert**, *A Concise History of Poland* (Cambridge, 2019³).
- Matković, Hrvoje**, *Povijest Jugoslavije (1918–1991–2003)* (Zagreb, 2003²).
- Maver, Aleš**, "Stoletno romanje v noči in mraku?: Drobci o razmerju med katolištvom in slovensko istovetnostjo", v: *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: Slovenski pogled*, ur. Vanja Kočevar (Ljubljana, 2021), str. 357–376.
- Maver, Aleš in Bajc, Gorazd**, "Mimobežnost dveh Evrop: Premisleki o nerazumevanju evropskega Vzhoda na evropskem Zahodu", *Annales, Series hist. et soc.* 29, št. 4 (2019), str. 613–624.
- Maver, Aleš in Friš, Darko**, "Demokratske parlamentarne volitve v Srednji in Vzhodni Evropi med letoma 1989 in 1991 in njihov vpliv na oblikovanje strankarskega prostora do leta 2013", *Studia Historica Slovenica* 18, št. 2 (2018), str. 529–556.
- Maver, Aleš, Friš, Darko in Bajc, Gorazd**, "Med begom pred sovjetsko preteklostjo in vračanjem vanjo: Stranke in volitve v Ukrajini in Belorusiji med leti 1989 in

- 2013", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 1 (2019), str. 181–216.
- Melik, Vasilij**, "Jugoslavija – zgodovinska zmota ali nuja?", *Časopis za zgodovino in narodopisje* 65=Nv30, št. 1 (1994), str. 81–84.
- Mironowicz, Eugeniusz**, *Białoruś* (Warszawa/Varšava, 2007).
- Mithans, Gašper**, "Religious Communities and the Change of Worldviews in Slovenia (1918–1991): Historical and Political Perspectives", *Annales, Series hist. et soc.* 30, št. 3 (2020), str. 415–434.
- Movrin, David**, "Fran Bradač, Anton Sovre, Milan Grošelj, Jože Košar in Fran Petre: latinščina in grščina na ljubljanski univerzi v desetletju po vojni", *Zgodovinski časopis* 68, št. 3–4 (2014), str. 432–477.
- Pawlowitch, Stevan K.**, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia* (London, 2008).
- Perovšek, Jurij**, "Narodni svet in slovenska samovdločba leta 1918", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019), str. 333–368.
- Perovšek, Jurij**, "Nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 in njen narodnozgodovinski pomen", *Studia Historica Slovenica* 19, št. 2 (2019), str. 369–398.
- Perovšek, Jurij**, *Politika in moderna: Idejnopolitični razvoj, delovanje in zareze v slovenski politiki od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne* (Ljubljana, 2022).
- Plokhly, Serhii**, *The Frontline: Essays on Ukraine's Past and Present* (Cambridge, Mass., 2021).
- Plokhly, Serhii**, *The Gates of Europe: A History of Ukraine* (New York, 2015).
- Plokhly, Serhii**, *The Last Empire: The Last Days of the Soviet Union* (New York, 2014).
- Rahten, Andrej**, "Korošček državnopravni koncept v ustanovni dobi Kraljevine SHS", *Studia Historica Slovenica* 21, št. 2 (2021), str. 327–362.
- Rahten, Andrej**, *Od Majniške deklaracije do habsburške detronizacije: Slovenska politika v času cesarja zadnjega habsburškega vladarja Karla* (Celje, 2016).
- Rahten, Andrej**, "Slovenske narodnoemancipacijske težnje v postimperialni dobi", *Acta Histriae* 29, št. 1 (2021), str. 111–134.
- Rahten, Andrej**, "Račun brez Korošča?: Dileme očeta Jugoslavije ob ustanovitvi Banovine Hrvaške", *Studia Historica Slovenica* 18, št. 3 (2018), str. 845–882.
- Repe, Božo**, *"Liberalizem" v Sloveniji* (Ljubljana, 1992).
- Repe, Božo**, *Slovenci v osemdesetih letih* (Ljubljana, 2001).
- Repe, Božo**, "Slovenski 'liberalizem' šestdesetih let in vloga Staneta Kavčiča", v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana, 2010), str. 109–120.
- Repe, Božo**, "Yugoslav Governments: (In)surmountable Different Interests", v: *Yugoslavia: Chapter 1980–1991*, ur. Latinka Perović, Božo Repe, Husnija Kamberović et al. (Beograd, 2021), str. 198–238.
- Roksandić, Drago, Bjelica, Slobodan, Janjić, Dušan, et al.**, "The Socialist Republics and Autonomous Provinces For/Against Yugoslavia", v: *Yugoslavia: Chapter 1980–*

- 1991, ur. Latinka Perović, Božo Repe, Husnija Kamberović et al. (Beograd, 2021), str. 271–320.
- Rumpler, Helmut**, *Eine Chance für Mitteleuropa: Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie* (Wien/Dunaj, 1997).
- Sahm, Astrid**, "Politisches Patt in Belarus: Etappen einer Systemkrise", *Osteuropa* 70, št. 10–11 (2020), str. 17–34.
- Sebestyen, Victor**, *Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire* (London, 2009).
- Snyder, Timothy**, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999* (New Haven–London, 2003).
- Stegmann, Andreas**, *Die Kirchen in der DDR: Von der sowjetischen Besatzung bis zur Friedlichen Revolution* (München, 2021).
- Stehle, Hansjakob**, "Papal Eastern Diplomacy and the Vatican Apparatus", v: *Catholicism and Politics in Communist Societies*, ur. Pedro Ramet (Durham–London, 1990), str. 142–155.
- Swain, Geoffrey in Nigel**, *Eastern Europe since 1945* (Basingstoke–New York, 2009⁴).
- Štuhlec, Miran**, "Kulturnopolitične in jezikovnopolitične razmere na Slovenskem ob koncu prve svetovne vojne", *Studia Historica Slovenica* 20, št. 1 (2020), str. 205–226.
- Vodušek Starič, Jerca**, *Kako su komunisti osvojili vlast* (Zagreb, 2006).
- Wilson, Andrew**, *Belarus: The Last European Dictatorship* (New Haven–London, 2021⁵).
- Wilson, Andrew**, *Ukraine Crisis: What it Means for the West* (New Haven–London, 2014).
- Yekelchik, Serhy**, *Ukraine: Birth of a Modern Nation* (Oxford, 2007).
- Žerjavić, Vladimir**, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu* (Zagreb, 1989).

Madžarska narodna skupnost v času osamosvojitve Slovenije in ustavnih sprememb ter sprejetja nove ustave (1989–1991)

László Göncz

Dr., znanstveni sodelavec
Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana – Enota Lendava
Kranjčeva 4, SI–9220 Lendava, Slovenija
e-pošta: laszlo.goncz@guest.arnes.si

Izvleček:

V prispevku sta obravnavana oblikovanje ustavnopravnega položaja madžarske narodne skupnosti oziroma avtohtonih narodnih skupnosti v obdobju demokratizacije slovenske družbe in osamosvojitve Republike Slovenije (1989–1991) ter odnos prekmurskih Madžarov do omenjenega osamosvojitvenega procesa. Vsebina prispevka potrjuje, da sta splošna demokratizacija družbe in proces osamosvajanja Slovenije vplivala – tako neposredno kot posredno – tudi na življenje, pravni in družbeni položaj pripadnikov madžarske (in tudi italijanske) narodne skupnosti. Omenjena procesa sta bila pomembna tudi z vidika političnega delovanja in participacije omenjene narodne skupnosti ter sta bistveno vplivala na oblikovanje in aktivnosti njenih organizacij. V prispevku je prav tako razkrito, da aktivnosti prekmurskih madžarskih narodnostnih organizacij niso bile zanemarljive glede uradnega priznanja samostojnosti Republike Slovenije s strani Madžarske.

Ključne besede:

madžarska narodna skupnost, pravna zaščita avtohtonih skupnostih, ustavni amandmaji, nova ustava, plebiscit, priznanje Republike Slovenije

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, letnik 22 (2022), št. 3, str. 823–858, 63 cit., 5 slik

Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

Uvod

Demokratska preobrazba družbe na območju Slovenije, ki se je intenzivirala na koncu osemdesetih let prejšnjega stoletja in se je formalno zaključila s sprejetjem ustavnih amandmajev (1989–1990), ter osamosvojitveni proces slovenskega naroda sta vsestransko vplivala na razvoj sleherne celice družbe, vključno z avtohtonimi narodnimi skupnostmi. V določenih strokovnih krogih prevladuje stališče, da se je politična dejavnost v modernejši različici pri manjšinskih narodnih skupnostih Srednjevzhodne Evrope pojavila po padcu enopartijskih (komunističnih) režimov, skupaj z demokratično prenovo družbenih sistemov v omenjeni regiji.¹ Ta trditev v veliki meri velja tudi v primeru avtohtonih narodnih skupnosti v Sloveniji, čeprav motivi niso bili identični s tistimi, ki so bili značilni v državah, kjer se je aktivnejše politično delovanje narodnih skupnosti izoblikovalo kot reakcija na sistemske rešitve, ki so spominjale na pojmovanje narodne in državne pripadnosti v tako imenovanih nacionalnih državah v prejšnjih obdobjih (npr. uvajanje večinskega jezika kot edinega uradnega jezika v nekaterih državah). V življenju madžarske narodne skupnosti ter v političnem in strokovnem delovanju njenih organizacij je bilo omenjeno obdobje (1989–1991) zelo pomembno, čeprav je treba upoštevati kvantitativno omejitev omenjene skupnosti kot omejujočo okoliščino, kajti število pripadnikov madžarske skupnosti se je v desetletjih po drugi svetovni vojni občutno zmanjšalo.² Večina pripadnikov madžarske narodne skupnosti, ki so živeli v urbanem okolju (predvsem v Lendavi), je v okviru znanstvene raziskave neposredno po obdobju 1989–1991 izrazila zadovoljstvo glede prenove lastne organiziranosti, institucionalne mreže narodne skupnosti in do določene mere tudi njene politične participacije.³

Po priključitvi Prekmurja h Kraljevini SHS (1919) je skupnost z blizu 20 tisoč Madžari na omenjenem območju postala narodna manjšina, ki se med dvema svetovnima vojnama ni sprijaznila s svojim statusom (njihovo nezadovoljstvo je potencirala do njih neprijazna, asimilacijska politika tedanje jugoslovanske države). V času druge svetovne vojne je bilo območje Prekmurja zasedeno s strani Madžarske, kar je madžarska narodna skupnost dojemala kot "osvoboditev", vendar je bilo to obdobje, ko so se madžarsko-slovenski narodni konflikti posebej zaostрили. Leta 1945, po ponovni priključitvi območja k Jugo-

¹ Balázs Vizi, *Regionális, kisebbségi politikai mozgalmak és az európai integráció. Nemzetfoglalmak és etnopolitikai modellek Kelet-közép-Európában* (Budapest, 2007), str. 324–333.

² Attila Kovács, "Številčni razvoj prekmurskih Madžarov v 20. stoletju", *Razprave in gradivo* 48–49 (Ljubljana, 2006), str. 19–30.

³ Mojca Medvešek, "Analiza etnične vitalnosti Madžarov v Lendavi", v: *Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru I.* (Ljubljana, 1998), str. 87–89.

slaviji, je sledila deportacija več sto prekmurskih Madžarov v taborišča Hrastovec, Strnišče in Filovci (to je bil nekakšen "revanš" za deportacijo Primorcev in Istranov z območja Prekmurja s strani Madžarske v Sárvár leta 1942). V drugi polovici štiridesetih let dvajsetega stoletja, še posebej v času poglobljenega jugoslovansko-madžarskega konflikta (1948–1953), so pripadniki madžarske narodne skupnosti (oziroma njen velik del) *de facto* veljali za državljane, ki jim jugoslovanska oblast ni zaupala. Stanje in normativi sobivanja Slovencev in Madžarov v Prekmurju so se začeli izboljševati proti koncu petdesetih let prejšnjega stoletja. Korenite spremembe v politiki tedanje slovenske republike do avtohtonih narodnih manjšin, ki so bile najbolj izražene v republiških ustavah (1963 in 1974), so spremenile odnos pripadnikov madžarske narodne skupnosti do države (oziroma republike), kjer so prebivali, zato lahko trdimo, da so se prekmurski Madžari v šestdesetih in sedemdesetih letih dejansko integrirali v slovensko družbo.⁴

Pripadniki madžarske narodne skupnosti in predstavniki njenih organizacij so se v zadnjem četrtnem stoletju aktivno vključili v družbene procese v Sloveniji. K temu jih je s svojim pristopom zagotavljanja pravic narodnih skupnosti in že utrjenim sodelovanjem predstavnikov prekmurskih Madžarov s slovenskimi republiškimi organi (posebej po sprejetju republiške ustave leta 1974) spodbujalo tudi tedanje slovensko politično vodstvo. Kljub temu je na mestu ugotovitev priznanega raziskovalca narodnostne problematike v Sloveniji Mirana Komaca, ki je v študiji o analizi bilateralnega sporazuma o varstvu narodnih manjšin med Republiko Slovenijo in Madžarsko poudaril, da uveljavljanje pravic za tradicionalni manjšini v Sloveniji, torej za italijansko in madžarsko narodno skupnost, "ob menjavi politične ureditve na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja ni bilo tako pozitivno premočrtno", kot se je to želelo oziroma se želi prikazati pozneje. V okviru madžarske in italijanske skupnosti so se tedaj pojavljali dvomi glede možnosti ohranjanja že pred letom 1990 zagotovljenih pravic, torej bilo je "mnogo odklonskosti, mnogo nevarnosti, da se bo porušilo marsikaj, kar je bilo zgrajeno pred letom 1990".⁵ Ne glede na to so pripadniki madžarske narodne skupnosti v veliki večini podprli osamosvojitve slovenskega naroda.

Omenjeni veliki družbeni spremembi sta bistveno vplivali na razmere tudi glede nadgradnje organiziranosti madžarske narodne skupnosti v Sloveniji, ki so jih omogočile ustavne spremembe v letih 1989–1990 in pozneje nova slo-

⁴ László Göncz, "Značilnosti oblikovanja narodne identitete prebivalstva na območju Prekmurja od leta 1867 do sredine dvajsetega stoletja", v: *Raznolikost v raziskovanju etničnosti: izbrani pogledi II*, ur. Mojca Medvešek in Sonja Novak-Lukanovič (Ljubljana, 2020), str. 142–150.

⁵ Miran Komac, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji", v: *Bilateralni sporazumi kot oblika urejanja varstva narodnih manjšin*, ur. Miran Komac in Balázs Vizi (Budapest, 2018), str. 74–76.

venska ustava. Prevetrile in obnovile so se dotedanje organizacije avtohtonih narodnih skupnosti, tako imenovane narodnostne samoupravne skupnosti, ki so z vidika učinkovitosti in intenzitete dejavnosti v drugi polovici osemdesetih let prejšnjega stoletja, po desetletju aktivnega delovanja, nekoliko "zaspale". Demokratični procesi v Evropi, predvsem tisti na območju tedaj razgrajujoče Jugoslavije, v okviru katerih je slovensko narodno osamosvajanje predstavljalo dodano vrednost, so med pripadniki madžarske narodne skupnosti predstavljali motivacijo tudi zaradi želje po bolj odprtem geografskem prostoru, ker so – v upanju po širitvi evropskih integracijskih procesov, kar so od samostojne Slovenije pričakovali – menili, da se bo v okviru tega lahko preoblikoval tudi režim prehajanja državne meje.⁶ Glede slednjega je treba poudariti, da je bila državna meja proti Madžarski v osemdesetih letih prejšnjega stoletja bistveno bolj zaprta kot jugoslovansko-avstrijska na severu ali jugoslovansko-italijanska na zahodu.

V okviru tega prispevka bomo s pomočjo arhivskih, časopisnih in drugih virov predstavili oblikovanje pravic avtohtone madžarske in italijanske skupnosti v okviru ustavnih sprememb v letih 1989–1990 in v fazi sprejemanja nove ustave ter odnos pripadnikov in organizacij madžarske narodne skupnosti do osamosvojitve Republike Slovenije.⁷

Madžarska narodna skupnost v kontekstu sprejemanja amandmajev k republiški ustavi iz leta 1974 in vključevanja v proces sprejemanje nove ustave Republike Slovenije

Ustava Socialistične republike Slovenije (SRS) iz leta 1974 je za tedanje razmere na visoki ravni urejala zaščito pravic avtohtonih narodnih skupnosti v Sloveniji, kljub temu pa je bila razprava o ustavnih amandmajih, ki se je začela leta 1988, pomembna priložnost tudi z vidika nadaljnje nadgradnje sistema varstva pravic italijanske in madžarske narodne skupnosti. Na začetku razprave neposrednih pripomb glede določb 250. in 251. člena tedaj veljavne republiške ustave, ki sta se nanašala na pravice in obveznosti avtohtonih narodnih skupnosti, ni bilo, predstavniki madžarske narodne skupnosti so poudarjali predvsem težavo zaradi nedoslednega izvajanja nekaterih zakonskih določb (predvsem na področju izobraževanja). V poznejših fazah razprave o ustavnih spremembah se je s strani predstavnikov avtohtonih narodnih skupnosti vedno bolj pou-

⁶ László Göncz, "Magyar nemzeti kisebbségek a Kárpát-medencében", *Muratáj* 90/1 (Lendava, 1990), str. 33.

⁷ Vsa uporabljena in citirana besedila pri pripravi te publikacije, ki so bila v izvirni obliki napisana v madžarščini, je v slovenščino prevedel (in priredil) avtor članka.

darjala zahteva po neposrednem zastopstvu omenjenih skupnosti v republiških zakonodajnih organih. V želji, da bi predstavnike madžarske skupnosti spodbudili k večji aktivnosti, so novinarji madžarskega narodnostnega tednika *Népújság* večkrat javno izpostavili potrebo po strokovnih razpravah glede nadgradnje ustavnih določb v povezavi z narodnimi skupnostmi. Nekateri predstavniki madžarske narodne skupnosti so menili, da ni prišlo do doslednega uresničevanja ustavno zagotovljenih pravic, ker naj bi bili izvedbeni zakoni precej pomanjkljivi. Dolgoletni politični aktivist v vrstah madžarske narodne skupnosti v drugi polovici dvajsetega stoletja Sándor Varga je menil, da je bilo soodločanje pristojnih organov narodne skupnosti skupaj z občinskimi skupščinami na področjih, kjer je to omogočala ustava, zelo pomanjkljivo, zato je predlagal dopolnitev zakonov in občinskih statutov tako, da bi ti jasno določili način soodločanja skupščin narodnostnih samoupravnih interesnih skupnosti za prosveto in kulturo ter občinskih skupščin glede vsebin, pri katerih je ustava določila pristojnosti tudi omenjenim organizacijam avtohtonih narodnih skupnosti. Varga je tudi menil, da Urad za narodnosti pri Izvršnem svetu ni mogel učinkovito ukrepati zoper nedosledno izvajanje ustavnih in zakonskih določb iz naslova pravic italijanske in madžarske narodnosti, ker njegova vloga in pristojnosti niso bile jasno določene.⁸

Na osnovi analize, izvedene pod okriljem Komisije za narodnosti Skupščine SRS, so predstavniki madžarske narodne skupnosti tudi ugotovili, da so se organizacije skupnosti, tako imenovane narodnostne samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo, kljub pomanjkljivostim do določene mere uveljavile kot subjekt odločanja v občinskih skupščinah na narodnostno mešanih območjih. V zavedanju tega je omenjena komisija sprejela sklep, da morajo biti v amandmajih k slovenski ustavi poudarjeni specifičnost doseženega soodločanja narodnostnih samoupravnih interesnih skupnosti za prosveto in kulturo z občinskimi skupščinami na narodnostno mešanih območjih, obveznost njihovega ustanavljanja oziroma obstoja (ker so se tako imenovane samoupravne interesne skupnosti (SIS) na drugih področjih ukinjale) in širitev vsebin, v primeru katerih bodo omenjene skupnosti oziroma njihove skupščine pristojne soodločati. Komisija je zavzela tudi stališče, da bi morali pri oblikovanju zborov republiške skupščine zagotoviti "obvezno delegatsko mesto" avtohtonim narodnim skupnostim. Predlagali so tudi, da se v besedilu amandmajev k slovenski ustavi še bolj jasno zapiše, "da sta italijanski oziroma madžarski jezik na območjih, kjer živijo poleg pripadnikov slovenskega naroda tudi pripadniki italijanske oziroma madžarske narodnosti, enakopravna s slovenskim jezikom".⁹

⁸ Jolán Novák Császár, "Nemzetiség és alkotmánymódosítás", *Népújság*, 10. 3. 1989, št. 10, str. 3.

⁹ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Skupščina SR Slovenije 1986–1990 (SI AS 1115), arh. škatla (AŠ) 1921A, Sign.: 0610/3, Zapisnik 27. seje Komisije za narodnosti Skupščine SRS z dne 9. 3. 1989.

Pristojna delovna skupina Družbenega sveta za vprašanja družbene ureditve je 3. aprila 1989 in 10. marca 1989 razpravljala o položaju avtohtonih narodnih skupnosti, v okviru tega – glede na tedanje družbene spremembe ter predlagano splošno ukinitve samoupravnih interesnih skupnosti – tudi o prihodnjem delovanju narodnostnih samoupravnih interesnih skupnosti italijanske in madžarske skupnosti. Ugotovili so, da se je zaradi tedanje gospodarske in družbene krize pri obeh avtohtonih narodnih skupnostih pojavil "občutek ogroženosti", ker so predstavniki obeh skupnosti v tistem času konstantno opozarjali, da se je njihov položaj – tako skupnosti kot celote kakor tudi njenih pripadnikov – poslabšal, ker se zakoni niso izvajali dosledno. Družbeni svet je opozoril, da se je varstvo narodnih skupnosti ustrezneje izvajalo s strani republiških organov, vse manj pa je bilo angažiranja odgovornih dejavnikov v lokalnem okolju. V okviru ocene stanja madžarske narodne skupnosti so poudarili, da je na obstoj manjšinske skupnosti negativno vplivalo izseljevanje "višje kvalificiranega" madžarskega prebivalstva v Mursko Soboto in druge slovenske regije. Omenjeni republiški organi je soglašal tudi s pripombami predstavnikov madžarske narodne skupnosti, ki so poudarili dodano vrednost dvojezičnega šolskega modela z vidika ustvarjanja vrednot sožitja, omenjali pa so tudi njegove pomanjkljivosti z vidika ohranjanja madžarske narodne identitete. Družbeni svet je opozoril na nesorazmerno razvitost informativne dejavnosti madžarske narodnosti v primerjavi z italijansko skupnostjo in posebej izpostavil težavo tedaj še nerealizirane zahteve po združitvi madžarskega radijskega programa s slovenskim nacionalnim radiotelevizijskim programom ter opozoril na potrebo po lastnem televizijskem programu madžarske skupnosti. Ker so se v okviru splošnih družbeno-sistemskih sprememb ukinjale tako imenovane SIS-e, je bilo pomembno opozorilo, da morajo tovrstne narodnostne organizacije, kljub določenim pomanjkljivostim, tudi v prihodnje ostati v najučinkovitejši možni obliki. Glede novih pristojnosti enakopravnega soodločanja narodnostnih samoupravnih skupnosti je Družbeni svet predlagal soodločanje pri načrtovanju gospodarskega in družbenega razvoja narodnostno mešanega območja, sodelovanje pri odločitvah na področju usposabljanja lastnih kadrov skupnosti in pri odločitvah o kadrovske politiki omenjenega območja ter sodelovanje pri odločitvah v zvezi z oblikovanjem narodnostnih značilnosti območij, kjer so pripadniki avtohtone narodne skupnosti živeli. O stikih pripadnikov avtohtonih narodnih skupnosti s svojim matičnim narodom je Družbeni svet menil, da teh ne bi bilo smotno omejevati zgolj na kulturno-jezikovno področje, temveč bi jih bilo treba razširiti na vsa področja možnega sodelovanja, tudi na gospodarska vprašanja. Ker so veljavne ustavne in zakonske določbe prejudicirale, da način soodločanja narodnostnih samoupravnih skupnosti urejajo njihovi lastni in občinski statuti, je omenjeno republiško posvetovalno telo v zvezi s tem predlagalo, da je zaradi izkušenj v prejšnjih letih, ko so se dogajale nedosle-

dnosti, treba uzakoniti obveznost soodločanja narodnostnih skupnosti z ustavo. Z vidika poznejših odločitev zakonodajnih organov je bil zelo pomemben predlog Družbenega sveta, da je treba republiško ustavo dopolniti z določbo, ki bo zagotavljala ustrezno zastopanost pripadnikom avtohtonih narodnih skupnosti v Skupščini SRS, kar se bo uredilo v okviru volilne zakonodaje.¹⁰

O stališčih in predlogih Družbenega sveta za vprašanja družbene ureditve je v maju 1989 razpravljala Komisija za narodnosti Skupščine SRS in sprejela naslednje usmeritve oziroma izhodišča za pripravo amandmajev k ustavi z vidika pravic avtohtonih narodnih skupnosti:

- pravice, ki jih zagotavlja Slovenija avtohtonim narodnim skupnostim, naj se ustrezno razširijo na vsa področja, ki so pomembna z vidika obstoja in razvoja omenjenih skupnosti; vse zagotovljene pravice naj se konkretno zapišejo v besedilo ustave;
- narodnostne samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo naj se preimenujejo in vsebina njihovega delovanja naj se razširi;
- statuti narodnostno mešanih občin naj določijo posebnosti posameznih skupnosti;
- v ustavi naj se poudarita pomen avtohtonosti narodnih skupnosti in pomen uresničevanja posebnih pravic, ne glede na število pripadnikov narodnih skupnosti;
- predlagali so, da se razmisli o možnosti dopolnitve ustavnega besedila glede obveznosti pri izobešanju zastav obeh avtohtonih narodnih skupnosti;
- predlagali so dopolnitev 338. člena tedaj veljavne ustave glede izvolitve in vključenosti predstavnikov narodnosti v delo zborov Skupščine SRS.¹¹

Član Ustavne komisije iz vrst madžarske narodnosti, sicer priznani lendavski pravnik Ferenc Hajós (pozneje prvi veleposlanik Republike Slovenije na Madžarskem), je v svojih razpravah poudaril pomen zastopanosti avtohtonih narodnih skupnosti v predstavniških organih na državni in občinski ravni ter potrebo po nadgradnji zakonodaje z vidika učinkovitosti delovanja narodnostnih samoupravnih interesnih skupnosti kot enakovrednih subjektov pri soodločanju z občinskimi skupščinami o vsebinah, za katere so veljale skupne pristojnosti.¹²

¹⁰ ARS, SI AS 1115, AŠ 1416, Sign.: 018–1. IV. mapa, Nekatera temeljna vprašanja položaja in delovanja samoupravnih interesnih skupnosti pripadnikov italijanske in madžarske narodnosti (Poročilo Družbenega sveta za vprašanja družbene ureditve SRS; datum posredovanja: 11. 4. 1989).

¹¹ ARS, SI AS 1115, AŠ 1921A, Sign.: 0610/3, Zapisnik 29. seje Komisije za narodnosti Skupščine SRS z dne 15. 5. 1989.

¹² Ágnes Botka, "Közös ihletünk a nemzet!", *Népiújság*, 16. 6. 1989, št. 23, str. 3.

Ferenc Hajós (1935), dolgoletni aktivist in pravni strokovnjak madžarske narodne skupnosti, v mandatu 1986–1990 član Republiške ustavne komisije, v času sprejemanja nove slovenske ustave (1990–1991) strokovnjak Ustavne komisije, po letu 1992 je postal prvi veleposlanik Republike Slovenije na Madžarskem (*A Szlovéniában élő őshonos nemzeti kisebbségek szervezetségének 35 éve*, Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet (Lendava, 2010), str. 27)

Predsednik Skupščine SRS v mandatu 1986–1990 Miran Potrč je v okviru praznovanja 30-letnice dvojezičnega šolstva 21. maja 1989 v Lendavi glede politične participacije avtohtone italijanske in madžarske narodne skupnosti poudaril, da se bo moralo v okviru sprejetja predlaganih ustavnih amandmajev urediti zastopstvo madžarske in italijanske narodne skupnosti ter da bodo morali biti predstavniki avtohtonih narodnih skupnosti izvoljeni v najvišje državne in občinske organe v okviru splošnih tajnih volitev. Podprl je tudi zagotovitev gospodarskih projektov, ki bodo pozitivno vplivali na obstoj in razvoj narodnih skupnosti ter se zavzel za širitev sodelovanja omenjenih skupnosti z matičnim narodom.¹³

Komisija za narodnosti Skupščine SRS je na seji 31. maja 1989 sprejela skorajda dokončne predloge amandmajev k Ustavi SRS, ki so se nanašali na avtohtono italijansko in madžarsko narodno skupnost, ter jih predlagala v sprejem Ustavni komisiji Skupščine SRS oziroma posredno zborom Skupščine SRS.¹⁴ Vsi trije zbori Skupščine SRS so na svojih sejah 27. septembra 1989 sprejeli ustavne amandmaje k Ustavi SRS, v okviru katerih sta bila pripadnikom italijanske in madžarske naro-

¹³ Miran Potrč, "A kölcsönös bizalom és együttélés iskolája, *Népújság*, 26. 5. 1991, št. 20, str. 1., 3.

¹⁴ ARS, SI AS 1115, AŠ 1921A, Sign.: 0610/3, Zapisnik 30. seje Komisije Skupščine SRS za narodnosti z dne 31. 5. 1989.

dne skupnosti zagotovljena ustrezna zastopanost v skupščinah občin, kjer so ti avtohtono prebivali, in izvolitev vsaj enega predstavnika oziroma delegata vsake omenjene skupnosti v vseh treh zborih Skupščine SRS.¹⁵ V okviru sprejetih amandmajev je bila poleg celovite nadgradnje 251. člena Ustave SRS zagotovljena ohranitev organizacij obeh avtohtonih narodnih skupnosti, torej narodnostnih samoupravnih skupnosti, ki so med drugim pridobile dodatne pristojnosti na področju gospodarske in razvojne dejavnosti narodnostno mešanega območja ter glede ohranjanja specifičnih narodnostnih značilnosti omenjenega območja in usmerjanja kadrovske politike. Narodnostne samoupravne interesne skupnosti za prosveto in kulturo so se preimenovala v "samoupravne narodnostne skupnosti".¹⁶

Po izvedbi demokratičnih volitev, kar je bilo omogočeno s sprejetjem ustavnih amandmajev, je sodilo med najpomembnejše naloge novoizvoljene oblasti sprejetje nove slovenske ustave. V predlogu Predsedstva Republike Slovenije z dne 25. junija 1990, da se začne postopek za sprejem nove ustave, so med najpomembnejšimi vsebinskimi sklopi in nalogami, ki jih bo treba opredeliti, zapisali tudi, da "ustavnopravno je treba varovati pravice narodnostnih manjšin v Sloveniji in opredeliti odgovornost slovenske države za Slovence v zamejstvu in v tujini".¹⁷ Na osnovi tega je Komisija za narodnosti Skupščine Republike Slovenije na svoji seji 12. julija 1990 opozorila, da naj pripravilavci besedila nove ustave upoštevajo že doseženi nivo zaščite pripadnikov italijanske in madžarske narodnosti v Republiki Sloveniji, ter pozvala, da pripravijo take določbe glede temeljnih načel varstva avtohtonih narodnih skupnosti, ki bodo omogočile zakonodajalcu, da sprejme zakone, s katerimi bo zagotovljena zaščita pred vsemi oblikami asimilacije omenjenih skupnosti.¹⁸ V skladu z Odlokom o ustanovitvi, nalogah, sestavi in številu članov Komisije Skupščine Republike Slovenije za ustavna vprašanja je Ferenc Hajós kot strokovnjak brez pravice glasovanja lahko sodeloval v imenu obeh omenjenih avtohtonih skupnosti pri pripravi nove slovenske ustave. Kot član komisije s strani madžarske skupnosti je bil imenovan Vilijem Sekereš, član Zbora združenega dela, s strani italijanske skupnosti pa Roberto Battelli, član (poslanec) v Družbenopolitičnem zboru.¹⁹

¹⁵ "Ustavni amandmaji k Ustavi SRS", *Uradni list SRS*, št. 32/89, 2. 10. 1989, amandma št. XXXVI 6. točka.

¹⁶ "Ustavni amandmaji k Ustavi SRS", *Uradni list SRS*, št. 32/89, 2. 10. 1989, amandma št. LV v celoti.

¹⁷ Miro Cerar (ur.) in Gorazd Perenič (ur.), *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, I. zvezek, Državni zbor Republike Slovenije (Ljubljana, 2001), str. 63–67 (dalje: Cerar in Perenič, *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, I).

¹⁸ Arhiv Državnega zbora Republike Slovenije (ADZRS), Zapisniki sej Komisije Skupščine Republike Slovenije za narodnosti za obdobje maj 1990–december 1991 (Zapisniki KSRSN), Zapisnik 1. seje Komisije za narodnosti z dne 12. 7. 1990.

¹⁹ Cerar in Perenič, *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, I, str. 17–19.

V prvotnem delovnem besedilu osnutka nove slovenske ustave so v 4. členu zapisali, da Republika Slovenija "varuje pravice narodnih manjšin in etničnih skupin", pri čemer je bilo poimenovanje avtohtonih narodnih skupnosti za "manjšine" s strani predstavnikov omenjenih skupnosti označeno za korak nazaj v primerjavi s terminologijo veljavne "socialistične" ustave. Glede uporabe uradnega jezika na narodnostno mešanih območjih in pravice do izražanja narodne identitete je bila v omenjenem osnutku formulacija z vidika madžarske in italijanske narodne skupnosti korektna. V besedilu delovnega osnutka nove ustave je bila pravica "narodnih manjšin" do izobraževanja v svojem maternem jeziku zapisana v okviru posebnega člena. Temeljni "narodnostni" člen je bil v okviru delovnega osnutka oblikovan na naslednji način:

63. člen (posebne pravice italijanske in madžarske narodne manjšine) / Italijanom in Madžarom je kot pripadnikom avtohtonih narodnih manjšin v Republiki Sloveniji zajamčena pravica, da svobodno uporabljajo svoj jezik, izražajo in razvijajo svojo nacionalno kulturo ter v ta namen ustanavljajo organizacije in uporabljajo svoje narodne simbole. / Z zakonom se določi način uresničevanja pravic italijanske oziroma madžarske manjšine ter območja, kjer avtohtono živijo skupaj s pripadniki slovenskega naroda tudi pripadniki italijanske oziroma madžarske narodne manjšine ter tiste pravice, ki jih pripadniki narodnih manjšin uresničujejo tudi zunaj teh območij. / Pravice pripadnikov italijanske in madžarske narodne manjšine so zajamčene ne glede na njihovo število. / Pripadniki italijanske in madžarske narodne manjšine lahko ustanovijo na območjih, kjer ti narodnosti živita, svoje samoupravne narodnostne skupnosti. Republika Slovenija lahko pooblasti te skupnosti za opravljanje določenih nalog iz pristojnosti države.²⁰

Prve ocene v okviru organov madžarske narodnosti so bile, da je v primerjavi z veljavno "socialistično" ustavo, ki se je s sprejetimi amandmaji vsebinsko bistveno nadgradila, osnutek nove "demokratske" ustave dokaj pomanjkljiv in zagotavlja nižjo raven zaščite avtohtonih narodnih skupnosti. Pomurska madžarska samoupravna narodna skupnost (PMSNS) je ob javni objavi zaskrbljujočih vprašanj zahtevala dopolnitev osnutka ustave. Postavila je predvsem naslednji vprašanja: Ali ne bodo več državotvorna skupnost slovenske družbe, kot je to zagotavljala "stara" ustava? Kakšna bo usoda dvojezičnega šolstva in stikov z matičnim narodom ter narodnostne informativne dejavnosti, založniške dejavnosti in zastopstva v predvidenem enodomnem parlamentu? PMSNS je jasno zahtevala ohranitev že prej zagotovljene ravni v osnovnem ustavnem

²⁰ Prav tam, str. 69–102.

besedilu.²¹ Janez Dular, minister za Slovence po svetu in narodne skupnosti v Sloveniji, se je s stališčem in zahtevami madžarske narodne skupnosti seznanil ter je pričakovanja prekmurskih Madžarov, ki jih je tudi sam podprl, posredoval Ustavni komisiji Skupščine Republike Slovenije.²²

Inštitut za narodnostna vprašanja (INV) je 8. oktobra 1990 na to temo organiziral okroglo mizo v prostorih Skupščine Republike Slovenije. Na celodnevem simpoziju so sodelovali ugledni politiki in pravni strokovnjaki ter predstavniki narodnih skupnosti in sodelavci različnih strokovnih ustanov. Predsednik Skupščine Republike Slovenije dr. France Bučar je v uvodnem pozdravu poudaril, da je pri urejanju položaja narodnih skupnosti v novih družbenih okoliščinah treba gledati z zornega kota "prihodnosti Evrope z vidika zatona nacionalnih držav", kjer naj bi bila kompleksnost družbe povezana z notranjo diferenciacijo. Takratni direktor INV-ja dr. Miran Komac je izpostavil pomen pravne ureditve statusa teritorija, kjer so pripadniki omenjenih skupnosti avtohtono prebivali, kot tudi njihovo številčno dimenzijo ter pomen jezika, identitete, kulture, zgodovinskega spomina, ekonomsko strukturo, medetnične odnose, odnos narodnih skupnosti z njihovimi matičnimi narodi in vprašanje njihove zastopanosti na vseh ravneh.²³ Na osnovi diskusije so sodelavci INV-ja pripravili pripombe in predloge glede dopolnitve osnutka Ustave Republike Slovenije na področju urejanja in zagotavljanja pravic ter stabiliziranja položaja italijanske in madžarske narodne skupnosti, ki so jih strnili v naslednjih treh vsebinskih sklopih:

1. Nova ustava in zakonodaja morata ohraniti vsaj sedanjo raven urejanja in uresničevanja pravic in položaja narodnosti (narodnih manjšin) ter drugih etničnih skupnosti in njihovih pripadnikov, s tem pa tudi obstoječe odgovornosti širše družbene skupnosti in države za njihovo uresničevanje; kjer pa je le mogoče, je treba težiti k izboljšanju in višji ravni njihove ureditve in uresničevanja.
2. Temeljne pravice morajo biti opredeljene v novi slovenski ustavi, ustavni zakon in zakonodaja pa naj jih nato ustrezno razčlenita in določita način njihovega uresničevanja. Že pri sprejemanju ustave, še zlasti pa pri pripravljajanju, oblikovanju in sprejemanju zaščitne zakonodaje, je treba uveljaviti načelo, da so v ureditev sprejete le takšne rešitve, s katerimi se strinjajo tudi same narodnosti, in v skladu s sprejetimi opredeli-

²¹ Jolán Novák Császár, "Biztosítják-e a nemzetiségi különjogokat?", "Szeptemberi alkotmányos kétfelvetés", *Népiújság*, 21. 9. 1990, št. 36, str. 5.

²² Jolán Novák Császár, "A miniszter támogatja a nemzetiség követeléseit", *Népiújság*, 28. 9. 1990, št. 37, str. 2.

²³ Miran Komac, "Uvod", v: *Narodnost – manjšina ali skupnost: urejanje, uresničevanje in varstvo pravic narodnosti (narodnih manjšin) v Republiki Sloveniji. Razprave in gradivo 24*, ur. Miran Komac (Ljubljana, 1990), str. 17–20.

tvami ter ustavno in zakonsko ureditvijo tudi druge etnične skupnosti. V okviru možnosti je pri opredeljevanju možnih rešitev treba upoštevati zlasti predloge teh skupnosti.

3. Pri urejanju in uresničevanju pravic in položaja narodnosti, drugih etničnih skupnosti in njihovih pripadnikov je treba uveljaviti tako imenovani "pozitivni koncept" njihovega urejanja, ki kot subjekte pravic opredeljuje tako narodnostne skupnosti (kot kolektivne subjekte) kot njihove pripadnike (posameznike), hkrati pa predvideva tudi odgovornost širše družbene skupnosti ter države in njenih organov za njihovo uresničevanje in zagotavljanje. Temeljno izhodišče tega koncepta je, da manjšinske narodnostne skupnosti kot kolektivni subjekti in njihovi pripadniki potrebujejo posebne pravice in zaščito, zato da bi lahko zagotovili njihovo družbeno enakopravnost. Za celovito uresničevanje "pozitivnega koncepta", ki se postopoma uveljavlja tudi na mednarodni ravni, pa je treba zagotoviti tako celovito uresničevanje vseh individualnih pravic in svoboščin človeka kot tudi celovito uresničevanje vseh kolektivnih pravic posameznih kolektivnih subjektov.²⁴

Pripombe in predlogi predstavnikov avtohtonih narodnih skupnosti, ki so jih v zvezi z besedilom prvotnega delovnega osnutka slovenske ustave – formalno in neformalno – predstavili predstavnikom najvišjih državnih organov, ter vsebinska razprava in stališča na omenjeni "okrogli mizi" so glede nekaterih pomembnih vsebinskih vprašanj odločilno vplivali na "uradni" osnutek nove slovenske ustave, ki so ga vsi trije zbori Skupščine Republike Slovenije sprejeli 12. oktobra 1990. Med splošnimi določbami osnutka je bilo v primerjavi s prvo različico, če upoštevamo tudi variantni predlog Ustavne komisije, bolj poudarjeno, da Republika Slovenija varuje in zagotavlja – med drugimi – pravice "avtohtone italijanske in madžarske manjšine". V primerjavi s prvotnim besedilom je bila v potrjenem besedilu osnutka ustave dopolnjena tudi določba glede svobodnega izražanja narodne pripadnosti. V 59. členu je bil dodan nov stavek, ki je opredelil, da se nihče ni dolžan izjavljati, kateremu narodu ali narodni manjšini pripada, niti se opredeliti za konkretno narodno pripadnost, kar je bilo dobrodošlo zaradi dokaj velikega števila oseb, ki so izhajale iz tako imenovanega narodnostno mešanega zakona in bi se težko izrekle zgolj za "eno stran". Hkrati pa je tovrstna možnost potencialno spodbujala narodno neopredeljenost populacije, ki je izhajala iz mešanih zakonov, kar lahko z vidika

²⁴ ARS, SI AS 1115, AŠ 1416, Sign.: 018–1, IV. mapa, Sklepno poročilo, predlogi in sklepi Inštituta za narodnostna vprašanja na podlagi razprave na okrogli mizi: "Narodnost – manjšina ali skupnost?" o urejanju, uresničevanju in varstvu pravic narodnosti v Republiki Sloveniji v novi ustavi (pripravil: Mitja Žagar, datum: 9. 10. 1990).

demokratičnosti nedvomno ocenimo za ustrezno, glede organiziranja življenja narodnih skupnosti pa je – kot to poznamo iz izkušenj poznejših let – lahko pomenilo tudi težave. V osnovnem besedilu 63. člena, ki je urejal posebne pravice italijanske in madžarske narodne skupnosti, se je namesto poimenovanja "narodne manjšine" prvič pojavila besedna zveza "narodne skupnosti". V zvezi z zajamčenimi pravicami avtohtonih narodnih skupnosti so navedli, da "razvijajo gospodarske dejavnosti in dejavnosti na področju javnega obveščanja in založništva, da oblikujejo in razvijajo svoje šolstvo ter da gojijo odnose s svojim matičnim narodom. Republika oz. država jih pri tem gmotno in moralno podpira". Na koncu omenjenega člena osnutka slovenske ustave so dodali nov odstavek, ki je nastal na osnovi zahtev avtohtonih narodnih skupnosti po nedvoumni ureditvi njihove zastopanosti na državni (republiški) in lokalni ravni. Omenjeni odstavek se je glasil: "Italijanska in madžarska narodna skupnost morata biti neposredno zastopani v lokalni samoupravi in v državnem zboru."²⁵

V okviru madžarske narodne skupnosti, prvenstveno na sejah organov narodnostnih samoupravnih skupnosti, se je po seznanitvi s sprejetim osnutkom ustave nadaljevala razprava o upoštevanju njihovih zahtev. Ob delnem upoštevanju predlogov madžarske narodne skupnosti je Komisija za narodnosti Skupščine Republike Slovenije uskladila besedilo, ki je izražalo večino želja glede položaja in varstva pravic madžarske in italijanske narodne skupnosti. Vsi trije zbori Skupščine Republike Slovenije so v decembru 1990 obravnavali dokument "Informacija o problematiki italijanske in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji", ki ga je pripravila in predlagala Komisija za narodnosti Skupščine Republike Slovenije na osnovi sklepov njene omenjene seje, kjer so zelo podrobno analizirali člene osnutka nove slovenske ustave, ki so se nanašali na avtohtoni narodni skupnosti, in predlagali konkretne dopolnitve.²⁶

Komisija za narodnosti je v okviru priprave omenjene "informacije" tudi ugotovila, da kljub pozitivni naravnosti Republike Slovenije do narodnostnega vprašanja poteka močan proces asimilacije avtohtonih narodnih skupnosti. Člani komisije so bili mnenja, da so razlogi za tako stanje v veliki meri v nedoslednosti, ki je obstajala med normativno ureditvijo zaščite narodnih skupnosti in njenim konkretnim izvajanjem. Da bi ta negativni proces zaježili oziroma upočasnili, so predlagali zagotovitev vseh pogojev, da bi narodne skupnosti kot kolektivni subjekti postali dejavniki lastnega razvoja, kar bi lahko dosegli le v primeru, če bi "razvoj narodnih skupnosti postal sestavni del strategije razvoja Republike Slovenije". Zbori Skupščine Republike Slovenije so v

²⁵ Cerar in Perenič, *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, I, str. 103–140.

²⁶ ADZRS, Zapisniki KSRSN, Zapisnik 5. seje Komisije za narodnosti z dne 26. 11. 1990.

zvezi s tem sprejeli sklepe, v katerih so določili, da mora veljavna raven ustavne in zakonske zaščite avtohtonih narodnih skupnosti predstavljati izhodišče njihovega nadaljnega urejanja. Sprejeli so tudi sklep, da v okviru procesa popolne osamosvojitve Republike Slovenije država prevzame nase vse obveznosti, ki so izhajale iz mednarodnih sporazumov, ki jih je sklenila Socialistična federativna republika Jugoslavija, in so se nanašale na italijansko in madžarsko narodno skupnost. Skupščina Republike Slovenije je sprejela sklep tudi o tem, da "Republika Slovenija bo sodelovala pri oblikovanju in pozneje tudi ratificirala sodobne mednarodne dokumente evropskega in univerzalnega značaja, ki se nanašajo na zaščito pravic in položaj narodnih manjšin".²⁷

V naslednjih mesecih, ko so se vrstili izredno pomembni dogodki v okviru procesa slovenskega osamosvajanja, v katerega so se aktivno vključile tudi madžarska narodna skupnost in njene organizacije, je priprava besedila nove slovenske ustave potekala v ožjih strokovnih krogih in delovnih skupinah Ustavne komisije ter na sejah Ustavne komisije same. Na 28. seji Komisije za ustavna vprašanja, ki je potekala 11. aprila 1991, se je razvnela polemika glede uporabe najoptimalnejšega termina za narodni skupnosti v besedilu ustave. Priznani pravnik dr. Ljubo Bavcon, sodelavec delovne skupine, ki je pripravljala ustavno besedilo, je v zvezi z uporabo omenjenega termina povedal, da so o tem vprašanju v ožjih strokovnih krogih veliko razpravljali, in pokazalo se je, da tudi ob analiziranju "mednarodnega" izrazoslovja ni bilo mogoče najti splošno veljavne in enotno uporabljene besedne zveze. Predsednik Skupščine Republike Slovenije France Bučar je kot član Ustavne komisije dal prednost terminu "narodna skupnost". Nekateri člani komisije so bili kljub omenjenim argumentom drugačnega mnenja in so predlagali rešitev "narodna manjšina oziroma manjšina", spet drugi so izrazili zadržanost do predlaganih rešitev in predlagali, da se z odločitvijo nekoliko počaka. Slednje se je tudi zgodilo (zato je bil termin "narodna skupnost" dokončno usklajen šele na zadnji seji Ustavne komisije, zgolj štiri dni pred sprejetjem nove ustave, torej 19. decembra 1991).²⁸

Ker so se v javnosti v okviru javne razprave in tudi s strani nekaterih razpravljavcev na sejah Ustavne komisije pojavile dileme in napačne interpretacije v zvezi z razumevanjem in razlaganjem tako imenovanih posebnih pravic ter tem, komu naj bodo te namenjene, in ki so bile pretežno opredeljene v 63.

²⁷ ARS, fond Vlada Republike Slovenije, Urad za narodnosti (8/27. 1983-90), AŠ 39, Informacija o problematiki italijanske in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji, Mnenje Izvršnega sveta RS k dokumentu Informacija o problematiki italijanske in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji z dne 4. 12. 1990, Javna objava sklepov Skupščine Republike Slovenije v zvezi z dokumentom Informacija o problematiki italijanske in madžarske narodne skupnosti v Republiki Sloveniji z dne 13. 12. 1990.

²⁸ Cerar in Perenič, *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990-1991)*, I, str. 284-292.

členu potrjenega osnutka ustave, je član omenjene komisije Roberto Battelli na 28. seji tega organa razložil, da gre za nesporazum, če se v primeru pozitivne diskriminacije govori o več pravicah. Pojasnil je, da pripadniki avtohtonih narodnih skupnosti kot posamezniki z zagotavljanjem omenjenih možnosti ne uživajo več pravic kot ostali državljani, tako imenovane posebne pravice zgolj omogočajo približevanje enakopravnosti, ki jih kot "manjšine" z vidika maternega jezika, kulture in ohranjanja svojih običajev sicer ne bi mogli imeti. Retorično se je vprašal, ali pomeni več pravic, da se narodnostnim skupnostim zagotavljajo pravice do šole, lastnega časopisa in založniške dejavnosti, namreč vse to imajo tudi pripadniki večinskega naroda v svojem maternem jeziku. Ljubo Bavcon je v zvezi z interpretacijo pozitivne diskriminacije oziroma zagotavljanja tako imenovanih posebnih pravic avtohtonim narodnim skupnostim in umeščanja te vsebine v širši kontekst pravnega reda države menil, da gre v tem primeru za nivo zagotavljanja pravic, ki s strani večine morajo biti zagotovljene zato, ker so "naslovniki" manjšinske skupnosti, ki so zaradi okolja, v katerem živijo, pa tudi zaradi svoje majhnosti, ogrožene. Poudaril je, da tudi če ne gre za nobeno nasilje ali nasilno raznarodovanje zoper njih, so okoliščine, kjer živijo, objektivno takšne, da delujejo asimilacijsko. Tako imenovane posebne pravice država mora zagotoviti, da se asimilacijski proces v njihovem primeru ne dogaja ali da se uveljavlja v najmanjši možni meri. Bavcon se je v zvezi s tem, na koga se nanašajo "posebne pravice", vprašal, ali morata v Sloveniji takšen privilegiran status dobiti samo madžarska in italijanska narodnostna manjšina ali naj bi ta pripadal tudi Romom (kar so nekateri člani ustavne komisije poudarjali). V drugo skupino narodnih in etničnih skupnosti je Bavcon prišteval vse druge skupnosti v Sloveniji, ki po narodni pripadnosti niso bile Slovenci. Vsem skupnostim, ki so spadale v to skupino, je bila država po njegovem mnenju dolžna zagotoviti dve stvari. Kot prvo je omenil socialno integracijo, kot drugo pa obveznost, da se prepreči pritiske prepovedi, ki bi onemogočale ali preprečevale določen sklop človekovih pravic in temeljnih svoboščin, na primer organiziranje političnih strank, društev, ustanovitev šol, vrtcev, vendar brez materialne obveznosti Republike Slovenije (lahko pa z materialno pomočjo njihove matične države). V prihodnje pa bi bilo po mnenju Bavcona primerno in zaželeno, da jim tudi Slovenija pomaga materialno. Ciril Ribičič je bil mnenja, da bi morali uveljavljanje pravic drugih narodnih skupnosti uresničevati na način, ki ne bo ogrožal ali zmanjšal pravic italijanske in madžarske narodne skupnosti, zato se je zavzel, da 63. člen osnutka ustave ostane v nedotaknjeni obliki in naj velja zgolj za omenjeni dve skupnosti. S tem predlogom je želel opozoriti na že prej sprejeti sklep Ustavne komisije v okviru obravnave državne ureditve Republike Slovenije. Komisija za ustavna vprašanja je namreč že prej sklepala o tem, da se bo z ustavnim zakonom uredilo način zastopstva Romov, po drugi različici pa je dopuščala

možnost ureditve omenjenega vprašanja tudi v primeru drugih narodnih oziroma etičnih skupin.²⁹

Glede oblikovanja "osrednjega" narodnostnega člena – ki je bil v fazi obravnave osnutka ustave 63. člen, v besedilu dokončno sprejetega ustavnega besedila pa 64. člen – je potekala pomembna razprava na seji Komisije za ustavna vprašanja Skupščine Republike Slovenije, in sicer 9. maja 1991. Dve bistveni vsebinski dopolnitvi 63. člena v primerjavi z določbami prejšnje ustave sta bili možnost razvoja gospodarske osnove narodnih skupnosti in obveza, da odločitve, ki se nanašajo na avtohtoni narodni skupnosti, ne morejo biti sprejete brez njunega soglasja. Glede statusa narodnostnih samoupravnih skupnosti, o čemer je tudi tekla pestra razprava, je Ciril Ribičič v zvezi z možnostjo njihovega izenačevanja z morebitnimi ostalimi narodnostnimi organizacijami, ki so se lahko oblikovale na osnovi občne pravice o združevanju, menil, da to ni mogoče. Poudaril je, da gre v primeru narodnostnih samoupravnih skupnosti za nekaj več kot pri vseh drugih možnih oblikah organiziranja. Menil je, da so narodnostne samoupravne skupnosti "specifična organizacijska oblika kulturne avtonomije narodnosti, ki ni primerljiva z drugimi". Ferenc Hajós je na omenjeni seji, kljub temu da želje narodnih skupnosti še niso bile zadovoljene, v imenu madžarske narodne skupnosti glede pristopa k reševanju te vsebine izrazil zadovoljstvo, da so se v Sloveniji – tako pri sprejemanju prejšnje oziroma tedaj veljavne ustave kot tudi v osnutku novega ustavnega besedila – odločili za pozitiven koncept oziroma pozitivno diskriminacijo ureditve pravnega varstva avtohtonih narodnih skupnosti.³⁰

Malo pred koncem poteka moratorija, ki je bil dogovorjen v okviru Brijunkega sporazuma, je Komisija Skupščine Republike Slovenije za narodne skupnosti 9. septembra 1991 kot posebno točko dnevnega reda obravnavala "problematiko madžarske narodnosti", v okviru katere se je govorilo tudi o ustavnem položaju avtohtonih narodnih skupnosti v predlogu besedila nove slovenske ustave. Predstavniki madžarske narodne skupnosti so v zvezi s tem poudarili, da predlagano besedilo 63. člena osnutka slovenske ustave ni zadovoljilo niti madžarske niti italijanske narodne skupnosti. Opozorili so na določbe o preoblikovanju lokalne samouprave, kar bi bilo treba po njihovem mnenju definirati s posebnim občutkom glede definicije statusa in funkcije narodnostno mešanega območja oziroma narodnostno mešanih občin. Imeli so tudi več pripomb v zvezi z urejanjem izobraževa-

²⁹ Miro Cerar (ur.) in Gorazd Perenič (ur.), *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, II. zvezek, Državni zbor Republike Slovenije (Ljubljana, 2001), str. 667–681 (dalje: Cerar in Perenič, *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, II).

³⁰ Cerar in Perenič, *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, II, str. 684–696.

Obisk dr. Franceta Bučarja, predsednika Državnega zbora Republike Slovenije pri madžarski narodni skupnosti v Lendavi, 3. decembra 1991 (z leve proti desni: Miklós Tomka – predsednik Skupščine Madžarske narodne skupnosti za prosveto in kulturo občine Lendava, dr. France Bučar, Jože Zupančič – predsednik Zbora združenega dela Skupščine RS, Vilmos Szekeres – poslanec madžarske narodne skupnosti v zboru združenega dela SRS) (*Népújság*, 13. 12. 1991, št. 48, str. 5)

nja narodnih skupnosti, predvsem zaradi posebnosti, ki so bile pomembne z vidika dvojezičnega šolskega modela. Kot splošno stališče glede priprave nove ustave so predstavniki madžarske narodne skupnosti predlagali takšen pristop k ureditvi varstva pravic avtohtonih narodnih skupnosti, da bodo sprejete določbe omogočale nadaljnji razvoj narodnih skupnosti in da se pri tem upošteva, "da tudi narodne skupnosti vstopajo v reformo na eni strani, medtem ko vstopanje države Slovenije v Evropo poteka simbolno na drugi strani".³¹

Skupščina PMSNS je 22. novembra 1991 razpravljala o delovnem predlogu nove slovenske ustave, prvenstveno o tistih členih oziroma določbah, ki so se nanašale na pravice in položaj avtohtonih narodnih skupnosti. Predstavniki krovne organizacije prekmurskih Madžarov so izrazili zadovoljstvo glede načelnega pristopa pristojnih državnih organov do urejanja ustavnega položaja in pravne zaščite narodnih skupnosti, kar se je moralo urediti tudi v novi ustavi, vsaj na že zagotovljeni ravni. Opozorili so tudi na dotedanjo slabo prakso, da v

³¹ ADZRS, Zapisniki KSRSN, Zapisnik 9. seje Komisije za narodnosti z dne 9. 9. 1991.

preteklosti nekatere ustavno in zakonsko zagotovljene pravice niso bile uresničene, obstajala je namreč bojazen, da bo tako tudi po sprejetju nove ustave. Ker se je predvidevalo, da se bo v Prekmurju namesto dotedanjih dveh "velikih" občin ustanovilo več manjših lokalnih enot (občin), je Skupščina PMSNS sprejela predlog, da naj se z ustavno določbo prepreči sleherno spreminjanje mreže oziroma organiziranost lokalnih skupnosti, kar bi negativno vplivalo na zagotavljanje in uresničevanje pravic avtohtonih narodnih skupnosti. Da je bila omenjena bojazen upravičena, so pokazala poznejša leta, ko je madžarska narodna skupnost, tudi zaradi notranjih trenj in nesoglasij, "pristala" v petih občinah. Skupščina PMSNS je na omenjeni seji opozorila tudi na pomembno nedoslednost, da predlog besedila nove ustave avtohtonih narodnih skupnosti ni obravnaval kot "državotvornih subjektov", kar so v primerjavi s tedaj veljavno ustavo šteli za bistveno nazadovanje oziroma zmanjšanje ravni že doseženih narodnostnih pravic.³²

Na negotovosti glede dokončnega besedila nove slovenske ustave z vidika madžarske narodne skupnosti, ki jih ni bilo malo niti neposredno pred sprejetjem omenjenega dokumenta, so 3. decembra 1991 v Lendavi predstavniki omenjene skupnosti opozorili predsednika Skupščine Republike Slovenije Franceta Bučarja. Tedanja predsednica PMSNS in poslanka Mária Pozsonec je poudarila, da so bile določbe v predlogu ustave, ki so se nanašale na status in pravice avtohtone italijanske in madžarske narodne skupnosti na začetku meseca decembra 1991 še zmeraj "precej zamegljene". Predstavniki madžarske skupnosti so poudarili, da 64. člen sicer zagotavlja možnost ustanovitve narodnostnih oziroma dvojezičnih šol na osnovni in srednji ravni, vendar pa v predlogu ni bilo pravih zagotovil glede financiranja in finančne stabilnosti omenjenih ustanov. Tudi vprašanje zastopanosti predstavnikov avtohtonih narodnih skupnosti v organih lokalnih skupnosti (občinah) je bilo v predlogu ustave po mnenju predstavnikov madžarske narodne skupnosti – v nasprotju z zastopstvom na državni ravni – nedorečeno oziroma pomanjkljivo definirano. Podobno pomanjkljiva je bila po njihovem mnenju tudi umestitev narodnostnih samoupravnih skupnosti v sistem odločanja na lokalni ravni. Predsednik France Bučar je v svojem odgovoru pojasnil, da glede oblikovanja strukture nove lokalne samouprave ne želijo v nobenem primeru posegati v spontanost procesa, ker je po njegovem mnenju predlog ustave zagotavljal možnost ustanavljanja občin od spodaj navzgor. V zvezi z ureditvijo pravic narodnih skupnosti v ustavi je predsednik France Bučar svoje mnenje in stališče povzel na naslednji način:

³² Zsuzsanna Báti Konc, "A készülő alkotmány és a kisebbség", *Népújság*, 29. 11. 1991, št. 46, str. 5.

Sem mnenja, da ni najbolj primerno govoriti o zaščiti madžarske narodne skupnosti, ker njene pripadnike smatramo za sestavni del naše skupnosti. Bistveno je, da mi zagotovimo možnosti narodni skupnosti, da dejansko postane sestavni del naše cele skupnosti. Po mojem mnenju je izraz 'narodna manjšina' neprimeren, čas ga je povozil. V tem kontekstu smo govorili tedaj, torej uporaba tega izraza je bila aktualna takrat, ko smo začeli določati narodne meje. V okviru tedanjega procesa so nastajale narodne manjšine. Mi se pa moramo približati takšnim družbenim okoliščinam, ko manjšin več ne bo. Mi moramo preprosto ukiniti državne meje. Moramo ustvariti takšno evropsko družbo, ki je znotraj ne bodo delile meje. Če želimo namreč doseči popolno harmonijo v družbi, tedaj ne bomo mogli govoriti o prvo- in drugorazrednih državljanih. Zato je tudi naš interes, torej interes slovenske družbe, da se bodo narodne skupnosti počutile kot njen sestavni del. Ko smo ustanovili našo slovensko državo, je ta postala tudi država pripadnikov madžarske narodne skupnosti, če si tega seveda želijo. In če živimo v isti državi, je normalno, da med državljani mora biti enakopravnost. To je seveda pravno tolmačenje tega vprašanja, dejansko pa moramo za narodne skupnosti storiti bistveno več. Ni dovolj zgolj v ustavo zapisati pravice in posebno varstvo narodnih skupnosti, mi moramo nadgraditi možnosti ohranjanja madžarske narodne skupnosti. Pri tem morata obveljati iskrena želja in pripravljenost, da lahko madžarska narodna skupnost na tem območju ostane subjekt, kot dejansko tudi je. Menim, da to ni zgolj želja narodne skupnosti, temveč tudi širše družbe. Če želimo postati demokratična družba, če želimo priti v Evropsko skupnost, se moramo zavedati, da med nami ne more biti nobenih razlik. Da to dosežemo, za to moramo dejansko narediti določene korake.³³

Uradni predlog nove slovenske ustave je ostal v 5. in 11. členu nespremenjen, torej zagotovljeno je bilo, da država varuje in zagotavlja pravice italijanske in madžarske narodne skupnosti ter da je na območju občin, v katerih živita italijanska ali madžarska skupnost, uradni jezik tudi njun materni jezik. V predlogu ustave je bil osrednji 64. člen nadgrajen z vsemi vsebinami, razen določb o zastopanosti narodnih skupnosti v državnem zboru, ki so jih predstavniki obeh narodnih skupnosti v okviru pogovorov v času razprave o osnutku in različicah predloga dogovorili s pristojnimi organi in strokovnjaki. Omenjeni člen je – razen termina "narodne manjšine", ki je bil pozneje spremenjen v "narodne skupnosti" – identičen besedilu člena v sprejetem dokončnem besedilu Ustave Republike Slovenije. Zagotovljeno zastopanost italijanske in madžarske narodne skupnosti v državnem zboru so – upravičeno – zapisali v 80. člen predloga ustave, ki je urejal sestavo in volitve najvišjega državnega zakonodajnega orga-

³³ Zsuzsanna Báti Konc, "Megmaradásunkról van szó", *Népújság*, 13. 12. 1991, št. 48, str. 5.

na.³⁴ Komisija za narodnosti Skupščine Republike Slovenije je pred sprejetjem nove slovenske ustave razpravljala o njenem predlogu na svoji decembrski seji, ki je potekala 16. decembra 1991. Predsednik Komisije za narodnosti Roberto Battelli je poudaril, da sta bili obe avtohtoni narodni skupnosti v pretežni meri zadovoljni z besedilom 64. člena, ki je vseboval največ konkretnih določb s področja tako imenovanih posebnih pravic omenjenih narodnih skupnosti, razen vloge, položaja in pristojnosti narodnih skupnosti v lokalni samoupravi. Menil je, da bo temu področju treba posvetiti večjo pozornost pri pripravi in sprejemanju posebnega zakona o uresničevanju posebnih pravic italijanske in madžarske narodne skupnosti. Poleg tega je predsednik komisije na omenjeni seji še povedal, "da se je termin narodne skupnosti s preglasovanjem v Ustavni komisiji spremenil v termin narodni manjšini in da so bili kriteriji za sprožitev postopka spremembe ustave spremenjeni in so postali izredno strogi".³⁵

Milan Kučan, nekdanji predsednik Republike Slovenije, se je ob robu odprtja pomembnega gospodarskega obrata TIO v Dobrovniku, in sicer 15. decembra 1991, sestal s predstavniki PMSNS. V zvezi z dokončnim besedilom predloga nove slovenske ustave je izjavil, da so bile določbe, ki so se v omenjenem temeljnem dokumentu države nanašale na avtohtoni narodni skupnosti, oblikovane v sodelovanju s predstavniki madžarske in italijanske narodne skupnosti, kar je ocenil za demokratičen način sprejemanja najpomembnejših odločitev. Poudaril je tudi, da bo zelo pomembno, kako se bodo v duhu določb nove slovenske ustave oblikovali in sprejemali področni zakoni, v okviru katerih bodo konkretizirane tako imenovane posebne pravice avtohtonih narodnih skupnosti. Menil je, da zaradi velikih sprememb v Evropi, tudi zaradi vojne na območju nekdanje Jugoslavije, predstavlja urejanje zaščite avtohtonih narodnih skupnosti poseben izziv, kar morajo imeti pred očmi tudi slovenska vlada in vsi drugi deležniki v Republiki Sloveniji, ki se s tem vprašanjem ukvarjajo. Posebej je izpostavil pomen vključevanja madžarske narodne skupnosti v načrtovanje gospodarskih projektov v Prekmurju in podporo prizadevanjem omenjene narodne skupnosti na področju novih naložb, kajti brez tega bo – po mnenju predsednika republike – težko zagotoviti obstoj in razvoj skupnosti. Podobnega mnenja je bil tudi glede nove lokalne organiziranosti, ki po njegovem mnenju mora upoštevati specifičnosti narodnostno mešanih območij. Ta pripomba je bil nadvse aktualna, ker se je januarja 1992 pristopilo k oblikovanju novega zakona o lokalni samoupravi oziroma občinah.³⁶

³⁴ Cerar in Perenič, *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, I, str. 141–174.

³⁵ ADZRS, Zapisniki KSRSN, Zapisnik 11. seje Komisije za narodnosti z dne 16. 12. 1991.

³⁶ Sándor Szűnyogh, "Az a társadalom demokratikus, amely védi a kisebbségeket", *Népújság*, 10. 1. 1992, št. 1, str. 6.

Pogovor predsednika Republike Slovenije Milana Kučana s predstavniki madžarske narodne skupnosti v Lendavi 15. decembra 1991 (Osebni arhiv avtorja)

Komisija Skupščine Republike Slovenije za ustavna vprašanja je 19. decembra 1991 opravila zadnjo redakcijo predloga nove ustave in predloga ustavnega zakona za izvedbo Ustave Republike Slovenije. Na takratni seji so dokončno sprejeli in določili poimenovanje (termin) "narodna skupnost" v primeru italijanske in madžarske narodne skupnosti v novi slovenski ustavi.³⁷ Ustava Republike Slovenije, ki je bila sprejeta 23. decembra 1991, in njene najpomembnejše določbe, ki so se neposredno nanašale na pripadnike avtohtone madžarske in italijanske narodne skupnosti ter na sistem zaščite njihovih kolektivnih in individualnih pravic, to vsebino urejajo v 5., 11., 61., 62., 64. in 80. členu. Takrat sprejete ustavne določbe so v nespremenjeni obliki veljavne vse do danes.³⁸ Besedilo, ki se v okviru ustave nanaša na avtohtoni narodni skupnosti, se je pozneje dopolnilo zgolj z 62.a členom, ki ureja znakovni jezik in jezik gluhoslepih.³⁹

³⁷ Cerar in Perenič, *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, I, str. 175–179.

³⁸ "Ustava Republike Slovenije", *Uradni list RS*, št. 33/91-I z dne 28. 12. 1991.

³⁹ "Ustavni zakon o dopolnitvi II. poglavja Ustave Republike Slovenije – UZ62a", *Uradni list RS*, št. 92/21 z dne 8. 6. 2021.

Madžarska narodna skupnost in osamosvojitve Republike Slovenije

Ko je v drugi polovici novembra 1990 v Sloveniji prišlo do političnega soglasja glede razpisa referendumu o osamosvojitvi, je to postalo zanimivo vprašanje tudi v okviru madžarske narodne skupnosti. Ob splošni podpori referendumu se je na začetku pojavila tudi dilema, ali bo po morebitni osamosvojitvi slovenskega naroda status avtohtone madžarske in italijanske narodne skupnosti ostal vsaj na enaki ravni, kot je bil do tedaj. Glede tega je bilo možno zaslediti nekaj zadržanosti pri izvoljenih predstavnikih madžarske narodne skupnosti in tudi v člankih narodnostnih medijev. Tedanje razpoloženje dobro ilustrira članek v madžarskem narodnostnem tedniku *Népújság* z dne 23. novembra 1990, v okviru katerega so prosili za mnenje nekaj vplivnih predstavnikov tedanjega političnega in strankarskega življenja v okolici Lendave. Med njimi ni bilo nobenega predstavnika madžarske narodne skupnosti, niti posameznika, ki bi se izrekal zgolj za pripadnika omenjene skupnosti. To je bilo s strani uredništva oziroma novinarjev omenjenega tednika komentirano na naslednji način:

Verjetno ste, spoštovani bralci, opazili, da med intervjuvanci ni nobenega pripadnika madžarske narodne skupnosti. Nismo jih naključno izpustili. Treba je javno poudariti, da so tako narodne manjšine kot praviloma tudi vse druge manjšinske skupnosti zelo previdne, ko prihaja do odločitve o takšnih vprašanjih. Do njihove zadržanosti ne prihaja zato, ker bi jih v sedanjem demokratičnem vzdušju kdor koli poklical na odgovornost zaradi njihovih izjav. Ta zadržanost je dosti bolj posledica tega, ker smo bili vzgojeni za negovanje sožitja, sožitje pa nikogar ne izključuje. Hkrati si želimo spoštovati odločitve večinskega naroda, torej Slovencev. In kje je pri vsem tem mesto pripadnikov narodne skupnosti? Trenutno še ne vemo.⁴⁰

Nekaj tednov pozneje je pristojna novinarka za spremljanje manjšinskih političnih zadev v madžarskem narodnostnem tedniku, ki je bila hkrati tudi funkcionarka narodnostne organizacije, glede odnosa narodnih skupnosti do slovenske osamosvojitve poudarila, da so pripadniki narodnih manjšin že večkrat izrazili simpatije glede odločitve slovenskih političnih subjektov in da narodne skupnosti spoštujejo pravico slovenskega naroda do osamosvojitve. Zapisala je tudi, da je bil edini pogoj narodnih manjšin, da so si lahko tudi po osamosvojitvi ohranili pravice, ki jih je že do tedaj zagotavljala ustava. Svoje razmišljanje je Jolán Novák Császár nadaljevala tako:

⁴⁰ Jolán Novák Császár, "Legyen-e és ha igen, mikor legyen plebiszcitum? Nemzeti kisebbség és a plebiszcitum", *Népújság*, 23. 11. 1990, št. 45, str. 2.

Na vprašanje, kako naj glasujejo pripadniki narodnih manjšin na plebiscitu, ne vemo in niti ne želimo neposredno odgovoriti, ker nikogar ne želimo nagovoriti, niti odvrniti od podpore. Zato javno deklariranega skupnega stališča madžarske skupnosti ne bomo sprejeli, želimo si namreč, da se sleherni pripadnik narodne skupnosti odloči na osnovi lastnega prepričanja. Nekaj je nedvomno: ne bomo odločali o tem, ali bomo še naprej narodna manjšina, temveč zgolj o tem ali bomo narodna manjšina oziroma narodnost v okviru samostojne slovenske države ali jugoslovanske federacije. Naš osnovni status se ne bo spremenil v nobenem primeru, kajti ostali bomo še naprej od matičnega naroda odcepljena narodna manjšina, ne glede na rezultat referendumu o slovenski osamosvojitvi. Nedvomno je, da nam je Slovenija do zdaj zagotavljala posebne pravice, zaradi česar je dobila tudi pohvalo mednarodne skupnosti. Če si bo Slovenija tudi v prihodnje želela glede tega ostati na dobrem glasu, kar je med drugimi lahko tudi nekakšna vstopnica v Evropsko skupnost, bodo že zagotovljene pravice narodnih skupnosti tudi v prihodnje ostale.⁴¹

Predsednik Predsedstva Republike Slovenije Milan Kučan se je glede osamosvojitve na začetku decembra 1990 dolgo pogovarjal s predstavniki madžarske narodne skupnosti in jim obljubil, da bo novoizvoljeno republiško vodstvo storilo vse, da bodo pravice narodnosti v Sloveniji tudi v prihodnje v najširšem možnem smislu zagotovljene, pri čem je posebej izpostavil večjo finančno podporo skupnostim.⁴²

Kljub omenjenim dilemam lahko z gotovostjo trdimo, da se je razmerje pozitivno opredeljenih Madžarov približalo povprečni podpori na republiški ravni. Na območju lendavske občine, kjer je živel večina pripadnikov madžarske narodne skupnosti, je 88,3 % volilnih upravičencev glasovalo na referendumu, od teh pa jih je samostojno slovensko državo podprlo približno 85 %. V občini Murska Sobota je glasovalo 95,2 % volivcev, med njimi jih je 93,4 % podprlo samostojno pot Slovenije.⁴³ Neposredno pred razglasitvijo slovenske samostojnosti so predstavniki organizacij madžarske narodne skupnosti kljub izraženi zaskrbljenosti zaradi splošnih težav, ki so oteževale obstoj in razvoj sleherne narodne manjšine, poudarili pomen slovenske osamosvojitve z vidika širše družbene perspektive in izrazili upanje, da se bo model pravnega varstva narodnih skupnosti v novih okoliščinah nadgradil, naredilo pa se bo tudi več na področju uresničevanja zagotovljenih pravic.⁴⁴ Predstavniki madžarske

⁴¹ Jolán Novák Császár, "Kisebbség a plebiscitum előtt és után", *Népújság*, 7. 12. 1990, št. 46, str. 2.

⁴² Jolán Novák Császár, "Milan Kučan köztársasági elnök fogadta a magyar nemzeti kisebbség küldött-ségét", *Népújság*, 7. 12. 1990, št. 46, str. 2.

⁴³ Jolán Novák Császár, "Önálló és független Szlovénia", *Népújság*, 28. 12. 1990, št. 49, str. 2.

⁴⁴ László Göncz, "A kisebbség csak kisebbség, még a pokolban is", *Népújság*, 28. 6. 1991, št. 24, str. 5.

narodne skupnosti so izrazili zadovoljstvo, da lahko podoživljajo praznovanje največjega dosežka slovenskega naroda v njegovi zgodovini in praznujejo skupaj z njim.⁴⁵

Skupščina Republike Slovenije je 25. junija 1991 – tudi s podporo predstavnikov oziroma poslancev italijanske in madžarske narodne skupnosti – sprejela Temeljno ustavno listino o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije ter ustavni zakon o uresničitvi tega dokumenta. Poslanka Družbenopolitičnega zbora in predsednica Skupščine PMSNS Mária Pozsonc je v čustvenem tonu v posebnem članku v madžarskem jeziku obvestila pripadnike madžarske skupnosti o prvem (skorajda ilegalnem) zasedanju slovenske skupščine, ki je bilo sklicano neposredno po napadu jugoslovanske vojske na Slovenijo, da bi razpravljali tudi o nadaljnjih aktivnostih, ki jih je vodstvo nove države dogovorilo s predstavniki mednarodne skupnosti.⁴⁶ Na narodnostno mešanem območju v Prekmurju je bilo v tistih dneh najbolj napeto na dveh mednarodnih mejnih prehodih, v Dolgi vasi in na Hodošu. Pripadniki madžarske narodne skupnosti so bili v vsem solidarni z večinskim narodom, zato so z ogorčenjem doživljali dogodke neposredno po agresiji jugoslovanske vojske. PMSNS se je v najkrajšem možnem času (verjetno že 28. julija 1991) – kljub znanemu, nekoliko zadržanemu uradnemu stališču madžarske vlade, ki je bilo podobno kot stališče večine drugih evropskih držav – obrnila na tedanjega predsednika madžarske vlade Józsefa Antalla. Seznanila ga je z ogroženostjo prebivalcev Slovenije in tudi pripadnikov madžarske narodne skupnosti zaradi agresije jugoslovanske vojske in ga prosila za priznanje Republike Slovenije ter za pomoč in posredovanje v korist konsolidacije razmer v novi demokratični državi in v širši regiji. Pismo, naslovljeno premierju Antallu, se je glasilo:

Pomurska madžarska samoupravna narodnostna skupnost izraža globoko žalost zaradi zaostrenih dogodkov v Sloveniji, ker so vsi slovenski državljani, med njimi tudi mi, prekmurski Madžari, ogroženi. Nastalo stanje je posledica agresije jugoslovanske vojske na novo samostojno slovensko državo. Napad, ki je najbolj osredotočen na meddržavne mejne prehode, je ogrozil tudi narodnostno mešano območje v Prekmurju, kjer živimo prekmurski Madžari, kajti na mejnih prehodih Dolga vas–Rédics in Hodoš–Bajánsenye so se začeli boji in tam je napetost dosegla najvišjo možno raven. Kljub dosedanjim drugačnim stališčem madžarske vlade se obračamo na vas s prošnjo, da ponovno pretehtate svoje mnenje o nastali situaciji pri nas ter na osnovi realnih in verodostojnih informacij oblikujete pozitivno mnenje glede priznanja države, ki se je osamosvojila na osnovi plebi-

⁴⁵ Jolán Novák Császár, "Örömmünne és hétköznapi", *Népiújság*, 28. 6. 1991, št. 24, str. 5.

⁴⁶ Mária Pozsonc, "Egy képviselőházi ülésről, amelyről nem láthattak jelentést", *Népiújság*, 5. 7. 1991, št. 25, str. 3.

Mária Pozsonec (1940–2017), v obdobju osamosvojitve Republike Slovenije predsednica krovne organizacije prekmurskih Madžarov, v mandatu 1990–1992 poslanka madžarske narodne skupnosti v Družbenopolitičnem zboru Skupščine RS, pozneje v štirih zaporednih mandatih (do 2008) poslanka omenjene skupnosti v Državni zboru Republike Slovenije (*A Szlovéniában élő őshonos nemzeti kisebbségek szervezettségének 35 éve*, Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet (Lendava, 2010), str. 49)

scita. Prosimo vas tudi, da poskušate vplivati na ostale evropske in druge države, da v luči demokratičnih sprememb v Srednjevzhodni Evropi storijo podobno. V nasprotnem – kljub določenim pozitivnim mnenjem oziroma simpatijam v zvezi s slovensko osamosvojitvijo – se bo najmanj prispevalo k zagotovitvi miru v naši širši regiji in v Evropi.⁴⁷

⁴⁷ "Tisztelt Miniszterelnök Úr!", *Népújság*, 5. 7. 1991, št. 25, str. 5.

Stališče PMSNS je bilo razumljivo, ker je bilo – glede na neposredno pomoč in izražene simpatije sosednjih županij (predsednika njunih skupščin sta bila tudi prisotna na razglasitvi samostojnosti 26. junija 1991 v Ljubljani) – pričakovano od demokratično izvoljene madžarske državne oblasti s strani pripadnikov madžarske narodne skupnosti v Prekmurju veliko. Pri večini pripadnikov madžarske narodne skupnosti sta zadržanost in formalna podpora obstoju Jugoslavije s strani pristojnih predstavnikov madžarske države in vlade v času najtežjih preizkušenj povzročila nezadovoljstvo. To je veljalo tudi v primeru izjave, sicer v poznejšem obdobju, s strani slovenskega političnega vodstva in madžarske narodne skupnosti spoštovanega madžarskega predsednika Árpáda Göncza. Ta je – prilagojeno tedanjemu večinskemu stališču Evropske unije in širše – v okviru pogovora s predstavnikom Organizacije združenih narodov (OZN) Janom Martensonnom izjavil, da je poleg ohranitve stabilnosti v Srednji Evropi tudi zaradi položaja in varnosti številčne madžarske narodne skupnosti v Jugoslaviji "Madžarska zainteresirana za demokratično prenovo in teritorialno integriteto enotne jugoslovanske države".⁴⁸

Po poročanju posebne izdaje tednika *Népújság* so se do 30. junija 1991 na območju občine Lendava slovenskim teritorialnim enotam predale vse posadke jugoslovanske obmejne straže. Na narodnostno mešanem območju se je to zgodilo na Pincah, v Lendavskih Goricah in v Žitkovcih ter na enojezičnem območju na Kobilju. V občini Murska Sobota pa so omenjenega dne še obe vojašnici (na Hodošu na narodnostno mešanem območju in v Kuzmi) imeli pod nadzorom jugoslovanski vojaki. Ne glede na to so pripadniki slovenskih teritorialnih enot in prebivalci Hodoša, v pretežni meri pripadniki madžarske narodne skupnosti, kontrolirali situacijo v omenjenem naselju, kar je bilo posebej pomembno zaradi napadov jugoslovanske vojske na tamkajšnji mejni prehod dva dni prej (kmalu zatem se je tudi tam jugoslovanska obmejna straža predala). Mejni prehodi proti Madžarski in Avstriji so bili s strani sosednjih držav sicer formalno odprti, vendar je bilo prehajanje meje med državama takrat praktično nemogoče. Zaradi strahu za svoje otroke in družinske člane je 30. junija 1991 – po napovedi bombnega napada na okolico mejnih prehodov – nekaj prekmurskih družin prestopilo mejo in iskalo začasno zatočišče v sosednji Madžarski. Pri Dolgi vasi naj bi štiri družine zapustile Slovenijo, prav tako pa je bilo nekaj takšnih tudi pri Hodošu. To so bile družine, ki so imele majhne otroke.⁴⁹ Na madžarski strani državne meje so ljudje in voditelji obmejnih samouprav in županij v tistih dneh množično izrekli podporo Republiki Sloveniji in obsojali agresijo jugoslovanske vojske na mlado demokratično državo.⁵⁰

⁴⁸ Árpád Göncz, "Jugoszlávia egységében érdekelve", *Népújság*, 5. 7. 1991, št. 25, str. 20.

⁴⁹ "Hodos még a határőrök kezében", *Népújság*, 5. 7. 1991, št. 25, str. 6.

⁵⁰ P. Szenkovits, "Toleranciát vérfürdő helyett", *Népújság*, 5. 7. 1991, št. 25, str. 8.

PMSNS se je 3. julija 1991 s pismom ponovno obrnila k najvišjim predstavnikom Madžarske. V njem so jih informirali o tragičnih posledicah vojne v Sloveniji in negotovi situaciji glede procesa osamosvajanja in nadaljnjega položaja madžarske narodne skupnosti ter jih spet pozvali k aktivnejši vlogi pri sodelovanju v procesu mednarodnega priznanja Republike Slovenije. Teden pozneje, 10. julija 1991, se je na omenjeno pismo odzval zunanji minister Madžarske Géza Jeszenszky, ki je izrazil zaskrbljenost najvišjih madžarskih državnih organov, in to tako glede nadaljnjega razvoja dogodkov na območju razpadajoče Jugoslavije kot glede življenja Madžarov na njenem teritoriju. Izrazil je prepričanje, da so kot matični narod pravočasno storili ustrezne korake v korist zmanjšanja ogroženosti pripadnikov madžarske narodne skupnosti na območju Jugoslavije, in obljubil, da bodo tudi v prihodnje naredili vse potrebno za ta namen, če bodo nadaljnje okoliščine to zahtevale. Madžarski zunanji minister je poudaril, da bo madžarska država skrbela za "svojo" narodno skupnost v sleherni jugoslovanski republiki, ne glede na njeno številčnost, in pazila na to, da z ukrepanjem v primeru ene skupnosti ne škodi drugi, temveč vlaga napore v dobrobit vseh "jugoslovanskih" Madžarov. Pri opravljanju diplomatske dejavnosti naj bi bili posebej pozorni na položaj in varstvo madžarske narodne skupnosti v Sloveniji. Zunanji minister Jeszenszky je tudi spomnil, da se je Madžarska v uradni izjavi z dne 27. junija 1991, verjetno kot prva država, zavzela za pravico do samoodločbe vseh narodov. Povedal je, da je bilo madžarsko stališče, da naj se jugoslovanski narodi sami izjasnijo o vseh vprašanjih njihovega morebitnega sobivanja. Menil je, da k rešitvi zapletene situacije in saniranju konfliktov najbrž ne bodo prispevala enostranska dejanja, niti demonstracija moči. Izpostavil je, da slednje, torej agresivna dejanja, Madžarska najodločneje obsoja. V tem duhu so podpirali prizadevanja Evropske skupnosti in držav v okviru Organizacije za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE), da se jugoslovanski konflikt razreši čim bolj demokratično, pri čemer ni skrival madžarskega mnjenja, ki je tedaj kot najoptimalnejšo možno rešitev videlo v konfederaciji suverenih republik. Madžarski zunanji minister je še menil, da je imelo pri oblikovanju kriterijev reševanja jugoslovanske krize, kjer je bil velik pomen namenjen doslednemu spoštovanju človekovih pravic in pravic narodnih manjšin, madžarsko stališče pomembno vlogo. V zaključku svojega pisma je Jeszenszky poudaril, da bo Madžarska spoštovala sleherno rešitev glede reševanja jugoslovanske krize, ki bo sprejeta na osnovi demokratičnih načel in pravil, vključno z ustrežno ureditvijo položaja celotne tam živeče madžarske narodne skupnosti, ter v zvezi s tem pripomnil, da bo sklenitev premirja – ki je bilo sklenjeno prav v času nastajanja njegovega pisma – prava pot za nadaljevanje uspešnih pogajanj. Obljubil je tudi, da bodo stališča in priporočila madžarske narodne skupnosti v Sloveniji spremljali

s posebno pozornostjo.⁵¹ Iz pisma madžarskega zunanjega ministra je mogoče razbrati določene simpatije do demokratičnih procesov na območju Jugoslavije, vključno z referendumom dosežene slovenske osamosvojitve. Treba pa je poudariti, da – prvenstveno zaradi zadržanosti celotne oziroma večine članov širše Evropske skupnosti in ZDA ter skrbi za položaj pripadnikov madžarske narodne skupnosti v Vojvodini (tam je tedaj živelo okrog 400 tisoč Madžarov) in na Hrvaškem – je bilo v pismu posredovano stališče najbrž maksimum, kar je lahko – objektivno – nudilo madžarsko državno vodstvo.

V anketi, ki so jo naredili na narodnostno mešanem območju v Prekmurju po sklenitvi Brionske deklaracije, ki je za tri mesece "ustavila" aktivnosti izvajanja določb Temeljne ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije, so anketirani prebivalci izrazili zaskrbljenost zaradi morebitnih težav realizacije slovenskega osamosvajanja. Nekateri so menili, da bo za samostojnost treba še drago plačati, drugi so izrazili nezadovoljstvo zaradi pristopa vele-sil do plebiscitarne odločbe slovenskih državljanov, vendar je večina verjela v uspešen razplet situacije in izrazila podporo prizadevanjem slovenskega političnega vodstva.⁵² Vodstvo PMSNS je izrazilo maksimalno podporo prizadevanjem, ki so jih v času od napada na Slovenijo do sklenitve Brionske deklaracije opravili najvišji predstavniki Republike Slovenije. V pismu, ki so ga naslovili na Skupščino Republike Slovenije, Predsedstvo Republike Slovenije, Izvršni svet Republike Slovenije, Ministrstvo za mednarodne odnose, Obrambno ministrstvo in Notranje ministrstvo, so zapisali:

Pomurska madžarska samoupravna narodnostna skupnost izraža globoko skrb in obžalovanje zaradi nastale situacije v Republiki Sloveniji. Podpiramo prizadevanja slovenskega vodstva za mirno ureditev nastalega konflikta, čeprav njihove najboljše namere grozna vojna, ki se odvija v Sloveniji, v marsičem zavira. Prav tako podpiramo diplomatsko dejavnost pristojnih slovenskih ustanov in funkcionarjev, kajti treba je storiti kar se da največ za mednarodno priznanje Republike Slovenije. PMSNS je v zadnjih dveh tednih že dvakrat naslovila pismo na madžarsko vlado in druge pristojne organe našega matičnega naroda, da v okviru svojih možnosti spodbuja mednarodno priznanje Republike Slovenije in Slovenijo prizna tudi sama. Izražamo naše globoko obžalovanje zaradi žrtev, ki so padle v preteklih dneh, in izrekamo vse priznanje enotam slovenske teritorialne in civilne obrambe.⁵³

⁵¹ Géza Jeszenszky, "Pismo madžarskega zunanjega ministra prekmurским Madžarom z dne 10. 7. 1991", *Népiújság*, 19. 7. 1991, št. 27, str. 2.

⁵² "Mit várhatunk a brioni nyilatkozattól?" (Anketa uredništva), *Népiújság*, 12. 7. 1991, št. 26, str. 3.

⁵³ (Izjava o podpori PMSNS slovenskemu državnemu vodstvu), *Népiújság*, 12. 7. 1991, št. 26, str. 2.

Predstavniki krovne organizacije prekmurskih Madžarov so po nastopu začasnega premirja med jugoslovansko vojsko in slovensko teritorialno obrambo obiskali tudi središči sosednjih županij, Zalaegerszeg in Sombotel, kjer so županijski vodstvi informirali o najnovejših dogajanjih v Sloveniji oziroma v zvezi z osamosvojitvenim procesom in aktualnih vprašanjih madžarske narodne skupnosti ter se zahvalili županijama za njuno vsestransko pomoč, ki sta jo nudili prekmurskemu prebivalstvu v času trajanja dvotedenske vojne. Železna in Zalska županija sta zgolj za potrebe splošne regijske bolnišnice v Murski Soboti zbrali s pomočjo županijskih organizacij Rdečega križa najnujnejše medicinske potrebščine v vrednosti 438.436 dinarjev.⁵⁴ Ker je bilo v strokovno delo na področju ljubiteljske dejavnosti madžarske narodnosti že takrat vključenih okrog dvajset strokovnjakov, sta vodstvi županij – tudi zaradi negotovih okoliščin v Sloveniji – prevzeli nase stroške prevoza in bivanja strokovnjakov z njunega območja v Prekmurju in stroške nekaterih gostovanj madžarskih narodnostnih ljubiteljskih skupin v omenjenih županijah. Županiji sta zagotovili tudi pomoč pri realizaciji gostovanj gledaliških skupin iz Madžarske v dvojezičnih vzgojno-izobraževalnih ustanovah od Hodoša do Lendave ter pri nekaterih projektih v okviru bogate založniške dejavnosti madžarske narodnosti. Predstavniki PMSNS ter vodstev Zalske in Železne županije so se dogovorili tudi o spodbujanju in skrbi za ohranitev komajda začetega sodelovanja na področju gospodarstva med Prekmurjem in obmejnimi madžarskimi regijami, da zaradi izrednih okoliščin ne bi prišlo do pretrganja stikov oziroma nazadovanja na tem izredno pomembnem področju.⁵⁵ Pred obiskom predstavnikov PMSNS v Sombotelu in Zalaegerszegu je o omenjenih vsebinskih in finančnih vprašanjih (in težavah) razpravljal Izvršni svet omenjene skupnosti. Na seji, kjer so oblikovali izhodišča za pogovore na Madžarskem, so razpravljali tudi o simbolih madžarske narodnosti, kajti v skladu z osamosvojitvenimi sklepi so se spremenili tudi državni simboli Republike Slovenije (in smiselno tudi avtohtonih narodnih skupnosti). Člani izvršilnega organa krovne organizacije so soglašali s stališči občinskih narodnostnih samoupravnih skupnosti, da se za simbol madžarske narodnosti v Sloveniji predlaga zastava v obliki madžarske trobojnice (enakomerno rdeče-belo-zeleno polje). Izvršni svet PMSNS je tudi sklenil, da zaradi zagotovitve in pospešitve gospodarskega sodelovanja z Madžarsko organizirajo srečanje z zainteresiranimi pomurskimi podjetji in območno enoto Gospodarske zbornice.⁵⁶

Pred odhodom na haaško mirovno konferenco je Milan Kučan, takratni predsednik Predsedstva Republike Slovenije, poleg predstavnikov italijanske

⁵⁴ Ella Pivar, "Kétszer ad, aki gyorsan ad", *Népiújság*, 19. 7. 1991, št. 27, str. 4.

⁵⁵ Zsuzsanna Báti Konc, "Köszönjük a sokoldalú segítséget!", *Népiújság*, 19. 7. 1991, št. 27, str. 4.

⁵⁶ Zsuzsanna Báti Konc, "Az anyanemzet anyagi támogatására lesz szükség", *Népiújság*, 19. 7. 1991, str. 6.

narodne skupnosti in delegacij zamejskih Slovencev sprejel tudi predstavniške PMSNS, ki so gostitelja seznanili s položajem skupnosti po burnih tednih in aktualnimi vprašanji, katerih rešitev je bila potrebna zaradi ohranjanja in razvoja narodne skupnosti. Predsednik Kučan je poudaril, da mora biti – kljub drugim, z vidika nove države pomembnim in prioritetnim opraviлом, ki so bila na začetku septembra 1991 pred slovenskim političnim vodstvom – reševanje težav avtohtonih narodnih skupnosti stalna naloga, zagotovljeno raven pravic, ki so bile sprejete pred slovensko osamosvojitvijo, pa je treba v celoti spoštovati. Pri reševanju najnujnejših zadev je obljubil maksimalno podporo Republike Slovenije.⁵⁷ Tovrstna politična podpora je bila še kako potrebna, kajti takrat so nekateri politični krogi ponovno začeli zanikati upravičenost dvojezičnega šolskega modela (predvsem glede vključenosti pripadnikov večinskega naroda v dvojezično šolstvo). V zvezi s tem so na seji Komisije za narodnosti Skupščine Republike Slovenije predstavniki madžarske narodne skupnosti opozorili, da bo težko zaščititi omenjeni model pred še večjimi napadi in pritiski.⁵⁸

Po izteku moratorija o izvajanju določb temeljne ustavne listine o osamosvojitvi so se tudi na narodnostno mešanem območju in v primeru celotnega Prekmurja okoliščine hitro spreminjale. V Petišovcih oziroma Trimlinih na slovenski strani nove državne meje s Hrvaško ob reki Muri sta že sredi oktobra 1991 slovenska policija in carinska služba začeli izvajati nadzor prehoda čez most (kar je neposredno prizadete občane z obeh strani nove meje, ki so zaradi delovnih in drugih obveznosti dnevno potovali, nekoliko presenetilo), začeli pa so tudi z gradnjo objektov novega mejnega prehoda, saj se je predvidevalo, da bo reka Mura državna meja med Slovenijo in Hrvaško na tem odseku.⁵⁹ V praksi se je v zvezi s tem odpiralo veliko vprašanj, kot so značaj obmejnega režima med dvema sosednjima državama, urejanje tako imenovanega dvolastniškega statusa, ohranjanje ali prenehanje medkrajevnega prometa, nagli porast tovarnega in ostalega prometa na slovensko-madžarskem mejnem prehodu Dolga vas–Rédics itd., kar je vplivalo tudi na nivo življenja pripadnikov madžarske narodne skupnosti.⁶⁰ Vendar nova državna meja med Slovenijo in Hrvaško pri madžarski narodni skupnosti ni povzročila večjih težav narodnostnega značaja. Na hrvaški oziroma medžimurski strani madžarska narodna skupnost – razen redkih posameznikov – ni živela, zato so prizadevanja pristojnih slovenskih organov glede vzpostavitve novih meddržavnih mejnih prehodov med

⁵⁷ "A magyar nemzetiség képviselői Milan Kučannál", *Népújság*, 13. 9. 1991, št. 35, str. 2.

⁵⁸ Zsuzsanna Báti Konc, "Ne romboljuk azt, amellyel érdemeket szereztünk", *Népújság*, 13. 9. 1991, št. 35, str. 2.

⁵⁹ Sándor Szűnyogh, "Épül a szlovén–horvát határátkelőhely", *Népújság*, 11. 10. 1991, št. 39, str. 3; Klára Solarič Nad, "Meglehet-e ezt egyáltalán szokni?", *Népújság*, 11. 10. 1991, št. 39, str. 20.

⁶⁰ Zsuzsanna Báti Konc, "Határon innen, határon túl...", *Népújság*, 18. 10. 1991, št. 40, str. 4.

V bilateralnih odnosih med Republiko Slovenijo in Madžarsko, ki so se v veliki meri oblikovali z usmerjanjem zunanjih ministrov obeh držav, Dimitrija Rupla in Gézo Jeszenszky (na sliki), so avtohtone obmejne narodne skupnosti – prekmurski Madžari in porabski Slovenci – postali pomemben dejavnik urejanja prioritetenih vprašanja v regiji (Wikimedia Commons)

dotedanjima jugoslovanskima republikama organizacije madžarske narodne skupnosti načelno podpirale (drugačnega mnenja je bilo kvečjemu le nekaj posameznikov, ki so se zaradi družinske ali zaposlitvene situacije znašli v okoliščinah, da so nadzornim mejnim organom pri vsakem prehodu meje morali pokazati svoje dokumente). Kljub temu so bili predstavniki madžarske narodne skupnosti solidarni glede zahtev italijanske narodne skupnosti, ki je zaradi razdelitve prej enotne skupnosti na območju Istre in slovensko-hrvaške obale od vodstev obeh držav terjala primerne rešitve glede svojega statusa in nemotene delovanja njihovih ustanov, ki so bile locirane na obeh straneh novonastale državne meje.⁶¹ Pospešile so se tudi aktivnosti glede odpiranja novih mejnih prehodov med Slovenijo in Madžarsko. Pristojni madžarski organi v Budimpešti so ugotovili, da se o teh vprašanjih z jugoslovanskimi zveznimi organi ni več mogoče učinkovito pogovarjati, zato so se z novim slovenskim vodstvom dogovorili, da naj se o zaenkrat formalno začasnem (vendar vsakodnevem) odprtju novih mejnih prehodov uskladijo pristojni lokalni (občinski) organi

⁶¹ "A kisebbség nem akar kettészakítva élni", *Népújság*, 18. 10. 1991, št. 40, str. 3.

na obeh straneh meje. Tako sta se na primer Gyula Puzsai, predsednik Skupščine Železne županije, in Andrej Gerenčer, predsednik Skupščine občine Murska Sobota, dogovorila, da bo mejni prehod Martinje–Gornji Senik odprt od 17. oktobra 1991.⁶²

Predstavniki madžarske narodne skupnosti so ob vsaki priložnosti, ko so imeli stik z najvišjimi državnimi predstavniki Madžarske, izpostavili pomen mednarodnega priznanja Republike Slovenije s strani Madžarske, tudi zaradi pozornosti, ki sta jo obe strani, predvsem po letu 1989, vzajemno posvečali ohranjanju in razvoju pripadnikov madžarske narodne skupnosti v Sloveniji in porabskim Slovencem na Madžarskem. Ta vidik je bil pomemben tudi pri odločitvi madžarske diplomacije glede priznanja samostojne slovenske države, čeprav je madžarski politični vrh javno in jasno poudaril, da želi mednarodno priznanje Slovenije in Hrvaške obelodaniti skupaj z ostalimi evropskimi državami. Gledano skozi prizmo diplomacije je razumljivo, da je tedanja madžarska vlada svojo odločitev morala "tehtati" tudi zaradi nelagodnega položaja Madžarov v Vojvodini (tam je potekala intenzivna mobilizacija tudi med Madžari) in Slavoniji, kjer je bil ta zaradi širitve vojne na Hrvaškem oziroma na območju razpadajoče Jugoslavije skrajno negotov. Od sredine decembra 1991 je večina madžarskih medijev konstantno poročala o možnem datumu priznanja Slovenije in Hrvaške, zato so – glede na različne informacije iz Bruslja in s strani nekaterih sosednjih držav Slovenije (Rim, Dunaj) – vedno pogosteje omenjali 15. januar 1992 kot najverjetnejši datum. Tako se je tudi zgodilo. Madžarska vlada je 15. januarja 1992 v izjavi za javnost sporočila, da s tem dnevom Madžarska vzpostavlja diplomatske odnose z Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško ter da bo generalni konzulat v Zagrebu "prekvalificiran" v veleposlaništvo, v Ljubljani pa bodo odprli novo veleposlaništvo. V izjavi, v okviru katere so med drugim poudarili pomen demokratično izražene volje slovenskega naroda do samostojne države in izpolnitev pogojev, ki jih je Evropska skupnost postavila 16. decembra 1991, in da jugoslovanske krize po mirni poti ni bilo mogoče sanirati, je Vlada Republike Madžarske izrazila zainteresiranost za negovanje in vzdrževanje odnosov z vsemi novimi državnimi subjekti na območju nekdanje Jugoslavije. Kot pomemben prispevek pri taki odločitvi so poudarili tudi varovanje in zaščito človekovih pravic ter pravic narodnih skupnosti, kar je Republika Slovenija po njihovem mnenju vzorno izpolnila.⁶³

⁶² Silva Eöry, "Ideiglenesen nyitott határ", *Népiújság*, 11. 10. 1991, št. 3., str. 20.

⁶³ Mária Gyetvai, ur., *Osamosvojitve Slovenije v madžarskem tisku 1989–1992. Zbirka besedil 1989–1992* (Budapest, 2017), str. 160–167.

László Göncz

**THE HUNGARIAN NATIONAL COMMUNITY AT THE TIME
OF SLOVENIA'S INDEPENDENCE, THE RELATED CONSTITUTIONAL
AMENDMENTS AND THE ADOPTION OF THE NEW CONSTITUTION
(1989–1991)**

SUMMARY

The democratic transformation of the Slovene society in the late 1980s and early 1990s and the process of Slovenia's independence, both significantly determined by the adoption of constitutional amendments to the 1974 Constitution of the Socialist Republic of Slovenia and the subsequent adoption of the new Constitution of the Republic of Slovenia, had a profound and comprehensive impact also on the legal and social status and development of the Hungarian national community in Slovenia, namely Prekmurje. Although already the 1974 Constitution envisaged a high level of protection of the rights of autochthonous national communities in Slovenia, the debate on constitutional amendments that began in 1988 offered a valuable opportunity to further upgrade the system of protection of the rights of the autochthonous Italian and Hungarian national communities. The constitutional amendments adopted in September 1989 introduced direct representation of members of the Italian and Hungarian national communities in the assemblies of the municipalities where they lived as autochthonous communities and the election of at least one representative of each community to the then tricameral Assembly of the Socialist Republic of Slovenia. The amendments also enabled them to keep their organisations (known as national self-governing communities), which acquired additional powers to decide on economic and development activities of ethnically mixed areas, preserve the specific ethnic characteristics of such areas, and steer their own staffing policy.

The new Slovene Constitution guarantees to the Hungarian and Italian national communities that also their mother tongues are considered official languages in the municipalities in which they live. The main article dealing with national communities (Article 64) was supplemented as requested by their representatives in agreement with the competent authorities and the expert community. The representation of the Italian and Hungarian national communities in the National Assembly is also ensured. Both communities were largely satisfied with what had been achieved after the adoption of the new Constitution, except for some areas (local self-government, implementation of legal provisions) and the approach adopted by the legislature that, contrary to the pre-

vious constitutional definition, no longer considered the Italian and Hungarian national communities as state-forming entities. As a result, in subsequent analyses of this period, some scholars argued that the enforcement of rights for traditional minorities in Slovenia in the early 1990s was not as positive as some wished to portray it.

When political consensus on the calling of a referendum on independence was reached, the Hungarian national community (with an absolute majority in favour of independence) was initially faced with the dilemma of whether – after a likely successful plebiscite – the status of the autochthonous Hungarian and Italian communities would remain at least the same as before. Under direct agreements and in various declarations, representatives of the competent authorities promised the Hungarian and Italian communities the same level of protection and rights as before, and to a large extent this was indeed the case. The members of the Hungarian national community largely supported Slovenia's independence, with its representatives and members engaging in the accomplishment of this important goal to the greatest extent possible. Also with regard to the international recognition of the Republic of Slovenia, the representatives of the Prekmurje Hungarians used all possible democratic means to influence the competent authorities and officials in Hungary (their kin state). Their efforts were acknowledged on 15 January 1992 when prominent members of the then Hungarian political leadership recognised the independence of Slovenia.

VIRI IN LITERATURA

ARS – Arhiv Republike Slovenije, fond Skupščina SR Slovenije 1986–1990 (SI AS 1115), AŠ 1416 in AŠ 1921A.

ARS – Arhiv Republike Slovenije, fond Vlada Republike Slovenije, Urad za narodnosti (8/27. 1983-90), AŠ 39.

ADZRS – Arhiv Državnega zbora Republike Slovenije, Zapisniki sej Komisije Skupščine Republike Slovenije za narodnosti za obdobje maj 1990–december 1991.

Népújság (tednik madžarske narodne skupnosti v Sloveniji) – Murska Sobota, letniki 1989–1992.

"Ustava Republike Slovenije", *Uradni list RS*, št. 33/91-I z dne 28. 12. 1991.

"Ustavni zakon o dopolnitvi II. poglavja Ustave Republike Slovenije – UZ62a", *Uradni list RS*, št. 92/21 z dne 8. 6. 2021.

Cerar, Miro (ur.), in Perenič, Gorazd (ur.), *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, I. zvezek, Državni zbor Republike Slovenije (Ljubljana, 2001), str. 1–336.

Cerar, Miro (ur.), in Perenič, Gorazd (ur.), *Nastajanje slovenske ustave. Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja (1990–1991)*, II. zvezek, Državni zbor Republike Slovenije (Ljubljana, 2001), str. 337–780.

Gyetvai, Mária (ur.), *Osamosvojitev Slovenije v madžarskem tisku 1989–1992. Zbirka besedil – Szlovénia függetlenné válása a magyar sajtó tükrében 1989–1992. Szöveggyűjtemény. Nap Kiadó* (Budapest, 2017).

.....

Göncz, László, "Magyar nemzeti kisebbségek a Kárpát-medencében", v: *Muratáj 90/1* (Lendava, 1990), str. 32–36.

Göncz, László, "Značilnosti oblikovanja narodne identitete prebivalstva na območju Prekmurja od leta 1867 do sredine dvajsetega stoletja", v: *Raznolikost v raziskovanju etničnosti: izbrani pogledi II*, ur. Mojca Medvešek in Sonja Novak-Lukanovič (Ljubljana, 2020), str. 139–168.

Komac, Miran, "Slovensko-madžarski bilateralni sporazum in ureditev varstva narodnih manjšin v Sloveniji", v: *Bilateralni sporazumi kot oblika urejanja varstva narodnih manjšin*, ur. Miran Komac in Balázs Vizi (Budapest, 2018), str. 68–106.

Komac, Miran, "Uvod", v: *Narodnost – manjšina ali skupnost: urejanje, uresničevanje in varstvo pravic narodnosti (narodnih manjšin) v Republiki Sloveniji. Razprave in*

gradivo 24, ur. Miran Komac (Ljubljana, 1990).

Kovács, Attila, "Številčni razvoj prekmurskih Madžarov v 20. stoletju", v: *Razprave in gradivo* 48–49 (Ljubljana, 2006), str. 6–37.

Medvešek, Mojca, "Analiza etnične vitalnosti Madžarov v Lendavi", v: *Medetnični odnosi in etnična identiteta v slovenskem etničnem prostoru I*. Inštitut za narodnostna vprašanja (Ljubljana, 1998), str. 79–113.

Vizi, Balázs, *Regionális, kisebbségi politikai mozgalmak és az európai integráció. Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-közép-Európában* (Budapest, 2007).

DOI 10.32874/SHS.2022-23

Dekonstruksijskost manjšinskih detektivskih romanov Sergeja Verča

Primož Mlačnik

Dr., asistent
Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Oddelek za kulturologijo
Kardeljeva ploščad 5, SI–1000 Ljubljana, Slovenija
e-pošta: primoz.mlacnik@fdv.uni-lj.si

Izvleček:

V članku analiziramo detektivske romane pisatelja Sergeja Verča, ki predstavljajo eno prvih serij slovenskih detektivskih romanov in iz perspektiv kulturnih študij še niso bili analizirani. V prvem delu s pomočjo razlikovanja med manjšinsko književnostjo in književnostjo manjšin pokažemo, da se Verčeve detektivke umeščajo v kritično tradicijo (de)mitologizacije Trsta prek uporabe metafore shizofrenije kot dvonacionalnosti in duševne bolezni. Nato z analizo binarnih nasprotij pokažemo, kako shizofrenija zaznamuje hibridno detektivsko zgodbo in akterje detektivske triade (detektiva, žrtve in zločince). V zadnjem delu članka v kronološki perspektivi, ki sovпада s slovensko tranzicijo, analiziramo spreminjajočo se naravo reprezentacij umorov, indicev, zločina in detektivskega dela. Izpostavimo nespremenljive konservativne reprezentacije spolnih identitet in seksualnosti žrtev.

Ključne besede:

serijski detektivski romani, manjšinska književnost, (de)mitologizacija Trsta, dekonstrukcija, detektivska triada

Studia Historica Slovenica

Časopis za humanistične in družboslovne študije

Maribor, letnik 22 (2022), št. 3, str. 859–886, 83 cit.

Jezik: slovenski (izvleček slovenski in angleški, povzetek angleški)

1 Uvod

V preteklosti slovenski detektivski romani zaradi literarne trivialnosti, ki ji poveljujejo žanrske konvencije, za slovenske intelektualce s področij literarnih ved niso bili posebej zanimivi. Objavljena je bila le peščica znanstvenih člankov, ki neposredno obravnavajo slovenske detektivke pred drugo svetovno vojno, v osemdesetih in devetdesetih letih dvajsetega stoletja.¹ Glede na večanje števila publikacij, branost in vsesplošno popularizacijo kriminalnega žanra v enaindvajsetem stoletju pa je presenetljivo, da so se slovenske detektivke večinoma izmuznile tudi raziskovalcem s področja kulturnih študij. Temeljni razlogi za raziskavo nekoliko obstranskih in pozabljenih, vendar posebnih serijskih detektivskih romanov, med katere lahko prištejemo detektivske romane tržaškega pisatelja Sergeja Verča (1958–2015), so razumevanje detektivk kot manjšinskega žanra, ki izraža določene kolektivne težnje, politike in jezik Slovencev z ozirom na širši sklop raziskovalnih vprašanj, ki so relevantna za preučevanje sodobnih slovenskih detektivskih serij.

Za skandinavske detektivske romane, po katerih se v zadnjem desetletju zgledujejo tudi nekateri slovenski pisatelji, pa tudi za detektivsko fikcijo v splošnem je značilno, da cvetijo v kriznih in prehodnih družbenih razmerah, da obravnavajo družbene napetosti in krivice², identitete³ in kolektivne strahove ter želje, kot so priseljevanje, globalizacija, skorumpiranost politične elite in menjave družbenopolitičnih sistemov.⁴ Detektivski romani v spreminjajočem se in problematičnem svetu vračajo vero v resnico in razum, poenostavljeno razlagajo in razrešujejo družbena nasprotja in nudijo razvedrilo ter uteho.⁵

¹ Andrej Blatnik, "Kdo mori slovenske žanrske pisce: (2001 remiks)", v: Orel, Irena (ur.), 37. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2001), str. 93–103; Barbara Pregelj Balog, Barbara, "Detektivka v sodobni slovenski in španski književnosti", v: Hladnik, Miran in Gregor Kocijan (ur.), *Obdobja: metode in zvrsti 21* (Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2003), str. 221–230; Barbara Pregelj, "Še o žanrih – pogostejši trivialni žanri v luči slovenske postmoderne", *Slavistična revija* 52, št. 4 (2004), str. 433–446; Peter Svetina, "Slovenski kriminalni roman pred drugo svetovno vojno", v: Hladnik, Miran in Kocijan, Gregor (ur.), *Obdobja: metode in zvrsti 21* (Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2003), str. 259–263.

² Paula Arvas in Andrew Nestingen, "Introduction: Contemporary Scandinavian Crime Fiction", v: Arvas, Paula in Nestingen, Andrew (ur.), *Scandinavian Crime Fiction* (Cardiff: University of Wales Press, 2011), str. 1–17.

³ Marieke Krajenbrink in Kate Quinn, "Introduction", v: Krajenbrink, Marieke and Quinn, Kate (ur.), *Investigating Identities. Questions of Identity in Contemporary International Crime Fiction* (Amsterdam–New York: Rodopi B. V., 2009), str. 1–11.

⁴ Persephone Braham, *Crimes against the state, crimes against person: detective fiction in Cuba and Mexico* (Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 2004), str. VIII–XV.

⁵ Sari Kawana, *Murder Most Modern: Detective Fiction and Japanese Culture* (Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 2008), str. 1–15.

Policijski proceduralni roman, podžanr detektivske fikcije, je v vsaki družbi "barometer popularnih okusov in ključnih ideoloških preobratov".⁶ Poleg tega je detektivski žanr kulturno in zgodovinsko konservativen žanr⁷, ki v klasični zastavitvi detektiva, ponovno vzpostavljačega javni red in mir, upravičuje zatiralne težnje modernosti⁸, družbeno neenakost in tradicionalne meščanske vrednote. Detektivski romani mistificirajo in razgaljajo semiotični boj za pomen in interpretacije družbenega življenja,⁹ hegemonski boj, ki se odvija znotraj detektivske triade (detektiv, žrtev, zločinec) oziroma na simbolnem področju zločina¹⁰. Tu se na koncu detektivske zgodbe vzpostavijo razlike med prikrajšanimi in dolžnimi, med grešnimi kozli, grešniki in zmagovalci. Zaradi tega se je smiselno vprašati, v kakšnem razmerju je sodobna popularizacija konservativnega žanra v Sloveniji s slovenskim konservativnim obratom v enaindvajsetem stoletju, ki je značilen za vse postsocialistične evropske države?¹¹

Kakšni so tipični morilci, žrtve in detektivi? Ali lahko govorimo o tipično slovenskem umoru? Katere so temeljne značilnosti slovenskih detektivskih romanov in kako se slovenski detektivski romani umeščajo v širše družbene diskurze? Čeprav odgovori na ta vprašanja presegajo domet tega članka, je njihova enunciacija vseeno relevantna, saj se zdi, da si nekaterih od teh vprašanj še nihče ni zastavil. Tako kot vsi uspešni detektivi si ne moremo privoščiti induktivnega sklepanja o splošnih značilnostih slovenskega detektivskega romana v enaindvajsetem stoletju zgolj na podlagi analize posamezne detektivske serije iz precej obsežnega slovenskega korpusa serijskih detektivskih romanov v enaindvajsetem stoletju. Vsekakor pa nas v tem članku zanima, katere so prevladujoče kulturne reprezentacije v Verčevi detektivski seriji, ki kronološko sovпада s slovensko tranzicijo.

V danem članku so analizirani Verčevi serijski detektivski romani *Rolandov Steber* (1991), *Skrivnost turkizne meduze* (1998), *Pogrebna maškarada* (2003) in *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe* (2009). Najprej predstavljamo tržaški kulturni kontekst, ki prek (de)mitologizacije podobe Trsta in metafore shizofrenije

⁶ Ronald Walker in June Frazer (ur.), *The Cunning Craft: Original Essays on Detective Fiction and Contemporary Literary Theory* (Macomb: Western Illinois University Press, 1990), str. ii (Sylvia Söderlind, "Håkan Nesser and the Third Way: of Loneliness, Alibis and Collateral Guilt", v: Arvas, Paula in Nestingen, Andrew, *Scandinavian Crime Fiction* (Cardiff: University of Wales Press, 2011), str. 159 (dalje: Söderlind, "Håkan Nesser and the Third Way").

⁷ Slavoj Žižek in Rastko Močnik, *Memento umori* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982), str. 295 (Žižek in Močnik, *Memento umori*).

⁸ Simon During, *Foucault and Literature. Towards a Genealogy of Writing* (London: Routledge, 1992), str. 143–159.

⁹ Stephen Knight, *Form and Ideology in Crime Fiction* (London Basingstone: Palgrave Macmillan, 1980), str. 2–4 (dalje: Knight, *Form and Ideology in Crime Fiction*).

¹⁰ Knight, *Form and Ideology in Crime Fiction*, str. 5.

¹¹ Mitja Velikonja, "Lost in Transition. Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries", *East European Politics and Societies* 20, št. 10 (2009), str. 3.

poglavitno določa vse temeljne sestavine Verčevih manjšinskih detektivskih romanov. V prvem delu članka Verčeve detektivske romane zaradi posebne statusa obmejne tržaške književnosti obravnavamo iz perspektive manjšinske književnosti.¹² Dokazujemo, da tudi Verčeve detektivke na političen način obravnavajo kolektivne usode Slovencev skozi posebno jezikovno potujitev. V nadaljevanju opravimo dekonstruktivno analizo binarnih nasprotij, ki urejajo razmerja v detektivski triadi (detektiv–žrtev–zločinec). Osredotočamo se na tipične značilnosti detektiva, žrtev in zločincev ter zločina v razmerju do kronološkega razvoja romanov in njihovega družbeno-zgodovinskega konteksta. V zadnjem delu pokažemo, da je politika reprezentacij v Verčevih detektivskih serijah dvoumna, saj po eni strani kritično obravnava kulturno-zgodovinsko podobo Trsta in potrošniškega kapitalizma, po drugi strani pa na ravni binarnih nasprotij utrjuje konservativne kulturne reprezentacije, ki se nanašajo na spol in seksualnost.

2 Manjšinski detektivski roman

Pri razumevanju Verčevih tržaških detektivskih romanov nam lahko pomagajo različne nianse teoretsko-empiričnega nesporazuma med manjšinsko književnostjo, kot sta jo opredelila Gilles Deleuze in Felix Guattari¹³, ter manj dogmatičnim, vendar deleuzoguattarijsko tudi nekoliko zgrešenim prenosom temeljnih premis teorije manjšinske književnosti na književnost manjšin. V preteklosti smo že izpostavili, da izhaja sam pojem manjšinske književnosti iz napačnega prevoda deleuzoguattarijevske študije Kafkove književnosti, zaradi česar so manjšinsko književnost nekateri raziskovalci v preteklosti razumeli kot književnost, ki jo pišejo družbene in etnične manjšine¹⁴, ne pa tudi kot književnost, katere majhnost zaznamujejo neulovljivi značaj in disidentski odkloni od večinskega jezika in idej.¹⁵

Manjšinska književnost je iz jezikovnega vidika opredeljena predvsem kot manjšinska funkcija večinskega jezika, ki se kaže v njegovi spremenljivosti,

¹² Gilles Deleuze in Felix Guattari, *Kafka. Toward a Minor Literature* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016) (dalje: Deleuze in Guattari, *Kafka*).

¹³ Deleuze in Guattari, *Kafka*.

¹⁴ Jadranka Cergol, "An attempt at defining 'minority' literature. A case study in the literary production of the Italian minority in Slovenia and Croatia and of the Slovenian minority in Italy", *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication*, št. 2 (2015), str. 61–68 (dalje: Cergol, "An attempt at defining 'minority' literature").

¹⁵ Gilles Deleuze in Felix Guattari, *A Thousand Plateaus* (Minneapolis–London, University of Minnesota, 1987), str. 95 (dalje: Deleuze in Guattari, *A Thousand Plateaus*); Primož Mlačnik, "Minor Literature in the Case of Brina Svit", *Przekłady Literatur Slowiańskich* 10, št. 2 (2020), str. 209 (dalje: Mlačnik, "Minor Literature in the Case of Brina Svit").

dvoumnosti in osiromašenosti.¹⁶ Druge značilnosti manjšinske književnosti obsegajo vseprisotno kolektivnost in političnost, razreševanje medgeneracijskega konflikta, reprezentacije deojdipizirane in 'razkristjanjene' želje (v življenju glavnih protagonistov, ki so v funkciji te želje), uporniška drža in nomadski poskusi osvobajanja od večinskega jezika, nacionalnega literarnega kanona in državnega ozemlja.¹⁷

Pri sinhroni obravnavi obeh vrst teorije smo izpostavili temeljno razliko med manjšinsko književnostjo in književnostjo manjšin. Deleuzoguattarijska manjšinska književnost noče biti interpretirana s strani prevladujočega družbenega koda in noče pripadati večinskemu literarnemu kanonu – interpretaciji se umika s 'shizofrenijo jezika', medtem ko je književnost manjšin še vedno ujeta v ojdipski fantazmi: "Vezana ostaja /.../ na teritorij in pripoved o skritih in spregledanih zgodovinah in bojih določenega prostora. /.../ Išče akterje, ki bi jo interpretirali in prostorsko znova umestili v geografska in simbolna narodna območja".¹⁸ Med obema vrstama pojmovanja manjšinske književnosti obstaja torej skoraj nepremostljiva vrzel, ki temelji na različnih epistemoloških in zgodovinskih izhodiščih: deleuzoguattarijska teorija manjšinske književnosti izhaja iz zmesi kritike teorije Jacquesa Lacana, Deleuzove filozofije in shizoanalize književnosti svetovno znanega praškega genija Franza Kafke z začetka dvajsetega stoletja. Teorija o književnosti manjšin pa izhaja iz analize književnosti, ki jo v enaindvajsetem stoletju pišejo manj znani slovenski pisatelji v italijanskem Trstu.

Kritike iz perspektive književnosti etničnih manjšin, tj. kritike, ki so teorijo manjšinske književnosti aplicirale na književnost slovenske etnične manjšine v Italiji, pa se nanašajo na pretirano ozkost in ekskluzivnost deleuzoguattarijske teorije, ki ne vsebuje medkulturnosti kot etične vrednote, poudarjenih nacionalnih, jezikovnih in prostorskih elementov ter zgodovinskega spomina.¹⁹ Za obmejno, tržaško književnost so poleg omenjenih tipološko značilni tudi protinihilizem, etični humanizem, izpostavljenost narodnostnega identitetnega vprašanja ter prostorska in jezikovna zaznamovanost (mediteranskost in večkulturnost; potencirano besedogradništvo).²⁰

Lahko bi rekli, da pripada tržaška književnost nelagodnemu mejnemu mestu med dvema le navidezno združljivima obravnavama književnosti, saj gotovo vsebuje elemente iz obeh teoretsko-empiričnih argumentacij: v dele-

¹⁶ Deleuze in Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 104; Mlačnik, "Minor Literature in the Case of Brina Svit", str. 210.

¹⁷ Deleuze in Guattari, *Kafka*, str. 16–27; Mlačnik, "Minor Literature in the Case of Brina Svit", str. 209–212.

¹⁸ Mlačnik, "Minor Literature in the Case of Brina Svit", str. 212.

¹⁹ Cergol, "An attempt at defining 'minority literature'", str. 6.

²⁰ Miran Košuta, *E-seji o mejni literaturi* (Maribor: Litera, 2008), str. 28–48 (dalje: Košuta, *E-mejli*).

uzoguattarijski perspektivi je definitivno politična, usmerjena na razreševanje medgeneracijskih konfliktov, in jezikovno trezna, izogibajoča se jezikovnemu eksperimentiranju²¹, vendar pa bi za prave manjšinske avtorje veljali šele Slovenci, ki bi v Trstu pisali v tujem, italijanskem jeziku, kar se ne sklada z literarno-kulturnim imaginarijem zamejskih Slovencev, ki pišejo sicer lokalno posebno književnost, ki je vendarle del slovenske književnosti. Iz tega vidika je v tržaškem kontekstu in v kontekstu Verčevih romanov bolje govoriti o lokalno posebni književnosti slovenske tržaške manjšine, medtem ko lahko ostaja delezoguattarijska teorija zgolj metakritična referenca. Po drugi strani pa je ideja o posebni tržaški književnosti kot o nadnacionalni tvorbi del širše kulturno-zgodovinske tržaške tradicije oziroma del *triestinite*, mita o lokalni singularnosti.

(De)mitologizacija Trsta

Bandelj ugotavlja, da vsebuje književnost tržaških Slovencev v 21. stoletju močno nihilistično razsežnost oziroma podobe razvrednotenja mesta, saj se je od druge svetovne vojne naprej pričakoval "razvoj v smer vedno večje odprtosti, kozmopolitstva in svetovljanstva".²² Ponavljajoči se leitmotivi v književnosti tržaških pisateljev enaindvajsetega stoletja poleg melanholije in nostalgije obsegajo "shizofreno, patološko identiteto".²³ Ker imajo v Verčevih romanih žrtve, morilci in detektiv oziroma komisar Benjamin Perko dvojne, slovensko-italijanske kulturne identitete, se tudi Verč umešča v kritično tradicijo ravrednotenja Trsta.²⁴

Trst kot izgubljeno, razvrednoteno mesto, je bil smerni motiv že v narodno-mitološkem zgodovinopisju italijanskih iredentistov na začetku dvajsetega stoletja in kasneje tudi pri fašistih, v drugi polovici dvajsetega stoletja pa je mitologizacija Trsta dobila nove razsežnosti. V devetdesetih letih dvajsetega stoletja so bila objavljena številna mitska, ezoterična in biografsko-zgodovinska dela. Vsa so obravnavala tržaško zgodovinsko kozmopolitstvo in hibridnost kot tudi sodobni zaton, provincialnost in melanholijo mesta, povezano z zavedanjem o tržaški perifernosti. Popularni diskurz o večkulturnosti in kozmopolitstvu v devetdesetih letih se je povezoval z deteritorializacijo, diasporo in s hibridnostjo, kar je v tržaškem kontekstu pomenilo idealizirani pogled na

²¹ Košuta, *E-mejli*, str. 46.

²² David Bandelj, "(Raz)vrednotenje podobe Trsta v sodobni poeziji Slovencev v Italiji", *Annales* 21, št. 2 (2011), str. 390 (dalje: Bandelj, "(Raz)vrednotenje podobe Trsta v sodobni poeziji Slovencev v Italiji").

²³ Bandelj, "(Raz)vrednotenje podobe Trsta v sodobni poeziji Slovencev v Italiji", str. 390.

²⁴ Prav tam, str. 395.

habsburško preteklost, ki jo Pamela Ballinger imenuje imperialna nostalgija.²⁵ V tem obdobju so bili številni pisatelji pod vplivom idej kozmopolitstva in večkulturnosti²⁶, ki sta nasprotovali različnim nacionalizmom, vendar so vsaj v odnosu do tržaškega prostora pozabljali, da sta bili "/v/erska in etnična raznolikost /.../ priročni imperialnim vladarjem in mestni finančni eliti"²⁷, oziroma da so bile kulturne razlike v Habsburški monarhiji zgolj tolerirane.²⁸ V tej perspektivi predstavljajo sodobne kritike in refleksije Trsta kot mesta v zatonu le hrbtno stran imperialne nostalgije.

Mit o lokalni tržaški singularnosti izvira iz začetka 20. stoletja, ko je razpadla Habsburška monarhija. Mit je bil povezan s strahom pred izgubo identitete, medtem ko je kasneje postal tudi način tržaškega vzpostavljanja lastne identitete v odnosu do idealizirane preteklosti: "Lokalna kulturna specifičnost ali *triestinita* vznikne kot izumljena tradicija, ki jo perpetuira nostalgичna pozornost, usmerjena v lastno preteklost in identiteto. /.../ *Triestinita* spreminja Trst v *locus mentalis*, v miselno pokrajino".²⁹ Izvorno je imel mitološki diskurz izumljene tradicije ali *triestinite* povezovalno vlogo "nadomeščanja raznolikih narodnih zavez z izrazito individualnim in lokalnim sistemom identifikacije. *Triestinita* je bila opredeljena kot lokalni kompleks superiornosti, ki je neizogibno vplival na vse Tržaćane, tudi kot dejavnik tragične zgodovine izgubljenega mesta".³⁰

Po drugi svetovni vojni se je pričel tržaški mit krepiti, kar se je kazalo v oglaševalskem trženju tržaške imperialne preteklosti in literarne kulture, v devetdesetih letih pa je v italijanski in slovenski tržaški književnosti pričel izstopati dvoumni eskapizem, ki je izhajal iz retorike izgube tržaškega značaja in zgodovinskega dostojanstva. Mit o Trstu je bil skonstruiran skozi tradicijo kontinuitete imaginarnega Trsta. Mesto Trst je spremenil v metaforo, ki se je izražala na eksistencialni ravni: "Tržaški avtorji, uprizoritelji in žrtve te /izumljene tradicije/ izkušajo svoje mesto kot miselno pokrajino, kot privilegirano gledališče za uprizarjanje lastnih avtobiografij".³¹ Trst se je skupaj z nostalgичnim eskapiz-

²⁵ Pamela Ballinger, "Imperial nostalgia: mythologizing Habsburg Trieste", *Journal of Modern Italian Studies* 8, št. 1 (2015), str. 84–101 (dalje: Ballinger, "Imperial nostalgia: mythologizing Habsburg Trieste").

²⁶ Po Ballingerjevi med bolj priznana dela in pisatelje, ki so tvorili diskurz tržaškega kozmopolitstva in večkulturnosti v devetdesetih letih dvajsetega stoletja, spadajo: Lois Dubin, *The Port Jews of Habsburg Trieste. Absolutist Politics and Enlightenment Culture* (Stanford: Stanford University Press, 1999); Claudio Magris, *Microcosms* (London: Harvill, 1999); Jan Morris, *Trieste and the Meaning of Nowhere* (New York: Simon Schuster, 2001); Fulvio Tomizza, *Materada* (Evanston: North-western University Press, 1999) (Ballinger, "Imperial nostalgia: mythologizing Habsburg Trieste").

²⁷ Prav tam, str. 93.

²⁸ Prav tam, str. 98.

²⁹ Katia Pizzi, *The Literary Identity of Trieste* (London–New York: Sheffield Academic Press, 2002), str. 33.

³⁰ Pizzi, *The Literary Identity of Trieste*, str. 48.

³¹ Prav tam, str. 49.

mom kot tržno tehniko oglaševanja mesta v književnosti spremenil v "zasebni Disneyland spomina".³²

V Verčevi detektivski seriji se negativne podobe Trsta večinoma pojavljajo v kritičnih refleksijah komisarja Perka v razmerju do italijanskega šovinizma do Slovencev, italijanskega fašizma, nostalgčnih opisov zgodovine, kulturne periferije, nihilizma, rasizma in kriminala. Tržačani so zlagani in dvoilični³³, nezaupljivi in ljubosumni³⁴, paranoidni in nevedni³⁵, živeči v dolgočasni trdnjavi³⁶, kjer se ti v dušo "tako rada naseli /neznačajnost/ in ti iz dneva v dan hromi življenjske moči /in kjer /.../ res nikoli niso marali Slovencev".³⁷

Verč mestoma odkrito demitologizira tržaški mit skozi vsevednega pripovedovalca: "Še v najbolj slovitem in pretirano opevanem tržaškem kozmopolizmu, ki pa je izrazito trgovskega in najmanj kulturnega izvora".³⁸ Demitologizacija habsburškega Trsta pa se odvija tudi na ravni pripovedi, še posebej v *Skrivnosti turkizne meduze*. Perko se sooča s primerom umora dekleta Marie Schläger, ki se zgodi v predoru nekdanje železniške proge Trst-Hrpelje, relikviji idealizirane Habsburške monarhije. Na koncu zgodbe se izkaže, da duhovno in moralno prazni morilci pripadajo bivšemu tržaškemu kulturnemu krožku, v katerem so skušali po vzoru znanstveno raznoterega in zgodovinsko resničnega dunajskega krožka (1924–1936) v Trstu obuditi intelektualno, kritično in utopično misel.

Navkljub demitologizaciji pa so Verčevi tržaški romani precej posebni, saj se v njih pojavljajo lokalno posebne besede ali zgodovinski artefakti, ki v opombah razlagajo duh Trsta. *Triestinito* pa soustvarjajo tudi nekatere druge jezikovne in literarne značilnosti, s katerimi se dosega nedomačnost v domačnosti: fiktivnega tržaškega sveta komisarja Perka. Vsi tržaški liki govorijo italijansko (slovenska manjšina govori v jeziku večine), kar bralec izve na nekaterih mestih, ko se pričnejo liki pogovarjati v slovenščini, angleščini ali srbsčini. To ustvarja potujitveni učinek in iluzorični občutek branja slovenskega prevoda. Verč se vsekakor uvršča med avtorje detektivske fikcije, pri katerih se dialektični učinki globalizacije kažejo "v močnem ponovnem vzniku lokalnosti kot pri-

³² Prav tam, str. 69.

³³ Sergej Verč, *Skrivnost turkizne meduze* (Trst: ZTT EST, 1998), str. 31 (dalje: Verč, *Skrivnost turkizne meduze*).

³⁴ Sergej Verč, *Pogrebna maškarada* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2003), str. 18 (dalje: Verč, *Pogrebna maškarada*).

³⁵ Sergej Verč, *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe* (Ljubljana: Modrijan, 2009), str. 103 (dalje: Verč, *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe*).

³⁶ Verč, *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe*, str. 51.

³⁷ Sergej Verč, *Rolandov steber* (Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1991), str. 41 (dalje: Verč, *Rolandov steber*).

³⁸ Verč, *Pogrebna maškarada*, str. 76.

zorišča zgodbe".³⁹ Dialektiko med mitologizacijo in demitologizacijo ter med posebno lokalnostjo in univerzalno globalnostjo v Verčevi detektivski seriji v različnih segmentih ureja metafora shizofrenije. Kot bomo pokazali v nadaljevanju, pa se shizofrenija ne nanaša le na nihanje med manjšinsko književnostjo in književnostjo manjšin ter mitologizacijo in demitologizacijo Trsta, temveč tudi na žanr in druge sestavine detektivskega romana.

3 Shizofrenija detektivskega žanra in detektivske triade

Za tržaško književnost je značilna določena izmuzljiva manjšinskost in neizčrpnost tipoloških določil.⁴⁰ Verč v kalejdoskop literarnih toposov doda še žanr detektivskega romana, ki je iz literarne in kulturno-zgodovinske perspektive izrazito večinski žanr raznolikega in širokega bralstva. Kot pritiče tržaško posebni, mejni in obmejni književnosti, pa tudi Verčeve tržaške detektivske romane zaznamuje metafora (žanrske) shizofrenije, saj se nahajajo med klasično in trdo detektivsko zgodbo v strukturi policijskega proceduralnega romana. Osrednji lik klasične detektivke je boemski in aristokratski lik detektiva, ki prek pozitivistične umetnosti detekcije vzpostavlja družbeni red, mir in disciplino, medtem ko je detektiv trde detektivske zgodbe predvsem etično vključen v detekcijo zločina, pri kateri tudi uporablja trše oziroma bolj nasilne metode.⁴¹ Razlike med klasično in trdo detektivsko zgodbo urejajo binarna nasprotja, kjer prvi del označevalnega para pripada klasični, drugi del pa trdi detektivski zgodbi: estetsko/etično, urbano/ruralno, mirno/nasilno, urbano/ruralno, racionalno/intuitivno, odklonsko zlo/vseprisotno zlo.

V Verčevi seriji detektivskih romanov je dogajanje večinoma umeščeno v Trst, vendar pa se z romanesknim, topološkim in kronološkim razvojem od leta 1991 do 2009 prične dogajanje pomikati čez slovensko-italijansko mejo v tržaško zaledje in na kraško podeželje (tudi v Istro, deloma v Avstrijo in Švico). Verč ohranja dvojnost med urbanim in ruralnim, vendar pa posebnih konotativnih razlik med mestom in podeželjem ni. Ljudje s Krasa so enaki tržaškim Slovencem, nezaupljivi in ljubosumni⁴², kar tvori Verčev osnovni protihumanistični in deziluzivni družbenokritični obrazec pri vprašanjih, ki se dotikajo relacij Slovenija-Trst, Slovenija-Evropa, Slovenija-Jugoslavija.

³⁹ Slavoj Žižek, "Parallax", London Review of Books, 20. 11. 2003, dostopno na: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v25/n22/slavoj-zizek/parallax>, pridobljeno 19. 8. 2021.

⁴⁰ Košuta, *E-mejli*, str. 48.

⁴¹ Žižek in Močnik, *Memento umori*, str. 247–271.

⁴² Verč, *Pogrebna maškarada*, str. 18.

Benjamin Perko je boem, po okusu za visoko kulturo primerljiv z drugimi klasičnimi aristokratskimi detektivi, kot sta Auguste Dupin ali Sherlock Holmes, ki detekcijo zločina dojemajo kot umetniško dejavnost. Perko detektivske primere pogosto rešuje v izobilju hrane, pijače in cigaretne dima, v sproščenem kolegialnem vzdušju, kot tudi na samotarskih sprehodih oziroma med melanholičnimi refleksijami o nihilističnem Trstu. Vendar pa vsebujejo Verčevi romani tudi veliko trdih prizorov, kjer se pokažejo Perkovi skorumpirani vzgibi, značilni za trdo detektivko, npr. zasliševanje z izsiljevanjem.⁴³

Detekcija poteka po naslednji formuli: romani se začnejo kot klasični detektivski romani z umorjenim truplom, nadaljujejo se kot policijska procedura, v kateri Perkovim dedukcijam in zaslišanjem z analizo detektivskih indicov pomagajo različni forenzični strokovnjaki, končajo pa se kot trde detektivske zgodbe. Perko običajno zločinsko spletko pojasni najprej teoretično. Po tem, ko nazdravi uspehu v družbi svojih detektivskih kolegov, je potrebno zločinca bodisi pripraviti do priznanja, tako kot v *Skrivnosti turkizne meduze*, bodisi pa sledi končni (strelski) obračun z zlikovci, tako kot v *Rolandovem stebru*, *Pogrebni maškaradi* in delno tudi v *Možu, ki je bral Disneyjeve stripe*.

Detekcija zločina je pri komisarju Benjaminu Perku po eni strani umetniška dejavnost, ki jo Verč povezuje s številnimi umetniškimi in filozofskimi referencami ter primerjavami, kot tudi s Perkovim boemskim uživanjem v mediteranski kulinariki. Po drugi strani pa Perko postane detektiv tržaške kvesture prav zaradi svoje slovenske identitete (žrtev je slovensko-italijanskega rodu), ki ga v *Rolandovem stebru* iz Salerna vodi nazaj v domači kraj. Detekcija zločina je torej povezana tudi z njegovim etičnim dolgom do mesta, ki ga je zapustil v mladosti, in do identitete, ki jo je zapostavljal kot italijansko govoreči Slovenec. Vendar pa za razliko od trdega detektiva, ki je v razreševanje zločina pogosto etično vpleten zaradi zasebnih interesov, Perko pooseblja tudi zglednega in empatičnega detektiva iz policijskega proceduralnega romana, ki kot del državnega aparata deluje v interesu javnosti.⁴⁴

Njegovo temeljno protislovje je v tem, da Perko kot Slovenec v Trstu dela za italijansko policijo, kjer rešuje umore, v katere so vpletene žrtve in morilci dvojnih narodnih identitet. Pri tem je pomenljivo, da Perku sredi procesa detekcije ali finalnega obračuna z zlikovci nikoli ni potrebno izbirati med eno ali drugo identiteto, kar procesu detekcije, ki je sicer posredno povezan z odkrivanjem tržaških zgodovinskih travm, ne omogoča kolektivnega katarzičnega olajšanja. V tej perspektivi je njegov etični dolg do Trsta zlagan, oziroma je sam etični dolg del tržaškega mita in njegove melanholije, ki dolg perpetuira. Čeprav je

⁴³ Prav tam, str. 153.

⁴⁴ Steven Peacock, *Swedish Crime Fiction. Novel, Film, Television* (Manchester–New York: Manchester University Press, 2014), str. 49 (dalje: Peacock, *Swedish Crime Fiction*).

Perkova detekcija vezana na njegov etični dolg do tržaških Slovencev, pa razrešitev umora večinoma ne nudi kolektivne katarze tržaških Slovencev, za kar je odgovoren tudi kompleksen in shizofreni status zla v Verčevih romanih.

Če je v klasičnih detektivkah zlo le družbena anomalija, ki jo odpravi detektivsko delo s ponovnim vzpostavljanjem reda in miru, je v trdih detektivkah zlo vseprisotno do te mere, da ga je nemogoče izkoreniniti. Perko s pomočjo forenzičnih analiz indicov, z zaslišanji, s preiskavami in sklepanjem na podlagi indicov in imaginarnih rekonstrukcij resda reši posamezne umore, vendar pa so posamezni umori vselej povezani z mednarodnim, organiziranim kriminalom ter celo s skorumpiranimi slovenskimi državnimi institucijami, ki jih je nemogoče enostavno popraviti. Perkov etični dolg mu torej omogoča vzvišeno melanholijo nad družbeno-kulturnim zatonom Trsta, pa tudi strastno zavezanost novim detektivskim primerom, ki se končajo z uspešno razrešitvijo in s Perkovo vrnitvijo v Ebolo pri Salerno⁴⁵, z njegovim dopustom v Benetkah⁴⁶, v Južni Ameriki⁴⁷ in na Djerbi.⁴⁸

Če so italijanski pisatelji iz Istre in Trsta po razpadu Habsburške monarhije pogosto izpostavljali soočenje z Drugim na nasprotni strani tržaške meje med civilizacijo in barbarstvom⁴⁹, Verčevi detektivski romani v tržaški literarni orientalizem uvajajo eno od potez manjšinske književnosti, Rimbaudovo formulo "jaz je drugi".⁵⁰ Verčevi raznoliki protagonisti predstavljajo enotno subjektivno polje zgodovinske kulturne razcepljenosti, idealizacije in razvrednotenja Trsta, ki jih Verč artikulira prek metafore shizofrenije, ki poleg identitete žanra in identitete prežema narodno in psihološko identiteto dvokulturnih in duševno bolnih žrtev ter morilcev. Verč vzpostavi shizofrenijo kot metaforo in kot duševno bolezen v središče detektivske serije že v *Rolandovem stebru*, ko omeni, da je komisar Perko napisal kriminalistično diplomsko delo z naslovom "O deliktih ravnanjih paranoidno-depresivne dvonacionalne populacije v tržaški pokrajini".⁵¹

Verč sledi detektivski formuli, v kateri je razkrivanje zločina povezano z razkrivanjem in prekrivanjem zgodovinske travme.⁵² Verč pri tem domačnost

⁴⁵ Verč, *Rolandov steber*, str. 201.

⁴⁶ Verč, *Skrivnost turkizne meduze*, str. 247.

⁴⁷ Verč, *Pogrebna maškarada*, str. 279.

⁴⁸ Verč, *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe*, str. 247.

⁴⁹ Pizzi, *The Literary Identity of Trieste*, str. 192.

⁵⁰ Gilles Deleuze, *Kritika in klinika* (Ljubljana: Študentska založba, 2010), str. 51.

⁵¹ Verč, *Rolandov steber*, str. 21.

⁵² S podobno detektivsko formulo, ki je domnevno značilna za sodobne detektivske romane majhnih in zgodovinsko razdeljenih narodov, se srečujemo tudi v nordijskem noirju Henninga Mankella in Stiega Larssona, v katerem je detekcija zločina tesno povezana z zatonom švedske države blaginje in z atentatom na bivšega social-demokratskega premierja Svena Olofa Palmeja leta iz leta 1986. Švedski model se od Verčevih serijskih tržaških detektivk razlikuje v tem, da razrešitve zločinov kot tudi razkritje in sankcioniranje zločincev bralcem nudijo kolektivno terapevtsko katarzo (Peacock, *Swedish Crime Fiction*, str. 38).

spreminja v nedomačnost na različne načine, vendar pri tem ni manihejski: zločinci niso enostavno šovinistični Italijani, žrtve pa ne spoštovanja vredni Slovenci. Nasprotno, tako žrtve kot zločince zaznamuje po eni strani shizofrenija kot dvojna narodna identiteta, po drugi strani pa kot dejanska duševna bolezen, kar na ravni detektivske pripovedi vodi v razkrivanje in podvajanje njihovih družbenih identitet. Nenehno postajajo manjšinski in njihove heterogene identitete, ki so med seboj pogosto nezdružljive⁵³ in presežne, prepozna Per-kova detekcija zločinov, v katere so se zapletli.

V *Rolandovem stebru* je glavna žrtev shizoidna Sanja Haderlap, bivša koroška Slovenka in italijanska državljanka slovenske narodnosti (navidezni samomor); v *Skrivnosti turkizne meduze* je umorjena melanholična pevka in psihiatrična pacientka Maria Schläger in prodajalka ur Marina Girlinger; v *Pogrebni maškaradi* je domnevna glavna žrtev Emil Luin, bivši slovenski državljani z italijanskim potnim listom (navidezni umor oziroma lažen pokop njegovega trupla, v resnici je pokopan neki Italijan), pedofil, zvodnik, tihotapec, prešušnik; v *Možu, ki je bral Disneyjeve stripe*, pa je glavna, izhodiščna in v mednarodni gospodarski kriminal vpletena žrtev Tržačan Aldo Terčon (navidezni samomor).⁵⁴

V vseh štirih Verčevih romanih so zločinci in žrtve ljudje z mešanimi, slovensko-italijanskimi identitetami, občasno v zločinu povezani z incestoidnimi družinskimi razmerji⁵⁵, kar lahko obravnavamo kot enega od tipoloških izrazov deleuzoguattarijske shizofrene in manjšinske književnosti in kot simbolni izraz tesnobe, povezane z asimilacijo slovenske narodnostne manjšine. Čeprav so žrtve in zločinci v zločinu poglavitno združeni prek neke vrste patološkega družinsko-

⁵³ Deleuze in Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 9.

⁵⁴ V detektivski tetralogiji se pojavljajo še številne druge žrtve in morilci: v *Rolandovem stebru* (umorne žrtve: koroški Slovenec, Herman Zimmerman; Darko Devetak, novinar slovenskega Dnevnika; prostitutka Ester Bradetich; morilci: glavni morilec je Kazimir Levec oziroma Blaž Stante, Slovenec z dvojno identiteto, priznani diplomat, mecen in finančni imperialist ter oportunist in ovadah, ki je med 2. svetovno vojno sodeloval z zavezniškimi silami in z italijanskimi fašisti – moril je iz pridobitniškega motiva (lov za izgubljenim nacističnim zlatom – na koncu zgodbe je tudi on ubit); Jugoslovan Mustafa Alikalčić, imigrant, razpečevalec drog, zadavi Ester Bradetich), v *Skrivnosti turkizne meduze* (umorne žrtve: prodajalka ur Marina Girlinger, samomor zlobne zdravnikove žene in morilke Marie Luise Foicher; morilci: Maria Luisa Foicher in zdravnik dr. Foicher), v *Pogrebni maškaradi* (umorne žrtve: najprej lažno, na koncu zgodbe pa resnično umorjeni Emil Luin, prostitutki Jelena Duranović in Josipa Begović; morilci: žena Zora Luin in Lea Luin, bosanski zvodnik Đuro) in v *Možu, ki je bral Disneyjeve stripe* (umorne žrtve: zaporniški paznik, prostitutka Violeta, trafikarka in študentka prava Melita, *vucumpro*, afriški krošnjar; morilec: razžaljeni tržaški Slovenec in diagnosticirani shizofrenik Rajko Budin).

⁵⁵ V *Rolandovem stebru* je Janko Soban, glavni, vendar nedolžni osumljenec, bil nevede v razmerju s svojo sestro Sanjo Haderlap (Verč, *Rolandov steber*, str. 196), v *Pogrebni Maškaradi* pa je Emil Luin zapustil svojo ženo Zoro Luin zaradi razmerja s posvojeno hčerjo Silvo (Verč, *Skrivnost turkizne meduze*, str. 269).

-partnerskega razmerja⁵⁶, pa so umori, ki jih razrešuje komisar Perko, vpeti v širše mreže skorumpiranih slovenskih in italijanskih državnih institucij in mednarodno organiziranega kriminala (italijanska in srbska mafija, trgovina z orožjem, ljudmi in s prepovedanimi drogami), ki iz kronološke perspektive objav Verčevih romanov postaja vse bolj kompleksen in nerazložljiv. Obenem pa se bistveno spremeni tudi značaj detekcije, detektivskih indicev, morilskih motivov in umorov.

4 Kronologija reprezentacij: od demitologizacije habsburškega tržaškega mita do kritike kapitalizma

Na podlagi analize binarnih nasprotij, na katerih temeljijo pripovedi in detektivske triade, opazamo, da se v kronološkem zaporedju Verčeve detektivske serije iz devetdesetih let v začetek enaindvajsetega stoletja odvije vrsta med seboj prepletenih žanrskih prehodov. V kronološkem loku, ki se časovno ujema s slovensko družbenoekonomsko tranzicijo iz socializma v kapitalizem, se v Verčevih romanih odvije prehod iz jugoslovanskega v postjugoslovanski dogajalni kronotop. Dogajanje iz *Rolandovega stebra* do *Moža, ki je bral Disneyjeve stripe* se postopoma prične pomikati z juga Italije v Trst, prek Trsta v tržaško zaledje, od koder se razširi tudi na območje Slovenije in Istre. Hkrati se v Verčevi detektivski seriji odvije tudi postopen prehod od demitologizacije habsburškega tržaškega mita do kritike kapitalizma ter prehod od klasične detektivske zgodbe do vse trše, z akcijskim nasiljem prežete detektivke, zaradi česar se spremeni značaj umorov, zločinov, detektivskih indicev in detekcije.

Instrumentalni in ekspresivni umori

Kronološki prehod poteka od instrumentalnih do vse bolj ekspresivnih umorov. Umori v *Rolandovem stebru*, *Skrivnosti turkizne meduze* in *Pogrebni maškaradi* so preračunljivi ali koristoljubni in mimikrijski (dozdevni in simulirani samomori, trupla brez znakov nasilja). Obstajajo tudi izjeme kot v *Skrivnosti turkizne meduze* in *Pogrebni maškaradi*, kjer so nekateri umori hkrati koristoljubni in afektivni, vendar vse do *Moža, ki je bral Disneyjeve stripe* nimamo opravka z umori, za katere se zdi, da so pretirani in iracionalni, ker so z vidika koristoljubnosti ali preračunljivosti odvečni, ter ekspresivni, saj jih prvič uprizori psihotični in uradno nori morilec.

⁵⁶ V *Skrivnosti turkizne meduze* je bil dr. Foicher v razmerju s svojo pacientko, umorjeno Mario Schläger, ki je bila v razmerju tudi z drugimi člani tržaškega kulturnega krožka (prav tam, str. 262–266), v *Možu, ki je bral Disneyjeve stripe* pa morilec Budin svojo ženo imenuje "mamica" (prav tam, str. 13).

Rajko Budin, zamejski Slovenec, za kogar se na koncu izkaže, da ima "neka-
kšno obliko shizofrenije"⁵⁷, je razumen človek in lastnik alfe romeo. Zaposlen
je v največjem tržaškem podjetju, v katerem se kot nadzornik uslužbencev sadi-
stično znaša nad podrejenimi in prilizuje nadrejenim. Živi v hiši na barkovljan-
ski rivieri, v bližini habsburškega gradu Miramar, njegovo presežno razkošje in
srečo zasebnega družinskega življenja pa občasno kratijo le nezadovoljna žena
in utrujajoči otroci.⁵⁸ Ko izgubi službo in ugled ter ugotovi, da je nevede sodelo-
val v gospodarskem kriminalu, se iz vzornega družinskega človeka in državlja-
na višjega srednjega razreda spremeni v morilca na begu.

Verč skuša Budina profilirati kot klasičnega serijskega morilca in patološko
osebnost. Budin kliče svojo ženo mamica, s čimer Verč aludira na nerazrešeni
Ojdipov kompleks, kar je pri serijskih morilcih sicer značilno, vendar nezado-
stno znamenje. Polega tega Budin svojemu odgovornemu zasledovalcu, komi-
sariju Perku, napiše osebno pismo, v katerem pojasni svojo duševno patologijo
in prizna, da mu je šolski zdravnik v otroštvu povedal, da ima blago obliko shi-
zofrenije.⁵⁹ Tovrstno pismo, v katerem morilec policijski avtoriteti ponudi več
detektivskih indicov, bi običajno pomenilo psihopatovo iskanje manjkajočega
moralnega zakona oziroma željo po kaznovanju, vendar pa je Budin, ki sta ga
starša strogo vzgajala, sam po sebi kaznovan lik, poosebitev Zakona. Njego-
va osebna zgodovina in psihološki ustroj se ne ujemata z etiologijo serijskega
morilca. Budin ubija naključne moške in ženske, ki mu gredo na živce, vendar
se nad njihovimi telesi ne izživlja. Budinovi umori so med instrumentalnimi in
ekspresivnimi umori, pri čemer so instrumentalni umori preračunljivi in eno-
stavni (njihov cilj doseči smrt človeka in osebno korist), ekspresivni umori pa
so impulzivni, nerazumni in presežni⁶⁰ – kažejo se v izmaličenju trupla in pogo-
sto so latentno ali manifestno povezani z doseganjem spolnega ugodja.⁶¹ Budin
najprej pokonča prostitutko Violeto, ki od njega zahteva preveliko plačilo za
prenočitev brez kopulacije. Nato v kavarni v strahu pred razkritjem identitete,
lažno obdolžen kraje in po prepiru z lastnikom kavarne sredi belega dne ustrel
naključnega zaporniškega paznika, ki ga skuša razorožiti, ko je Budin prisiljen
pokazati vsebino svoje črne aktovke in s tem pištolo, ki mu jo je dal direktor

⁵⁷ Verč, *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe*, str. 220.

⁵⁸ Prav tam, str. 16, 76.

⁵⁹ Prav tam, str. 223–230.

⁶⁰ Klokočevnik in Šterkova ugotavljata, da je italijanski umor psihopatski, erotiziran in diskurzivno
povezan s potrošništvom, medtem ko je nemški umor pretirano nasilen in diskurzivno povezan z
družbeno krizo in spolnimi vlogami ter identitetami. V tem smislu se Verčev 'tržaški' umor nahaja
sredi dveh kulturnih tradicij estetike umora (Jan Klokočevnik in Karmen Šterk, *Lepota po evropsko*
(Ljubljana: FDV, 2019)).

⁶¹ Aleš Završnik, "Serijsko in eksczesno morjenje v literaturi in filmu: spopad med vednostmi", *Revija za
kriminalistiko in kriminologijo* 58, št. 2 (2007), str. 163 (dalje: Završnik, "Serijsko in eksczesno morjenje
v literaturi in filmu").

bankrotiranega podjetja dr. Svetličič. Sledi umor ugrabljene trafikantke in študentke prava Melite, nazadnje pa še umor *vucumprá*, črnškega pouličnega prodajalca vžigalnikov, ki se mu zameri s preveliko mero vsiljivosti. Dve žrtvi zada vi, eno ustreli, zadnjo zabode z nožem. Edino znamenje, da so njegovi umori obredni, kot velja za serijske morilce, so Disneyjevi stripi, vendar jih Budin na prizorišču zločinov ne pušča namenoma, temveč zaradi nerodnosti in poza bljivosti.

Budin se od osebnosti psihopatskega serijskega morilca med drugim razlikuje tudi po tem, da vse do izgube službe nima težav pri spoštovanju družbenih norm in zakonov, da ni manipulativen, nasilen in neempatičen človek, ki bi vse-skozi živel dvojno, zločinsko življenje.⁶² Od serijskega morilca se razlikuje tudi po tem, da je etablirani fetišist, ki iz tega vidika sploh ne bi potreboval ubijanja za dosego spolnega užitka, saj v ubijanju tudi (spolno) ne uživa, čeprav svojih umorov resda ne obžaluje. Njegov fantazijski svet, kamor beži pred resničnostjo, so stripi Walta Disneyja, ki jih bere že vse življenje.⁶³

Kultura Disneyja je znana po poenostavljenem olupševanju družbene resničnosti in zgodovine Zahoda. Disneyjevi stripi in njihove filmske adaptacije so simbol kapitalizma in globalizacije ameriških sanj oziroma fantazme⁶⁴, v kateri lahko posameznik ne glede na družbenoekonomske, kulturne in politične omejitve, v katere se rodi, z neomajnim prizadevanjem doseže vse, kar si želi. Ko se Budinu, zadnji Verčevi upodobitvi metafore kulturno shizofrenega tržaškega Slovenca, podrejo ameriške sanje, se spremeni v serijskega morilca, podobno kot se Disneyjevi stripi z defetišizacijo spremenijo v serijsko potiskane snope papirja.

Profani in fetišni detektivski indici

V politični ekonomiji Karla Marxa predstavlja fetiš blago, ki ga obdaja avra svetega, enigmatičnega in mističnega, kar izhaja iz tega, da je človek v procesu kapitalistične proizvodnje blago investiral z mišljenjem, s fantazmami in z užitkom, medtem ko je hrbtna stran delovanja fetiša v tem, da prekriva in mistificira družbenoekonomska razmerja.⁶⁵ Podobno vlogo imajo detektivski indici (kot fetiši) v detektivski pripovedi, saj po eni strani prekrivajo identiteto zločin-

⁶² Stephen Giannangelo, *Real-Life Monsters. A Psychological Examination of the Serial Murderer* (Santa Barbara–Denver–Oxford: Praeger, 2012), str. 13–14.

⁶³ Verč, *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe*, str. 147.

⁶⁴ Eleanor Byrne in Martin McQuillan, *Deconstructing Disney* (London–Sterling: Pluto Press, 2000), str. 168–176.

⁶⁵ Karl Marx, *Capital. A Critique of Political Economy* (New York: The Modern Library, 1906), str. 81–96.

ca in razjasnitev zločina, po drugi strani pa predstavljajo edine pomenske sledi, ki detektivu omogočajo rekonstrukcijo zločina. Iz vidika pripovedi torej strukturno organizirajo in povezujejo pripoved, medtem ko bi njihovo umanjkanje detektivski roman spremenilo v kriminalni roman, v katerem je lik detektiva odvečen. Iz perspektive kulturnih študij so detektivski indici torej semantično in ideološko bogati kulturni kriptogrami, ki sočasno mistificirajo in razgaljajo semiotični boj za pomene, ki jih je potrebno dešifrirati.

Če je bilo v *Rolandovem stebru* in v *Skrivnosti turkizne meduze* prizorišče zločina podvrženo procesu historizacije, katerega končna posledica je bila demitologizacija habsburškega mita o Trstu, so prizorišča zločinov v *Pogrebni maskaradi* in *Možu, ki je bral Disneyjeve stripe* banalizirana, spremeni pa se tudi sam status zločina, ki postaja vse bolj ekspresiven, presežen in neobvladljiv. Pomenskemu presežku, ki je vezan na estetiko umorov in status zla v Verčevi tetralogiji, se pridružuje pomenski presežek, ki je vezan na detektivske indice, pri katerih prav tako opažamo prehod od banalnih indicev, ki postanejo v procesu detekcije zelo pomenljivi (vsakdanji predmeti, kot so gumbi, cigaretni ogorki, kuverte, časopisi, avtomobilske registrske tablice, telefonske številke, analitični izsledki forenzičnih analiz organskih in anorganskih snovi, ipd.), do fetišiziranih indicev. Fetišizirani indici z vidika detekcije zločinca niso več pomenljivi, postanejo pa objekti, ki so nasičeni s kulturnimi pomeni, in zločinčevi osebni talismani

Kot smo pokazali, so Disneyjevi stripi, ki jih Rajko Budin pušča na prizoriščih zločina v zadnjem romanu, iz vidika detekcije manj pomenljivi kot iz kulturnega oziroma simbolnega vidika. Tudi v drugem Verčevem romanu *Skrivnost turkizne meduze* ima fetišizirani detektivski indic še vedno pomenljivo vlogo – švicarska ura znamke Swatch je detektivski kriptogram kolektivne kulturne fantazme iz devetdesetih let oziroma družbenoekonomskih sanj o Sloveniji kot novi Švici. Po strokovni analizi delovanja ure, njenih gravur in emblemov vodi ura kot najpomembnejši indic komisarja Perka do razjasnitve zločina in identitete zločinca.

Detektivski indici v detektivski zgodbi so torej enigmatični, parcialni objekti, ki prekrivajo in odkrivajo pomen v detektivski zgodbi, kot tudi razmerje med detektivom, zločincem in širšo strukturo pomena. Detektivske indice lahko zaradi njihove skrivnostne, hkrati prekrivajoče in razkrivajoče vloge, obravnavamo kot fetiše tudi iz perspektive psihoanalize Sigmunda Freuda. Pri Freudu so fetiši nadomestni objekti, ki moškega varujejo pred travmatično odsotnostjo oziroma pred simbolno kastracijo⁶⁶, kar bi lahko v primeru lika

⁶⁶ Sigmund Freud, *Metapsibološki spisi* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 1987) (dalje: Freud, *Metapsibološki spisi*).

detektiva interpretirali kot detektivovo nezmožnost razrešitve zločina. Če so detektivski indici iz perspektive Freudove psihoanalize fetiši, to pomeni, da je detektivska detekcija latentno erotična dejavnost, ki utrjuje heteronormativno seksualnost⁶⁷. Čudovito protislovje Verčeve detektivske serije je v tem, da je erotizirani status Perkove detekcije povsem manifesten, dokler se v njegovi detektivski seriji ne pojavi detektivski indic, ki je tudi manifestno fetišističen objekt – omenjeni stripi Walta Disneyja.⁶⁸

Erotizirana in deerotizirana detekcija: detektivova predaja

Erozitirana detekcija v prvih treh romanih iz Verčeve detektivske serije se kaže na dveh protislovnih, vendar komplementarnih nivojih. Po eni strani je detektivski uspeh komisarja Perka odvisen od Perkove sublimacije, po drugi strani pa je za svojo sublimacijo nagrajen z monogamno heteroseksualno zvezo. Komisar Perko je namreč tako poželjiv detektiv, da ga tako rekoč pri vseh zaslišanjih ženskih prič zapeljujejo izredno privlačne ženske, ki ga skušajo ovirati pri razreševanju zločina.⁶⁹ Ko se Perku uspe uspešno upreti njihovem zapeljevanju in posledično rešiti detektivski primer, je v *Rolandovem stebru* nagrajen s kratko romanco z Jasmin Fortuna, ki se v kasnejših romanih razvije v resno in srečno monogamno partnersko zvezo – po rešitvi primera v *Skrivnosti turkizne meduze* odideta z Jasmin na izlet v Benetke, v *Pogrebni maškaradi* na dopust v Kolumbijo, v *Možu, ki je bral Disneyjeve stripe* pa se odpravita na dopust na Djerbo. Zato je pomenljivo, da v zadnjem romanu ni več zapeljivih ženskih prič. Pozornost je z erotičnih opisov Perkove detekcije prenesena na opisovanje Budinovega delovanja, ki pa je erotično zgolj latentno, namreč glede na fetišni pomen, ki ga imajo Disneyjevi stripi za Rajka Budina.

V kontekstu proceduralnega romana pri Verču že od *Rolandovega stebra* ni jasne razmejitve med klasično in trdo detektivsko zgodbo, pri čemer metafora shizofrenije ne povzema le žanra, ampak tudi detektivski lik. Komisar Perko namreč rešuje detektivske primere z deduktivnim sklepanjem, medtem ko uživa v najboljši kulinariki in vinu, vendar občasno poprime tudi za pištolo

⁶⁷ Poenostavljeno rečeno: moški postane fetišist, da mu ne bi bilo potrebno postati homoseksualec (Freud, *metapsihološki spisi*, str. 421).

⁶⁸ Pomenljivo je, da Budin po prvem umoru v sebi odkrije pisatelja – odkrije, da je pričel uživati v pisanju (Verč, *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe*, str. 111). Vnovična premestitev seksualnosti v svet pisave podvaja idejo o pisateljevi premestitvi prepovedanih morilskih impulzov, dovoljenih v svetu detektivske fikcije. Zato Verčeva detektivska serija presega enostavno detektivko, saj je poleg podobnih *mis-en-abyme* postmodernih tehnik tudi družbeno-kritična in metaforična. Verč pravila detektivskega žanra krši tako, da ga modernizira na tržaško poseben način prehodnih, podrtih in travmatičnih mej.

⁶⁹ Verč, *Skrivnost turkizne meduze*, str. 117–123; Verč, *Pogrebna maškarada*, str. 51–54.

ali pa pri zasliševalsko pričo izsiljuje s podtaknjenim heroinom. Vendar pa se v opisanem kronološkem loku zgodi postopna zaostritev v razlikovanju med klasično in trdo detektivsko zgodbo v prid slednje. Perkov etični dolg, povezan z njegovo detekcijo in preprečevanjem zločina oziroma z ohranjanjem družbenega reda kulturno razdvojenega Trsta, je bil v *Rolandovem stebru* in *Skrivnosti turkizne meduze* vezan na njegovo pozabljeno slovensko identiteto, na skrb za ostarelo mater in na reševanje življenja bodoče partnerke. V *Pogrebni maskaradi* in *Možu, ki je bral Disneyjeve stripe* pa je Perkova detekcija vezana predvsem na njegov zasebni oddih od dela. Bolj kot se krepi Perkova in Jasminina monogamna zveza, bolj se Perkov detektivski poklic spreminja v navadno, mukotrpno službo, ki postaja odvečna še iz vidika klasične detektivske pripovedi, saj se v zadnjem romanu zločinec Budin sam razkrije detektivu.

Oziraje se na status zločina in družbenega zla v Verčevi detektivski seriji pa lahko opazimo tudi prehod od shizofrenije kot kuturnozgodovinske tržaške specifičnosti do shizofrenije kot kriminalizirane duševne bolezni. V zgodnejših romanih so zločini (umori in druga deviantna ravnanja protagonistov in antagonistov) povezani z zgodovinsko travmo, to je z zgodovinskimi krivicami in s tegobami dvojezične in dvokulturne tržaške slovenske skupnosti. Odgovornost in motivacija zločincev izhaja iz ekonomskega oportunizma, ki je konotativno povezan s zgodovino fašizma. V kontekstu kriminologije to pomeni, da so zločini obravnavani kot običajne deviacije od družbenih norm, ki jih je mogoče odpraviti z odpravo zgodovinskih krivic, pa tudi z bolj uspešnim sistemom sankcioniranja, ki bi oportuniste odvrčal od zločina.

V zadnjem Verčevem romanu *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe*, so zločini še vedno storjeni iz ekonomskega oportunizma, vendar postaja sam zločin kot utelešenje družbenega zla vedno bolj mednaroden, kompleksen in vseobsežen. Čeprav se v tem jasno kaže Verčeva kritika kapitalistične družbe, ki nima učinkovitih mehanizmov in družbenih institucij za preprečevanje ali sankcioniranje organiziranih oblik zločina, pa se v razmerju manjšinske skupnosti tržaških Slovencev do zločina zgodi ključni konservativni obrat. V zgodnjih romanih je bila shizofrenija metafora za zgodovinsko razcepljenost tržaških Slovencev oziroma za njihovo dvojno kulturno in jezikovno identiteto ter (zločinsko) dvoličnost. V teh romanih se detektivsko delo nanaša na odkrivanje zgodovinskih travm v povezavi z omenjeno shizofrenijo, literarna pozornost pa je posvečena procesu erotizirane detekcije komisarja Perka. V zadnjem romanu pa shizofrenija ni več le zgodovinska in kulturna metafora, temveč neposredna duševna bolezen tržaškega Slovenca Budina, ki mori v belih rokavicah, kot Miki Miška.⁷⁰

⁷⁰ Prav tam, str. 134.

Čeprav gnezdijo Budinovi serijski umori v gospodarskem kriminalu in koruptivnosti slovenskega tržaškega podjetja, pa niso neposredni izraz anomičnih družbenih razmer, temveč njegove norosti. Norost posameznika torej ni več obravnavana kot zgodovinsko 'normalna' *triestinita* zamejskih Slovencev, temveč kot kriminalizirana, globoko osebna tegoba, in kot zunanji izraz notranjega monstuma. Zločin ni več obravnavan klasično kriminološko, kot oportunistična deviacija svobodnega in razumnega posameznika, ki se je znašel na napačni strani zakona zaradi pohlepnosti ali preračunljivosti, temveč pozitivistično. Budinovi serijski umori so namreč izraz njegove zločinske duše in norosti, ki ni več družbenozgodovinska, saj je njena etiološka razlaga omejena na patologijo atomizirane osebne zgodovine.⁷¹

V Verčevih romanih iz devetdesetih let je bila pozornost usmerjena na proces Perkovega detektivskega dela, v zadnjem romanu detektivske serije pa je glavnina bralske pozornosti posvečena Budinovim zločinom in njegovi osebni psihologiji. V kronološkem loku publikacije Verčevih romanov, ki je sovpadala s kronološkim družbenopolitičnim prehodom slovenske države, pride torej do postopnega zlitja med tržaško kulturno-zgodovinsko shizofrenijo in shizofrenijo kapitalizma, ko se "/.../ tudi (post-)detektivka na neki točki svojega razvoja umakne iz objektivno fucked-up sveta v subjektivno fucked-up psiho".⁷²

Med družbeno kritiko in kulturno konservativnostjo

Del deleuzoguattarijske koncepcije manjšinske književnosti kot tudi del nomadske, protiojdijske in protikapitalistične kritično-teoretske misli je tudi določilo shizofrenosti, po katerem je produktivni in neukročeni človekovi želji inherentno kameleonska identitetna pozicija, katere bistvo je mnogotera prehodnost⁷³, ki se upira klasifikaciji in ukrojitvi s strani tradicionalističnih kulturnih vzorcev.⁷⁴ Deleuzoguattarijska teorija je bila v preteklosti kritizirana skozi diametralno nasprotno pozicijo – nomadska shizofrenija in deteritorializacija ne predstavljata nikakršne kritike kapitalizma, temveč sta skozi perspektivo ukinitve države blaginje, ki ljudi sili v prehodne, nestabilne, deteritorializirane, shizofrene družbene identitete in bežne partnerske zveze, veliko bližje perverzemu teoretskemu upravičenju kapitalistične ideologije.⁷⁵ Podobno logiko

⁷¹ Več o klasični in pozitivistični kriminološki šoli gl. Završnik, "Serijsko in ekscesno morjenje v literaturi in filmu", str. 162–163).

⁷² Mirt Komel, *Predavanja o literaturi* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2021), str. 150.

⁷³ Deleuze in Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 9.

⁷⁴ Prav tam.

⁷⁵ Slavoj Žižek, *Organs without Bodies: Deleuze and Consequences* (New York–London: Routledge, 2004), str. 184.

lahko po opravljeni analizi binarnih nasprotij, ki strukturirajo temeljne žanrske elemente detektivke, zasledimo tudi v Verčevih romanih. Onstran demitologizacije Trsta, kritike globalizacije kot kulturnega imperializma ter drugih posrednih in neposrednih kritik kapitalizma⁷⁶, se namreč kažejo stroge konservativne kulturne reprezentacije.

Kulturni konservativizem se torej ne kaže na nivoju narodnostne identitete, saj ohranja vprašanje tržaške identitete v odnosu do slovenske identitete odprto in shizofreno. Kronološki prehod publikacije Verčevih romanov zaznamuje kakovostni in tipološki prehod od fetišizirane detekcije do fetišiziranega zločina, od zgodovinsko, kulturno in družbenopolitično pojmovane duševne bolezni ali shizofrenije do kriminalizacije in dehistorizacije shizofrenije, od preiskovanja zločina, ki korenini v problematični kolektivni slovenski preteklosti, do preiskovanja zločina, ki izhaja iz problematične duševnosti posameznika. Razvija se od erotizirane detekcije do erotiziranih indicov in od etično vpete javne vloge detektiva kot nepogrešljivega pravičnika, tržaškega turističnega vodnika in zgodovinarja do odvečnega detektiva, ki si želi več zasebnosti in počitka. Tržaška kulturna dvojnost kot tudi žanrska dvojnost se v kronološkem prehodu od prvega do zadnjega Verčevega romana reproducirata in spreminjata. Zajema samo detektivsko zgodbo, ki niha med klasično in trdo, kot tudi lik detektiva, zločinca in žrtve. Verč je kritičen do državnih institucij in do kulturnih tokov, ki jih prinaša kapitalistična kultura. Na podlagi dekonstruktivne analize pa bi težko določili, katere reprezentacije kulturnih, identitetnih in narodnostnih vzorcev ali družbenih praks se nesporno ohranjajo in reproducirajo na ravni shizofrenih binarnih nasprotij. Vendar pa na ravni binarnih nasprotij, ki strukturirajo Verčeve detektivske zgodbe vseeno opazamo določene ideološke konstante, kar nam omogoča spoznanje, da se žrtve v prehodu od prvega do zadnjega romana pričnejo postopoma prekrivati z zločinci.

Če je bil v *Rolandovem stebru* in *Skrivnosti turkizne meduze* status žrtev nesporen, sta Emil Luin iz *Pogrebne maškarade* in Rajko Budin iz *Moža, ki je bral Disneyjeve stripe* hkrati zločinca in žrtvi. Nihanje med proti-nihilizmom in nihilizmom, ki je značilno za obmejno slovensko-italijansko književnost⁷⁷ se obrne v prid slednjega. Nihilizmu se pridruži kulturni konservativizem, ki pa ga vendarle ne moremo iskati v zlitju med žrtvami in zločinci, saj dvojne narodne identitete niso njihova edina skupna lastnost.

Z izjemo žrtev v romanu *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe* je vsem umorjenim žrtvam skupno, da so živele v poligamnih partnerskih zvezah, oziroma da so živele družbeno nekonformistična seksualna življenja. Čeprav sta na manife-

⁷⁶ Verč, *Pogrebna maškarada*, str. 188.

⁷⁷ Košuta, *E-mejli*, str. 29.

stni ravni pomena v vseh romani problematizirani tržaški endogamija ali ekso-gamija v odnosu do narodnostnega vprašanja, se v vseh romanih kot univerzalni problem naturalizira poligamija in neheteronormativne oblike seksualnosti. Pisatelj je v tem smislu 'moril' ženske, ki so imele več partnerjev – nimfomanke, narkomanke, prostitutke, dežurne kurbe⁷⁸, "šarmantne pohotnice"⁷⁹ in "vražje zapeljivke"⁸⁰. Sanja Haderlap, Maria Schläger, Marina Grlinger, Silva Luin, Jelena Duranović, Josipa Begović, Ester Bradetich, Violeta. Navsezadnje pa umrejo tudi Kazimir Levec in Emil Luin, zločinca in prešuštnika, ločenec Herman Zimmerman in homoseksualca Darko Devetak in Aldo Terčon.

Poudariti je potrebno, da je tudi komisar Perko v prvem romanu predstavljen kot ločenec, ženskar, ki ga mučita neukrotljiva spolna sla in migrena, očitno pozdravljeni v naslednjih romanih. Detektivsko delo je samo v *Rolando-vem stebru* povezano z osvojitvijo ženske. Ko vstopi Perko v partnersko zvezo z Jasmin in prične uživati srečno življenje, detektivsko odkrivanje razmerij med žrtvami in zločinci ovirajo nesramno zapeljive ženske z nesrečnimi usodami. Pri Verču opazamo torej enak vzorec, kakršnega je odkrila Sylvia Söderlind v kriminalkah švedskega pisatelja Hakana Nesserja (1993–2003). V njih so heteronormativnost, tradicionalizem, homofobija in seksizem značilno povezani z detektivsko triado – dobre ženske so v partnerski zvezi, zle ženske pa so upravičeno samske ali mrtve.⁸¹

Kot vemo, patriarhalizacija ne zaznamuje le žensk, temveč tudi moške. Zato pri Verču odkrivanje in sankcioniranje zločincev ni povezano le z ukrotitvijo ženske, temveč tudi z ukrotitvijo moške seksualnosti. Patriarhalizacija v Verčevih romanih pa vendar ne rešuje družbenega zla, temveč like pred zlom zgolj dozdevno zaščiti. Čeprav so Verčevi detektivski romani iz perspektive politike reprezentacij dvoumni, so iz perspektive konsolidacije monogamije in ukrotitve nekonformnih oblik seksualnosti ter spolnih identitet kulturno konservativni in celo reakcionarni. Čeprav Verč v svojih detektivskih romanih kronološko na diskurzivni ravni dinamike med detektivom, žrtvami in morilci preide od kritike mita o tržaški kulturni singularnosti, kritike italijanskega fašizma, problematike dvonacionalne identitete in slovenske postjugoslovanske identitete, ki jih artikulira metafora shizofrenije, vse do kritike globalizacije kot kulturnega imperializma in kritike potrošniškega kapitalizma, v katerem se simbolna shizofrenija materializira, pokaže analiza binarnih opozicij konservativne vzorce, ki vztrajajo v vseh štirih romanih. Delo detektiva, naivnost in neadekvatnost žrtev ter krivda morilcev so simbolno nenehno povezani z

⁷⁸ Verč, *Skrivnost turkizne meduze*, str. 232.

⁷⁹ Verč, *Pogrebna maškarada*, str. 195.

⁸⁰ Prav tam, str. 228.

⁸¹ Söderlind, "Håkan Nesser and the Third Way", str. 162–163.

utrjevanjem podobe heteroseksualne monogamne partnerske zveze, pa tudi s seksizmom, mizoginijo in homofobijo.

Dodatno vrsto kulturno konservativnih reprezentacij v Verčevih detektivkah lahko razpoznamo tudi v razvojni krepitvi institucije policije, ki odpravlja zgolj manjše družbene deviacije, moteče za javni red in mir (ter zasebni mir komisarja Perka), omogoča pa nemoten in postopni družbeni razkroj. Skozi razvoj romanesknega opusa se daljša sezam znanosti o človeku, ki so se iz zgodovinske perspektive razvijale skupaj z množičnim nadzorom nad človeškimi življenji in osebno lastnino. Slednje v Verčevih detektivkah učinkuje protislovno, saj kljub povečanemu nadzoru in intelektualnemu razvoju tržaške policije družbenega zla ni mogoče izkoreniniti, ker se vse bolj vse bolj kompleksno razrašča in je vseprisotno. Policija, družbeno preventivna in represivna institucija, ki ohranja javni red in mir ter varuje zasebno in javno lastnino, postaja vse bolj neodvisna nosilka najrazličnejših vednosti (tudi pop-psihologije), medtem ko se Perko iz vpoklicanega in nepogrešljivega boemskega detektiva spreminja v odvečnega in zasebnega človeka.

Iz vidika deleuzoguattarijske manjšinske književnosti so Verčevi detektivski romani delno manjšinski v smislu manjšinskih likov, političnosti, kolektivnosti in omenjene jezikovne potujitve. Dvonalni detektiv, žrtve in morilci imajo 'shizofrene', fluidne identitete – običajno obstajajo samo tako, da so nekaj drugega⁸², pri čemer ne prevzemajo le različnih narodnih, ampak tudi druge 'prevarantske' družbene identitete. To je še posebej očitno pri zločincih, katerih zločinske identitete so presežne – njihove zločinske vloge se pojavljajo v verigah označevalcev skupaj s poligamijo, homoseksualnostjo, promiskuiteto in prešuštvom. Pri Verču se v večini romanov (*Rolandov steber*, *Pogrebna maškarada*, *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe*) političnost vrača v medgeneracijski konflikt, vendar njegovi manjšinski tržaški detektivski romani ne gradijo kolektivnega političnega programa,⁸³ ki bi skušal reševati dvonalnost tržaških Slovencev, zgodovinske travme ali družbena neravnovesja, inherentna nacionalni državi in potrošniškemu kapitalizmu – torej, fenomene, ki so poleg drugih označevalcev v verigi vpeti v diskurz zločina. Detektivsko delo, nasprotno, žrtve, zločince in detektiva ukroti v zasebni monogamni in heteroseksualni zvezi, ki v detektivski seriji predstavlja varovalo in rešitev za kompleksen preplet družbenega, zgodovinskega in ekonomskega zla. Le-tega je očitno težko izkoreniniti, a lahko nanj pozabimo na romantičnem izletu v Benetkah.

⁸² Deleuze in Guattari, *A Thousand Plateaus*, str. 81.

⁸³ Deleuze in Guattari, *Kafka*, str. 17.

5 Zaključek

Verčevi detektivski romani tematizirajo na ravni širših družbenih diskurzov velike zgodovinske dogodke in spremembe, kot so italijanski fašizem, kulturno-zgodovinska razcepljenost večnarodnega Trsta, osamosvojitev Slovenije in prehod držav v kapitalistični, svobodni trg in potrošniško družbo. Izražajo tudi kolektivne strahove, ki so povezani s temi družbenimi fenomeni. Izpostavljajo predvsem tržaški problem dvokulturnosti oziroma dvonacionalnosti, vračanje potlačenih in nepriznanih družbenih krivic, ki so bile storjene tržaškemu Slovincem, in duhovno osiromašenost potrošniškega življenja. V prvem delu smo pokazali, da se Verčevi detektivski romani uvrščajo v kritično tradicijo (de)mitologizacije tržaške kulturne zgodovine ter da je poglobljena metafora, ki določa večino kulturnih reprezentacij, shizofrenija. Verč po eni strani demitologizira zgodovinsko podobo večkulturnega in kozmopolitskega Trsta s posredno in neposredno kritiko mestnih prebivalcev in družbenega okolja, po drugi strani pa gradi *triestinito* na ravni vsebine z zgodovinskimi opisi mestnih posebnosti. Na ravni forme se to izraža prek jezikovne potujitve, ki daje vtis, da so Verčevi romani prevedeni iz italijanščine v slovenščino. Pokazali smo, da se njegove detektivke glede na dihotomijo med klasično in trdo detektivsko zgodbo umeščajo vmes: detektiv Perko je boem, ljubitelj umetnosti, ki pa vendar ostaja etično zavezan tržaškemu slovenstvu in ne okleva pred rabo trših prijemov. Na podlagi dekonstruktivne analize smo ugotovili, da si detektiv, žrtve in zločinci delijo dvojno narodno slovensko-italijansko identiteto, pri čemer je le-ta v prvih romani povezana z odkrivanjem zgodovinskih travm, medtem ko se v zadnjih dveh romanih identiteta 'shizofrenija' postopoma združi s shizofrenijo kot duševno boleznijo. Dekonstrukcija detektivske triade v kronološki perspektivi je podala še več zanimivih ugotovitev. V časovnem prehodu od zgodnjih devetdesetih let do leta 2009 se v Verčevih detektivkah postopoma preobrazi značaj zla, umorov, zločincev, detektivskih indicov, detekcije zločinov in detektiva. Prehod poteka od oportunističnih do duševno bolnih zločincev, od instrumentalnih do iracionalnih in presežnih umorov, od družbenozgodovinsko in ekonomsko utemeljenega zla do dehistoriziranega in individualiziranega zla, od profanih do fetišnih detektivskih indicov in od erotiziranega do deerotiziranega načina detektivskega dela, od nepogrešljivega detektiva kot javnega uslužbenca do vse bolj odvečnega in v zasebnost obrnjene detektiva. V zadnjem delu članka nas je zanimalo, kateri vzorci na ravni binarnih nasprotij, na katerih temeljijo kulturne reprezentacije, navkljub številnim spremembam (in tudi postopnem zlitju žrtev in zločincev) vztrajajo v vseh štirih romanih. Ugotovili smo, da gre za reprezentacije žrtev. V Verčevih detektivskih romanih so umorjene žrtve predvsem neukročene ženske in moški, ki živijo v neheteronormativnih, nekonformnih in poligamnih partnerskih zve-

zah. Prav zaradi tovrstnih kulturno konservativnih reprezentacij pa Verčevih detektivskih romanov ne moremo uvrščati med klasične predstavnike manjšinske književnosti, saj je večina kulturno 'shizofrenih' oziroma bipolarnih likov, ki v posameznih detektivskih pripovedih obstajajo in delujejo kot identitetne metonimije ali drseči označevalci ter gonila zasnove, ob koncu pripovedi bodisi umorjena bodisi ukročena v tradicionalnih partnerskih zvezah. Verčevi tržaški serijski detektivski romani nikoli niso dosegli takšne priljubljenosti kot nekatere sodobnejše detektivske oziroma kriminalne serije, zato velja z uporabljen teoretično metodologijo raziskati tudi vzorce kulturnih reprezentacij v detektivskih triadah, ki obravnavajo polpreteklo sedanjost.

Primož Mlačnik

THE DECONSTRUCTIVENESS OF SERGEJ VERČ'S MINOR DETECTIVE NOVELS

SUMMARY

The contemporary Slovenian detective fiction is flourishing, although it has not yet been given adequate scientific attention. In the last twenty years, only a handful of scientific articles focusing on the phenomena of Slovenian detective or crime novels has been published in the field of literary studies, while cultural studies have largely and completely overlooked Slovenian detective fiction. The detective novel is a conservative genre, which becomes popular in times of social crisis. We aimed to explore the representations of social reality in one of the first Slovenian detective series, written by a Triestian writer Sergej Verč (1948–2015), consisting of the novels *Roland's Pillar* (Rolandov steber, 1991), *The Secret of the Turquoise Jellyfish* (Skrivnost turkizne meduze, 1997), *Funeral Masquerade* (Pogrebna maškarada, 2003) and *The Man who Read Disney Comics* (Mož, ki je bral Disneyjeve stripe, 2009). Because the detective triad (detective, victim, criminal) is the symbolic hegemonic field, where cultural representations are confirmed, negated or negotiated, we deconstructed the detective triads, and their narrative embedding, in order to explore their

binary oppositions and reveal common latent patterns, underlying the manifest level of narrative events and completed detective cases of Benjamin Perko. Verč's detective series has a peculiar bicultural Italian-Slovenian literary status. Therefore, in the first part of the article, we use the dichotomy between minor literature and the literature of minorities. Firstly, we show that Verč's detective novels share characteristics from conceptual and empirical literature notions. Verč's novels explore collective destinies, historical traumas and fears of Italian Slovenians, provide a political critique of consumer capitalism and present an interesting case of linguistic alienation. Secondly, we use this dichotomy to explore schizophrenia, the main metaphor deployed by Verč. Schizophrenia characterises the double movement of Verč's social critique or the mythologisation and demythologisation of Trieste as a cosmopolitan and enlightened city. It also characterises other elements of the hybrid Triestian detective genre since the detective story and the character of the detective lie between the classic and hard-boiled detective fiction. Schizophrenia is also used in the novels to erode a difference between bicultural or bi-national identity and mental disease, a characteristic shared by the detective, victims, and criminal throughout the series. From the chronological perspective of subsequent publications of Verč's novels, which coincides with the Slovenian transition from socialism to capitalism, many elements of the genre experience a fundamental shift. From *Roland's Pillar* to *The Man who Read Disney Comics*, the classic detective story becomes more hard-boiled, murders become less instrumental and more expressive and irrational. The character of crime, rooted in problematic collective Slovenian past, changes into crime, rooted in corrupted individual intellect. Simultaneously, two other important shifts occur. Profane detective clues change into fetishised detective clues, and the eroticised process of Perko's detection becomes de-eroticised. Besides, the detective changes from an ethically involved public figure into a progressively private and redundant figure. Furthermore, a shift occurs from benign cultural schizophrenia to a criminalised mental disease. These shifting traits match the national social context and the context of Trieste. Cultural schizophrenia manifested in bicultural and binational, yet ignorant, philistine and racist Triestians reveals collective anxieties and destinies concerning the fear of complete Italian assimilation of Slovenians in Trieste and the history of Italian fascism. The capitalist schizophrenia manifested in representations of Triestian corrupted by greed and commodities such as Disney comics reveals anxieties concerning the fear of losing employment and moral corruption. However, perhaps the most important chronological shift, which also led us to recognise the unchanging pattern within the flow of changing cultural representations, is the gradual fusion or abolition of differences between victims and criminals, who remain bicultural or binational. In the last part of the article, we deconstructed the binary oppo-

sitions underlying the victim characters' social identities and narrative destinies in all four novels, revealing a common pattern. All victims, preserving their bicultural identity, live in polygamous, homosexual, non-conformist or pathological partnerships. Chronologically, all victim characters are progressively becoming more criminal, while the discourses of crime change from embedded in historical collective trauma to disillusionment with capitalism and the national state. However, the victims share the identity of untameable women and men of open and non-traditional sexualities. The work of the detective, the inadequacy of victims and the guilt of criminals, are constantly linked with consolidating heterosexual monogamous partnerships on the one hand and representing sexism, misogyny and homophobia on the other. We conclude that the hybrid detective novels of Sergej Verč's novels share characteristics of minor literature and the literature of minorities. Triestian detective novels interrogate the Slovenian cultural conservative shift in the 21st century by juxtaposing contradictory and ambiguous representations. Beyond the manifest demythologisation of Triestian cosmopolitanism and the critique of globalisation as cultural imperialism lies a latent cultural conservatism, which has gained potency since the publication of Verč's last novel in 2009.

VIRI IN LITERATURA

Verč, Sergej, *Rolandov steber* (Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1991).

Verč, Sergej, *Skrivnost turkizne meduze* (Trst: ZTT EST, 1998).

Verč, Sergej, *Pogrebna maškarada* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2003).

Verč, Sergej, *Mož, ki je bral Disneyjeve stripe* (Ljubljana: Modrijan, 2009).

Žižek, Slavoj, "Parallax", *London Review of Books*, 20. 11. 2003, dostopno na: <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v25/n22/slavoj-zizek/parallax>, pridobljeno 19. 8. 2021.

.....

Arvas, Paula in Nestingen, Andrew, "Introduction: Contemporary Scandinavian Crime Fiction", v: Arvas, Paula in Nestingen, Andrew (ur.), *Scandinavian Crime Fiction* (Cardiff: University of Wales Press, 2011), str. 1–17.

Ballinger, Pamela, "Imperial nostalgia: mythologizing Habsburg Trieste", *Journal of Modern Italian Studies* 8, št. 1 (2015), str. 84–101.

Bandelj, David, "(Raz)vrednotenje podobe Trsta v sodobni poeziji Slovencev v Italiji", *Annales* 21, št. 2 (2011), str. 389–396.

Blatnik, Andrej, "Kdo mori slovenske žanrske pisce: (2001 remiks)", v: Orel, Irena (ur.), *37. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2001), str. 93–103.

Braham, Persephone, *Crimes against the state, crimes against person: detective fiction in Cuba and Mexico* (Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 2004), str. VIII–XV.

Byrne, Eleanor in McQuillan, Martin, *Deconstructing Disney* (London–Sterling: Pluto Press, 2000).

Cergol, Jadranka, "An attempt at defining 'minority' literature. A case study in the literary production of the Italian minority in Slovenia and Croatia and of the Slovenian minority in Italy", *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication*, št. 2 (2015), str. 61–68.

Deleuze, Gilles, *Kritika in klinika* (Ljubljana: Študentska založba, 2010).

Deleuze, Gilles in Guattari, Felix, *Anti-Oedipus* (Minneapolis: University of Minnesota, 1983)

Deleuze Gilles in Guattari Felix, *A Thousand Plateaus* (Minneapolis–London, University of Minnesota, 1987).

Deleuze, Gilles in Guattari, Felix, *Kafka. Toward a Minor Literature* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2016).

During, Simon, *Foucault and Literature. Towards a Genealogy of Writing* (London: Routledge, 1992).

- Freud, Sigmund**, *Metapsibološki spisi* (Ljubljana: Studia Humanitatis, 1987).
- Giannangelo, Stephen**, *Real-Life Monsters. A Psychological Examination of the Serial Murderer* (Santa Barbara–Denver–Oxford: Praeger, 2012).
- Kawana, Sari**, *Murder Most Modern. Detective Fiction and Japanese Culture* (Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 2008).
- Klokočovnik, Jan in Šterk, Karmen**, *Lepota po evropsko* (Ljubljana: FDV, 2019).
- Knight, Stephen**, *Form and Ideology in Crime Fiction* (London Basingstone: Palgrave Macmillan, 1980).
- Krajenbrink, Marieke in Quinn, Kate**, "Introduction", v: Krajenbrink M. in Quinn, Kate (ur.), *Investigating Identities. Questions of Identity in Contemporary International Crime Fiction* (Amsterdam– New York: Rodopi B. V., 2009), str. 1–11.
- Komel, Mirt**, *Predavanja o literaturi* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2021).
- Košuta, Miran**, *E-mejli. Eseji o mejni literaturi* (Maribor: Litera, 2008).
- Marx, Karl**, *Capital. A Critique of Political Economy* (New York: The Modern Library, 1906).
- Mlačnik, Primož**, "Minor Literature in the Case of Brina Sviti", *Przekłady Literatur Ślowiańskich* 10, št. 2 (2020), str. 207–223.
- Peacock, Steven**, *Swedish Crime Fiction. Novel, Film, Television* (Manchester–New York: Manchester University Press, 2014).
- Pizzi, Katia**, *The Literary Identity of Trieste* (London–New York: Sheffield Academic Press, 2002).
- Pregelj, Barbara**, "Še o žanrih – pogostejši trivialni žanri v luči slovenske postmoderne", *Slavistična revija* 52, št. 4 (2004), str. 433–446.
- Pregelj Balog, Barbara**, "Detektivka v sodobni slovenski in španski književnosti", v: Hladnik, Miran in Gregor Kocijan (ur.), *Obdobja: metode in zvrsti 21* (Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2003), str. 221–230.
- Söderlind, Sylvia**, "Håkan Nesser and the Third Way: of Loneliness, Alibis and Collateral Guilt", v: Arvas, Paula in Nestingen, Andrew, *Scandinavian Crime Fiction* (Cardiff: University of Wales Press, 2011), str. 159–170.
- Svetina, Peter**, "Slovenski kriminalni roman pred drugo svetovno vojno", v: Hladnik, Miran in Kocijan, Gregor (ur.), *Obdobja: metode in zvrsti 21* (Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2003), str. 259–263.
- Velikonja, Mitja**, "Lost in Transition. Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries", *East European Politics and Societies* 20, št. 10 (2009), str. 1–17.
- Završnik, Aleš**, "Serijsko in ekscesno morjenje v literaturi in filmu: spopad med vednostmi", *Revija za kriminalistiko in kriminologijo* 58, št. 2 (2007), str. 160–174.
- Žižek, Slavoj in Močnik, Rastko**, *Memento umori* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982).
- Žižek, Slavoj**, *Organs without Bodies. Deleuze and Consequences* (New York–London: Routledge, 2004).

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Avtorski izvlečki /
Author's Abstracts

DOI 10.32874/SHS.2022-17

Author: PODBERSIČ Renato

Ph.D., Research Associate
Study Centre for National Reconciliation
Tivolska 42, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

**Title: THE SHINE OF THE STAR OF DAVID ON THE SUNNY SIDE OF THE ALPS
Slovenian Jews between Yugoslavia and Slovenia**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 22 (2022), No. 3, pp. 637–662, 50 notes, 2 tables, 5 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Jews in Slovenia, Judaism, the Jewish community of Slovenia, synagogues in Slovenia, Mladen A. Švarc

Abstract: On the basis of accessible archival sources and literature, the paper attempts to show the activities of the small number of Jews in Slovenia after the Second World War. After the Holocaust and the emigration, mainly to Israel, the remaining Jews in Slovenia organized themselves within the framework of the Jewish community in Ljubljana, which was part of a wider Yugoslav union with its center in Belgrade. Except for individuals who did not emphasize their Jewishness, they generally did not enter Slovenian everyday life. Their activity revived after the independence of Slovenia in 1991, but even today our country remains the only one in the EU without a rabbi living permanently on its territory.

DOI 10.32874/SHS.2022-18

Author: JENUŠ Gregor

Pd. D., Assistant Professor, Research Associate
Archives of the Republic of Slovenia
Zvezdarska 1, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

Co-Author: VALENTINČIČ Dejan

Pd. D., Assistant Professor, Vice Dean
New University, Faculty of Slovenian and International Studies
Mestni trg 23, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

**Title: THE GERMAN-SPEAKING COMMUNITY IN SLOVENIA
AND THE QUESTION OF CONSTITUTIONAL RECOGNITION**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*
Maribor, 22 (2022), No. 3, pp. 663–716, 137 notes, 5 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: German minority, German-speaking community, minority rights, constitutional recognition, censuses, 20th century

Abstract: In the paper, the authors discuss the issue of the development of the German-speaking national community in Slovenia from the collapse of the Austro-Hungarian Empire to the present day. With the help of data from censuses in different time periods (Austria-Hungary, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia, post-war Yugoslavia and the Republic of Slovenia), they analyze the gradual decline of the German community in Slovenia. They present the reasons that led to the loss of minority status after the Second World War and the efforts of the German-speaking national community after the establishment of the Republic of Slovenia to achieve constitutional recognition. They also show how the question of minority protection, in the case of the German-speaking community in Slovenia, became part of daily politics and Slovenian bilateral and international relations.

Author: ŠELA Ana

MA in History and MA in Slovene Language and Literature, Young Researcher

Co-Author: MATJAŠIČ FRIŠ Mateja

Ph.D., Research Associate

University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History

Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenia

Title: ELECTIONS TO THE CONSTITUENT ASSEMBLY IN 1920
IN SLOVENIAN LANDS: THE PRE-ELECTION STRUGGLE

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 3, pp. 717–766, 236 notes, 10 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Constituent elections, 1920, Constituent Assembly, Kingdom of SHS, Catholic camp, Liberal camp, Labor camp

Abstract: In the article, based on newspaper material and already published scientific literature, the two authors present the electoral struggle before the elections to the Constituent Assembly, which took place on November 28, 1920. In the introduction, they explain the political situation in Slovenian lands at that time, which was formed in a then new state, the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians (Kingdom SHS). They particularly focus on the pre-election atmosphere in Slovenian lands and the election programs of the participating parties: the already established Slovenian People's Party, the Yugoslav Social Democratic Party and the Yugoslav Democratic Party, as well as the then new Independent Agricultural Party, the National Socialist Party, the Communist Party of Yugoslavia and the Prekmurje Economic Party. They conclude the article with an explanation about the course of the elections. They present the Act on Elections of National Deputies and the results of the elections in Slovenia, which were undoubtedly the result of the pre-election campaign in November 1920.

Author: IVEŠIČ Tomaž

Ph.D. of History, Research Fellow

Study Centre for National Reconciliation

Tivolska cesta 42, SI–1000 Ljubljana, Slovenia

Title: YUGOSLAVS IN THE POST-WAR POPULATION CENSUSES

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 3, pp. 767–790, 54 notes, 4 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: yugoslavism, League of Communists of Yugoslavia, population census, national categories, nationalism

Abstract: This article illustrates the interplay between politics and population censuses in socialist Yugoslavia, using the Yugoslav national category as example. In 1953, the category first emerged as a solution for Muslims in Bosnia and Herzegovina and as part of the latent attempts by the authorities to promote Yugoslavism in the context of a soft nation-building. In 1961, the census regarded Yugoslavs as "ethnically undefined", which was followed by a backlash in the 1971 census. The 1981 census, which recorded over a million Yugoslavs, represents the peak of Yugoslavism.

DOI 10.32874/SHS.2022-21

Author: MAVER Aleš

Ph.D., Associated Professor

University of Maribor, Faculty of Arts, Department of History

Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor, Slovenia

Title: A COMPLICATED GEOGRAPHY OF DEMOCRATIZATION

**Subtitle: Transitions to Democracy in Central and Eastern Europe
at the End of the Twentieth Century**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 3, pp. 791–822, 81 notes, 2 tables, 4 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: democratic movements in Central and Eastern Europe, Soviet Union, breakup of Yugoslavia, Ukraine, Belarus, democratization

Synopsis: The contemporary discussion of democratic movements during the late 1980s and early 1990s stresses need to place these development a in a broader context, comprising different historical experiences, dating at least to the beginning of the WWII, the stages of the processes itself, as well as their aftermath. Regarding the historical experiences, a few characteristics have to be singled out. For instance, inability or unwillingness of Soviets to take the historical differences in their domain into account greatly contributed to the pretty early and unexpected demise of their empire. Greater emphasis should further be placed on the differences between the Soviet republics themselves. It's clear that an uneasy task to balance national emancipation and democratization was undertaken almost everywhere in the late 1980s. But failure of democratization in Russia must be regarded as a key development. The transitions to democracy in former Yugoslav republics followed different patterns as well.

DOI 10.32874/SHS.2022-22

Author: GÖNCZ László

Ph.D., Research Associate

Institute for Ethnic Studies Ljubljana, Branch Office Lendava

Kranjčeva 4, SI–9220 Lendava, Slovenia

Title: THE HUNGARIAN NATIONAL COMMUNITY AT THE TIME

**OF SLOVENIA'S INDEPENDENCE, THE RELATED CONSTITUTIONAL AMENDMENTS, AND THE
ADOPTION OF THE NEW CONSTITUTION (1989–1991)**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 3, pp. 823–858, 63 notes, 5 pictures

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: Hungarian national community, legal protection of autochthonous communities, constitutional amendments, the new Constitution, plebiscite, recognition of the Republic of Slovenia

Abstract: The article presents the development of the constitutional status of the Hungarian national community, i.e. of the autochthonous national communities, in the period of democratisation of the Slovene society and Slovenia's gaining of independence (1989–1991), as well as the attitude of the Prekmurje Hungarians towards the independence process. The topics concerned confirm that the general democratisation of society and the process of Slovenia's independence had direct and indirect impacts on the life and the legal and social status of the members of the Hungarian (as well as Italian) national community. The above processes also affected the political engagement and participation of the Hungarian national community and had a significant impact on the formation and activities of its organisations. The article reveals that also the organisations of Prekmurje Hungarians played a part in the endeavours for the official recognition of Slovenia's independence by Hungary.

Author: **MLAČNIK Primož**

Ph.D., Assistant

University of Ljubljana, Faculty of Social Science, Department of Cultural Studies

Kardeljeva ploščad 5, SI-1000 Ljubljana, Slovenia

Title: **THE DECONSTRUCTIVENESS OF SERGEJ VERČ'S MINOR DETECTIVE NOVELS**

Studia Historica Slovenica

Časopis za družboslovne in humanistične študije / *Humanities and Social Studies Review*

Maribor, 22 (2022), No. 3, pp. 859–886, 83 notes

Category: 1.01 Original scientific paper

Language: Original in Slovene (Abstract in Slovene and English, Summary in English)

Key words: serial detective novels, minor literature, (de)mythologisation of Trieste, critique of capitalism, deconstruction, detective triad

Abstract: In the article, we analyse the detective novels of Sergej Verč, which represent one of the first Slovenian detective series and have not yet been analysed from the perspectives of cultural studies. In the first part, we show through the dichotomy between minor literature and the literature of minorities that Verč's detective novels are placed in the critical tradition of Trieste's (de)mythologisation by using the metaphor of schizophrenia as dual nationality and mental disease. By analysing the binary oppositions, we show how schizophrenia characterises the hybrid detective story and the actors of the detective triad (detective, victims and criminals). In the last part of the article, we analyse the changing nature of representations of murders, clues, crime and detective work in a chronological perspective that coincides with the Slovenian transition. We uncover the unchanging conservative representations of the victims' sexual identities and sexualities.

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

Uredniška navodila avtorjem /
Editor's Instructions to Authors

Uredniška navodila avtorjem

1. ***Studia Historica Slovenica (SHS)*** je znanstvena periodična publikacija, ki jo izdajata Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča in ZRI dr. Franca Kovačiča Maribor. Revija objavlja izvirne znanstvene članke s področja zgodovine in ostalih humanističnih in družboslovnih ved, ki mejijo na zgodovinsko znanost.
2. Revija ***Studia Historica Slovenica*** izhaja v treh številkah letno. V dveh številkah objavlja prispevke v slovenskem jeziku – s povzetkom (*Summary*) v angleškem, nemškem, italijanskem, francoskem ali ruskem jeziku ter izvlečkom (*Abstract*) in ključnimi besedami (*Key words*) v angleškem jeziku. Ena številka je tudi tujejezična in je namenjena objavam prispevkov domačih in tujih avtorjev v enem od svetovnih jezikov – s povzetkom in izvlečkom v slovenskem jeziku.
3. **Prispevek** (napisan z urejevalnikom teksta *Word for Windows*) mora (opremljen z vsemi obveznimi prilogami) obsegati **najmanj eno in pol avtorsko polo oz. 24 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran** (ok. 55.000–60.000 znakov brez presledkov) in **lahko obsega do 40 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran** (ok. 100.000 znakov brez presledkov). Prispevek mora biti napisan v pisavi *Times New Roman* v velikosti 12 pt, z medvrstičnim razmikom 1,5 (opombe v pisavi v pisavi *Times New Roman* v velikosti 10 pt, z medvrstičnim razmikom 1).

Prispevek mora biti poslan uredništvu **po elektronski pošti** (na dva naslova):

e-mail: shs.urednistvo@gmail.com; darko.fris@gmail.com

4. **Avtor** mora navesti naslednje podatke: ime in priimek, akademski naslov, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in naslov elektronske pošte (e-mail). Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.
5. **Slikovni material** mora biti poslan kot priloga e-pošti (vsaka slika posebej) v obliki digitalne kopije ali v eni od naslednjih digitalnih oblik: JPG, TIF ali PDF, opremljen **s podnapisom in navedbo vira**.

6. Oddani prispevek mora biti opremljen: s **povzetkom** (60–75 vrstic), **izvlečkom** (6–10 vrstic) in **ključnimi besedami v slovenskem jeziku** ter s **prevodi izvlečka, povzetka in ključnih besed v angleškem ali nemškem jeziku**.

Izvleček mora biti razumljiv sam po sebi brez branja celotnega besedila članka. Pri pisanju se uporabljajo cele povedi, izogibati se je potrebno slabše znanim kraticam in okrajšavam. Izvleček mora jasno izražati avtorjev primarni namen oziroma doseg članka, razlog, zakaj je bil napisan, ter opis tehnike raziskovalnega pristopa (osnovna metodološka načela).

Ključne besede morajo odražati vsebino prispevka in biti primerne za klasifikacijo (UDK).

Povzetek mora predstaviti namen prispevka, glavne značilnosti in metodologijo raziskovalnega dela ter najpomembnejše rezultate in sklepe.

7. **Besedilo prispevka** mora biti pregledno in razumljivo strukturirano (naslovi poglavij, podpoglavij), tako da je mogoče razbrati namen, metodo dela, rezultate in sklepe. **V uvodu** je potrebno predstaviti dosežke dosedanjih raziskav o obravnavani temi (vključno z mednarodnimi referencami) in napovedati namen članka oziroma razlog, zakaj je bil napisan.
8. **Opombe** morajo biti pisane enotno kot **sprotne opombe pod črto**. So vsebinske (avtorjev komentar) in bibliografske (navedba vira, uporabljene oz. citirane literature).

a. **Bibliografska opomba** mora ob prvi navedbi vsebovati celoten naslov oz. nahajališče: ime in priimek avtorja, naslov dela (ko gre za objavo v reviji ali zborniku naslov le-tega), kraj in leto izida, strani. ... idr.:

primer – **monografija**: Jože Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005), str. OD–DO;

primer – **članek v reviji**: Darko Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005), str. OD–DO;

primer – **članek v časniku**: (avtor), "Volitve v mariborski mestni zastop", *Slovenski gospodar*, 27. 11. 1873, št. 48, str. OD–DO;
primer – **prispevek v zborniku**: Vasilij Melik, "Vprašanje regij v naši preteklosti", v: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine : zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), str. OD–DO;
primer – **spletna stran**: *Zürcher Wappenrolle – e.codices*, dostopno na: <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, pridobljeno: 14. 1. 2019.

nato pa se **v naslednjih opombah z isto referenco uporablja smiselna okrajšava**

(dalje: Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, str. OD–DO)

(dalje: Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke", str. OD–DO).

- b.** Pri navajanju **arhivskih virov** je potrebno navesti: arhiv (ob prvi navedbi celotno ime, v primeru, da ga uporabljamo večkrat, je treba navesti okrajšavo v oklepaju), ime fonda ali zbirke (signaturo, če jo ima), številko fascikla (arhivske škatle) in arhivske enote ter naslov navajanega dokumenta:

primer: Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pavel Turner, AŠ 7, pismo Davorina Trstenjaka Pavlu Turnerju iz Starega Trga, 7. junij 1889.

9. Na koncu prispevka je potrebno dodati abecedni seznam VIROV in LITERATURE (primer):

VIRI (ločeno: arhivski viri, objavljeni viri, časopisni viri in internetni viri)

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, fond Pavel Turner, AŠ 7.

Perovšek, Jurij, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Viri 13 (Ljubljana, 1998).

Slovenski gospodar – Maribor, letnik 1873–1888.

Zürcher Wappenrolle – e.codices, dostopno na: <http://www.ecodices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, pridobljeno: 14. 1. 2019.

LITERATURA

Friš, Darko, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005), str. OD–DO.

Melik, Vasilij, "Vprašanje regij v naši preteklosti", v: Štih, Peter in Balkovec, Bojan (ur.), *Regionalni vidiki slovenske zgodovine: zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev* (Ljubljana, 2004), str. OD–DO.

Mlinarič, Jože, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005).

10. **Prispevki so recenzirani; recenzije** so anonimne. Na osnovi pozitivnega mnenja recenzentov je članek uvrščen v objavo.
11. Za znanstveno korektnost vsebine prispevka in točnost podatkov **odgovarja avtor**.
12. **Avtor je dolžan zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil**, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati. Uredništvo posreduje avtorju **prvo korekturo** prispevka, ki jo mora vrniti uredništvo **v roku treh dni**; širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Pri korekturah je treba uporabljati korekturna znamenja, navedena v Slovenski pravopis (1962), Slovenski pravopis 1. Pravila (1990). **Drugo korekturo** opravi uredništvo.

Dodatna pojasnila lahko avtorji dobijo pri članih uredništva.

Uredništvo SHS

Editor's Instruction to Authors

1. ***Studia Historica Slovenica (SHS)*** is a periodical scientific publication published by the Historical association of Dr. Franc Kovačič and ZRI Dr. Franc Kovačič, Maribor, Slovenia. The publication publishes original scientific historical articles and other humanistic and sociological articles that adjoin historical science.
2. ***Studia Historica Slovenica*** is issued in three volumes a year. The first two volumes publish articles in Slovene language – with summaries in English, German, Italian, French or Russian language and abstracts in English. The third volume is also a foreign language volume, which is intended for publishing articles written by local and foreign authors in one of the world languages – with summaries and abstracts in Slovene language.
3. **An article** (edited in Microsoft Word for Windows) **must include at least 24 pages with 30 rows per page** (app. 55.000–60.000 characters (no spaces)) and **can include up to 40 pages with 30 rows per page** (app. 100.000 characters (no spaces)). It must be written in the Times New Roman font, size 12 pt, with a spacing of 1,5 (footnote in the Times New Roman font, size 10 pt, with a spacing of 1). The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language.

The article must be sent **by e-mail:**

e-mail: shs.urednistvo@gmail.com; darko.fris@gmail.com

4. **The author** must submit the following data: name and surname, academic title, occupation, institution of occupation, its address, and e-mail. By submitting the article, the author ensures that the article has not yet been published and undertakes not to publish it elsewhere.
5. **Picture material** must be in the form of a digital copy (each picture separately) or in one of the following digital formats: JPG, TIF or PDF, provided with **a subtitle and an indication of the source**.

6. Delivered article must be equipped with: a **summary** (60–75 lines), an **abstract** (6–10 lines) and **key words**. English or German translations of the abstract, summary, and keywords are also required.

The summary must be understandable by itself, without reading the article as a whole. In writing whole sentences must be used, less known abbreviations and shortenings should be avoided. Summary must contain the author's primary goal and the purpose of the article, the reason why it was written and the description of research techniques (primary methodological principles).

Key words must reflect the content of the article and must be adequate to classification (UDK).

The abstract must present the purpose of the article, its main characteristics and the methodology of research work as well as the most significant results and conclusions.

7. **The text** of the article must be clear and intelligibly structured (chapter titles, sub-chapters) for the purpose of clear recognition of article's aim, work methods, results and conclusions.

Notes must be uniquely formed as **footnotes**, which can be contextual (author's comment) and bibliographical (source quotation, quoted literature).

- a. On first quotation, a **bibliographical footnote** must contain an entire title or location: author's name and surname, title (review or miscellany title when published in it), place and date of issue, pages etc.:

Example – **monograph**: Jože Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005), p. FROM–TO;

Example – **scholarly article**: Darko Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, No. 1–2 (2005), p. FROM–TO;

Example – **newspaper article**: (author), "Volitve v mariborski mestni zastop", *Slovenski gospodar*, 27. 11. 1873, No. 48, p. FROM–TO;

Example – **miscellany**: Vasilij Melik, "Vprašanje regij v naši preteklosti", in: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine: zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ed. Peter Štih and Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), p. FROM–TO;

Example – **website:** *Zürcher Wappenrolle – e.codices*, <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, accessed: 14. 1. 2019

On following quotations with the same reference logical shortenings are used

(hereinafter: Mlinarič, *Studeniški dominikanski samostan*, p. FROM–TO).

(hereinafter: Friš, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke", p. FROM–TO).

- b.** While quoting **archival sources**, the archive must be stated: archive (whole name on first quotation, on following quotations use a shortening in brackets), name of fond or collection (signature, if given), number of fascicle (box) and archival unit, address of quote document.

Example: Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Pavel Turner, box 7, letter of Davorin Trstenjak to Pavel Turner from Stari Trg, 7. 12. 1889.

8. An alphabetical list of SOURCES and LITERATURE should be added at the end of the article (example):

SOURCES (separately: primary sources, published sources, newspapers and internet sources)

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor, fond Pavel Turner, Aš 7.

Perovšek, Jurij, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*, Viri 13 (Ljubljana, 1998).

Slovenski gospodar – Maribor, years 1873–1888.

Zürcher Wappenrolle – e.codices, <http://www.e-codices.unifr.ch/de/list/one/snm/AG002760>, accessed: 14. 1. 2019.

LITERATURE

Friš, Darko, "Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani", *Zgodovinski časopis* 59, No. 1–2 (2005), p. FROM–TO.

Melik, Vasilij, "Vprašanje regij v naši preteklosti", in: *Regionalni vidiki slovenske zgodovine : zbornik referatov XXXI. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ed. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana, 2004), p. FROM–TO.

Mlinarič, Jože, *Studeniški dominikanski samostan: ok. 1245–1782* (Celje, 2005).

9. Articles are reviewed; **reviews** are anonymous. An article is placed for publishing on the basis of reviewer's positive view.
10. **Author is responsible** for the article's scientific content and accuracy of data.
11. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language. The Editorial Board reserves its right to further edit the articles. The Editorial board sends **the first correction back** to the author, who has to return it **in three days**; enlargement of text while correcting is not permitted. While correcting corrective signs, as stated in the orthography, must be used. The editorial board performs the **second correction**.

Additional explanations are available with the Editorial Board.

Editorial board of SHS

Studia Historica Slovenica, letnik 22 (2022)

Kazalo / Contents

Članki in razprave / Papers and Essays

- VID ŽEPIČ: *Transmissio actorum*: pošiljanje sodnih spisov
učnim pravnikom s poudarkom na razvoju v avstrijskih
dednih deželah 11
*Transmissio actorum: Sending of the Case Files to the Learned
Jurists with Special Regards to the Developments in the Austrian
Hereditary Lands*
- NINA ZVER: Življenje in delo pridigarja Jožefa Horvata 63
The Life and Work of the Preacher Jožef Horvat
- GREGOR ANTOLIČIČ: Anton Korošec in habsburška dinastija 101
Anton Korošec and the Habsburg Dynasty
- MARKO ŠTUHEC: O ljubljanskem nebotičniku in Balkanu.
Zgodovina prostora nekdanje Jugoslavije in Balkana v
učbenikih zgodovine za slovenske gimnazije
od Avstro-Ogrske do samostojne Slovenije 131
*On the Ljubljana Skyscraper and the Balkans.
History of the Regions of Ex-Yugoslavia in History Textbooks
Used in Slovenia from the Austro-Hungary
to the Independent Slovenia*
- VLADIMIR PREBILIČ in LARA IVA DREU: Bombardiranje Maribora
1944–1945 kot del angloameriškega strateškega bombardiranja
nemške vojaške industrije in prometnih zvez v luči primerjave
slovenskih in angloameriških arhivskih virov 189
*Bombing of Maribor (1944–1945) as Part of Anglo-American
Strategic Bombing of German War Industry and Transport
Connections in Light of Comparison of Slovenian
and Anglo-American Archival Sources*

Studia Historica Slovenica

DRAGICA HARAMIJA: Odsev koliščarske kulture v zgodovinsko-pustolovski seriji mladinskih knjig Sebastijana Preglja <i>Zgodbe s konca kamene dobe</i>	221
<i>Reflecting Prehistoric Pile-Dwelling Culture in the Historical-Adventure Series by Sebastijan Pregelj Tales from the End of the Stone Age</i>	
MOJCA TANCER VERBOTEN: Specifics of the Employment of Higher Education Teachers	251
<i>Posebnosti zaposlitev visokošolskih učiteljev</i>	
BOŽO REPE: Slovensko-srbski konflikt v osemdesetih letih	305
<i>Slovenian-Serbian Conflicts in the 1980s</i>	
ŽARKO LAZAREVIČ in MARTA RENDLA: Gospodarska ozadja jugoslovanske krize osemdesetih let 20. stoletja	343
<i>Economic Backgrounds to the Yugoslav Crisis of the 1980s</i>	
TAMARA GRIESSER-PEČAR: Nadškof Alojzij Šuštar in Katoliška cerkev v Sloveniji v osemdesetih letih in v procesu osamosvajanja	371
<i>Archbishop Alojzij Šuštar and the Catholic Church in Slovenia in the 1980s and in the Process of Independence</i>	
ALEŠ GABRIČ: Slovenska matica in osamosvajanje Slovenije	405
<i>Slovenska Matica and Slovenia's Path to Independence</i>	
JURE GAŠPARIČ in TJAŠA KONOVŠEK: Transformacija političnega sistema: od trodomne skupščine Socialistične republike Slovenije do Državnega zbora in Državnega sveta Republike Slovenije	431
<i>Transformation of Political System: From the Socialist Tricameral Assembly of the Socialist Republic of Slovenia to the National Assembly and the National Council of the Republic of Slovenia</i>	
JANEZ OSOJNIK: Predlog Socialistične stranke Slovenije oktobra 1990 za izvedbo plebiscita o samostojnosti Republike Slovenije in odzivi nanj v Sloveniji	463
<i>The October 1990 Initiative of the Socialist Party of Slovenia to Hold a Plebiscite on the Independence of the Republic of Slovenia and Reactions to It in Slovenia</i>	

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

TOMAŽ KLADNIK: Maribor in nastanek oboroženih sil samostojne in demokratične Slovenije	503
<i>Maribor and the Creation of the Armed Forces of Independent and Democratic Slovenia</i>	
JELKA PIŠKURIČ: Vsakdanje življenje Slovencev ob koncu osemdesetih let	547
<i>Everyday Life of Slovenians at the End of the 1980s</i>	
DARJA KEREČ: Slovenska družba v vrtincu kulturnih sprememb, novih trendov in tehnologij v 80. in 90. letih	583
<i>Slovenian Society in a Maelstrom of Cultural Change, New Trends and Technologies in the 1980s and 1990s</i>	
RENATO PODBERSIČ: Sij Davidove zvezde na sončni strani Alp. Judje pri nas med Jugoslavijo in Slovenijo	637
<i>The Shine of the Star of David on the Sunny Side of the Alps. Slovenian Jews between Yugoslavia and Slovenia</i>	
GREGOR JENUŠ in DEJAN VALENTINČIČ: Nemškogovoreča narodna skupnost na Slovenskem in vprašanje ustavnega priznanja	663
<i>The German-speaking Community in Slovenia and the Question of Constitutional Recognition</i>	
ANA ŠELA in MATEJA MATJAŠIČ FRIŠ: Volitve v Ustavodajno skupščino leta 1920 na Slovenskem: predvolilni boj	717
<i>Elections to the Constituent Assembly in 1920 in Slovenian Lands: The Pre-Election Struggle</i>	
TOMAŽ IVEŠIČ: Jugoslovani v povojnih popisih prebivalstva	767
<i>Yugoslavs in the Post-War Population Censuses</i>	
ALEŠ MAVER: Zapleteni zemljepis demokratizacije. Prehodi v demokracijo v srednji in vzhodni Evropi ob koncu 20. stoletja	791
<i>A Complicated Geography of Democratization: Transitions to Democracy in Central and Eastern Europe at the End of the Twentieth Century</i>	

S *tudia* **H** *istorica* **S** *lovenica*

LÁSZLÓ GÖNCZ: **Madžarska narodna skupnost v času osamosvojitve Slovenije in ustavnih sprememb ter sprejetja nove ustave (1989–1991)**823
The Hungarian National Community at the Time of Slovenia's Independence, the Related Constitutional Amendments, and the Adoption of the New Constitution (1989–1991)

PRIMOŽ MLAČNIK: **Dekonstruktivnost manjšinskih detektivskih romanov Sergeja Verča**859
The Deconstructiveness of Sergej Verč's Minor Detective Novels

Avtorski izvlečki / *Authors' Abstracts*

Uredniška navodila avtorjem / *Editor's Instructions to Authors*

S *tudia*
H *istorica*
S *lovenica*

*Studia
historica
slovenica*